

TİSK AKADEMİ

CİLT: 3 SAYI: 6

Sahibi

Türkiye İşveren Sendikaları
Konfederasyonu Adına
Tuğrul KUDATGOBİLİK

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Bülent PİRLER

Editör

Prof. Dr. Ömer Faruk ÇOLAK

Yayın Kurulu Sekreterleri

Emel ÇOPUR
Sibel TUĞ

İdare Yeri

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
Hoşdere Caddesi Reşat Nuri Sokak
No : 108 06540 Çankaya - ANKARA
Tel : (+90 312) 439 77 17 (pbx)
Faks :(+90 312) 439 75 92-93-94
Web : www.tisk.org.tr
E-posta : akademi@tisk.org.tr

Baskı Tarihi

30 Eylül 2008

Tasarım ve Baskı

AJANS-TÜRK BASIN ve BASIM A.Ş.
İstanbul Yolu 7. km. Necdet Evliyagil Cad. No: 24
Batıkent - ANKARA
Tel : (+90 312) 278 08 24 • Faks : (+90 312) 278 18 95

ISSN:1306-6757

Yayın İlkeleri

TİSK AKADEMİ, yılda iki kez Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu tarafından yayınlanan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Dergide yayınlanan makalelerin yayın hakkı Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'na aittir ve yayıncının izni olmadan hiçbir şekilde yeniden çoğaltılamaz.

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Asaf Savaş AKAT	Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Teoman AKÜNAL	Koç Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ALPER	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Tuğrul ARAT	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Kadir ARICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Tankut CENTEL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Emin ÇARIKÇI	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Faruk ÇOLAK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Münir EKONOMİ	İstanbul Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsnü ERKAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz ESEN	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Yüksel İNAN	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. MuhteŐem KAYNAK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü KIZILOT	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan MORGİL	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Tamer MÜFTÜOĞLU	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Selami SARGUT	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Nur SERTER	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Polat SOYER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nurhan SÜRAL	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Sarper SÜZEK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Fevzi ŞAHLANAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Sübidey TOGAN	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Nahit TÖRE	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. İlter TURAN	Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Sadi UZUNOĞLU	Trakya Üniversitesi

Alfabetik olarak soyadı sırasına göre düzenlenmiştir.

İÇİNDEKİLER

- **ISSA Sosyal Güvenlik Fonları Yatırım Rehberi ve Yatırım Uygulamaları**
Prof. Dr. Yusuf Alper6
Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F
- **Esneklik - Güvence Dengesi: AB Deneyimi ve Türkiye**
Dr. Şeyma İpek Köstekli42
İstanbul Sanayi Odası Araştırma Merkezi
- **Türkiye’de İşsizlik Histerisinin Yapısal Kırılma ve Güçlü Hafıza Modellemesi ile Sektörel Analizi**
Doç. Dr.Salih Barışık / Araş. Gör. Emrah İsmail Çevik66
Gaziosmanpaşa Üniversitesi - İ.İ.B.F / Zonguldak Karaelmas Üniversitesi - İ.İ.B.F.
- **Türkiye İmalat Sanayiinde Büyüme, İstihdam ve Verimlilik Sorunları**
Prof. Dr. Bedriye Saraçoğlu / Dr. Halit Suiçmez88
Gazi Üniversitesi - İ.İ.B.F. / Milli Prodüktivite Merkezi
- **Bir İlişki Düzenleme Süreci Olarak Mahremiyet**
Turhan Yörükân128
- **Doğrudan Yabancı Yatırımların Dışlama Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama**
Araş. Gör. Fuat Lebe / Doç. Dr. Selim Başar182
Bozok Üniversitesi - İ.İ.B.F / Atatürk Üniversitesi - İ.İ.B.F
- **Artan Oranlı Gelir Vergisi Tarfesi: Küresel Ekonomide Rekabet Gücü**
Doç. Dr. Ekrem Karayılmazlar / Doç. Dr. Nihal Kargı200
Pamukkale Üniversitesi - İ.İ.B.F / Pamukkale Üniversitesi - İ.İ.B.F
- **Yatırımcı Duyarlılığı Hisse Senedi Getirileri İlişkisi: Türkiye Örneği**
Serkan Olgaç / Yrd. Doç. Dr. Fatih Temizel224
Anadolu Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksek Okulu / Anadolu Üniversitesi - İ.İ.B.F
- **Gayrimenkul Fiyatlarının Derlenmesi Ülke Örnekleri ve Türkiye İçin Bir Uygulama**
Defne Mutluer240
TCMB Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü
- **Sağlık Teknikerleri Meslek Eğitiminin Sektörel Değerlendirilmesi**
Sedat Bostan /Sermet Yıldırım280
KTÜ Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu / KTÜ Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu

CONTENTS

- **ISSA Guidelines for the Investments of Social Security Funds and Investment Practices**
Prof. Dr. Yusuf Alper6
Uludağ University Faculty of Economics and Administrative Sciences
- **Flexicurity: The Experience of European Union and Turkey**
Dr. Şeyma İpek Köstekli42
İstanbul Chamber of Industry, Research Center
- **Sector-Specific Analysis of Unemployment Hysteresis in Turkey with Structural Break and Long Memory Modeling**
Associate Prof. Dr. Salip Barışık / Research Assistant Emrah İsmail Çevik66
Gaziosmanpaşa University Faculty of Economics and Administrative Sciences / Zonguldak Karaelmas University Faculty of Economics and Administrative Sciences
- **Growth, Employment and Productivity Problems in Turkish Manufacturing Industry**
Prof. Dr. Bedriye Saraçoğlu / Dr. Halit Suiçmez88
Gazi University Faculty of Economics and Administrative Sciences / National Productivity Center
- **Privacy as an Interaction Regulation Process**
Turhan Yörükân128
- **Crowding-out Effect of Foreign Direct Investments: An Application for Turkey**
Research Assistant Fuat Lebe / Associate Prof. Dr. Selim Başar182
Bozok University Faculty of Economics and Administrative Sciences / Atatürk University Faculty of Economics and Administrative Sciences
- **Progressive Rate Income Tax System: Competitiveness in Global Economy**
Associate Prof. Dr. Ekrem Karayılmazlar / Associate Prof. Dr. Nihal Kargı200
Pamukkale University Faculty of Economics and Administrative Sciences / Pamukkale University Faculty of Economics and Administrative Sciences
- **The Relationship Between Stock Returns and Investor Sentiment: Turkish Case**
Serkan Olgaç / Assistant Prof. Dr. Fatih Temizel224
Anadolu University School of Tourism and Hotel Management / Anadolu University Faculty of Economics and Administrative Sciences
- **The Compilation of House Prices Country Examples and an Application for Turkey**
Defne Mutluer240
Turkish Central Bank General Directorship of Monetary Policy
- **Sectorial Evaluation of Professional Education in Health Technicians**
Sedat Bostan / Sermet Yıldırım280
Karadeniz Technical University Vocational School of Health Sciences / Karadeniz Technical University Vocational School of Health Sciences

ÖZET

ISSA Sosyal Güvenlik Fonları Yatırım Rehberi ve Yatırım Uygulamaları

1990'lı yıllardan sonra, aralarında ABD, Japonya ve Kanada'nın da bulunduğu birçok ülkede, kamu sosyal güvenlik fonlarında ciddi artışlar görülmüştür. Fonların miktarının artması ve fonların yatırımı ile uygulamalar, bu yatırımların etkinliği ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Uluslararası Sosyal Güvenlik Birliği'ne (ISSA), göre sosyal güvenlik fonlarının etkin yatırımı sosyal güvenlik sistemlerinin sürdürülebilir bir finansman yapısına sahip olmasına önemli katkısı olacaktır. Gerek fonların büyümesi, gerekse sosyal güvenlik sistemleri için sahip olduğu önem, ISSA'nı bu konuda üye ülkelerden gelen talepleri de dikkate alarak, bir fon yatırım rehberi hazırlamaya itmiştir. Hazırlanan yatırım rehberinde fonların yatırım esasları yanında fon yönetim yapılanması ile ilgili temel prensiplere de yer verilmiştir.

Öte yandan, GSYİH'nin % 5'ine ulaşan işsizlik sigortası fonunda biriken kaynakların, GAP projesinin tamamlanması ve istihdamı teşvik politikalarının desteklenmesi için kullanılmasına yönelik düzenlemeler, yakın zamana kadar sosyal güvenlik fonlarının finansman açıklarına çözüm arayan Türkiye için yeni bir tartışma alanı açmıştır. Bu çalışmada ayrıntıları verilmeye çalışılan ISSA yatırım rehberi ve çeşitli ülke uygulamalarının, Türkiye'de yeni başlayan fonların yatırımı ile ilgili tartışmalara katkıda bulunacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sosyal Güvenlik Fonları, Uluslararası Sosyal Güvenlik Birliği, (ISSA), Fon Yatırım Rehberi, Fon Yatırım Kriterleri, Fon Yönetimi*

ABSTRACT

ISSA, Guidelines for The Investments of Social Security Funds and Investment Practices

After 1990's, serious increases in public social security funds were observed in many countries such as USA, Japan and Canada. The increase of social security funds and diversity of investment practices have led to discussions of effectiveness of investments. As ISSA pointed out, the prudent and proper investment of social security funds can make a critical contribution to the financial stability of public social security systems. Considering the reasons mentioned before and in response to member states, ISSA, felt the need to prepare a set of guidelines for the investment of social security funds. These guidelines have mainly provided information on the principles of governance structure and mechanism and also and investment of funds.

In the last 15 years, discussions have focused on finding solutions to the financial deficit of social insurance programs, and a new discussion has emerged following some regulations authorising the use of unemployment insurance funds -nearly % 5 of GDP- to support new employment creation programs and GAP. It is likely that detailed information, given in this article, about ISSA guidelines for the investment of funds and investment practices in different countries will contribute to the discussions currently taking place in Turkey.

Keywords: *Social Security Funds, International Social Security Association, Guidelines for the Investments of Funds, The Investment Principles of Funds, Fund Governance*

ISSA Sosyal Güvenlik Fonları Yatırım Rehberi ve Yatırım Uygulamaları

Prof. Dr. Yusuf ALPER

İRİŞ

1990'lı yılların ortalarına kadar özellikle gelişmiş olan ülkelerde nüfusun yaşlanmasına bağlı olarak ortaya çıkacak sosyal güvenlik sistemlerinin finansman açıkları tartışılırken, OECD üyesi 20 ülkede, 2006 yılı itibarıyla sosyal güvenlik kurumlarının fonlarının 4.1 trilyon ABD dolarını aşması (OECD, 2007) ve bazı ülkelerde sosyal güvenlik kurumları net varlıklarının ülke GSYİH'sının % 83'üne ulaşması (Boatin-Nyarko, 2007) sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ve değerlendirilmesi ile ilgili tartışmaları dünyada sosyal güvenliğin finansmanı ile ilgili yeni ilgi alanı haline getirmiştir.

Öte yandan, sosyal güvenlik fonlarının

yatırım etkinliğinin sosyal güvenlik sistemlerinin mali yapılarının sürdürülebilirliğini etkileyen faktörlerden biri haline gelmesi Uluslararası Sosyal Güvenlik Birliği'ni (ISSA), ILO'nun genel yaklaşımına uygun olarak bu alanda kapsamlı ve yönlendirici bir çalışma yapmaya itmiş ve 2002 yılında başlayan çalışmalar 2004 yılında sonuçlandırılarak sosyal güvenlik kurumlarının fonlarının kullanımı ve yatırımı ile ilgili bir "Yatırım Rehberi" hazırlanmıştır (ISSA, 2005a). Benzer bir çalışma, 2000'li yılların başında OECD tarafından, 2006 yılı itibarıyla toplam fon varlıkları 24.6 trilyon doları aşan (OECD, 2007) ve sermaye piyasalarını doğrudan etkileyen özel emeklilik fonlarının yatırım ilkelerinin belirlenmesi amacıyla OECD tarafından gerçekleştirilmiş ve özel emeklilik fonları yatırım rehberi hazırlanmıştı (OECD, 2005). Bu gelişmeler,

özellikle liberal iktisatçılardan gelen “kamu sosyal güvenlik sistemlerinin kaynakları etkin kullanmadığı ve yatırım, tasarruf, sermaye birikimi, istihdam ve iktisadi büyüme gibi temel ekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu yönündeki eleştiriler dolayısıyla sosyal güvenliğin finansmanı ve ekonomik boyutu ile ilgili konulara daha fazla eğilmeye iten ve sosyal güvenliğin üretim ve verimlilik artırıcı etkilerini vurgulayan çalışmalar üzerine yoğunlaşan ILO'nun çalışmaları ile de paralellik göstermiştir (ILO, 2005b). Son olarak, sosyal güvenliğin finansmanı ve ekonomik etkileri ile ilgili tartışmaların sosyal güvenliğin özelleştirilmesi ile ilgili tartışmalarda, özelleştirme lehindeki ve aleyhindeki görüşlerin gerekçelerini oluşturması, fonların yatırımı ile ilgili tartışmaları bu açıdan da tartışmaların odağına çekmiş görünmektedir.

Sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili tartışmalar, 1992 yılından itibaren sürekli ve artan bir şekilde sosyal sigorta kurumlarının finansman açıklarını kapatma yollarını arayan Türkiye için çok yenidir ve dolaylı bir şekilde gündeme gelmiş gibi görünmektedir. Bu konuyu gündeme getiren gelişme de, Nisan 2008 tarihi itibarıyla toplam net varlığı 33.4 milyar YTL'yi aşan (İŞKUR, 2008), 2007 yılı GSYİH'sının (647.4 milyar YTL-DPT, 2008) % 5'inden fazla bir büyüklüğe ulaşan işsizlik sigortası fonlarının GAP projesinin tamamlanması ve istihdamın teşvik edilmesine yönelik politi-

kaların finansmanında kullanılması için çeşitli politikaların uygulamaya konulması olmuştur. Gelişmeler, bu konunun ülkemizde de değişik boyutları ile tartışılması gerektiğini ortaya koymuştur.

Bu çalışmada, geniş anlamda sosyal güvenliğin finansman boyutuna ve bu boyut içinde de sosyal güvenlik fonları ile ilgili gelişmelere kısa bir vurgu yapıldıktan sonra ağırlıklı olarak sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ve kullanımı ile ilgili olarak İSSA tarafından hazırlanan “yatırım rehberi ve ilkeleri” üzerinde durulacaktır. Fonların yatırımı ile ilgili tartışmalara yer verildikten sonra sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili çeşitli ülke uygulamaları değerlendirilecektir. Bu çalışmadan beklenen, bugün için işsizlik sigortası fonu, yakın gelecekte de özel emeklilik fonları ve sosyal güvenlik fonlarının yatırım ve kullanımı ile ilgili tartışmaların daha sağlıklı bir zeminde yapılmasını sağlayacak bilgi birikimine katkıda bulunmaktır.

A. ÇOK BOYUTLU BİR ALAN OLARAK SOSYAL GÜVENLİĞİN FİNANSMANI

Sosyal politikanın, geliri yeniden dağıtıcı araçlarından biri olarak sosyal güvenlik bu amaçla kullandığı kaynakların büyüklüğü dolayısıyla finansman bakımından çok yönlü bir ilginin merkezini oluşturmaktadır. Nitekim, 2001 yılı verilerine göre OECD üyesi 23 ülkede ortalama olarak GSYİH'nin

% 22'sine, yine OECD üyesi 30 ülkede GSYİH'nin % 20,9 una ulaşan kamu sosyal güvenlik harcamaları, Tablo 1'de de açık olarak görüleceği gibi (Townsend, 2007), gelişmiş ülkelerde en önemli kamu harca-ma kalemini oluşturmaktadır. Bu genişlikte

bir kaynak kullanımının, başta ekonomik büyüme olmak üzere temel ekonomik de-ğişkenler üzerine olan doğrudan ve dolaylı etkileri, doğal olarak sosyal güvenliğin fi-nansmanı ile ilgili tartışmalara olan ilgiyi de artırmıştır.

Tablo 1 : Bazı OECD Ülkelerinde GSYİH'nin Yüzdesi Olarak Toplam Kamu Sosyal Güvenlik Harcamaları (KSGH)

ÜLKELER	TOPLAM KSGH (2001)	TOPLAM NAKİT KSGH (2001)	TOPLAM NAKİT KSGH (OECD Yeni Dizi)	
			2001	2005
İsveç	29,8	14,4	17,2	17,4
Danimarka	29,2	15,2	16,3	16,2
Fransa	28,5	17,9	17,1	17,9
Almanya	27,4	15,6	18,6	19,2
İsviçre	26,4	18,2	11,0	
Avusturya	26,0	18,9	18,6	18,6
İtalya	24,4	17,1	16,2	17,1
Norveç	23,9	11,6	13,7	
İngiltere	21,8	14,2	13,7	13,4
İspanya	19,6	12,8	11,7	11,6
Avustralya	18,0	9,9	8,5	
Kanada	17,8	8,0	10,8	
Japonya	16,9	9,1	10,5	
ABD	14,7	7,9	11,4	12,0
Türkiye	13,2			
Kore	6,1	2,3	2,0	
OECD 23	22,0	13,6		
OECD 30	20,9	12,6		

Kaynak : Townsend, 2007

Çok boyutlu bir alan olan sosyal güvenliğin finansmanı ile ilgili tartışmalar 5 ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlar: 1) bu amaçla tahsis edilen kaynakların seviyesi, 2) sosyal güvenlik harcamalarının temel ekonomik değişkenler üzerindeki etkileri 3) sistemin finansmanı için kullanılan gelir kaynakları ve devletin finansmana katılması, 4) sosyal güvenliğin finansman metodu, ve, 5) sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ve değerlendirilmesi başlıklarıdır. Her biri kendi içinde ayrı bir önem ve önceliğe sahip olan bu tartışma alanları ile ilgili temel başlıklar özetle aşağıdaki hususlarda yoğunlaşmaktadır (Alper, 2006):

- 1960'lı yıllarda OECD üyesi ülkelerde sosyal güvenlik için tahsis edilen kaynakların GSYİH içindeki payı % 3-12 arasında değişirken, bu oran 1970'li yılların sonunda % 7-23'e (ILO, 1984), 1990'lı yılların sonunda ise % 30'lar seviyesine yükselmiş, bir anlamda bu amaçla tahsis edilecek kaynakların üst sınırına gelinmiştir. Gelişmeler ekonomik büyüme ile sosyal güvenlik için tahsis edilen kaynakların seviyesi arasında çok kuvvetli ve doğrusal bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Ancak, 1970'li yılların ikinci yarısında başlayan ve kısaca “petrol krizi” olarak bilinen genel ekonomik krizin sebepleri ve çıkış yollarını araştıran iktisatçılar ilgilerini GSMH'den en büyük payı alan sosyal güvenlik üzerine yoğunlaştırmışlar, ta-

sarruf eğilimi ve sermaye birikimi, istihdam, yatırım ve nihayet iktisadi büyüme gibi temel ekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkileri olduğu iddiaları (ILO, 1984) ile sosyal güvenliğin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Sosyal güvenlik için ayrılan kaynakların seviyesi yükseldikçe olumsuz ekonomik etkilerini ortaya koymaya yönelik çalışmaların da sayısı artmış ve sosyal güvenliğin yeniden yapılandırılması gerektiğine yönelik görüşler güçlenmeye başlamıştır (World Bank, 1994). Uzunca bir süre bu tür tartışmaların dışında kalan ILO, yeni sosyal güvenlik anlayışı çerçevesinde sosyal güvenliğin ekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkisi olan bir faktör değil, aksine üretkenliği ve verimliliği artırıcı bir faktör olduğunu ortaya koymaya yönelik çalışmaları başlatma ihtiyacını duymuştur (ILO, 2005b).

- Sosyal güvenlik sisteminin finansmanı için kullanılan gelir kaynakları ile ilgili tartışmalar, “sistemin vergilerle mi yoksa primlerle mi finanse edileceği; bu iki araçtan birinin seçilmesi halinde hangi tür vergi ve prim ile finanse edileceği; primle finanse edilecekse primleri kimlerin ve hangi oranda ödeyeceği (çalışan, işveren veya devlet) ve nihayet etkin bir gelir tahsilat sisteminin oluşturulması” başlıklarında yoğunlaşmaktadır. birçok ülkede sosyal güvenlik sistemlerinin klasik gelir kaynaklarını oluşturan

çalışan ve işveren primleri ile sağlanan gelirlerin harcamaları karşılama yetersiz kalması ve ciddi finansman açıkları vermeye başlaması devletin finansmana katılımını gerekli ve kaçınılmaz hale getirmiş, bu noktada da devletin nasıl, kimler için ve ne oranda finansmana katılacağına cevapları aranmaya çalışılmıştır.

- Sosyal güvenlik sisteminin finansmanı için seçilen metodun fon veya dağıtım metodu olarak belirlenmesi, aynı zamanda sosyal güvenlik sisteminin işleyiş felsefesini de belirlediği için finansmanla ilgili önemli tartışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Esas olarak fon metodu her neslin kendi sosyal güvenliğini kendinin finanse etmesini, dağıtım metodu ise bugün çalışan neslin bugün emekli olan nesli finanse etmesini ve nesiller arası gelir transferini esas alır. Benimsenen finansman metodu ile sosyal güvenliğin geliri yeniden dağıtım fonksiyonu ve dayanışma prensibi arasında çok yakın bir ilişki vardır. Başlangıçta fon esasına göre kurulan birçok ülke sosyal güvenlik sistemi kriz dolayısıyla fiilen dağıtım metoduna geçmek zorunda kalmış (ülkemizde olduğu gibi), ancak özellikle 1980'li yıllardan sonra gündeme gelen nüfusun yaşlanmasına bağlı olarak değişen demografik yapı dolayısıyla tekrar fon metoduna geçiş yönündeki eğilimler ve uygulamalar artmıştır (World Bank, 1994; ILO, 1994).

- Sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ve kullanımı, sistemin ilk kuruluş yıllarında birçok ülke finansman metodu olarak fon metodunu benimsediği ve bazı ülkelerde GSMH'nin % 40'ını aşan fon birikimi sağladıkları için ilgi çekmiş, yine birçok ülke gerek ülke içi gerekse ülke dışı büyük yatırımlarını bu fon kaynaklarını kullanarak finanse etmiştir (Richardson, 1971; Yazgan 1992). 1970'li yıllardan sonra önemini kaybeden fon kullanımı ile ilgili tartışmalar, yeniden fon metoduna dönüş arayışları ve başta ABD olmak üzere bazı ülkelerin dağıtım metodundan vazgeçmeksizin gelecek dönemleri düşünerek ihtiyat fonları oluşturarak kısmi fon metoduna geçmeleri ve büyüyen özel emeklilik fonları ile ilgili gelişmeler sebebiyle 2000'li yılların başından itibaren tekrar gündeme getirmiştir. Bu konu ile ilgili olarak fonların yönetimi ve devlet müdahalesinin azaltılması, yatırım ilkeleri, fonların ekonomik ve sosyal projelerin finansmanı için kullanılması ve yurtdışı yatırımlar temel tartışma alanlarını oluşturmaktadır (Yermo, 2008; ISSA, 2005b).

B. FİNANSMAN METODLARI VE SOSYAL GÜVENLİK FONLARI

Fon oluşturmak, bir sosyal güvenlik sisteminin temel ve öncelikli amacı değil, sistemin işleyişinin doğal bir sonucudur. Sosyal güvenlik sisteminin gelir ve giderleri ara-

sındaki işlem dengesinin sağlanması için finansman metodu olarak fon metodu tercih edilmişse, bu tercihin doğal sonucu olarak sosyal güvenlik fonları oluşur. İki temel finansman metodu vardır: Bunlardan ilki, dağıtım ((**pay-as-you-go**), **yılı yılına finansman**), diğeri ise fon ((**Fund**), **kapitalizasyon, biriktirme**) metodudur. Hangi finansman metodunun tercih edileceği sigorta kolunun özellikleri yanında sistemin ilk kuruluş yıllarındaki şartlara, ülkenin ekonomik ve sosyal yapı unsurlarına ve nihayet siyasi iktidarın finansman tercihine bağlı olarak şekillenir (Alper, 2006). Çok kısa olarak tarif etmek gerekirse, dağıtım metodu; aynı dönem gelirleri ile aynı dönem giderlerinin karşılanması (bu genellikle bir yıldır), fon metodu ise uzun dönemde elde edilecek ve biriktirilecek fonlarla gelecek dönem giderlerinin karşılanmasıdır. Bu bakımdan hastalık, analık ve iş kazaları gibi kısa vadeli sigorta kolları için dağıtım; malullük, yaşlılık ve ölüm sigortaları için de fon metodu daha uygun olarak görünmektedir. Yalnızca işsizlik sigortası bir tercihe bağlı olmaksızın mutlaka fon metodu ile finanse edilir.

Fon metodu, fertlerin veya sosyal grupların kendi sosyal güvenliklerini sağlayacak kaynağın kendi tasarrufları ile karşılanması prensibi üzerine oluşturulur ve uzun dönemde elde edilen gelirlerle gelecek dönemlerde ortaya çıkacak uzun dönemli ihtiyaçların karşılanması amaçlanır. Bu fert (bireysel) bazında oluşturulabileceği gibi bir neslin tamamını kapsayacak şekilde top-

lu (kollektif) olarak da oluşturulabilir. Fertlerin kendi adlarına açılan bir hesaba prim ödemeleri ve bu ödenen primler ve getirileri ile kendi sosyal güvenlik ihtiyaçlarını karşılamaları esasına dayanan bireysel fon metodu esasen özel sigortalar ve emeklilik fonları için daha uygun bir yöntem olarak görülmektedir. Toplu fon metodu ise fertlerin kişisel özellikleri dikkate alınmaksızın kapsamda olan herkesin ödediği primler ve getirileri ile oluşturulan fonlardan, o nesil içinde olanlardan sosyal güvenlik ihtiyacı olanlara aylık ve gelir bağlanması esasına dayanır ve çoğunlukla aylıklara getirilen alt ve üst sınır uygulamaları ile de, sosyal güvenliğin temel prensiplerine uygun olarak, aynı nesil içinde gelirin yeniden dağılımına imkan veren bir işleyişe sahiptir (Alper, 2006).

Sosyal güvenlik fonları, yalnızca klasik fon metodunun tercih edilmesi ile oluşmaz. Nitekim, esasen finansman metodu olarak dağıtım metodunu benimsemiş bir sosyal güvenlik sistemi, gelecek dönemlerde ortaya çıkacak ilave harcamalar dolayısıyla sistemin finansman problemi ile karşılaşması istenmez ise, bu dönemler düşünülerek ihtiyat fonları oluşturulmasına imkan verecek "kısmi fon metodu" benimsenebilir ve toplam giderlerin belirli bir oranı kadar (mesela % 10-20) ihtiyat fonu oluşturulur. Ancak, oluşturulacak ihtiyat fonunun oranı ve miktarı ile ilgili bir üst sınır da yoktur. Nitekim, ABD'de olduğu gibi, bir yandan II. Dünya Savaşı sonrasında doğan ve 2007 yı-

lından itibaren yoğun olarak emekli olmaya başlayacak olan savaş sonrası kuşak (**baby-boom generation**), diğer yandan da genel olarak yaşlanan nüfusun gelecekte artacak sosyal güvenlik harcamalarını karşılamak için oluşturulan ihtiyat fonu 2007 itibarıyla sosyal güvenlik sisteminin yıllık giderlerinin 4 katı civarında bir büyüklüğe ulaşmıştır (The Board of Trustees, 2008). Bugün birçok gelişmiş ülkede oluşan sosyal güvenlik fonları, bir anlamda yeniden fon metoduna geçişi sağlayacak şekilde uygulanan kısmi fon metodu sonucunda sağlanan ihtiyat fonlarından oluşmaktadır.

C. SOSYAL GÜVENLİK FONLARININ GELİŞİMİ VE YATIRIMININ ÖNEMİ

Yakın zamana kadar sosyal güvenlik fonları ve yatırımı ile ilgili tartışmalar, sosyal güvenlik sisteminin finansmanı ile ilgili diğer tartışma alanlarının gerisinde veya gölgesinde kalmıştır. Ancak, 1990'li yıllardan sonra birkaç sebeple konuya olan ilgi artmış, hatta diğer alanların önüne geçmiştir.

1970'li yılların sonundan itibaren nüfusun yaşlanması, uzun süreli işsizlik, sağlık harcamalarının artışı gibi sebeplerle artan giderlerin sonucunda ortaya çıkan mali krizi çözmek için yeniden fon metoduna dönüş eğilim ve arayışlarının artması (ILO, 1984; Gillion, 2000; Lohde, 2007), sosyal güvenlik fonları ile ilgili tartışmaları öne çıkaran ilk faktör olmuştur. İkinci faktör ve daha önemli faktör, sosyal güvenlik fonlarının etkin olarak değerlendirilmesinin, kamu

sosyal güvenlik sistemlerinin finansman yapısının sürdürülebilirliğini sağlamada kritik bir öneme sahip olduğunun ILO tarafından özellikle vurgulanması (ILO, 2005a) olmuştur. Bir üçüncü faktör ise, 2006 yılı itibarıyla OECD ülkeleri kamu sosyal güvenlik sistemleri fon birikiminin 4.1 trilyon doları aşması ve 2001-2006 dönemi arasında ortalama fon varlıklarındaki artışın, aynı dönemde özel emeklilik fonlarındaki artıştan (% 8,9) daha yüksek bir oranda, yıllık % 9,1 olarak gerçekleşmesi (OECD, 2007) olmuştur. Nitekim, bu hızlı ve dikkat çeken gelişme, sosyal güvenlik fonlarının GSYİH'na olan oranlarını da etkilemiş ve çarpıcı bir örnek olarak Norveç sosyal güvenlik fonları ülke GSYİH'sının % 83 üne ulaşmıştır (OECD; 2007).

Yaratılan fonların büyüklüğü yanında bazı ülkelerde fonların yıllık artış hızı da dikkat çekmektedir. Nitekim, yukarıdaki tabloya dahil OECD ülkelerinden İspanya'daki % 24; Kanada'daki % 14 ve İrlanda'daki % 12'lik artışla Fransa ve Güney Kore'deki % 11'lik artışlar gelecek dönemde bu ülke fonlarının hızla büyüyeceğini ortaya koymaktadır. Benzer gelişmeleri, hatta bazen daha çarpıcı büyüme ve gelişme hızları ile OECD üyesi olmayan ülkelerde de görmek mümkündür. Nitekim, OECD üyesi olmayan ülkelerin sosyal güvenlik fonları toplam değer olmak üzere küçük görünmekle birlikte büyüme hızlarında dikkat çeken bir yükseklik söz konusudur. Fonların büyüme oranı Suudi Arabistan'da % 27 ve yakın ge-

Tablo 2 : Bazı OECD Üyesi Ülkelerde Sosyal Güvenlik Fonları ve GSYİH'ya Oranı (2006)

ÜLKELER	KURULUŞ YILI	SOSYAL GÜVENLİK FONLARI (Milyar ABD Doları)	FONLARIN YILLIK ARTIŞ HIZI (%)	GSYİH'YA ORANI (Yaklaşık Değerler)
ABD	1940	2.048,1	4,0	16,0
Japonya	1959	1.217,6	-5,0	28,0
Norveç	1990	278,1	13,0	83,0
Güney Kore	1988	190,8	11,0	22,0
İsveç	2000	117,5	5,0	31,0
Kanada	1962	86,4	14,0	7,0
İspanya	1997	44,9	24,0	4,0
Fransa	1999	39,1	11,0	3,0
İrlanda	2001	23,7	12,0	45,0
Avustralya	2006	13,6		3,0
OECD (Toplam)		4.100,0		24,0

Kaynak : OECD , 2007 ; Yermo , 2008

lecekte bütün global ekonomik büyüklükleri değiştirecek etkiye sahip Çin'de ise, 2001 yılında oluşturulan yeni sistemin fon varlıklarındaki yıllık artış % 18 olarak gerçekleşmiştir (OECD, 2007).

Bir yandan sosyal güvenlik fonlarındaki hızlı artış, diğer yandan bu fonların etkin şekilde yatırılmasının ILO'nun temel sosyal güvenlik prensiplerine hizmet edecek sürdürülebilir bir sosyal güvenlik sisteminin varlığına kritik öneme sahip katkıda bu-

lunacağına anlaşılması (ISSA, 2005a), ILO ve ISSA'yı sosyal güvenlik sisteminin finansmanı ile ilgili konulara daha ağırlıklı olarak eğilmeye zorlamıştır. Bu ilgi, Uluslararası Sosyal Güvenlik Birliği'nin (ISSA: International Social Security Association), sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili temel prensipleri belirleyen kapsamlı bir "yatırım rehberi" hazırlanmasıyla sonuçlanmıştır (ISSA, 2005a).

D. ISSA SOSYAL GÜVENLİK FONLARI YATIRIM REHBERİ VE İLKELERİ

1. Rehberin Hazırlanma Süreci ve Temel Esasları

ISSA'yı sosyal güvenlik fonlarının yatırımı için bir rehber hazırlamaya iten sebepler arasında, fonların büyümesi ve sosyal güvenlik sistemlerinin mali yapılarının istikrarı için fonların yapacağı katkının büyüklüğü yanında üye ülkelerin zaman zaman fonların nasıl ve hangi alanlarda yatırılması gerektiği konusunda ISSA'ya yaptıkları başvurular ve bu yöndeki teknik yardımleri de etkili olmuş (ISSA, 2005b), bir diğer ifade ile rehber bu alanda ortaya çıkan önemli bir ihtiyacı karşılamak üzere hazırlanmıştır. Nitekim, dışardan empoze edilecek yatırım prensipleri yerine, Rehber'in sosyal güvenliğin önemini ve vazgeçilmezliğini bilen ISSA uzmanları tarafından, ilgili tarafların da görüş ve önerileri alınarak hazırlanmış olması en önemli ve olumlu özelliklerinden biri olarak vurgulanmaktadır (Konkolewsky, 2007; ISSA, 2005b).

Yukarıda belirtilen sebeplere ilaveten OECD'nin özel emeklilik fonlarının yönetim ve yatırımı için bir rehber hazırlama çalışmalarını başlatması da ISSA Rehberi'nin hazırlanmasında etkili olmuştur (OECD; 2002). Esas olarak özel şirketlerin yönetim prensipleri ile ilgili bir rehber hazırlayan OECD, zaman içinde özel emeklilik fonlarının büyümesi ve sermaye piyasalarına

olan etkilerinin artması üzerine bu amaçla ayrı bir rehber hazırlama ihtiyacı duymuş, 2001 yılında OECD özel emeklilik çalışma grubu tarafından geliştirilen "OECD Emeklilik Fonları Yönetim Rehberi", 2004 ve 2006 yıllarında gözden geçirilerek olgunlaştırılmıştır (Yermo, 2008).

ISSA tarafından kamu sosyal güvenlik kurumları fonları için bir yatırım ve yönetim rehberi hazırlanması süreci, ISSA tarafından bu amaçla özel bir "çalışma grubu" oluşturulması ile başlamıştır (ISSA, 2005a). Geniş ve çok taraflı bir katılımı oluşturulan çalışma grubunda ISSA uzmanları, ISSA üyesi ülkelerin sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile görevli kişiler ve ISSA dışındaki fon yatırımı ile ilgili müesseselerle diğer uluslararası organizasyonların uzmanları yer almıştır. Çalışma Grubu ilk toplantısını Aralık 2002'de Paris'te gerçekleştirmiş ve bu toplantıda sosyal güvenlik fonlarının yatırım rehberi ile ilgili öncelikler belirlenmiştir. Nisan 2004'de Porto'da gerçekleştirilen ikinci toplantıda ise çalışma grubu değişik kaynaklardan gelen bilgilerle oluşturulan prensiplerde, sosyal güvenlik kurumlarının kendine has özelliklerini dikkate alan değişiklikleri eklemiş (ISSA, 2005a), bu çalışma grubunun görüş ve önerilerinin yer aldığı taslak rehber Eylül 2005'te, Pekin'de toplanan ISSA Genel Kurul toplantısına sunulularak süreç tamamlanmıştır (ISSA, 2005c).

Rehberin ISSA Genel Kurulu'na sunulmuş olması, çalışmaların tamamlandığı ve

nihai şeklini aldığı anlamına gelmemektedir. ISSA, esas olarak hazırlanan rehberin gelecek dönemlerde çeşitli ülke tecrübeleri de dikkate alınarak yeniden gözden geçirilmesi ve olgunlaştırılması ilkesini benimsemiştir. Nitekim, ISSA tarafından Eylül 2005 tarihinde Meksika'da düzenlenen ve 80 üye ülkeden 95 sosyal güvenlik kuruluşunu temsilen 200'den fazla yöneticinin katıldığı, “Sosyal Güvenlik Fonlarının Yatırımı” konulu uluslararası kongrede, çeşitli ülke uygulamaları da dikkate alınarak, bu prensipler yeniden değerlendirilmiştir (ISSA, 2005c).

OECD Emeklilik Fonları Yatırım Rehberi ile ISSA Sosyal Güvenlik Kurumları Fonları Yatırım Rehberi, daha önce de belirtilen etkileşim dolayısıyla, büyük ölçüde, (hatta bazı hükümler bakımından kopya sayılabilecek) benzer hüküm ve prensiplerle düzenlenmiştir. Ancak, ISSA'nın genel olarak sosyal güvenliğin özel olarak da kamu sosyal güvenlik kurumlarının kendine has özelliklerini dikkate alarak hazırladığı Yatırım Rehberi bazı prensipler ve başlıklar bakımından OECD rehberinden ayrılmaktadır. Özellikle, fon yönetimi ile ilgili idari yapının oluşturulması ve karar süreci, yöneticilerin sorumluluğu, fonların yatırımı ile ilgili temel kriterler, yatırımlarda ekonomik ve sosyal fayda faktörünün dikkate alınması ve yatırım alanları ve portföyü ile ilgili sınırlandırmalar bu temel farklılık alanlarını oluşturmaktadır (ISSA, 2005a; OECD, 2002, Yermo, 2008).

ISSA tarafından hazırlanan rehber, idari yapılanması ve yönetim şekli ne şekilde olursa olsun, kamu sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili genel ilkeler ve bu ilkelerle ilgili görüşleri içermektedir. ISSA, ülkelerin gelişme seviyelerine bağlı olarak farklı sosyal güvenlik sistemlerine sahip olduğu, fonların yatırımlarını etkileyecek mali piyasaların, yasal düzenlemelerin ve düzenleyici ve denetleyici mekanizmaların farklı olabileceği noktasından hareketle yatırım rehberini bu farklılıklara cevap verebilecek şekilde olabildiğince esnek bir yapıda hazırlamıştır (ISSA, 2005a). Rehberde, alışılmış yöntemlerden bir nebze farklı olarak, belirlenen ilkelerle ilgili tamamlayıcı ve açıklayıcı yorum ve değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu şekilde, üye ülkelerin kendilerine uygun fon yatırım stratejilerini ve politikaları belirlerken, kendi özel durumları ile ilgili alternatif durumları dikkate almalarını sağlayacak yaklaşımları benimsemelerine imkan verecek bir esneklik alanı daha yaratılmaya çalışılmıştır (ISSA, 2005a).

ISSA tarafından hazırlanan Sosyal Güvenlik Fonları Yatırım Rehberi, esas itibarıyla 3 ana bölüm altında toplanan 20 temel esas ve ilkedan oluşmaktadır. Bu ana bölümlerden ilk ikisi; sosyal güvenlik sisteminin idari yapısı ve yönetim mekanizması ile ilgili esaslar ve öncelikler, üçüncüsü ise fonların yatırım ilkeleri ile ilgili temel prensiplerden oluşmaktadır (OECD, 2005a).

2. İdari Yapılanma, Yönetim Öncelikleri ve Prensipleri

Sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili ilk prensip, fon yönetim ve yatırımını gerçekleştirecek idari birimin **sorumluluklarının tanımlanmış** olması ile ilgilidir. Hem ISSA, hem de OECD yatırım rehberinde, hemen hemen aynı ifadelerle, hangi yönetim modeli benimsenmiş olursa olsun, fonların etkin şekilde yatırılması ve değerlendirilebilmesi için yatırım karar ve sorumluluğunu üstlenecek, üstlendiği sorumluluklarla ilgili olarak da sistemden faydalanacak kişilere hesap verebilecek konuma sahip ayrı bir yönetim birimi oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır (ISSA, 2005a; OECD, 2002; Yermo, 2008).

Rehberde yer alan ikinci prensip fon yatırımından sorumlu idari birimin oluşturulması ile ilgilidir. Norveç'te olduğu gibi, sosyal güvenlik fonlarının yatırım ve yönetiminin doğrudan bir bakanlık tarafından gerçekleştirilmesi nadir bir uygulamadır. Daha genel olan uygulama, fonların yönetiminin doğrudan fon yaratan sosyal güvenlik kurumu tarafından veya bu amaçla oluşturulmuş bir idari birim tarafından (fon idaresi) gerçekleştirilmesidir. ISSA, fon yönetimi konusunda hangi yöntemin seçileceği konusunda özel bir vurgu yapmamış, Rehberde belirtilen temel prensipleri hayata geçirmek şartıyla, ülkelerin kendi ekonomik, sosyal ve siyasi yapı özelliklerine bağlı olarak bu yöntemlerden birini tercih edebile-

ceklerini belirtmekle yetinmiştir. ISSA'nın oluşturulacak fon yönetim yapısı ile ilgili hassasiyeti, siyasi müdahalelerden uzak bir yapıda olması ve Rehber'de belirlenen temel ilkelerin hayata geçirilmesi noktalarında yoğunlaşmıştır. Rehberde göre, oluşturulacak fon yönetiminden sorumlu birimin (ISSA, 2005a; ISSA, 2007c; ILO, 2005a)

- Hukuki yapısı ve ülkenin genel idari yapısı içindeki yeri ve konumu ilgili yasal düzenlemede açık olarak belirtilmelidir.
- Yönetim sorumlulukları ve yetkilerinin sınırları açık olarak tanımlanmalıdır.
- Yönetim biriminin sorumlulukları ile yetkileri arasında uyum sağlanmalıdır.
- Yönetim ve karar organı siyasi müdahaleyi asgariye indirecek bir temsil ve görevlendirme mekanizması ile oluşturulmalıdır.

Çeşitli ülke uygulamaları, fon yönetimi için ilgili sosyal güvenlik kurumu dışında ayrı bir idari birim oluşturulmasının, fonların yatırım ve kullanımına yönelik siyasi müdahaleleri asgariye indirmede önemli bir faktör olduğunu ortaya koymuştur (Boatin-Nyarko, 2007, Gale, 2001; ILO, 2005a; Yermo, 2008). Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, bu konuda benimsenen yönetim modeli ne olursa olsun, fon yönetim biriminin mutlak anlamda bir bağımsızlığı ve siyasi müdahaleden de tamamen uzak kalması söz konusu değildir. Daha sonra belirtileceği gibi, sosyal güvenlik fonlarının büyüklüğü ve yapılacak yatırımların temel

ekonomik değişkenlere yönelik olumlu veya olumsuz etkilerinin varlığı, kaçınılmaz olarak genel politikalarla fon yatırım politikalarının uzlaştırılmasını ve politik müdahaleyi zorunlu kılmaktadır (ISSA, 2005a).

Ayrı bir yönetim birimi oluşturulması yanında, fon yönetiminden sorumlu idari birimin yönetim ve karar organının oluşumu da siyasi müdahaleden uzak kalma derecesini etkilemektedir. ILO'nun, sosyal güvenlik kurumlarının yönetim kurullarının çok taraflı temsile imkan verecek bir yapıda oluşturulması ile ilgili tavsiyesi, bir yandan sosyal tarafların karar sürecine katılmaları ve sorumluluk üstlenmelerini sağlarken, diğer yandan arzu edilmeyen politik müdahaleleri de azaltıcı bir etki yapmaktadır (ILO, 2005a). Yönetimde çok taraflı temsile imkan veren yapılanma yalnızca sosyal güvenlik kurumunun kendisi için değil, ayrı bir fon yatırım birimi oluşturulması halinde de önerilmektedir. Bu noktada, yönetim kurulu üyelerinin atanması veya seçimi, nitelikleri, görev süreleri ile ilgili hususların belirlenmesi kurulun etkinliğini belirleyecek faktörler olarak devreye girmektedir. Çeşitli ülke uygulamaları, yönetim kurulları üye sayısının 9 ile 20 arasında değiştiğini, kurulun üye sayısı düştükçe¹ karar alma etkinliğinin ve çabukluğunun arttığını ortaya koymuştur (Boatin-Nyarko, 2007, Impavido, 2007;).

1 Çeşitli ülke uygulamaları ile ilgili sonuçlar, yönetim kurulu üye sayısının 10'dan az olduğu sosyal güvenlik kurumlarının fon yatırımı konusunda daha etkin politikalar izlediklerini ortaya koymuştur (Impavido, 2007).

ISSA Fon Yatırım Rehberinde, hangi yönetim şekli benimsenmiş olursa olsun fonların yatırımı ile ilgili politika ve stratejilerin geliştirilmesinden sorumlu bir yatırım komitesi oluşturulması önerilmiştir. Esas olarak bu alandaki uzmanlık bilgileri ile öne çıkmış kurum içi ve dışındaki uzman kişilerden oluşacak komite, yönetim kurulunun fon yönetim ve yatırım görevini etkin şekilde yerine getirmesine yardımcı olacaktır. Kurum yönetimi ile yatırım komitesi arasındaki işbirliğini güçlendirmek için yönetim kurulu başkanı veya bir üyesi yatırım komitesinde görev alabilir (ISSA, 2005a). Yatırım komitesinin oluşturulması Kurum yönetim kurulunu fon yönetimi ile ilgili sorumluluklarının devredilmesi anlamına gelmemeli, hangi yapılanma modeli benimsenmiş olursa olsun, yönetim kurulu fonların yönetim ve yatırımından birinci derecede sorumlu birim olarak kalmalıdır. Yönetim kurulu ayrıca kendini ibra yetkisine sahip olmamalıdır (ISSA, 2005a).

ISSA, fonların yatırımı ile ilgili yönetim yapısı ile ilgili genel esasları belirledikten sonra, hangi yönetim şekli benimsenmiş olursa olsun, kısaca aşağıda belirtilen temel prensiplerin hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (ISSA, 2005a; ISSA, 2007c; ILO, 2005a):

- Fonların yatırımından sorumlu sosyal güvenlik kurumu ve/veya fon yönetimi, sosyal güvenlik sisteminin doğrudan ilgili taraflarına **hesap verme sorumluluğunda olmalı (accountability)**, bu

prensibi hayata geçirmek için yönetim kurulu üyelerinin her biri **basiretli yönetici (prudent-person)** prensiplerine uygun hareket etmeli, yönetim görevini iyi niyetle, dürüstçe ve sosyal güvenlik kurumunun ve üyelerinin menfaatlerini azami derecede korumaya öncelik vererek yerine getirmeli, kötü yönetimden de sorumlu tutulabilmelidir.

- Yönetim kurulu üyelerinin atanması, görevlendirilmesi ve/veya seçim sürecinde, üstlendikleri görevi layiki ile yerine getirmelerini sağlayacak mesleki bilgi birikimine ve iş tecrübesine sahip olmalarını sağlayacak **asgari yeterlilik kriterleri (suitability)** aranmalıdır. Özellikle sosyal tarafların temsiline imkan verilen yönetim kurullarında üyelerin belirlenmesinde **yeterlilik kriterine** özel bir önem vermelidir.
- Yönetim kurulları, bilgi yetersizliği ile karşılaştıkları durumlarda, üstlendikleri yükümlülükleri layiki ile yerine getirebilmek için, mutlaka **uzman tavsiyesi (expert advice)** almalı, bu amaçla kurum bünyesinde uzman eleman istihdam etme veya bağımsız uzmanlık birimlerinden hizmet satın alma yolunu tercih etmelidirler.
- Yönetim kurulu, fonun yıllık faaliyetlerini denetlemek üzere yönetimden bağımsız bir **denetim elemanı (auditor)** görevlendirmeli, görevlendirilen denetici kurum yönetimine olduğu kadar poli-

tik müdahalelere de uzak olmalıdır. Denetici raporu, klasik denetleme faaliyetinin ötesinde sosyal güvenlik sisteminin işleyişi ile ilgili temel problem alanlarını ve sistemin zayıflıklarını ve bunlarla ilgili denetici görüşlerini içermeli, Kurum yönetim kuruluna sunulan raporda belirtilen hususlarla ilgili tedbirlerin zamanında alınmaması halinde denetici raporu bir üst makama (bu genellikle hükümettir) sunabilmelidir.

- Kurum veya fon yönetim kurulu, politik müdahalelerden uzak, periyodik olarak sosyal güvenlik sisteminin aktüeryal hesaplarını yapacak **aktüer kişi veya kişiler** görevlendirilmelidir. Bir anlamda finansal bakımdan sosyal güvenlik sisteminin geleceğini planlamaya yönelik olan aktüerya raporunun bir denetici veya hakem kurulu tarafından gözden geçirilmeli, periyodik olarak yayınlanmalıdır. Aktüerya hesaplarında belirtilen hususların yönetim kurulları tarafından dikkate alınmaması halinde aktüer doğrudan hükümete veya yasama organına rapor sunabilmelidir.
- Sosyal güvenlik fonlarının koruma ve gözetimini yapmak üzere Kurum yönetim kurulu tarafından Merkez Bankası veya Hazine gibi kamu kurumlarından veyahut bağımsız bir gözetim kurumundan **bir kayyum (custodian-yeddi emin)** atamalıdır. Fon yönetimi için atanan kayyumun görev ve sorumluluk alanı, fonun var ise, diğer varlıkları ile ilgili kayyumlardan farklı olmalıdır.

ISSA “Yatırım Rehberi”, sosyal güvenlik fonlarının yönetim ve yatırımı için oluşturulan idari yapının etkin şekilde işlemlerini sağlayacak **işleyiş mekanizması** ile ilgili prensipler de geliştirmiştir. Esas olarak, bu prensipler, sosyal güvenlik kurumunun doğru zamanda doğru kararlar almasını teşvik edecek uygun kontrol ve iletişim mekanizmalarına sahip olması ile ilgili prensiplerdir (ISSA, 2005a; ISSA, 2007c; ILO, 2005a):

- **Kontrol Sistemi Oluşturma:** Risk yönetimi ve performans değerlendirme süreçleri, tazmin mekanizmaları, bilgilendirme işlemleri, uzman görüşlerinin değerlendirilmesi ve Kurum sözleşmelerinin gözden geçirilmesi dahil olmak üzere sosyal güvenlik kurumu ve/veya fon yönetim biriminin bütün yönetim işlemlerini kontrol edecek uygun bir kontrol sistemi oluşturulmalıdır.
- **İç Raporlama:** Başta sosyal güvenlik kurumu olmak üzere, fon yönetim kurulu, sosyal güvenlikten sorumlu bakanlık, hükümet ve var ise sosyal güvenlikle ilgili diğer idari birimler arasında etkin, güncel ve doğru bilgi akışını sağlayacak bir iç raporlama sistemi oluşturulmalıdır.
- **Kamuoyunu Bilgilendirme:** Sosyal güvenlik kurumu veya fon yönetimi yönetim kurulları, sosyal güvenlik sistemi ile ilgili bütün taraflara, sistemin işleyişi ile ilgili bilgileri detaylı ve güncel olarak

ulaştırmalıdır. Kurumsal yapının esasları ve işleyişi, mali durum ve yıllara göre değişimi, kurumun sahip olduğu varlıklar ve yıllar itibarıyla değişimi, denetim ve gözlemci raporları ve nihayet sistemin geleceği ile ilgili aktüeryal beklentiler bu bilgilendirme kapsamında kamuoyuna aktarılmalıdır.

- **Şikayet ve Başvuru Mekanizması Oluşturma İlkesi:** Sosyal güvenlik sistemi, sigortalılar ve aylık alanlar başta olmak üzere sistemin işleyişinden doğrudan etkilenen bütün tarafların, şikayet ve taleplerini uygun şekilde değerlendirecek ve cevaplandırarak bir şikayet ve başvuru mekanizması ve birimi oluşturulmalı (**ombudsmanlık**), bu mekanizma ile birlikte yasal başvuru yolları da açık tutulmalıdır.

Bu ilkelerden, kamuoyunu bilgilendirme kapsamında açıklanan raporların (yazılı materyal ve/veya ilgili kurum internet sayfaları kullanılabilir), yalnızca fonlarla ilgili statik mali durum bilgilerini değil, fon yönetim biriminin idari yapısı, yönetim kurulu üyeleri ve görev süreleri ile ilgili bilgilere de yer vermelidir. Fonlarla ilgili geçmiş dönem bilgileri karşılaştırmalı olarak verilmeli, bir yıldan diğerine olan gelişmeler ilgili tarafların kolaylıkla anlayabileceği ve değerlendirebileceği açıklıkta ve yeterlilikte sunulmalıdır. Ve nihayet söz konusu raporlarda fon denetim elemanı veya biriminin fonun mali durumu ile ilgili görüş ve önerileri yer almalıdır.

3. Yatırım Prensipleri ve Kriterleri

ISSA, “Fon Yatırım Rehberinin” üçüncü ve son bölümünde sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili 7 ayrı prensip ve esasa yer verilmiştir. Bu prensipler: fonların yatırım amaçları (**objectives**); fon yatırım politikası ve stratejisinin belirlenmesi (**investment policy and strategy**); fon yatırım politikasının genel mali sistemle bütünleştirilmesi (**integrated approach**); fon yatırım alanlarının sınırlandırılması (**restrictions on investments**); basiretli yönetici prensiplerinin hayata geçirilmesi (**prudent-person principles**); fon varlıklarının genel muhasebe ilkelerine uygun şekilde kayıt altına alınması ve muhasebeleştirilmesi (**valuation**) ve son olarak da yatırımların belirlenen kriterler bakımından performans analizinin yapılması (**performance analysis**); başlıkları altında toplanmış ve rehberde detaylandırılmıştır (ISSA, 2005a). Bu prensipler, OECD emeklilik fonları yatırım rehberinde yer almayan ve ISSA fon yatırım rehberini OECD rehberinden ayıran temel farklılıkları oluşturmaktadır (Yermo, 2008; ISSA, 2005a; OECD, 2002). ISSA, ILO sözleşme ve tavsiye kararlarında genel esasları çizilen sosyal güvenlik sisteminin varlık sebebi ve amaçlarını dikkate alarak, fonların yatırımı ile ilgili prensipleri, başta fonların yatırım amaçları olmak üzere, genel yatırım ilkelerinden ayırmıştır.

Rehberde yer alan fonların yatırımı ile ilgili 7 prensibi ve bunlarla ilgili tartışmaları

1) fonların yatırım amaçları 2) yatırım politikası ve stratejisinin belirlenmesi ve 3) yatırımlarla ilgili sınırlamalar; olmak üzere 3 ana başlık altında toplamak mümkündür.

ISSA Yatırım Rehberi’nde sosyal güvenlik fonlarının yatırım amaçları ile ilgili olarak belirtilen kriterler, bir nebze farklı tanım ve ifadeler kullanılmış olmasına rağmen, büyük ölçüde ILO tarafından belirlenen yatırım kriterleri ile benzerlik göstermektedir². ISSA rehberinde sosyal güvenlik fonlarının yatırım amaçları **birincil amaçlar (primary objectives)** ve birincil amaçları **tamamlayıcı** (bütünleyici, ikincil, yardımcı) **amaçlar (subsidiary)** olmak üzere iki başlık altında toplanmış; birincil

² ILO’nun sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili olarak geliştirdiği kriterler ise **likidite, gelir, güvenlik ve ekonomik-sosyal fayda** kriterleridir (Richardson, 1973; Yazgan, 1992, Alper, 2006). Çok kısa olarak belirtmek gerekirse; “likidite kriteri”, sosyal güvenlik kurumlarının asli görevlerini aksatmayacak şekilde nakit varlıklara veya kolay nakde çevrilebilir alanlara yatırılmasını; “**gelir kriteri**”, fonların reel değer kaybına uğramayacak ve artı getiri sağlayacak alanlara yatırılmasını, “**güvenlik kriteri**” ise fonların geri dönüş oranı yüksek, riski düşük alanlara yatırılması ile ilgilidir. Fon yönetiminden sorumlu birimlerin bu 3 kriterin gereklerini yerine getirme konusunda makul bir denge sağlaması zorunluluğu vardır. ILO, **objektif kriterler** olarak adlandırılabilir bu kriterlere, **subjektif kriterler** olarak ekonomik ve sosyal fayda kriterini ilave etmiştir (Alper, 2006). Bu sonuncu kriter bir anlamda, diğer üç kriterle belirlenen amaçlardan bir nebze vazgeçerek veya bir başka ifade ile onları göz ardı ederek ve öncelik sırasını değiştirerek, uzun dönemde ülke kalkınması ve toplumun genel menfaatlerine hizmet edilecek alanlara yatırım yapılması anlamında kullanılmaktadır ki daha sonra bahsedilecek tartışmaların kaynağını oluşturmaktadır.

amaçları; yatırımların etkin şekilde değerlendirilerek sosyal güvenlik sisteminin yükümlülüklerini yerine getirmesine yardımcı olması amacını **güvenlik (security)**; yatırımların kabul edilebilir risk oranı ile en yüksek getiriye sağlayacak alanlara yatırılmasını ise **kârlılık (profitability)** kriteri olarak tanımlamıştır (ISSA, 2005a). Fon yatırımlarının bu iki temel amaç arasında makul bir denge sağlanarak gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilen Rehberde, birincil yatırım amaçlarını tamamlayıcı nitelikte olmak üzere **ekonomik ve sosyal fayda (the social and economic utility)** kriterini esas alan yatırımlar da yapılabileceği belirtilmiştir. Rehberde, fon yönetiminin işini kolaylaştırmak üzere, ekonomik ve sosyal fayda kriterine göre yapılacak yatırımların hangi durumlarda, ne miktarda ve hangi alanlarda yapılacağına dair açık düzenlemeler olması gerektiği vurgulanmıştır. Uzun dönemde ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesine olumlu katkıda bulunacak alanlarda ekonomik ve sosyal fayda kriterine öncelik verilerek yapılacak yatırımların, her ülkenin kendi şartları ve önceliklerine göre değişmekle birlikte, düşük maliyetli konut inşaatları, yaşlılara yönelik hizmet birimlerinin oluşturulması, temel alt yapı yatırımları, turizm sektörünün gelişmesi, insan kaynaklarının gelişmesine yardımcı olacak eğitim ve sağlık yatırımları ve öğrenci bursları verilmesinde değerlendirilebileceği belirtilmiştir (ISSA, 2005a; ISSA, 2007c; Boatın-Nyarko, 2007). Ekonomik

ve sosyal fayda kriteri en tartışmalı yatırım kriterini oluşturmaktadır. Nitekim, bir görüşe göre, sosyal güvenlik fonlarının ülke kalkınmasına hizmet edecek alanlara yatırılması zaten sermaye yetersizliği çeken bu ülkeler için bir zorunluluk iken (Yazgan, 1992), diğer görüşe göre sosyal güvenlik fonlarının ülke kalkınmasını finanse etmek için kullanılması ve bu amaçla fon yaratılması kalkınmanın yükünün ikinci bir defa zaten düşük gelirli olan ve kalkınmanın yükünü çeken ücretliler üzerine yüklenmesi anlamına gelmektedir (Talas, 1983). Sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili olarak geçmiş dönem çeşitli ülke uygulamaları, 1970'li yıllara kadar birinci görüşü, bu dönemden sonra da ikinci görüşü haklı çıkaran sonuçlar ortaya çıkarmıştır (Richardson, 1973, Alper, 2006).

Rehberde fon yatırımları ile ilgili ikinci prensip, fonların yatırımında sosyal güvenlik kurumunun faaliyet gösterdiği ülkenin mali piyasasının şartları, kısa, uzun ve orta dönemli mali hedeflerini dikkate alması ile “bütünleşmiş yaklaşım” prensibidir ve esas olarak, sosyal güvenlik kurumunun üstlendiği yükümlülüklerle izlediği fon yatırım politikası arasında yakın bir ilişki kurulması ile ilgilidir.

Fonların yatırımı ile ilgili en önemli prensip yatırım politikası ve stratejisinin belirlenmesi ile ilgilidir. Rehberde, her sosyal güvenlik kurumunun mutlaka, sınırları ve temel esasları yasal düzenlemeler, hükümet politikaları ve sosyal güvenlik kurumu yö-

netim kurulu kararları ile belirlenen bir yatırım politikası ve stratejisine sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Söz konusu fon yatırım politikası ve stratejisi; basiretli yönetici prensipleri ve uygun nicel sınırlamalar kriterleri üzerine, risk yönetimi, yatırım alanlarının çeşitlendirilmesi ve farklılaştırılması, sosyal güvenlik sisteminin yakın ve gelecek dönemlere ait nakit ihtiyacının kesintisiz olarak karşılanması ve performans değerlendirilmesi gibi kavramlar dikkate alınarak tespit edilmelidir (ISSA, 2005a; ILO, 2005a). İlgili tarafların katılımı ile hazırlanan fon yatırım politikası ve stratejisinin, uygun araçlarla kamuoyuna ve özellikle doğrudan ilgili taraflara açıklanması en az hazırlanması kadar önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Aynı şekilde, fon yatırım politikası ve stratejisi, sosyal güvenlik sisteminin faaliyet gösterdiği ve yatırımları yapacağı ülkenin kısa, orta ve uzun dönemli ekonomik, sosyal ve mali politika amaçları ile uyumlu olmalıdır. Özellikle, fonlarda biriken paranın miktarının büyüdüğü, fon yatırımlarının mali piyasaları etkileyecek büyüklüğe ulaştığı ülkelerde milli politikalarla fon yatırım politikalarının uyumlaştırılması bir zorunluluktur (ISSA, 2005a; Woodall, 2007). Bu uyum, daha önce de belirtildiği gibi, ifade edilmesi kolay, ancak özellikle sosyal taraflarla genel ekonomik politikayı belirleyen siyasi iktidar arasında görüş ve öncelik farklılıklarının olduğu durumlarda hayata geçirilmesi zor ve çok yönlü tartışmaların yapıldığı konulardan bi-

rini oluşturmaktadır. Öte yandan, bir defa fon yatırım politikasının ve stratejisinin belirlenmesi yeterli olmayıp, ülke içinde ve dışında değişen şartlara bağlı olarak yeni şartlara ve küreselleşme sürecinin yarattığı değişimlere cevap verebilecek şekilde mevcut yatırım politikasının ve stratejisinin belirli aralıklarla gözden geçirilmesi, değiştirilmesi veya yenilenmesi gereklidir. Çeşitli ülke uygulamaları, en geç 3 yılda bir bu politikaların gözden geçirilmesinin bir zorunluluk olduğunu ortaya koymuştur (ISSA, 2005a; ISSA, 2007a).

Sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili sınırlamalar getirilmesi, Rehber’de yer alan son tartışma alanını oluşturmaktadır. Fon yatırım alanları ile ilgili sınırlandırmalarda dikkate alınması gereken belirleyici kriterin “**basiretli yönetim**” ilkeleri olduğu vurgulanarak, çeşitli durumlarda yatırım alanları ile ilgili alt ve üst sınırlamalar getirilebileceği belirtilmiştir (ISSA, 2005a; ILO, 2005a). Esas olarak, “**basiretli yönetici davranışının**” gereği olan haller dışında fonların yatırım alanları ile ilgili bir “alt sınır” getirilmemesi gerektiği yönünde yaygın bir görüş olmakla birlikte, bu genel kabul, sosyal güvenlik kurumu veya fon yönetiminin hiçbir sınırlama koymayacağı anlamına gelmemektedir. Yatırımlarla ilgili sınırlamalar daha çok üst sınır getirilmesi ile ilgilidir. Bu sınırlamalar, sosyal güvenlik fonlarının bütçe açıklarının finansmanında kullanılmasını önlemek, fon yatırımlarının sermaye piyasası yatırımlarının önemli bir

oranına ulaştığı durumlarda piyasanın işleyişini yönlendirme ihtimalini ortadan kaldırmak, bazı özel şirketlerin yönetimini doğrudan etkileyecek bir hisse oranına ulaşılmasını önlemek ve nihayet çok tartışmalı olmakla birlikte ülke içindeki yatırımların finansmanı için kullanılmasını sağlamak gibi sebeplerle getirilebilir (ISSA, 2005a; ILO, 2007a). Yatırımlarla ilgili sınırlamalar, bazen tamamen yasaklama şeklinde ortaya çıkabileceği gibi, bazen de “basiretli yönetici davranışı” referans alınarak sermaye piyasasının yeni yatırım araçları olarak ortaya çıkan türev (derivatives) araçlar ve yüksek riskli fonlar (hedge fonlar) ile ilgili belirsizlikler dolayısıyla yatırımlar için riski ve belirsizliği azaltacak üst sınırlar belirleme şeklinde de gerçekleştirilebilir (ILO, 2007a; Woodall, 2002). Daha önce fon yönetimi ile ilgili olarak önemi vurgulanan yönetim kurulu üyelerinin yeterliliği ve uzman desteği alma ilkeleri bu noktada önem kazanmaktadır. Bilgi yetersizliğinin olduğu durumlarda ise, belki de izlenmesi gereken en basit ve doğru kurallar, “anlamadığın-bilmediğin bir alana yatırım yapma” (ILO, 2005a) ve “en iyi bildiğin alana yatırım yap” (Lohde, 2007), prensipleri gibi görünmektedir.

Belirlenen yatırım politika ve stratejisi ne olursa olsun, nihayetinde bunları uygulayacak dürüst ve güvenilir insan ve yönetici kadrosuna ihtiyaç duyulacaktır. Bu noktada, kurum ve fon yönetiminde “basiretli yönetici” davranışını sergileyecek, kurum

menfaatlerini koruyacak ve geliştirecek kişilerin görev almasını sağlayacak seçim, atama veya görevlendirme mekanizmalarının hayata geçirilmesi önemli hale gelmektedir. Yalnızca seçim ve görevlendirme aşamasında bu özenin gösterilmesi yeterli olmayıp, üyelerin görev süreleri içinde bu prensibe ne ölçüde bağlı kaldıklarını sürekli denetleyecek ve kontrol edecek bir mekanizma oluşturulması, kurul üyelerinin görevden ayrılma, alınma veya uzaklaştırılması ile ilgili esasların ve nihayet alınan kurul kararı ile yönetim kurulu üyesinin veya yakınlarının menfaatlerinin çatışması halinde uygulanacak prosedürlerin açık olarak belirlenmesi gerekir (ISSA, 2005a; ILO; 2007a; ISSA, 2007a).

Fonların yatırımı ile ilgili son iki kriteri; sosyal güvenlik kurumlarının sahip olduğu varlıkların değerlendirilmesinde genel kabul görmüş muhasebecilik ilkelerine uygun **kayıt ve değerlendirme sisteminin** kullanılması ve şeffaflık ilkesinin hayata geçirilerek Kurum varlıkları ile ilgili kayıtların sistemle ilgili tarafların kolaylıkla ulaşabileceği ve anlayabileceği şekilde yayınlanması kriteri ile, yapılan yatırımların etkinliği ile ilgili **performans değerlendirme yöntemlerinin** geliştirilmesi ve uygulanmasına yönelik kriter oluşturmaktadır. Bu son kriter gereğince, fon yatırımları için belirlenen hedefler, kullanılan yöntemler ve araçlar ile elde edilen ölçülebilir sonuçların düzenli olarak analiz edilmesi ve sonuçların kamuoyuna açıklanması gereklidir (ISSA, 2005a; ILO, 2005a).

E. FONLARIN YATIRIMI İLE İLGİLİ TEMEL TARTIŞMALAR

Sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili olarak, bazıları sürekli gündemde kalan, bazıları da yeni güncellik kazanan bazı temel tartışma konuları vardır. Bu konular; fonların hisse senedi piyasasında değerlendirilmesi, yurt dışı yatırımların finansmanında kullanılması ve daha önce yatırım kriterleri kısmında kısaca bahsedilen, ekonomik ve sosyal fayda kriterlerine göre yatırılmaları başlıklarında toplanmaktadır.

1. Sosyal Güvenlik Fonlarının Hisse Senedi Piyasasında Değerlendirilmesi

Sosyal güvenlik fonlarının hisse senedi piyasasında (borsada) değerlendirilmesi bazı ülkelerde sürekli, bazı ülkelerde ise yeni tartışma gündemine gelen bir husus olarak dikkati çekmektedir. Fonlara en yüksek getiriyi sağlayacak yeni yatırım alanlarının bulunması endişesi yanında birçok ülkede fonların sermaye piyasasının genel işleyişini etkileyebilecek büyüklüklere ulaşması tartışmaların yoğunluğunu artırmaktadır (Woodall, 2007, Tanner, 1997; Gale, 2001). Fonların yatırımı konusunda en klasik ve yaygın uygulama, güvenlik ve gelir kriteri arasında bir denge sağlama amacına en fazla hizmet eden, gelir garantili orta ve uzun dönemli devlet tahvili ve bonusu alımıdır³. Hisse senedi piyasasındaki belirsizlik, yüksek getiri yanında kaybetme riskinin de olması, başlangıçta fonları borsadan uzak tutmuş, bazı ülkelerde de yasal düzen-

lemelerle fonların borsada değerlendirilmesi engellenmiştir. Fonların borsalarda hisse senedi alımı yoluyla değerlendirilmesi konusundaki lehte görüşler esas olarak iki temel noktada toplanmakta ve;

- Fonların borsada yatırılması halinde sosyal güvenlik kurumlarının yatırım alternatiflerinin zenginleşeceği ve fonların getiri oranlarının daha yüksek olacağı,
- Geniş fonların borsaya yatırılması halinde sermaye piyasasının derinliği artacağı için özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu piyasalarda sıkça ortaya çıkan spekülasyon hareketleri ileri sürülmektedir (Stephenson and others, 1995; Perez, 1995; Impavido, 2007). Bu görüş taraftarlarına göre, kısa dönemde bazı dalgalanmalar olsa bile, uzun dönemde hisse senedi piyasasının getirisi diğer yatırım araçlarına göre daha yüksek olacaktır (Gale, 2001). Öte yandan, geniş hacimli sosyal güvenlik fonlarının hisse senedi piyasasına yönlendirilmesi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sermaye piyasasının derinliğini artıracak, bu ülke piyasalarında görülen spekülasyon hareketlerine bağlı dalgalanmaları asgariye indireceği için sermaye piyasası gelişecek ve istikrar kazanacaktır.

³ Yaygın görüş bu şekilde olmakla birlikte, birçok sosyal güvenlik kurumunun sahip oldukları fonların erimesi ve hatta yok olması buna bağlı olarak da fon metodunu terk etmek zorunda kalmalarının temel sebebini, o döneme kadar fonlarının nerede ise tamamını uzun vadeli ve sabit faizli devlet bonusu ve tahvillerine yatırımları olduğunu gözden kaçırmamak gerekir (Impavido, 2007; ISSA, 2007a). Bu gerekçenin belki de en geçerli olduğu ülkelerden biri de Türkiye'dir (Alper, 2006).

Fonların hisse senedi piyasasına yatırılmasına karşı olan görüşün ise biri eskiden beri var olan klasik, diğeri ise özellikle ABD'deki tartışmalarda gündeme gelen iki temel gerekçesi vardır. Klasik karşı çıkış sebebi, hisse senedi piyasasının tabiatında var olan belirsizlik faktörünün varlığı ve risk oranının yüksekliğinin, esas amacı kişilere sosyal güvenlik garantisi sağlamak olan sosyal güvenlik fonlarının getirisi ve daha da önemlisi geri dönüşümü belirsiz olan bu alana yatırılmaması gerektiği noktasında yoğunlaşmaktadır. Sosyal güvenlik sistemlerinin esas amacının fertlere, tehlikeye maruz kaldıkları ve ihtiyaç duydukları anda gelir garantisi sağlamak olduğu, bu birincil amacı tehlikeye sokacak veya ikinci planda bırakacak yatırım alternatiflerinin söz konusu olmaması gerektiğini vurgulayan görüş, şu ana kadar, fonların hisse senedi piyasasına yönlendirilmemesinin önündeki en geçerli ve önemli gerekçe olarak görülmektedir.

İkinci görüş esas olarak ABD'deki tartışmalarda gündeme gelmiştir. Önemli büyüklüğe ulaşan sosyal güvenlik fonlarının borsaya yönlendirilmesi halinde, bizzat hükümetlerin spekülasyon yapma gücüne sahip olacakları, bir nevi kamu fonu olarak değerlendirilebilecek fonların yatırımı ile ilgili karar sürecinin ve bu süreçte etkili olacak faktörlerin “rekabete dayanan serbest piyasa ekonomisinin” işleyişini ortadan kaldıracığı, özel sektör işletmelerinin devletleştirilmesi veya kamulaştırılmasına, bir bütün

olarak da ekonominin “sosyalizasyonuna” yol açacağı, hatta uzun dönemde ortaya çıkan politik etkilerle bir tür sosyalist ekonomi anlayışı hakim olacağı ileri sürülmektedir (Stephenson and others, 1995; Tanner, 1997, Ferrera-Tanner, 1998).

Bu görüş taraftarlarına göre, sosyal güvenlik fonlarının borsada değerlendirilmesi halinde, hükümetler, bir anlamda halkın ödediği vergileri (primleri) kullanarak, ekonomide kimin kazanan kimin kaybeden olacağına karar vermiş olacaktırlar (Ferrera-Tanner, 1998, Tanner, 1997). Fonların, hangi şirketlerin hisse senedi alımında kullanılacağı ile ilgili karar sürecinde yalnızca yüksek getiri ve risk faktörü gibi objektif faktörler değil, siyasetin doğası gereği, yatırım kararlarında siyasi faktörler de dikkate alınacaktır. Nitekim, borsada hisse senedine yatırım yapılacak şirketler belirlenirken, hükümetlerin, sigara şirketlerine yatırım yapıp yapmayacağı, sendikalaşma kriterinin şirket hisse senetlerinin alım kararında etkili olup olmayacağı, hükümetlerin uyguladıkları dış politikanın bir gereği olarak çeşitli yaptırımlar uyguladığı ülkelerle ticari ilişkide bulunan şirketlerin hisse senetlerini boykot edip etmeyeceği ve ırkçı politika uygulayan şirketlerin senetlerinin alınıp alınmayacağı gibi ciddi problemler ortaya çıkacaktır (Ferrera-Tanner, 1998; Tanner, 1997). Geçmişte, ABD'de bazı eyaletlerin kendi çalışanları için oluşturdukları emeklilik fonlarının yatırım alanlarını belirlerken bazı Güney Amerika ülkeleri ile

Güney Afrika ve İrlanda'ya yatırım yapan şirketlere yönelik olarak uyguladıkları ambargo bu endişeleri artırmaktadır (Ferrera-Tanner, 1998; Tanner, 1997). Yukarıda belirtilen endişelerle getirilen her sınırlama ve müdahale, serbest piyasa mekanizmasının işleyişine müdahale anlamına gelecektir. Bu çelişkiyi bir örnekle açıklamak gerekirse, kamu sağlığından sorumlu bir hükümetin, kamu sağlığı için ciddi bir tehdit olduğu belirtilen sigara şirketlerinin hisse senetlerine yatırım yapması uyguladığı sağlık politikasına, yalnızca bu endişe ile yatırım yapmaması serbest piyasa ekonomisinin işleyişine aykırı müdahale anlamına gelecektir. Fonların hisse senetlerine yatırılıp-yaştırılmaması ile ilgili ideolojik tartışmalar, ne oranda gelir getireceğinden daha önemli hale gelmiş görünmektedir.

Yukarıda belirtilen gerekçeleri asgariye indiren veya ortadan kaldıran uygulamalarla fonların hisse senedi piyasasında değerlendirilmesi mümkündür. Fonların hisse senedi piyasasında yatırımının profesyonel aracı kuruluşlar aracılığı ile yaptırılması ve/veya şirketlerin faaliyet alanları ile ilgili olarak herhangi bir sınırlamaya yer vermeksizin hisse senedi indeksleri oluşturarak fonların bu endekslere yatırılması bu eleştirileri büyük ölçüde önleyecektir (Bosworth, 1997). Bu son öneri, ISSA tarafından hazırlanan rehberde belirtilen, politik müdahalelere imkan vermeyecek ayrı bir fon yönetim birimi oluşturulması ve profesyonel yatırımcılardan veya kuruluşlardan

hizmet alınması prensipleri ile yakından ilgilidir.

2. Sosyal Güvenlik Fonlarının Yurtdışı Yatırımlarda Değerlendirilmesi

Özellikle ülke içi mali piyasaların derinliğinin yeterli olmadığı durumlarda yurt dışı yatırımlar bir zorunluluktur ve fonlar için daha yüksek getiri sağlamanın etkin yollarından biridir (Konkolewsky, 2007; ISSA, 2005b). Eğer daha çok yatırım fırsatı ve daha yüksek getiri sağlama imkanı var ise yurt dışı yatırım tercih edilir bir alternatiftir. Yurt dışı yatırım alternatifinin olması, yüksek getiri yanında fon varlıklarının yatırım alanlarının çeşitlendirilmesi ve yatırım riskinin azaltılmasına da katkıda bulunacaktır (Konkolewsky, 2007; ISSA, 2005b).

Ancak, daha öncede vurgulanmaya çalışıldığı gibi, özellikle tasarruf yetersizliği dolayısıyla sosyal güvenliğin finansman metodunun fon yöntemi olarak seçildiği gelişmekte olan ülkelerde, fonların yurtdışı yatırımlara yönlendirilmesini savunmak kolay değildir. Sosyal güvenlik fonlarının yurt dışında yatırılması, ekonomik büyümeyi sağlayacak içe yönelik yatırımları azaltacağı için ülke ekonomisinin büyümesi aleyhine olarak alternatif bir maliyet getirecektir. Kabul etmek gerekir ki, birçok ülke bu olumsuz gelişmenin varlığını baştan tahmin ederek önlem almaya çalışmış, bir yandan yasal düzenlemelerle, diğer yandan da fon yatırımından sorumlu idari birimin kararları ile yurt dışına yatırımı yasak-

lamış veya sınırlandırmıştır. Öte yandan, fonların yurt dışında yatırımlarına yönelik açık yasaklamalar ve engellemelerin olmadığı durumlarda da fon yönetimlerinin genellikle ülke içinde yatırım yapma eğiliminde oldukları dikkat çekmektedir (Konkolewsky, 2007, Yermo, 2008; ISSA, 2005a).

Bu noktada, kısa dönemde tasarruflarına daha yüksek getiri sağlanması amacıyla yurt dışında yatırım yapılması beklentisinde olan fon yaratan toplum kesimi (sosyal güvenlik sisteminin üyeleri) ile, fonların yurt içinde yatırılması halinde uzun dönemde sağlanacak ekonomik iyileşme ile genel refah seviyesi artacak genel toplum kesiminin uzun dönemli menfaatleri arasında bir uzlaşma sağlanması gerekmektedir. Ancak, bu uzlaşmayı sağlamak, uygulamada çok kolay değildir. Sosyal güvenlik programının kapsamı genişledikçe, genelin menfaatleri ile fon yaratan grubun menfaatleri örtüşeceği için çözüm kolaylaşacak, daraldıkça zorlaşacak, hatta çatışma konusu olabilecektir.

Sosyal güvenlik fonlarının yurt dışı yatırımlarda değerlendirilmesi ile ilgili belirleyici faktörlerden biri de, uluslararası sermaye piyasasının şeffaflığı ve fon yönetiminin yabancı ülke sermaye piyasaları hakkındaki bilgi seviyesinin yeterliliğidir. Uluslar arası sermaye piyasası hareketlerinin karmaşıklığı ve belirsizliği yanında ülkelerin sermaye piyasaları ile ilgili sık değişen ve farklı dü-

zenlemeleri başarılı bir yatırım politikasının önemli şartlarından birini oluşturan şeffaflık ilkesini ortadan kaldırmaktadır. ISSA fon yatırım rehberindeki yatırım komitesi oluşturma ve uzman bilgisi desteği alma prensiplerinin önemi ortaya çıkmaktadır (ISSA, 2005a). Birçok ülkenin, kendi sermaye piyasalarının istikrarını korumak için getirdiği sınırlamalar da bir başka sınırlayıcı faktör olmaktadır. Bütün bu belirsizliklere rağmen, özellikle gelişmiş ülke sosyal güvenlik kurumlarının giderek artan oranda olmak üzere yabancı ülkelerde yatırım yaptıkları dikkat çekmektedir (ISSA, 2007a; Impavido, 2007).

3. Fonlar ve Ekonomik ve Sosyal Fayda Kriteri

Subjektif yatırım kriterleri olarak tanımlanan ekonomik ve sosyal fayda kriteri, detaya inildiği zaman, sosyal güvenlik fonlarının yatırım politikası ve stratejisi ile ilgili farklı tartışma boyutlarını gündeme getirmektedir. Öte yandan, özellikle son on yıllık dönemde bu kritere bağlı yatırımlar konusunda yapılan yayın sayısı artarken, ortak kriterler geliştirme konusunda da önemli gelişmeler sağlanmıştır (Boatin-Nyarko, 2007). Ekonomik ve sosyal fayda kriteri ile ilgili temel tartışma noktaları ve görüşler, özet olarak, aşağıdaki başlıklarda toplanmıştır (Boatin, Nyarko, 2007; ILO, 2005a; ISSA, 2005b; ISSA, 2007c).

- Tablo'1 de de görüldüğü gibi, bazı ülkelerde, sosyal güvenlik fonlarının ve varlıklarının sahip olduğu büyüklük, fonların yatırımını için takip edilecek politika ve belirlenecek stratejilerin, kaçınılmaz olarak sosyal güvenlik sisteminin faaliyet gösterdiği ülkenin, başta ekonomik büyüme olmak üzere temel ekonomik büyüklüklerini ve makro politikalarını doğrudan etkileyecektir (Woodall, 2007). Bu etkileşim karşılıklıdır ve ISSA yatırım rehberinde belirtildiği gibi fonların yatırım politika ve stratejileri ile ülkenin genel ekonomik politika ve stratejilerinin uyumlaştırılması zorunluluğu vardır.
- Ekonomik ve sosyal fayda kriteri, sosyal güvenlik kurumlarının geleneksel fon yatırım politikalarında esas aldıkları güvenlik (risk) ve gelir (getiri) kriteri arasında denge sağlamayı amaçlayan yatırım politikalarını ve yalnızca ekonomik ve mali göstergeleri esas alan performans ölçüm kriterlerini yetersiz hale getirmiştir. Sosyal amaçlı yatırımlarda fon yönetimlerinin başarısını ve performansını belirlemek için klasik finansal göstergelerin dışında idari, sosyal, çevresel ve hatta ahlaki faktörleri dikkate alan yeni kriterler geliştirme gereği ortaya çıkmıştır.
- Ekonomik ve sosyal amaçlı yatırımlar, doğrudan sosyal güvenlik fonları kullanılarak yapılabileceği gibi, bu amaçların gerçekleşmesine yönelik alanlarda faaliyet gösteren kamu ve özel sektöre ait teşebbüslerin doğrudan veya dolaylı şekilde desteklenmesi ile de gerçekleştirilebilir.
- Ekonomik ve sosyal fayda kriterine göre yapılacak yatırımlarla ilgili politika ve stratejilerin yalnızca fon yatırımından sorumlu yönetim birimi tarafından değil, özellikle fonu yaratan toplum kesiminin ve temsilcilerinin görüş, öneri ve desteklerini de alacak bir yöntem benimsenerek belirlenmelidir. Hangi şekilde oluşturulursa oluşturulsun, fon yönetimlerinin kendi başlarına bu desteği alacak ilişkiler ağını kurması mümkün değildir. Bu noktada hükümetlerin devreye girmesi bir zorunluluktur.
- Ekonomik ve sosyal amaçla yapılacak yatırımlarda, fon yatırım rehberinde belirtilen şeffaflık, hesap verebilme, denetime açık olma ve kamuoyunu bilgilendirme kriterlerine daha fazla önem verilmesi gerekmektedir. Bu ilkelerin hayata geçirilmesi, genel toplum menfaatleri ile fon yaratan grubun menfaatlerinin uzlaştırılmasını kolaylaştıracaktır.
- Ekonomik ve sosyal fayda kriteri ile yapılan yatırımların sürekli gözlenmesi ve sonuçların daha sık aralıklarla değerlendirilmesi zorunluluğu vardır.
- Ekonomik ve sosyal amaçlı yatırımlar arttıkça, fon yönetimi ile siyasi iktidar

arasındaki ilişkilerin de sıklaşması kaçınılmaz olmaktadır⁴. Bu noktada, arzu edilmeyen politik müdahaleleri önlemenin yolu, genel bir yatırım politikası ve stratejisinin belirlenmesidir.

- Ekonomik ve sosyal fayda kriterine göre yapılacak yatırımlar genellikle düşük getirisi olan yatırımlar olarak kabul edilir. Ancak, yatırım alanlarının isabetli seçilmesi halinde bu genel kanaatin aksine, diğer yatırım alanlarına göre daha yüksek getiri sağlayan yatırım alanları da vardır (Boatin-Nyarko, 2007).
- Ekonomik ve sosyal fayda kriterine göre yapılacak yatırımlar için başarı kriteri olarak diğer yatırım alanları için uygulanan göstergelerin kullanılması yanıltıcı olabilir. Bu noktada, çok tartışmalı olmakla birlikte, “sosyal getiri oranı” gibi yeni başarı kriterlerinin gündeme getirilmesi söz konusu olabilir.
- Ekonomik ve sosyal fayda kriteri ile yapılacak yatırımlar, toplumun geneli için ne kadar önemli ve öncelikli olursa olsun, fon yaratan kesimin menfaatlerinin korunmasının ve geliştirilmesinin öncelikli amaç olduğu ilkesi göz ardı edilme-

meli, aksine bir kanaat oluşmasına imkan verilmemelidir.

F. SOSYAL GÜVENLİK FONLARI YATIRIM UYGULAMALARI

ISSA, yalnızca sosyal güvenlik fonlarının yatırım esasları ile ilgili bir rehber hazırlamakla kalmamış, bir dizi çalışma ile bu alana olan ilgiyi ve araştırmaları artırıcı faaliyetlerde bulunmuştur. Öncelikle, bu alanda yapılacak çalışmaları kolaylaştırmak için 2002 yılından itibaren çeşitli ülkelere ait fon yatırım uygulamaları ile ilgili istatistiki veri toplama ve veri tabanı oluşturma çalışmalarını başlatmıştır. ISSA'nın kendi ifadesi ile, henüz bu alanda dikkate değer bir başarı sağlanamamış olsa da (ISSA, 2005a), bu veriler kullanılarak ilk araştırmalar yapılmıştır. ISSA, gerek kendi uzmanları gerekse diğer araştırmacılar tarafından yapılan araştırmaları başta veri desteği olmak üzere çok yönlü olarak desteklemiş ve teşvik etmiştir. Nihayet, hazırlanan yatırım rehberinin olgunlaşmasına katkı sağlamak üzere, hem yapılan araştırma sonuçlarının, hem de çeşitli ülkelerdeki fon yatırım uygulamalarının değerlendirildiği uluslararası bir toplantı düzenlemiştir (ISSA, 2005a).

Sosyal güvenlik fonlarının yatırım uygulamaları ile ilgili olarak yapılan çeşitli araştırmaların kapsamı ve sonuçları aşağıda sunulmuştur.

⁴ Nitekim, fon yatırım ve yönetimine yönelik politik müdahaleleri önlemenin yolları arasında, bağımsız bir yönetim kurulu oluşturma, yönetim kurulu üyesi olmanın uzmanlık şartına bağlanması, profesyonel yöneticilerden sözleşme ile hizmet alınması, indekslenmiş fonlara yatırım yapılması yanında, yatırımlarda ekonomik ve sosyal endişelerden ziyade yüksek getiri sağlama amacının ön plana alınması önerilmektedir (Gale, 2001).

ISSA tarafından 43 üye ülkeyi kapsama amacıyla yapılan ilk araştırma bütün sorulara cevap veren aralarında Barbados, Kanada, Danimarka, Fransa, İrlanda, Ürdün, Portekiz, Japonya, İsveç ve ABD gibi ülkelerin bulunduğu 15 ülke fon yatırım uygulamalarını yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Toplam fon büyüklüğü 3.5 trilyon ABD doları civarında olan bu ülkelerdeki fon yatırım uygulamaları;

- Yatırım yapılabilecek sosyal güvenlik fonlarının, sosyal güvenlik sisteminin diğer gelir-gider harcamalarından ayrı tutulduğu durumlarda, fon yönetiminin daha kolay ve düşük yönetim maliyeti ile gerçekleştirildiği, Fransa hariç olmak üzere yönetim ve fon yatırım maliyetlerinin toplam gelir ve varlıkların yalnızca % 0,3 (binde 3) ve daha altında olduğu, bu açıdan özel emeklilik ve tasarruf programlarına bariz bir üstünlük sağladıklarını,
- ABD hariç olmak üzere, fon yönetiminin genel sosyal güvenlik programı tarafından gerçekleştirildiği ülkelerde fonların getiri oranının ortalama % 11,06; Japonya hariç olmak üzere fonların sosyal güvenlik sistemi dışında oluşturulduğu ve yönetildiği durumlarda getiri oranının % 12,58 civarında gerçekleştiği ve bu getiri oranlarının Hollanda, İsviçre, İngiltere ve İrlanda'daki özel emeklilik fonlarının getiri oranlarına yakın ve hatta bazı durumlarda yüksek olduğunu,
- Hesap verme kriteri bakımından, kamu sosyal güvenlik programları yatırım fonları yönetimlerinin özel sektör fon yönetimlerine göre daha uygun bir yapıya sahip oldukları, kamu fon yönetimlerinin sosyal güvenlik kurumu yönetim kuruluna, üyelere, sosyal taraflara ve kamuoyuna düzenli ve detaylı bilgi aktardıkları, bu fonların ilgili bakanlıklar ve çok zamanda doğrudan parlamentoların gözetimine tabi oldukları ve bu gözetim sonucu olarak adli ve idari soruşturmalara tabi olduklarını,
- Finansman metodu olarak dağıtım yöntemini benimsemiş olmakla birlikte gelecekte ortaya çıkabilecek mali problemleri çözmek için ihtiyat fonu oluşturan sosyal güvenlik kurumlarının kısmi fon yönteminin avantajlarını iyi değerlendirdiği, ihtiyat fonu oluşturan bu kurumların başta nüfusun yaşlanması olmak üzere gelecek dönemlerde ortaya çıkabilecek ilave giderleri karşılayabilmek için giderek daha güçlü bir mali yapıya sahip olduklarını,
- Birçok ülkede, özellikle ülke içinde yapılan yatırımlar için sosyal güvenlik kurumlarına yönelik vergi muafiyetleri ve ayrıcalıkları getirildiğini,
- Sosyal güvenlik fonları için ayrı yönetim birimi oluşturan ülkelerde; hisse senedi piyasasına yapılan yatırımların yüksek riskli fonlara ve ülke dışına yatırım yapma eğiliminin daha yüksek olduğunu,

ortaya koymuştur (ISSA, 2007a). İkinci araştırma, aralarında Cezayir, Bahreyn, Kanada, Danimarka, Fransa, Gana, Endonezya, İran, Japonya, Meksika, İsveç, Uruguay ve Portekiz gibi dünyanın değişik bölgelerinden seçilen ISSA üyesi 31 ülkeyi kapsayacak şekilde, yine ISSA'nın desteği ve gözetiminde gerçekleştirilmiş, bu araştırmada genel olarak fonların yatırım uygulamaları, ancak özellikle de sosyal ve ekonomik fayda kriterinin hayata geçirilmesine yönelik ülke uygulamaları tartışılmıştır (Boatin-Nyarko, 2007). Araştırmada ekonomik ve sosyal fayda kriteri ile ilgili tanımlar bir nebze değiştirilmiş ve bu amaçla yapılan yatırımlar, sosyal sorumluluk esasına dayanan yatırımlar ve ekonomik amaçlı yatırımlar olarak ikiye ayırmıştır. Bir anlamda, 1980'li yıllarda göz ardı edilen ekonomik ve sosyal fayda kriterine bağlı yatırımların yeniden gündeme geldiği iddiasını test eden araştırmanın dikkat çeken bir diğer özelliği ise çeşitli ülke uygulamalarını, ISSA fon yatırım rehberinde belirlenen ilkeleri, kurumsal yapı, yönetim ve karar mekanizmalarını da kapsayacak şekilde değerlendirmiş olmasıdır. Çalışma kapsamında olan 31 ülkeden, toplam fonların % 96'sına sahip olan ve fon yatırımlarının da % 77'sini gerçekleştiren 4 ülke ile diğerlerini ayırarak yapılan değerlendirmede elde edilen sonuçlar:

- Araştırma kapsamındaki ülke sosyal güvenlik sistemlerinin 1924-2003 yılları arasında kuruldukları, sosyal güvenlik fonları yatırım politikalarının kurum yönetim kurulları tarafından belirlendiği, üçte birinin yatırım politikalarının kuruluş kanunları ile belirlendiği, fonların yatırım alanları belirlenirken yasa koyucunun kurum yönetim kurulu, sermaye piyasası uzmanları ve sosyal taraflarla görüş alışverişinde bulunduğu, belirlenen yatırım politikalarının söz konusu ülkelerin % 33'ünde her yıl, % 22'sinde 3 yılda bir, % 6'sında 2 yılda bir ve kalan % 39'unda ise herhangi bir periyodik zaman aralığı belirlenmeksizin gerekli görüldüğünde gözden geçirilerek yenilendiği,
- Araştırma kapsamındaki sosyal güvenlik kurumlarının % 40 oranında varlıklarını sözleşmelerle özel yatırım kuruluşları vasıtasıyla değerlendirdikleri, fonların yatırımında yalnızca bir birimin sorumlu olduğu kurum sayısının % 28; birden fazla yönetim birimi kullananların oranının ise % 20 oranlarında olduğu,
- Kapsamdaki ülke sosyal güvenlik kurumlarının % 94 gibi ağırlıklı bir oranının fon varlıklarını kolay nakde çevrilebilir, sabit getirili yatırım araçları ile değerlendirdiği, % 89'unun tahvillere, % 67'sinin gayrimenkul yatırımına tahsis ettiği, sosyal sorumluluk ve ekono-

mik amaçlı yatırım yapanların sayısının oranının ise sırası ile % 33 ve 28 olduğu, ancak toplam yatırımların % 77'sini gerçekleştiren 4 büyük OECD üyesi ülke sosyal güvenlik kurumlarının fonların sosyal sorumluluk esaslı ve ekonomik amaçlı yatırımlarda hiç değerlendirmedikleri,

- Fonların yönetimi ve yatırımından sorumlu idari yapılanma bakımından ise, ülkelerin % 95'inde fon yönetiminden doğrudan sorumlu bir yönetim kurulu olduğu, bunlardan yalnızca % 27'sinde yönetim kurulunun bağımsız olarak kurulduğu, % 65'inin fon yönetim kurullarında işçi ve işveren temsilcileri başta olmak üzere çeşitli kesimlerin temsilci buldukları, ülkelerin % 33'ünde siyasi iktidar değiştikçe yönetim kurullarının da değiştirildiği, fon yönetim kurulu üyelerinin çoğunlukla 2 veya 5 er yıl süre ile olmak üzere (% 48) belirli sürelerle görevlendirildikleri, fon yönetim kurullarının ağırlıklı olarak ayda bir toplandıkları (%50), fon yatırım kararlarının alınması sürecinde alınan kararın üyelerden herhangi biri veya birilerinin kişisel menfaatlerini ilgilendirmesi halinde ağırlıklı olarak (% 71) bu ilişkinin açıklanması ve söz konusu üye veya üyelerin karar sürecinin dışında bırakıldıkları,

- Araştırmanın yapıldığı 5 yıllık dönemde, en yüksek getiriye sağlama bakımından, ilk sırada % 50,2 oranı ile tahvillerin yer aldığı, bunu sabit oranlı getiri sağlayan yatırımların (% 48,8) takip ettiği, kolay nakde çevrilebilir yatırımların getiri oranının % 26,6; sosyal ve ekonomik amaçlı yatırımların getirilerinin ise % 14-15 civarında gerçekleştiğini,

ortaya koymuştur (Boatin-Nyaki, 2007). Araştırma kapsamındaki ülke uygulamaları bakımından, sosyal sorumluluk esaslı ve ekonomik amaçlı yatırımların beklenenden düşük çıkmış, ancak bu yatırımlarının amaçlarının kamuoyuna iyi açıklanması ve sosyal amaçlı yatırım kriterlerinin iyi tanımlanması halinde değişen risk algılamasına bağlı olarak bu alana yapılacak yatırımların artacağı beklentisi dile getirilmiştir.

OECD tarafından esas olarak, 2006 yılı itibarıyla 24.6 trilyon ABD dolarına ulaşan özel ve şirket emeklilik fonları üzerine yapılan bir çalışmada, aynı yıl itibarıyla 4.1 trilyon ABD dolarına ulaşan kamu sosyal güvenlik fonlarının yatırım uygulamaları ile ilgili değerlendirmelere de yer verilmiştir (OECD, 2007). Kamu sosyal güvenlik fonları ile ilgili değerlendirmelere göre:

- Fonlar ağırlıklı olarak hükümet bonolarına ve hisse senetlerine yatırılmaktadır.

- ABD⁵ ve İspanya, özel düzenlemeler dolayısıyla bütün fonları bu amaçla özel olarak çıkarılmış hükümet bonolarına yatırmaktadırlar.
- 2000'li yılların başından itibaren fonların hükümet bonusu yerine hisse senetlerine yatırılması eğilimleri güçlenmiştir. Nitekim, 2001 yılında Kanada'da fonların % 15,6'sı hisse senedi, % 64,6'sı devlet bonolarına yatırılmışken, bu oranlar 2006 yılında % 58,5 hisse senedi, % 31,8 bono olarak değişmiştir. Benzer gelişme Fransa ve Finlandiya'da da gözlenmiştir. Finlandiya'da 2001'de % 15 olan hisse senedi yatırımları 2006'da % 40,4'e yükselmiş, Fransa'da ise 2006 yılı itibarıyla hisse senetlerine yatırılan fonlar % 62,1'e ulaşmıştır.
- OECD ülkeleri sosyal güvenlik fonlarının yatırım alanları ile ilgili iki dikkat

5 OECD ülkeleri arasında en büyük sosyal güvenlik fonuna sahip olan ABD'de bütün fonların, bu amaçla özel olarak çıkarılmış hazine bonolarına yatırılmış olması beraberinde farklı bir tartışmayı da getirmiştir. Nitekim, Hazine'nin hem primleri toplayan hem de sosyal güvenlik kurumu adına emeklilik ödemelerini gerçekleştiren kurum olduğu, harcamıncaya kadar toplanan paraların Hazine'de kaldığı, gerçekte sosyal güvenlik fonuna aktarılan reel anlamda bir para olmadığı, bu aktarmanın Hazine kayıtlarında iki hesap arasında gerçekleştirilen bir muhasebe işlemi ile gerçekleştiği ve bir tür "illüzyon" yarattığı ileri sürülmektedir. Gerçekte, reel anlamda el değiştiren bir para olmadığı, fonların ve bu fonlara işletilen faizlerin yalnızca muhasebe kayıtlarında görülen değerler olduğu, Hazine'nin gelecek dönemlerdeki emeklilik ödemelerini, sadece muhasebe kayıtlarında oluşturulan hayali sosyal güvenlik fonları ile değil, ödemenin yapılacağı dönemde toplanacak vergilerle yapacağı belirtilmektedir (John, 2004, Richman, 2001).

çekici gelişme daha gözlenmiştir. Bunlardan ilki, henüz oran olarak çok küçük de olsa, son yıllarda fonların özel şirket tahvilleri ve yüksek riskli fonlara (hedge funds) yatırım yapmaya başlamaları, diğeri ise özellikle Norveç, Yeni Zelanda, İrlanda ve Fransa gibi ülkelerde fonların yurt dışında yatırılmış olmasıdır. Yurt dışı yatırımların oranı, istisnai bir örnek olarak Norveç'de % 100 olarak gerçekleşirken, bu ülkeyi % 75,9 ile Yeni Zelanda, % 35,4 ile İrlanda ve % 29 ile Fransa takip etmiştir.

OECD tarafından 2007 yılı Aralık ayında Paris'te düzenlenen Kamu Emeklilik Fonları ile ilgili seminerde sunulan araştırmalar, tebliğler ve yapılan tartışmalardan hareketle yapılan geniş kapsamlı bir değerlendirmede, belirli ülkelerde kamu sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ile ilgili tecrübeleri, ISSA ve OECD tarafından hazırlanan fon yatırım rehberindeki ilkeler esas alınarak hem idari yapılanma hem de fon yatırım alanları bakımından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede elde edilen sonuçlara göre (Yermo, 2008):

- Değerlendirme kapsamına alınan Fransa, İrlanda, Yeni Zelanda, İsveç gibi bazı ülkeler, 1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başında sosyal güvenlik fonu oluşturmaya başlamalarına rağmen hem biriken fonların GSMH'ya oranı, hem de yıllık büyüme hızları bakımından dikkat çekici gelişmeler sağlamışlardır.

- Kanada, Fransa, İrlanda, Yeni Zelanda ve İsveç gibi sosyal güvenlik fonları için ayrı yönetim birimi oluşturmuş ülkelerin fon yönetimi bakımından, fonların doğrudan hükümet veya sosyal güvenlik kurumuna bağlı olarak yönetildiği ülkelere göre daha avantajlı olduğu görülmüştür. Fon yönetimine siyasi müdahale azaldıkça, yatırım alanları ve stratejilerinin belirlenmesinde objektiflik, yönetim açısından şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin hayata geçirilmesi ile fon yönetiminde uzmanlığa öncelik verme ve uzman eleman istihdamı bakımından daha başarılı olduğu dikkat çekmiştir.
- Sosyal güvenlik kurumu ve fon yönetim kurulu üyelerinin belirlenmesi süreci ve

seçim kriterleri, kurul üyelerinin sayısı, kurulların görev yetki ve sorumluluklarının belirlenmesinin fon yönetiminin başarısını tayinde etkili olduğu, söz konusu ülkelerde kurul üye sayısının 7 ila 20 arasında değiştiği, üye sayısı az olan kurulların daha çabuk ve daha etkin kararlar aldıkları, fon yatırımı ile ilgili bir komite oluşturmanın yatırımların başarısını doğrudan etkilediği belirtilmiştir. Bir bütün olarak kamu fon yönetimlerinin ISSA ve OECD yatırım rehberlerinde belirtilen iç denetim, bağımsız dış denetim, kamuoyuna bilgi verme ve raporlama, şeffaflık gibi temel kriterlere uygun bir yapılanma içinde oldukları gözlenmiştir.

Tablo 3 : Bazı Ülkelerde Sosyal Güvenlik Fonlarının Yatırım Araçları (2006)

Ülkeler	Yatırım Araçları				
	Hisse Senedi	Bono-Tahvil	Nakit	Gayri Menkul	Diğer
Kanada	58,5	31,8	0,6	4,6	4,5
Fransa	62,1	26,4	11,5		
İrlanda	77,1	13,3	4,7	3,0	0,6
Japonya	37,3	62,7			
Kore	8,9	89,3	0,4		1,2
Y.Zelanda	60,0	20,1		7,2	12,7
Norveç	40,7	59,3			
İsveç	59,5	36,7	0,8		
ABD		100,0			
İspanya		100,0			

Kaynak : Yermo, 2008; OECD, 2007

- Araştırma kapsamındaki ülkelerin, fon yatırım strateji ve politikalarını belirlenmesi, fon yönetiminin etkinliğinin ölçülebilmesi için performans kriterlerinin getirilmesi konusunda çeşitli düzenlemeler yaptıkları, ancak ne şekilde düzenleme yapılmış olursa olsun, özellikle geçmiş dönemlerde fonların yatırım alanları ile ilgili karar sürecinde politik müdahalelerin yaşandığı belirtilmiştir.
- Sosyal güvenlik fonlarının büyüklüğü dikkate alınarak sermaye piyasası ve özellikle de hisse senedi yatırımı konusunda kamunun etkinliğini sınırlayıcı düzenlemeler getirilmiş, genel olarak hisse senedi alımında kullanılacak fon miktarına, özel olarak da şirketlerin hisse senetlerine yapılacak yatırımlar için İrlanda, Japonya ve Norveç'te üst sınırlamalar getirilmiştir.
- Sınırlı sayıda da olsa, bazı ülkelerin sosyal güvenlik fonlarının “sosyal sorumluluk esaslı” yatırımlar için kullanılmasında “ahlaki yatırım” kriterini de dikkate aldığı, bu bakımdan en geniş kapsamlı uygulamanın Norveç tarafından yapıldığı, Norveç'in silah sanayi ile doğrudan veya dolaylı ilişkide bulunan şirketlerin hisse senetlerine yatırım yapmadığı, hatta bu alanı genişleterek çalışanların haklarının ihlal edildiği şirketlere de yaygınlaştırdığı görülmüştür. Norveç yanında Kanada, Fransa, İrlanda, İsveç ve Yeni Zellanda'nın da sosyal sorumluluk kriterlerini fonların yatırım alanlarının

belirlenmesinde dikkate almaya başladığı gözlenmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Uluslararası Sosyal Güvenlik Birliği ISSA tarafından hazırlanan “Sosyal Güvenlik Fonları Yatırım Rehberi”nde belirtilen ilkeler ve fon yatırım uygulamaları ile ilgili çeşitli ülke uygulamalarından hareketle aşağıdaki sonuçlara ulaşmak ve değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

- ILO tarafından da önemle vurgulandığı gibi, kamu sosyal güvenlik fonları sosyal güvenlik sistemlerinin mali açıdan güçlenmesine, sürdürülebilir bir finansman yapısına sahip olmalarına ve gelecek dönemlerde nüfusun yaşlanması gibi faktörlere bağlı olarak ortaya çıkacak gider artışlarına daha kolay cevap vermelerine imkan sağlayacaktır.
- Sosyal güvenlik sistemlerinin gelecek dönemlerde ortaya çıkacak gider artışını karşılamaya yönelik olarak oluşturmaya başladıkları ihtiyat fonları, kısa zamanda sosyal güvenlik kurumlarının elinde önemli fon birikimi sağlamıştır. Gelişmeler, önümüzdeki yıllarda da sosyal güvenlik fonlarının büyümeye devam edeceğini ortaya koymaktadır.
- Büyüyen sosyal güvenlik fonlarının yatırımı ve değerlendirmesi iki tartışma alanı açmıştır. Bunlardan ilki, fonların oluşturulma amaçları doğrultusunda sosyal güvenlik kurumlarının mali yapı-

larını güçlendirecek şekilde değerlendirilmesi, ikincisi ise geniş hacimli sosyal güvenlik fonlarının yatırımının sermaye piyasasının işleyişini etkilemesidir.

- ISSA üye ülkelerden gelen talepleri de dikkate alarak, sosyal güvenlik fonlarının yatırım esasları ile ilgili prensipleri içeren bir fon yatırım rehberi hazırlamıştır. Rehberde, fon yönetimi ile ilgili idari yapının oluşumu ve işleyişi ile fonların etkin kullanımı arasında çok yakın bir ilişki olduğu varsayımı ile öncelikle idari yapılanma ve işleyiş ile ilgili prensiplere, daha sonra fonların yatırımı ile ilgili prensiplere yer verilmiştir.
- ISSA Rehberi fon yönetimi ile ilgili idari yapılanmanın sosyal güvenlik sisteminin faaliyet gösterdiği ülkenin genel idari teşkilatlanmasına, ekonomik ve politik yapısına göre farklılaşabileceğini kabul etmekte, ancak hangi yönetim modeli benimsenirse benimsensin, başarılı bir fon yatırım yönetimi için hesap verebilirlik, yeterlilik, şeffaflık, kamuoyunu bilgilendirme, denetime açık olma, ayrı bir yatırım komitesi oluşturma ve uzmanlık desteği alma ilkelerinin hayata geçirilmesini zorunlu görmektedir.
- Mutlak anlamda bir bağımsızlık söz konusu olmamakla birlikte, fon yönetiminin siyasi iktidarın müdahalelerinden olabildiğince uzak bir yapıda oluşturulması gereklidir. Sosyal tarafların fon yönetiminin karar sürecinde temsil edilmeleri siyasi müdahaleleri azaltıcı bir etki yapmaktadır. Ancak, fon yönetiminin si-

yasi müdahalelere uzak olması, fon yatırım politikalarının ülkenin genel ekonomik ve sosyal politikalarından bağımsız belirleneceği anlamına gelmemektedir. Olabildiğince geniş bir katılım sağlanarak, genel ekonomik ve sosyal politikalarla uyumlu bir fon yatırım stratejisi ve politikası belirlenmelidir.

- Fon oluşturmanın ilk ve öncelikli amacı sosyal güvenlik kurumunun finansman yapısını güçlendirmektir. Yatırımlarda bu temel amaca hizmet edecek gelir sağlama ve güvenlik kriterine öncelik verilmelidir. Ancak, fonların büyüklüğü bu fonların ekonomik ve sosyal amaçlı yatırımların finansmanı için kullanılmasını da gündeme getirmektedir. Ekonomik ve sosyal amaçlı yatırımlar, uzun dönemde fon yaratan kesim de dahil olmak üzere toplumun genel refahını artırıcı bir etkiye sahip olmakla birlikte kısa dönemde düşük getirisi olan yatırımlardır. Fon yaratan grup ile toplumun genel menfaatlerini uzlaştıracak yatırım politika ve stratejilerinin belirlenmesi konu ile ilgili problem alanlarından birini oluşturmaktadır.
- Çeşitli ülke uygulamaları, kamu sosyal güvenlik fonları yönetimlerinin hesap verebilirlik, şeffaflık, denetim ve kamuoyunu bilgilendirme prensiplerini hayata geçirme bakımından özel emeklilik fonlarına göre daha başarılı olduklarını ortaya koymuştur.
- Kamu sosyal güvenlik fonlarının yatırım gelirleri, birçok durumda özel emeklilik

fonları yatırım gelirlerinden daha yüksek olmuştur. Öte yandan, düşük fon yönetim ve yatırım maliyetleri kamu emeklilik fonlarının en önemli avantajı haline gelmiştir.

- Fonlar ağırlıklı olarak hükümet bono ve tahvillerine yatırılmakla birlikte, son yıllarda hisse senedi piyasasına yönelik yatırımlarda ciddi bir artış görülmüştür. Benzer şekilde, yetersiz de olsa, bazı ülkelerde fonların ekonomik ve sosyal amaçlı yatırımların finansmanı için kullanılmasında bir eğilim görülmüştür.

2000 yılında oluşturulan ve bugün itibarıyla GSYİH'nın % 5'ini geçen bir fon birikimini gerçekleştiren işsizlik sigortası fonunun, GAP projesinin tamamlanması ve istihdamı teşvik politikalarının aracı olarak kullanılmaya başlaması, yakın zamana kadar sosyal güvenlik kurumlarının finansman açıklarına çözüm bulmaya çalışan ve bu amaçla geniş kapsamlı reformlar yapan Türkiye için yeni bir gelişme olmuştur. İşsizlik sigortası fonunun ulaştığı büyüklük, bundan sonra da siyasi iktidarların çeşitli gerekçelerle fon kaynaklarını kullanma eğilimlerini artıracak gibi görünmektedir. Bugüne kadar, adeta bir sis perdesi altında faaliyet gösteren ve büyüyen fon, bundan sonra öncelikli tartışma alanlarından birini oluşturacaktır. Türkiye'nin geçmiş dönemlerdeki fon yatırım tecrübesi, tam anlamıyla

la bir felaket olmuş, esasen finansman metodu olarak fon metodunu seçen ve 1970'li yılların başında toplam fonları GSMH'nın % 40'ına kadar ulaşan SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı fonları adeta erimiştir (Yazgan, 1992, Alper, 2006). Bu olumsuz tecrübe, fon kullanımı konusunda daha titiz davranılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Fon idaresinin aylık bültenlerinde açıklanan rakamlar, fon yönetiminin fon kaynaklarını değerlendirmede başarılı olduğunu göstermektedir (İŞKUR, 2008). Bültenler, işsizlik sigortasının başlangıçtan itibaren büyük ölçüde iç borçlanmanın finansmanı için kullanıldığını da göstermektedir. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, işsizlik sigortası fonu, Türkiye'nin en ciddi finansman krizlerinden birini yaşadığı 2001 sonrası dönemde, iç borçlanma maliyetinin düşük olmasına önemli katkıda bulunarak, önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Ancak, fon kaynaklarının istihdamı teşvik politikaları ve GAP ve benzeri projelerin desteklenmesi için kullanılmaya başlanması yeni bir aşamayı oluşturmaktadır. Bu yeni aşamada sürdürülecek tartışmaların ISSA tarafından hazırlanan fon yatırım rehberinde yer alan prensipler çerçevesinde yapılması, tartışmaların daha sağlıklı bir zeminde sürdürülmesine katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

Alper, Yusuf (2006), “Sosyal Güvenlik Teorisi”, Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ders Notları, Bursa

Alper, Yusuf (2008) “ ABD Sosyal Güvenlik Sistemi Bir Model Olabilir mi? Tarihi Gelişim, Kurumsal Yapı, İşleyiş, Problemler ve Tartışmalar” Çimento İşveren, Cilt: 22, Sayı; 2, Mart.

Boatin, Kwasi ve Nyarko, Ernest (2007), “Social and Economic Investment Policies and Practices in Social Security Organisations”.

World Social Security Reform, 29th ISSA General Assembly, Ghana, <http://www.issa.int/wssf07>.

Bosworth, Barry (1997), “What Economic Roles for the Trust Funds”, Social Security in the 21st Century, (Ed. Eric R. Kingston-James H. Schultz), Oxford University Press.

DPT (2008), “9. BYKP (200-20139: 2008 Yılı Programı” Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

EBRI (1999), “Investing Social Security Funds”, EBRI (Employee Benefit Research Institute), September Vol:20, Number 9.

Ferrera, Peter J., Tanner, Michael (1998); “A New Deal For Social Security”, Cato Institute, Washington DC.

Gale, William G. (2001), “ Public Policies Toward Saving: Should We Expand Individual Retirement Accounts”, Senate Committee on Finance, March 97.

Gillion, Colin (2000), “ The Development and Reform Social Security Pensions: The Approach of the International Labour Office” ILO, Geneva.

ILO (1984), “Into the Twenty-first Century: The Development of Social Security”, ILO, Geneva-1984.

ILO (2004), Social Security: A New Consensus”, ILO, Third impression, Geneva.

ILO (2005a), “Social Security Governance. A Practical Guide For Board Members of Social Security Institutions in Central and Eastern Europe”, ILO, Budapest.

ILO (2005b), “Social Protection as a Productive Factor” Committee on Employment and Social Policy, For Debate and Guidance, Geneva, November.

Impavido, Gregorio (2007), “Upgrading the Investment Policy Framework of Social Security Funds”, World Bank Core Course on Pensions, Washington DC, Nov.

ISSA (2005a), “Guidelines for The Investment of Social Security Funds”, ISSA, International Conference on the Investment

of Social Security Funds, Technical Commission on Provident Funds and Allied Schemes, Mexico, 27-28 September.

ISSA (2005b), “Summary and Proceedings” ISSA, International Conference on the Investment of Social Security Funds, Mexico, 27-28 September.

ISSA (2005c), “International Conference on the Investment of Social Security Funds”, ISSA, Merida, Mexico, 27-28 September.

ISSA (2007a), “Public Scheme Reserve Funds: Helping Sustain PAYG Pensions”, ISSA, Survey Report, 1st published Switzerland.

ISSA, (2007b), “Publication of the Survey Report “Public Scheme Reserve Funds: Helping Sustain PAYG Pensions”, Press Release, ISSA, Geneva.

ISSA (2007c), “ Social Security Funds: Investing for the Future”, Social Policy Highlight, August, No.5.

John, David C. (2004), “Misleading the Public: How the Social Security Trust Fund Really Works” www.heritage.org/research/socialsecurity/em940.cfm.

İŞKUR (2008), “İşsizlik Sigortası Fonu Aylık Basın Bülteni, Nisan), Türkiye İş Kurumu, www.iskur.gov.tr.

Konkolewsky, Hans-Horst (2007), “Social Security Funds: Investing for the Future”,

ISSA, Social Policy Highlight, August No:5.

Lohde, Lars (2007), “ Challenges for the Investment of Social Security Funds”, ISSA, World Social Security Forum, Moscow.

OECD (2002), “Guidelines for Pension Funds Governance”, (OECD Secretariat), July.

OECD (2005), “OECD Guidelines for Pension Funds Governance”, Recommendation of the Council, OECD, Directorate for Financial and Enterprise Affairs, April.

OECD (2006), “OECD, Guidelines of Pension Fund Asset Management”, Recommendation of the Council, OECD, Directorate for Financial and Enterprise Affairs, Ocak.

OECD (2007), “Pension Markets in Focus”, Issue, 4, November.

Richardson, J.Henry (1971). “İktisadi ve Mali Yönüyle Sosyal Güvenlik”, (çev. Turan Yazgan), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Richman, Sheldon (2001), “The Social Security Fraud”, <http://www.fff.org/comment/ed0901j.asp>.

Rohde, Lars (2007), “Challenges for the Investment of Social Security Funds”, World

Social Security Reform, 29th ISSA General Assembly, Moscow.

Stephenson, Kevin; Horlacher, David and Colander, David (1995), “ An Overview of the US Social Security System: Problems and Options”, Social Security: Time For A Change (Ed. Kevin Stephenson), Connecticut.

Talas, Cahit (1983), “Sosyal Ekonomi (İşçilerin Geliri, İşsizlik, İşçi ve İşveren İlişkileri, Sosyal Güvenlik, Yönetime Katılma), Gözden Geçirilmiş Altıncı Bası, S Yayını, No:5, Ankara.

Tanner, Michael (1997), “Government Investment of the Social Security Trust Fund”, CATO, Congressional Testimony, April.

The Board of Trustees (2008), “ The 2008 Annual Report of the Board of Trustees of The Federal Old-Age And Survivors Insurance and Federal Disability Insurance Trust Funds”, April, Washington.

Townsend, Peter (2007), The Right to Social Security and National Development: Lessons from OECD experience for Low-Income Countries, Discussion Paper 18, ILO.

Woodall, John (2002), “ Investment of Social Security Funds: Issues and Experience”, ILO South Asia Multidisciplinary Advisory Team, New Delhi, <http://www.asean-ssa.org/material/BM-22Mar2002-2.pdf>.

World Bank (1994); “Averting The Old Age Crisis: Policies to Protect The Old and Promote Growth” World Bank Policy Research Report, Oxford University Press.

Yazgan, Turan (1992), İktisatçılar İçin Sosyal Güvenlik, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Yermo, Juan (2008), “Governance and Investment of Public Pension Reserve Funds in Selected OECD Countries”, OECD, Working Papers on Insurance and Private Pensions, No: 15, <http://www.oecd.org/dataoecd/27/48/40196093.pdf>.

ÖZET

Esneklik-Güvence Dengesi: AB Deneyimi ve Türkiye

“Esneklik” ile “Güvence” birbirini dışlayan değil, tamamlayan, dengeleyen kavramlardır. İşletmelerin rekabet gücünün artırılması ile istihdam sorunlarının hafifletilmesi bu dengenin iki ögesidir. Bu nedenle, AB başta olmak üzere birçok OECD ülkesinde “esneklik mi” yoksa “güvence mi” sorusuna verilen yanıt artık “esneklik-güvence dengesi” yönündedir. Tüm üye ülkeler, bugün bu dengeyi kurmaya çalışıyorlar. Ülkemizde ise, yeni İş Kanunu ile getirilen esnek çalışma biçimleri dahi uygulanamıyor. İşveren kesiminde, bilgi ve irade eksiklikleri veya tereddütler yaşanırken, işçi sendikaları birçok noktada itirazlarını sürdürüyorlar.

Bu çalışma, esneklik-güvence dengesi yaklaşımını bir işgücü piyasası reform seçeneği olarak inceliyor. Bu alandaki zengin AB deneyim ve birikiminden, örnek ülke uygulamalarının damıttığı sonuçlardan hareketle Türkiye'ye yönelik öneriler içeriyor. Öneriler içinden özellikle ikisi öne çıkarılıyor: Birincisi, esneklik-güvence dengesinin öneminin kavranmasına, içselleştirilmesine yönelik çalışmalar yapmak; ikincisi, bu karma politikanın içerik ve sınırlarının uzlaşma ve mutabakat temelinde bir an önce belirlenmesi ve yaşama geçirilmesi.

Anahtar Kelimeler: Esneklik-Güvence Dengesi, AB İstihdam Stratejisi, İşgücü Piyasası, Sosyal Diyalog, Bileşim Oluşturulması

ABSTRACT

Flexicurity: The Experience of European Union and Turkey

“Flexibility” and “Security” are not conflicting, but rather complimentary concepts which balance each other. Increasing the competition power of businesses while resolving and mitigating their employment issues are two key elements of the aforementioned balance between flexibility and security. As such, in the EU and many OECD member states, the answer given to the question of whether it is flexibility or security is "Flexibility and Security". Furthermore, while all member states are working on establishing the above described balance between flexibility and security, even the implementation of the flexible working arrangements which were enacted as part of the new Labour Code (2003) was not successful in Turkey. While lack of knowledge and determination have been experienced on the employer side, labour unions have been raising objections regarding many aspects.

This study analyzes and evaluates the aforementioned balance between flexibility and security as an alternative reform for the employment market. In addition, this study develops recommendations for Turkey by way of analyzing rich EU experience and sample country practices. The following two key recommendations developed for Turkey are given priority in this study: Firstly, conducting studies towards achieving an appreciation, understanding and adoption of the significance of the balance between flexibility and security. Secondly, determination of the scope and implementation of the policy regarding flexibility and security balance by way of reaching an agreement between applicable parties.

Keywords: Flexicurity, EU Employment Strategy, Labour Market, Social Dialogue, Determination of Combination

Esneklik-Güvence Dengesi: AB Deneyimi ve Türkiye

Dr. Şeyma İPEK KÖSTEKLİ

İRİŞ

AB'nin Eurobarometre 2006 güz dönemi sonuçları, Avrupa'da, çalışanların % 76'sının yaşam boyu işin geçmişe ait olduğuna, % 72'sinin iş sözleşmelerinin daha fazla iş imkanı yaratılabilmesi için esnek olması gerektiğine inandıklarını göstermektedir. Anket sonuçlarına göre, Avrupalıların % 88 gibi ağırlıklı bölümü, yaşam boyu öğrenmeye büyük önem vermekte ve bunun iş bulma şansını arttırdığını düşünmektedirler¹. “Avrupa'da İstihdam 2007” raporuna göre, part-time istihdam oranı, AB-15 ortalaması olarak % 20.8'dir (AB-27 ortalaması % 18.1). Part-ti-

me istihdam edilen kadınların oranı erkeklerle göre çarpıcı biçimde yüksektir (kadınların % 36.8, erkeklerin % 8.1)². Önemli bir esneklik ölçütü olarak kabul edilen öğrenen organizasyon ve yalın üretimden oluşan gelişmiş iş organizasyon modellerinin payı AB-15 ortalaması olarak, % 67.3'tür (öğrenen organizasyonların payı % 39.1, yalın üretimin payı % 28.2). Taylorizm modelinin payı % 13.6, geleneksel modelin payı ise % 19.1'dir³.

¹ EC (European Commission), *Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better Jobs Through Flexibility and Security*, Belgium, July 2007, p. 11.

² EC, *Employment in Europa 2007, Employment and Social Affairs and Equal Opportunities*, Belgium, October 2007, p. 147.

³ A.g.e., s. 138.

İstanbul Sanayi Odası Araştırma Merkezi Danışmanı, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Öğretim Görevlisi

skostekli@iso.org.tr

Son yılların deneyimleri, işletmelerin sürdürülebilir rekabet gücünün sağlanmasında ve teknolojik yarışla baş edebilmesinde önemli bir araç olarak kabul edilen esnekliğin, istihdam sorunlarının hafifletilmesi, hatta bazı ülkelerde çözümlenmesi yolunda etkin bir politika olarak kullanılmasının önemine işaret etmektedir. İşletmelerin ve çalışanların değişime uyum yeteneklerinin artırılması ve iş mevzuatının istihdam artışı temelinde yeniden yapılandırılmak yoluyla işgücü piyasalarının esnekliğinin artırılması, Avrupa İstihdam Stratejisi'nin (AİS) temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. AB sosyal ortakları, işgücü piyasalarında, işçiler ve işverenler için hem esneklik, hem de güvence boyutlarını birlikte ele alan politika önlemlerinin geliştirilmesinin taşıdığı önem konusunda mutabıktırlar. Bugün gündemde olan ise, esneklik ile güvence arasında daha iyi bir dengenin nasıl kurulabileceği, bir başka ifadeyle, hem işçiler, hem de işverenler için eşit derecede faydalı bir esneklik-güvence dengesinin nasıl oluşturulacağıdır.

İşsizlik, sadece AB değil, Türkiye için de temel bir sorun niteliğindedir. Ülkemizin istihdam-işsizlik sorunu, istihdam oranı ve işgücüne katılım oranının düşüklüğü, işsiz sayısının yüksekliği, yüksek genç ve kadın işsizliği, işgücünün yeterli niteliğe sahip olmaması, istihdam üzerindeki vergi ve prim

yükünün yüksekliği, kayıt dışı istihdamın yaygınlığı gibi yönleriyle oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir görünüm arz etmektedir. Dolayısıyla, hemen çözümlenmesini beklemek gerçekçi değildir. İstihdam sorunumuz, uzun vadeli bir yaklaşımla ve istihdamın birincil öncelik olarak ele alınmasıyla çözüme kavuşabilir. Bunun için, istihdam ile ilgili tüm sorunları bir bütün olarak ele alan ve çözüm üretmeyi hedefleyen AİS ile uyumlu Ulusal İstihdam Stratejisi'nin oluşturulması şarttır. Elbette ki, kısa dönemde yapılması gerekenler ve bugünden tartışılması gereken enstrümanlar vardır. Bu çalışma, esneklik-güvence dengesi yaklaşımının, istihdam yaratmak gibi hayati bir alanda, işgücü piyasası reform seçeneği olarak incelenmesini, bu alandaki zengin AB deneyim ve birikimi ve örnek ülke uygulamalarının damıttığı sonuçlar ışığında, Türkiye'ye yönelik önerileri içermektedir.

II. ESNEKLİK-GÜVENCE DENGESİ KAVRAMI VE İÇERİĞİ

Esneklik-güvence dengesi, “esneklik” (flexibility) ve “güvence”yi (security) dengeleyen bir kavramdır. Wilthagen'e göre esneklik-güvence dengesi; “Bir yandan, eş zamanlı olarak ve belirli bir koordinasyon içinde, bir taraftan işgücü piyasalarında, iş organizasyonlarında ve çalışma ilişkilerinde esnekliği güçlendirmeyi, diğer taraftan

da, özellikle işgücü piyasasındaki dezavantajlı grupların güvenliğini -istihdam ve sosyal güvenliğini- arttırmayı amaçlayan bir politika stratejisidir”⁴.

Daha kapsamlı bir esneklik-güvence dengesi tanımı şöyledir: “Esneklik-güvence dengesi; bir taraftan, işgücü piyasasındaki dezavantajlı kişilerin işgücü piyasasına katılımlarını ve kariyerlerini geliştirecek, toplumsal dışlanmayı önleyecek olan iş, istihdam, gelir ve kombinasyon güvencesini, diğer taraftan da, işletmelerin değişen koşullara zamanında ve yeterli uyumunu sağlayan, rekabet gücü ve üretkenliği koruyan, daha da geliştiren sayısal (iç ve dış), fonksiyonel ve ücret esnekliğine sahip olma derecesidir”⁵.

Esneklik-güvence dengesi; işletmelerin ve çalışanların değişen ekonomik koşullarla başa çıkabilmesine olanak tanımak amacıyla sözleşmeye dayalı düzenlemelerde esneklik sağlanması ile, çalışanların kendi işlerinde kalabilme ve yeterli bir gelir güvencesiyle yeni bir iş bulabilme güvencesinin sağlanmasını birleştiren, kapsamlı bir işgücü piyasası yaklaşımıdır⁶. Bu yaklaşım, daha çok ve daha iyi iş olanakları yaratmak için esnek iş sözleşmeleri ve işler arasında güvenli geçişler arasındaki doğru dengeyi yakalamakla ilgilidir. Amaç, esneklik ve güvencenin birbirine uzlaşmaz, zıt kavramlar değil, aksine birbirini tamamlayan, bağlı kavramlar olarak görülmesini sağlamaktır.

Esneklik-güvence dengesi, işgücü piyasasında sürekli istihdam edilenler olarak kabul edilen “içeridekiler” ile, kayıt dışı ve kesintili olarak istihdam edilenler ile işsizlerden oluşan “dışarıdakiler” arasındaki eşitsizliğin azaltılması anlamına da gelmektedir. İçeridekiler, işten işe geçiş süreçlerine hazırlıklı olmak ve bu süreçler boyunca korunmak için desteğe ihtiyaç duyarlar. Çoğunluğu gençler, kadınlar ve göçmenlerden oluşan dışarıdakiler ise, istihdama katılmak için kolay giriş noktalarına, istikrarlı iş sözleşmelerinin yapılabilmesi için gerekli olan süreci başlatabilmek için de sıçrama taşlarına ihtiyaç duymaktadırlar⁷. İşte, esneklik-güvence dengesi, içeridekiler ve dışarıdakiler arasındaki bu eşitsizliğin giderilmesi ve farklı çıkarların bağdaştırılması olarak da açıklanabilir.

İşletmeler açısından esneklik-güvence dengesi, sadece bir işletmeden ötekine olan işgücü hareketleriyle ilgilenmez. İşletmenin organizasyon biçimi de, en az işgücünün hareketliliği kadar önemlidir. Modern,

⁴ Ton Wilthagen, Frank Tros, “The Concept of ‘Flexicurity’: A New Approach to Regulating Employment and Labor Markets”, *ETUI Transfer*, Vol. 10, No.2, Summer 2004, s. 169.

⁵ A.g.m., s. 170.

⁶ Charles Dannreuther, “İstihdam ve Etkin İşgücü Pazarı Politikaları”, İngiltere Büyükelçiliği tarafından düzenlenen “Lizbon Strateji’sinin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Kurumlararası İşbirliği ve Eğitim Projesi -İstihdam-” seminerine sunulan tebliğ, Ankara, 13 Mart 2007, s. 2.

⁷ EC, *Towards Common Principles...*, s. 20.

iyi organize edilmiş işletmeler, üretim teknikleri ve işgücü yeterliliklerinin geliştirilmesi konusunda daha şanslıdır. Bu durum, onları ekonomik olarak güçlü kılar, aynı zamanda çalışma koşullarının iyileşmesini sağlar, iş kalitesini artırır. Yüksek performanslı iş organizasyonları, yatay hiyerarşik yapı, çalışanların karar alma süreçlerinde daha çok rol almaları, esnek iş süreleri ve daha zengin iş içeriği gibi özelliklerle karakterize edilebilir⁸.

Esneklik-güvence dengesi konusundaki OECD yaklaşımı, 1994 yılında oluşturulan ve OECD ülkelerinde işgücü piyasasındaki performansta iyileşme sağlamayı amaçlayan “OECD İş Stratejisi”ne dayanmaktadır. OECD’ye göre, iş mevzuatının gereğinden katı olması işgücünün hareketliliğini kısıtlar, ekonominin verimliliğini azaltır ve iş olanakları yaratılmasına engel olur. Bu anlamda, esneklik-güvence dengesi, çalışanlara yeterli koruma sağlamakla birlikte, işgücü piyasasına daha fazla dinamizm kazandıran yeni bir reform aracıdır. Bu yaklaşım, bir taraftan, işverenlerin işe alma ve işten çıkarma kararlarını kolaylaştırırken, öte yandan özellikle savunmasız olan ve çoğunlukla işten işsizliğe geçene etkin gelir desteği ve güçlü yeniden iş bulma hizmetleri sunar⁹.

İşçilerin ve işverenlerin, esneklik-güvence dengesine ilişkin yaklaşım ve ilgileri farklıdır. Herşeyden önce, temsil edilen çıkarlar farklıdır. İşçiler, bir dereceye kadar, istikrar ve güvenceye, işverenler ise esnek-

liğe ihtiyaç duyarlar. Esneklik-güvence ilişkisinin özünde de, bu çıkar farklılıkları arasında denge sağlanması vardır. İşçiler ve işverenler açısından esneklik ve güvence boyutlarında öne çıkan hususlar aşağıda belirtilmektedir.

Esneklik

İşçiler:

Daha çok iş imkanı yaratılması.

Ek gelir için kısmi süreli ve geçici çalışma imkanı.

İş-aile yaşamının bağdaştırılması.

İşverenler:

İşgücünün yetkinlik ve yeterliliklerinin işgücü piyasasının ihtiyaçlarına göre güncelleştirilmesi.

Hızla değişen taleplere cevap vererek pazar pozisyonunun gelişmesi.

Güvence

İşçiler:

İş güvencesinin sağlanması (aynı işte kalabilme güvencesi).

İstihdam edilebilir olma özelliğinin geliştirilmesi ve istihdam edilebilirliğin korunması (aynı işverenle olması gerekmez).

Kazanılmış haklarda sürekliliğinin sağlanması.

⁸ A.g.m., s. 11.

⁹ OECD, *Employment Outlook 2006: Boasting Jobs and Incomes*, Paris, June 2006, s. 24, 97-98.

İşverenler:

Sürdürülebilir büyüme ve istihdam artışı için rekabet gücünün artırılması.

Vasıflı işgücüne erişim.

Çalışanların sadakat duygusunun geliştirilmesi¹⁰.

Esneklik-güvence arasında doğru bir denge sağlanabilmesi için, esneklik türleri ve kombinasyon seçeneklerinin üzerine eğilmemiz gerekmektedir. Wilthagen, esnekliğin boyutlarını; dışsal sayısal (external numerical), içsel sayısal (internal numerical), fonksiyonel (functional) ve işgücü maliyetleri-ücret esnekliği (labor costs/wage flexibility), güvence boyutlarını ise; iş, istihdam, gelir ve kombinasyon güvencesi olmak üzere dörde ayırmakta ve bir matrisle tanımlamaktadır. Wilthagen matrisinde, esneklik ve güvencenin 16 farklı kombinasyonu vardır ve ülkeler kendi refah sistemlerine uygun olan seçeneği benimseyeceklerdir¹¹. Auer de esnekliği, Wilthagen gibi bir matrisle ele almaktadır. Ancak Auer matrisi, dışsal sayısal esneklik, dışsal fonksiyonel esneklik, içsel sayısal esneklik ve içsel fonksiyonel esneklik olmak üzere dört kombinasyondan oluşmaktadır¹².

İşletmelerin kullanacakları işgücü miktarını ve niteliğini belirleyebilme serbestisi olan sayısal esneklik, dışsal ve içsel sayısal esneklik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dışsal sayısal esneklik kapsamında; iş sözleşmesi türleri, işe alma ve işten çıkarmaların kolaylaştırılması ve çalışanların korun-

ması yer almaktadır. İçsel sayısal esneklik, iş süresi anlaşmaları ve iş sürelerinin değiştirilebilmesini (yarı zamanlı iş düzenlemeleri ya da fazla çalışmanın kullanılabilmesi) içermektedir. Özellikle iş sürelerinde esneklik, kadınların işgücü piyasasına entegrasyonunu kolaylaştırmakta ve iş-aile yaşamının bağdaştırılmasına imkan tanımaktadır. Fonksiyonel esneklik, çalışanların iş organizasyonu içerisindeki görevlerinin değiştirilebilmesi ya da birden çok işte görevlendirilebilmesi olarak ifade edilebilir. İş rotasyonu, çok görevlilik, takım çalışması gibi uygulamalar bu kapsamda yer almaktadır. Ücret esnekliği ise, ücretlerin yapı ve düzeyinin, ekonomik koşullara ya da bireysel performansa göre ayarlanabilmesidir. Performansa dayalı ücret sistemleri, kar paylaşım planları, bu kategorinin tipik uygulamalarıdır¹³.

¹⁰ Annemarie Muntz, "AB Deneyimi Işığında Özel İstihdam Büroları Aracılığıyla Dönemsel Çalışma", TİSK tarafından düzenlenen 11. Sosyal Politika Gündemi Toplantısına sunulan konulu tebliğ, İstanbul, 10 Eylül 2007, s. 15; Naci Gündoğan, İşgücü Piyasasında Esneklik-Güvence Dengesi: Danimarka Modeli, Çimento İşveren, C. 21, S.3, Mayıs 2007, s. 24.

¹¹ Wilthagen, Tros, a.g.m., p. 171; European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Flexibility and Security Over the Life Course, Dublin, 2008, s. 3.

¹² Peter Auer, Security in Labour Markets: Combining Flexibility With Security For Decent Work, ILO, International Labour Office, Geneva, 2007/12, S. 5.

¹³ EC, Employment in Europe 2007, s. 163; Auer, a.g.e., s. 5-6.

III. AB'DEKİ GELİŞMELER VE İYİ UYGULAMA ÖRNEKLERİ

1. AB'deki Gelişmeler

Esneklik-güvence dengesi, Avrupa'nın rekabet edebilirliği ile Avrupa Sosyal Modeli'nin bir arada sürdürülmesi olarak tanımlanabilir. Avrupa Konseyi'nin, Lüksemburg (Kasım 1997) ve Lizbon (Mart 2000) Zirve Toplantıları, istihdam ve sosyal politikalar açısından özel önem taşımaktadır. “2010 yılına gelindiğinde, daha fazla ve daha nitelikli istihdam ve sosyal uyum yoluyla, sürdürülebilir ekonomik büyüme kapasitesine sahip dünyanın en rekabetçi ve dinamik ekonomisine sahip olma” hedefinin saptandığı bu toplantıda, Avrupa Sosyal Modeli'nin modernize edilmesi kararı alınmış ve Avrupa İstihdam Stratejisi (AİS) onaylanmıştır.

AİS ile, ekonomi ve sosyal politikaların buluşturulması ve sosyal tarafların etkin katılımı temelinde büyüme, istihdam ve rekabet gücü artışının birlikte gerçekleştirilmeye çalışıldığı yeni bir süreç başlamıştır. Sürekli ve düzenli bir izleme ve değerlendirme, sürecin anahtar unsurlarındandır. Haziran 2003'te yapılan ilk beş yıllık AİS incelemesi sonucunda kabul edilen Revize Lizbon Stratejisi'yle dört önceliğe yönelinmiştir; işçilerin ve işletmelerin uyum yeteneğinin artırılması, daha fazla sayıda kişinin işgücü piyasasına girmesi ve çalışma yaşamında daha fazla kalınmasının sağlanması, çalışanlara daha fazla ve daha etkili beşeri

yatırım yapılması ve iyi yönetim yoluyla reformların doğru uygulanmasının sağlanması¹⁴. Bu stratejinin sosyal boyutunun güçlendirilmesine yönelik olarak, Şubat 2005'te yeni bir Sosyal Gündem kabul edilmiştir. Avrupa Sosyal Modeli'nin modernizasyonu, sosyal uyumun geliştirilmesi, artan küresel rekabet ve yaşanan nüfus sorunlarıyla başa çıkılarak vatandaşların güvenliğinin güçlendirilmesini amaçlayan Sosyal Gündem, 2010 yılına kadar Avrupa sosyal politikası için bir yol haritası özelliğini taşımaktadır¹⁵.

AB sosyal ortaklarına göre, iç pazar potansiyelinden tamamen yararlanabilmek, büyüme ve istihdamı artırmak için işgücü piyasasındaki engellerin kaldırılması gerekmektedir. Bu bağlamda, esneklik-güvence dengesi, daha verimli ve dinamik işgücü piyasalarının yaratılmasında kritik önem taşımaktadır.

Esneklik, birçok AB ülkesinde yerleşmiş olmakla birlikte, bazı uygulama zorlukları ortaya çıkmıştır. Zira, güvenceden yoksun esneklik uygulamaları, “içeridekiler” ve “dışarıdakiler” bakımından işte istikrarsızlığın artması, sürdürülebilir entegrasyonun zarar görmesi ve insan sermayesi birikiminin sınırlandırılması riskleriyle birlikte, işgücü piyasalarının katmanlaşmasına neden

¹⁴ TİSK, *AB Sosyal Gündemi (2005-2010)*, TİSK İşveren Dergisi Özel Eki (Ekim 2005), s. 13.

¹⁵ EU, *Social Policy Agenda*, Brussel, 28.06.2000, COM (2000)http://europa.eu.int/comm/employment_social/social_policy_agenda/com379_en.pdf (14.05.2008).

olmuştur. Bu katmanlaşma, ülkeler itibariyle aşağıdaki biçimde gerçekleşmiştir:

-“Dışarıdakiler”in sayısının çok yüksek, buna karşın belirsiz süreli iş sözleşmelerinin çok sıkı şekilde düzenlenmesi nedeniyle ortaya çıkan iki katmanlı işgücü piyasaları (Fransa/İtalya/İspanya/Yunanistan/Portekiz).

- Yüksek iş güvencesine sahip işçilerin ağırlıklı, ancak işten çıkarılma durumunda yeni iş bulma şansının az olduğu dinamikmi düşük işgücü piyasaları (Avusturya/Almanya/Belçika).

- Yüksek dinamizme sahip, ancak beceri açığı yaşayan işgücü piyasaları (İngiltere, İrlanda, Hollanda).

- Sosyal yardımlara bağımlılık ve kayıt dışı çalışma nedeniyle “dışarıdakiler”e yeterince fırsat sunmayan işgücü piyasaları (yeni üye ülkeler)¹⁶.

Avrupa Konseyi, bu zorlukların bertaraf edilmesi ve işgücü piyasalarındaki katmanlaşmanın azaltılması için Avrupa Komisyonu'ndan, üye ülkeler ile sosyal taraflardan, görüş birliğine varmalarını istemiştir. Komisyon 22 Kasım 2006'da, sürdürülebilir büyüme, daha çok ve daha iyi iş hedeflerine uyum için, iş hukukunun modernleştirilmesi konusunda, “İş Hukukunun 21. Yüzyılın Zorluklarına Uyarlanması” başlıklı bir Yeşil Kitap yayımlayarak, söz konusu danışma sürecini başlatmıştır. Belgede, esneklik-güvence dengesinin sağlanmasının, daha adil, ihtiyaçlara yanıt verebilen, kap-

sayıcı bir işgücü piyasasının desteklenmesinde ve Avrupa'nın rekabetçi konuma gelmesindeki rolüne vurgu yapılmış, teknolojideki hızlı gelişmeler ve küreselleşme nedeniyle daha çeşitli iş sözleşmelerine ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Danışma sürecinin sonunda, üye ülkeler, sosyal ortaklar ve diğer paydaşların katkılarıyla oluşan temel politika konuları ve seçenekleri, Haziran 2007'de, Komisyon Bildirisi ile açıklanmıştır¹⁷.

Komisyon'a göre, AB'nin 27 üyesinin tümü için uygulanabilecek tek bir esneklik-güvence dengesi modeli olmamakla birlikte, esneklik-güvence arasında her düzeyde denge arayışı için aşağıdaki dört bileşenin olması gerekmektedir:

- İşgücü piyasasına girişi, tatmin edici işlere geçişi kolaylaştıran, işçilerin korunması ihtiyacı ile işverenler için esneklik ihtiyacını dengeleyen esnek ve güvenceli sözleşme düzenlemeleri ve modern iş organizasyonları.

- Yetkinlikleri ve yeterlilikleri geliştirerek işçilerin istihdam edilebilirliğini sağlayan yaşam boyu öğrenme politikaları.

- İnsana yatırım yapan etkili ve yüksek kaliteli aktif işgücü piyasası politikaları.

¹⁶ Muntz, a.g.t., s. 14; Radek Maly, *Küreselleşme Karşısında İstihdam Stratejileri, Güneydoğu Avrupa Ülkeleri Alt Bölgesel Konferansı Bakanlar Paneli, 11-12 Eylül 2006, İstanbul, s. 70.*

¹⁷ Şeyda Atekin, “İş Hukukuna İlişkin Yeşil Belge: Amaç ve İçerik”, *MESS Mercek, S.46, Nisan 2007, s. 122-125;*

- Gelir desteği sağlayan ve işgücü piyasasına entegrasyonu destekleyen sürdürülebilir sosyal güvenlik sistemleri¹⁸.

Komisyon'a göre, iyi işleyen bir işgücü piyasası için, ortak bulgulara varmak, ortak sahiplenme ve reformlara yönelik kamu desteğini artırmak için sosyal ortaklarla etkili bir diyalog ve işbirliğine ihtiyaç vardır. Bu diyalog ve işbirliği boyutu, 18 Ekim 2007 tarihinde, esneklik-güvence dengesi gündemiyle toplanan Olağanüstü Üçlü Sosyal Zirve Toplantısında entegre edilmiştir¹⁹. Toplantının önemli bir başka yanı, esneklik-güvence dengesi ilkelerinin kabulüne zemin hazırlayan Müşterek İşgücü Piyasası Analizi konusunda mutabakat sağlanmasıdır. 13-14 Mart 2008 tarihlerinde gerçekleştirilen Bahar Zirvesi'nde ise, üye ülkelere, ulusal reform programlarında esneklik ve güvence arasında denge sağlanması çağrısı yapılmış, cinsiyet ayrımcılığının önlenmesi, gençlerin ve engellilerin istihdam konularında ilerleme kaydedilmesi için çabaların artırılması gereği vurgulanmıştır²⁰.

Özet olarak, Yeşil Kitap ve 2007 Komisyon Bildirisi, esneklik-güvence dengesi konusunda köşe taşı niteliğindeki gelişmelere tekabül etmektedir. Ancak, tarihsel gelişim süreci içerisinde, değinilmesi gereken bazı önemli gelişmeler vardır ve bunlar başlıklar halinde aşağıda sıralanmaktadır:

AB Düzeyinde Esneklik-Güvence

Dengesi

- Ebeveyn İzni Direktifi (1995), Kısmi Süreli Çalışma Direktifi (1997), Belirli Süreli Çalışma Direktifi (1999) ve Tele Çalışma Direktifi (2002).

- İşgücü hareketliliğinin önündeki engellerin kaldırılması (bu engellerin kaldırılmasına yönelik olarak hukuki işlemler yoluyla mesleki emeklilik haklarının taşınabilirliği).

- Avrupa Sağlık Sigortası Kartı (çalışanların sağlık bakımı haklarını üye ülkeler arasında taşımalarına izin verilmesi).

- Derecelerin ve Yeterliliklerin Şeffaf Hale Getirilmesi İçin Tek Çerçeve (Europass) (düzenlenmiş mesleklerde mesleki derecelerin tanınması için kuralların basitleştirilmesi).

- İşgücü piyasasından dışlanan kişilerin katılımının özendirilmesi (paydaşlarla müzakere yoluyla ve Avrupa Sosyal Fonu kaynaklarıyla destekli eğitimler aracılığıyla).

Üye Ükeler Düzeyinde Esneklik-Güvence Dengesi

- Mesleki emeklilik haklarının taşınabilirliği.

- Avrupa Sağlık Sigortası Kartının tam olarak benimsenmesi.

¹⁸ EC, *Towards Common Principles...*, s. 12-13.

¹⁹ Maly, a.g.t., s. 70.

²⁰ Council of the European Union, *Presidency Conclusions, Brussels, 13/14 March 2008, 7652/08, s.10.*

- İstihdam dostu ücret iyileştirmeleri (işletmelerin rekabet güçlerinin kaybolmasından kaçınılması, fiyat istikrarına katkıda bulunulması, çalışanların öğrenim ve becerilerine yatırım yapılması için teşviklerin oluşturulması).

- Etkin yaşlanma stratejileri (yaşlı çalışanlar için istihdam teşviklerinin iyileştirilmesi, ön emeklilik sistemlerinde kamu yardımı dahil, teşviklerin durdurulması).

- Kaçak işçilerin kayıt altına alınmasına yönelik mevzuatın uygulanması²¹.

2. İyi Uygulama Örnekleri

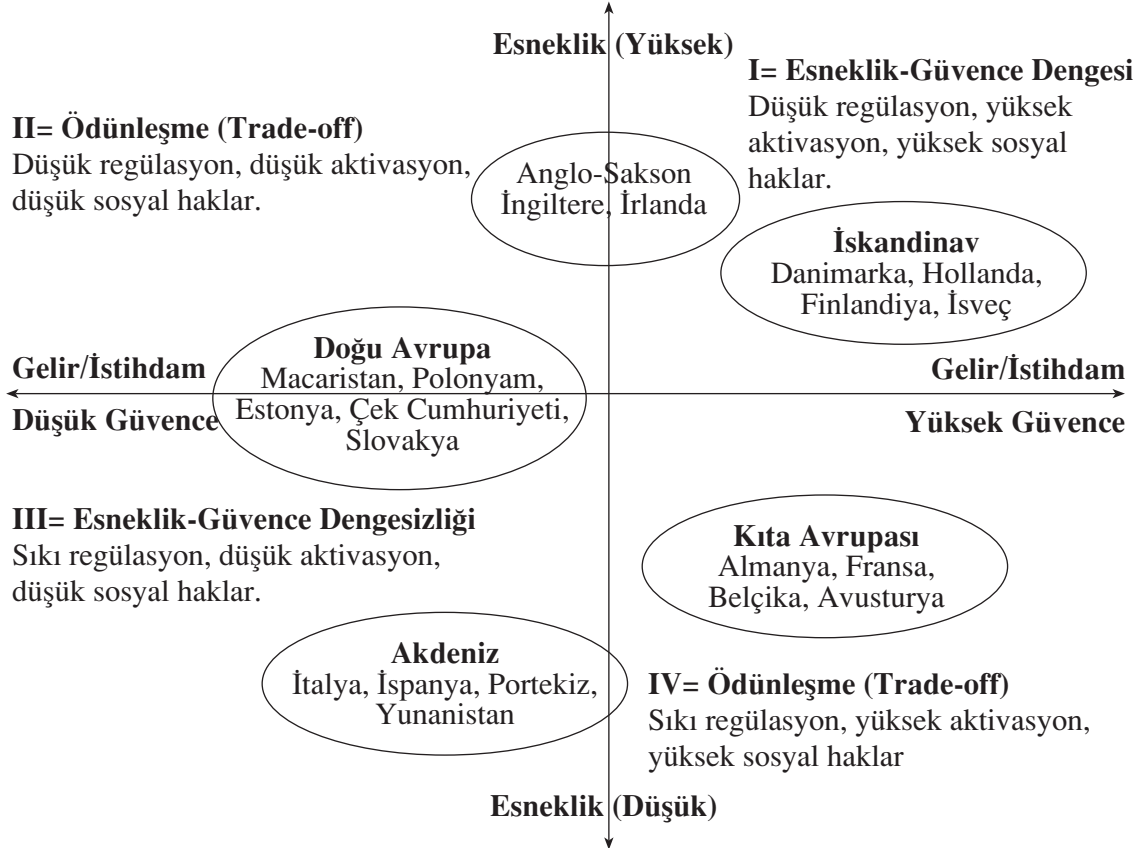
AB prensipleri temelinde esneklik ile güvence arasında denge sağlanması, bugün tüm üye ülkelerin gündemindedir. Ancak AB ülkelerinin tümü için geçerli tek bir esneklik-güvence dengesi modeli yoktur. Modeller, ülkelerin sahip oldukları refah sistemlerine, özelliklerine ve gereksinimlerine göre farklılaşmaktadır. Refah sistemleri bağlamında, esneklik-güvence dengesinin gösterdiği farklılaşma Avrupa Komisyonunun “Avrupa’da İstihdam 2006” raporundaki sınıflandırma temelinde yapılan çalışmada (Şekil 1) gösterilmektedir. x eksenini gelir ve istihdam güvence düzeyini gösterirken, y eksenini işgücü piyasasındaki esneklik ya da hareketlilik düzeyini ifade etmektedir. Yüksek esneklik, yüksek gelir/istihdam güvence düzeyini kapsayan “I” no-

lu “esneklik-güvence dengesi” alanında yer alan Danimarka, Hollanda, Finlandiya ve İsveç, düşük regülasyon, yüksek aktivasyon ve yüksek sosyal haklara sahiptirler. Yüksek esneklik, düşük gelir/istihdam güvence düzeyini kapsayan “II” nolu “ödünleşme” alanında yer alan ve İngiltere ile İrlanda’dan oluşan Anglo-Sakson ülkeleri, düşük regülasyon, düşük aktivasyon ve düşük sosyal haklar ile karakterize edilmektedirler. Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Estonya ve Slovakya’dan oluşan Doğu Avrupa ülkeleri, yüksek esneklik ve düşük gelir/istihdam düzeyi ile “II” nolu “ödünleşme” ve “III” nolu “esneklik-güvence dengesizliği” alanının tam ortasında konumlanmaktadır. İtalya, İspanya, Portekiz ve Yunanistan’dan oluşan Akdeniz ülkeleri ise, düşük esneklik, düşük gelir/istihdam düzeyine denk gelen “III” nolu “esneklik-güvence dengesizliği” alanında bulunmaktadır. Bu ülkeler, sıkı regülasyonları, düşük aktivasyonları ve düşük sosyal hakları ile öne çıkmaktadırlar.

Belirtilen ülkeler arasında, Danimarka referans model olarak kabul edilirken, Hollanda, Avusturya, İspanya ve İrlanda da, iyi uygulama örnekleri olarak değerlendirilmektedirler. Referans ve iyi uygulama örnekleri aşağıda özet olarak açıklanmaktadır.

²¹ Dannreuther, a.g.t., s. 3.

Şekil 1: Refah Rejimleri ve Esneklik-Güvence Dengesi

Kaynak: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, a.g.e., s. 10'dan Muffels and Luijckx, 2006.

Avusturya (Kıdem Tazminatı Sistemi: Pay As You Go-Dağıtım Sisteminden Fonlama Sistemine Geçiş): 2002 Temmuz'unda kabul edilen bir yasa ile, 1 Ocak 2003 tarihinden itibaren, kıdem tazminatında, karşılık ayırma sisteminden, belirli katkı sistemine geçilmiştir. Karşılık ayırma sisteminde, kıdem tazminatı, çalışanın emekliliği ya da işten çıkartılması halleriy-

le sınırlıydı ve istifa durumunda bu tazminat ödenmiyordu. 2003 değişikliği ile birlikte, çalışan, hangi nedenle işten ayrılırsa ayrılırsın kıdem tazminatını alabilme hakkına kavuşmuştur. İşçinin katkıda bulunmadığı yeni sistemde, işverenin katkısı, çalıştırdığı her işçi başına, işçinin aylık kazancının % 1.53'ü olarak belirlenmiştir. % 100 sermaye garantisinin sağlandığı bu yeni sis-

temde, çalışan, adına biriktirilen tutarın tümünü alabilir, toptan ödeme yapılmasını talep edebilir, ya da birikiminin emeklilik maaşına dahil edilmesini isteyebilir. İlk seçeneğin benimsenmesi durumunda % 6 oranında bir ek vergi ödeme yükümlülüğü, ikinci seçeneğin tercih edilmesi durumunda ise, bu vergiden muafiyet söz konusu olmaktadır.

Emeklilik fon kaynaklarının % 0.6-0.75'inin, yıllık yönetim maliyeti olarak ayrıldığı bu sistemde, fon kaynaklarının % 40'ının hisse senetlerinde ve ülkede geçerli en yüksek faiz oranı üzerinden değerlendirilmesi zorunlu tutulmuştur²².

Danimarka (Altın Üçgen): Esneklik-güvence dengesi, Hollanda'da, 1990'ların ortalarında ortaya çıkmış olsa da, Danimarka'daki uygulama çok daha gelişmiştir. Danimarka işgücü piyasası, yüksek sayısal esnekliğe sahip olmasıyla bilinmektedir. Sosyal ortakların uzlaşmasına dayalı model; esnek kurallara dayanan toplu iş sözleşmeleri, güçlü, kamu destekli, etkin işsizlik sigortası sistemi ve işsizlerin mümkün olduğunca kısa sürede çalışma yaşamına dönüşlerini sağlayan kapsamlı eğitim programlarından oluşan aktif işgücü piyasası önlemleri olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır. İşverenler için işe alma ve işten çıkarmanın kolaylaştırılması, vergi indirimleri ve teşviklerle istihdamın ve yatırımların desteklenmesi ve işsizler için yeni iş bulma sürecinin kolay atlatılması, model kapsamındaki en önemli uygulamalardır. Sürekli

gözden geçirilen ve güncelleştirilen Danimarka modeli, emeklilik sistemlerine de geç emeklilik olarak yansımıştır. Buradaki amaç, kişilerin çalışma yaşamında olabildiğince daha uzun süre kalmalarının teşvik edilmesidir²³.

Hollanda (Geçici Çalışma): 1982 yılında imzalanan "Wassenaar Anlaşması" ile ücret düzenlemeleri üzerinde pazarlık yapılmış ve part-time işlerin gelişimi için toplu iş sözleşmeleri bağlamında gerekli yol açılmıştır. Part-time sözleşmeler, çoğunlukla belirsiz süreli olmakla birlikte, bu kapsamdaki işler, güvensiz-istikrarsız işlerle karıştırılmamalıdır. 1990'lar Hollanda'sında işgücü piyasasının nispi esnekliği, büyüyen bir endişe konusuydu. İş kanununda yapılacak değişiklikler üzerinde bir türlü anlaş-

²² EC, *Towards Common Principles...*, s. 25, 36; Gerald Klec, *Flexicurity and The Reform of The Austrian Severance-Pay System*, *European and Economic and Employment Policy Brief, ETUI-REHS No. 4, Brussels, 2007*, s. 4-7; Peter Reinbacher, "From Pay-As-You-Go to Funded Pensions, a Step Towards the Future", *Avrupa Kamu Yönetimi Enstitüsü tarafından düzenlenen "Pension System in Europe-Defusing a Time Bomb: The Economic, Legal and Social Implications and Strategies for Future Reforms" konulu seminere sunulan tebliğ, Milan, 5 -6 Aralık 2002*, s. 1-3; *OECD Employment Outlook 2006...*, s. 99.

²³ OECD, *Employment Outlook 2004, Paris, June 2004*, s. 97; EC, *Towards Common Principles...*, p. 36; Ursula Matschke, "Social Policy Reform: Good Practices in Northern European Countries" *Avrupa Kamu Yönetimi Enstitüsü tarafından düzenlenen "Demographic Changes and Economic Constraints - The Transition of Welfare States in Europe" konulu seminere sunulan tebliğ, Como, 14-16 Haziran 2006*, s. 1-3.

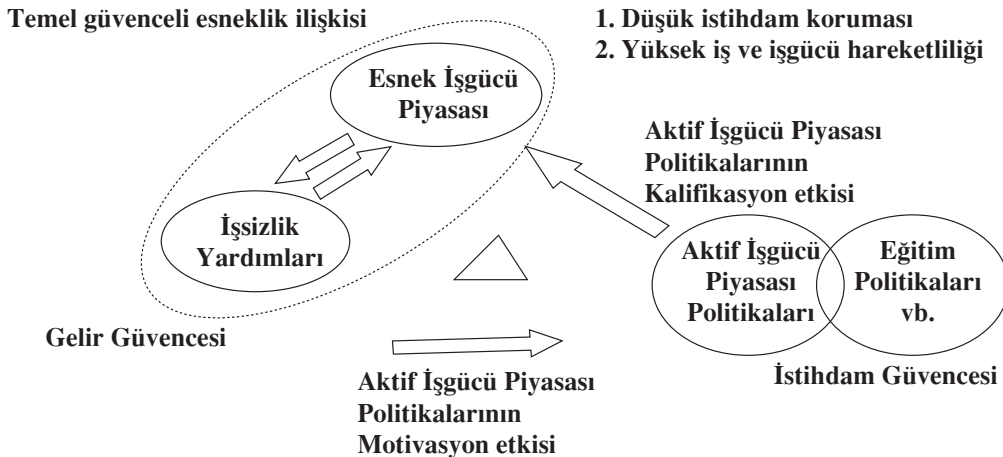
maya varılamıyordu. Nihayet, sosyal ortaklar bir paket üzerinde müzakereye davet edildiler. İşçi tarafındaki pazarlıklar, daha çok işçilerin geçici sözleşmelerdeki pozisyonlarını güçlendirmek ve böylece esnekliğe zarar vermeden güvencesizliği azaltmak üzerinde yoğunlaşmıştı. Taslak paketin üç ana bileşeni vardı; geçici süreli iş sözleşmelerinin en fazla üç dönem ile sınırlandırılması, bu üç seferden sonraki sözleşmenin belirsiz süreli kabul edilmesi, geçici istihdam önündeki engellerin kaldırılması ve geçici ve belirli süreli iş sözleşmelerinin, bu tür istihdam biçimlerine ilişkin minimum koruma ve ödemenin yasal statüye kavuşturulması. Bu taslak, “Esneklik ve Güvence Yasası” adı altında, 1 Ocak 1999'da yürür-

lüğe girmiştir. Yasa ile, işyerlerinin ve işçilerin esneklik olanaklarından yararlanmaları sağlanmış ve işçilere yönelik istihdam ve gelir güvencesi ile bir denge oluşturulmuştur. Bu gelişme, Hollanda'nın istihdam performansına da yansımıştır. Bu ülkenin 1995 yılında % 64.7 olan istihdam oranı, 2006'da % 74.3'e yükselmiş, işsizlik oranı ise % 6.6'dan % 3.9'a düşmüştür²⁴.

Danimarka ve Hollanda esneklik-güvence dengesi modelleri, aralarındaki farklılıklara rağmen birlikte anılmaktadır. İki modelin özlü biçimi Şekil 2'de gösterilmektedir.

²⁴ EC, *Towards Common Principles...*, s. 37.

Şekil 2: Danimarka ve Hollanda Esneklik-Güvence Dengesi Modeli

Kaynak: Leif Christian Hansen, “The Danish and Dutch Models of Flexicurity”, MISEP tarafından düzenlenen “The Role of Social Partners in Flexicurity” konulu toplantıya sunulan tebliğ, 7-8 Kasım 2007, Lizbon, <http://www.eu-employment-observatory.net/resources/meetings/MISEP%Meeting%20Portugal%20Report-fnal.pdf> (10.04.2008), s. 8; <http://www.oecd.org/dataoecd/41/45/40548480.pdf> (12.05.2008), s. 8.

İspanya (Belirli Süreli İş Sözleşmelerinin Yaygınlaştırılması): İspanya'da, belirli süreli iş sözleşmeleriyle çalışanların toplam istihdam içindeki payı % 34'tür. AB-27 ortalaması 2006 yılı için % 14.4'tür²⁵. Sosyal taraflar arasında, Mayıs 2006'da imzalanan bir anlaşmayla, 2007 yılı sonuna kadar süren belirli süreli iş sözleşmelerinin aşırı kullanımını kısıtlayan işverenlerin çalışanlarda aradığı şartlar kolaylaştırılmıştır. Hükümet tarafından desteklenen anlaşmaya göre; aynı şirketle iki ya da daha fazla belirli süreli iş sözleşmesi imzalayan ve 30 aylık dönem içinde 24 aydan daha fazla aynı görevde çalışan, otomatik olarak belirsiz süreli ve kıdem tazminatını da çalışılan her yıl için 45 günden 33 güne indiren bir sözleşmeye sahip olmaktadır²⁶. Dikkat edileceği üzere, belirsiz süreli iş sözleşmeleri, bu sözleşmeler kapsamındaki çalışmalara ait kıdem tazminatının azaltılması suretiyle kısıtlandırılmakta ve bu şekilde belirli süreli iş sözleşmeleri yaygınlaştırılmak istenmektedir.

İrlanda (2016'ya Doğru Sosyal Ortaklık Anlaşması): Düşük gelir ve yüksek işsizlik oranıyla yavaş büyüyen bir ekonomiye sahip olan İrlanda, bugün, yüksek büyüme ve yüksek istihdam oranını birlikte gerçekleştirebilmiş bir ülkedir. Bu başarının altında yatan önemli etkenlerden biri, izlenen aktif işgücü piyasası politikaları ve bu alana kanalize edilen yatırımların sürekli artırılmasıdır (AB ülkeleri ortalaması olan % 0.5'e kıyasla GSYİH'sinin % 0.75'i). İr-

landa'da, düşük beceriye sahip yaşlı çalışanların (45-54) başta olmak üzere tüm yaş grupları açısından, yaşam boyu öğrenime katılımın düşüklüğü ve bu insanların yeterli fırsata sahip olamamaları önemli bir sorun idi. Bu sorunun üstesinden gelebilmek amacıyla, İrlanda Hükümeti, İrlanda İşverenler Konfederasyonu ve İrlanda Sendikalar Konfederasyonu tarafından, 14 Haziran 2006 tarihinde imzalanan "2016'ya Doğru Sosyal Ortaklık Anlaşması"yla, 2016'ya kadar, işyeri eğitiminin geliştirilmesi, İşyeri Temel Eğitim Fonuna aktarılan payın artırılması ve düşük yetenekli işgücünün ve göçmenlerin konumunun iyileştirilmesi suretiyle yaşam boyu eğitime katılımın maksimum düzeye çıkarılması hedeflenmiştir²⁷.

III. TÜRKİYE İŞ MEVZUATI AÇISINDAN BAKIŞ

Türkiye, çağdaş dünyanın getirdiği esneklik olanağından yeterince yararlanamamaktadır. OECD analizlerine göre ülkemiz, Portekiz ile birlikte, OECD'nin en "katı" çalışma mevzuatlarından birine sahiptir²⁸. Gereğinden katı hükümler, işgücü piyasasının dinamizmini azaltmakta, kayıt dışılığa itmekte, kadınların ve gençlerin istihdam

²⁵ EC, *Employment in Europe 2007*, s. 284, 295.

²⁶ EC, *Towards Common Principles...*, s. 37.

²⁷ A.g.e.

²⁸ OECD, *Employment Outlook, Paris, June 2004*, s. 117.

imkanlarını olumsuz etkilemekte, işletmelerin küresel üretim, yatırım ve ticaret sisteminin talep ettiği koşullara uyumuna engel olmaktadır. Kayıtlı, formal sektörde esneklik uygulamaları yetersiz iken, kayıt dışı sektörde, esnekliğin ötesinde, tam bir kural-sızlık söz konusudur. İşgücü piyasasında segmentasyona yol açan bu durum, verimliliği de olumsuz etkilemektedir.

2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanununun en belirgin yönü, kısmi süreli çalışma, çağrı üzerine çalışma, haftalık çalışma süresinin günlere bölünmesi, telafi çalışması, kısa çalışma ve geçici iş ilişkisi gibi yeni ve esnek çalışma biçimlerini ve esnek iş sürelerini mevzuatımıza kazandırmasıdır. Söz konusu esneklik düzenlemeleri özet olarak aşağıda açıklanmaktadır:

Kısmi Süreli (Part-Time) Çalışma: Türk çalışma yaşamında en eski ve en yaygın rastlanılan esnek çalışma biçimi olan kısmi süreli çalışmalar, 4857 sayılı İş Kanunu ile yasal dayanağa kavuşturulmuştur. Kısmi süreli iş sözleşmesinin tam süreli iş sözleşmesinden ayrılmasında kriter, işçinin normal haftalık çalışma süresinin, tam süreli iş sözleşmesiyle çalışan emsal işçinin haftalık çalışma süresine göre “önemli ölçüde az olması” olarak kabul edilmiştir (md. 13). “İş Kanununa İlişkin Çalışma Süreleri Yönetmeliği”nin 6. maddesinde ise, “İşyerinde tam süreli iş sözleşmesi ile yapılan emsal çalışmanın üçte ikisi oranına kadar yapılan çalışma, kısmi süreli çalışmadır” ifadesine yer verilmiştir. Yasa, kısmi

süreli iş sözleşmesi ile çalıştırılan işçiye tam süreli iş sözleşmesiyle çalışan emsal işçi karşısında ayırım yapılmamasını, kısmi süreli çalışan işçiye ödenecek ücret ve paraya ilişkin bölünebilir menfaatlerinin tam süreli emsal işçiye göre çalıştığı süreye orantılı olarak ödenmesi ve işçinin tam süreliden kısmi süreliye, kısmi süreliden tam süreliye çalışmaya geçişinde işverence kolaylık sağlanmasını öngörerek kısmi süreli çalışanlar ile tam süreliyi aynı koruyucu hükümler altına almıştır²⁹.

Çağrı Üzerine Çalışma: Kısmi süreli çalışmanın bir türü olan çağrı üzerine çalışma, işçinin, yapmayı üstlendiği işle ilgili olarak kendisine ihtiyaç duyulması halinde iş görme ediminin yerine getirileceğinin kararlaştırıldığı iş ilişkisidir. Bu çalışma modelinde, hafta, ay veya yıl gibi bir zaman dilimi içinde işçinin ne kadar süreyle çalışacağına taraflarca önceden belirlenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, haftalık çalışma süresi, 20 saat kararlaştırılmış sayılacak ve çağrı üzerine çalıştırmak için belirlenen sürede işçi çalıştırılsın ya da çalıştırılmasın ücrete hak kazanacaktır. İşçiden iş görme borcunu yerine getirmesini çağrı yoluyla talep hakkına sahip olan işveren, işe davet amacını taşıyan çağrıyla, aksi kararlaştırmadıkça, işçinin çalışacağı zamandan en az

²⁹ Murat Demircioğlu, *Yargıtay Kararları Işığında Sorularla 4857 Sayılı İş Kanunu*, İTO Yayını, İstanbul, 2007, s. 73; Gülsevil Alpagut, “AB’nde Güvenceli Esneklik ve Türkiye’deki Yasal Düzenlemeler”, *TİSK Akademi*, 2008/I, s. 29.

dört gün önce yapmak ve işçi de süreye uygun çağrı üzerine iş görme edimini yerine getirmekle yükümlüdür. Sözleşmede günlük çalışma süresi kararlaştırılmamış ise, işveren her çağrıda işçiyi günde en az dört saat çalıştırmak zorundadır (md. 14).

Haftalık Çalışma Süresinin Günlere Bölünmesi (Yoğunlaştırılmış İş Haftası): 4857 sayılı İş Kanununda 45 saatlik haftalık çalışma süresi korunmuş, ancak, bu sürenin haftanın çalışılan günlerine eşit olarak bölünmesi kuralına esneklik getirilerek, taraflarca bunun aksinin kararlaştırabilmesi olanağı getirilmiştir. Dolayısıyla, tarafların anlaşması ile, haftalık normal çalışma süresi, haftanın çalışılan günlerine, günde 11 saati aşmamak koşuluyla, farklı şekilde paylaşılabilir. Bu durumda, iki aylık süre içinde, işçinin haftalık ortalama çalışma süresi, normal haftalık çalışma süresini aşmayacaktır. İki ay olan denkleştirme süresi, toplu iş sözleşmeleriyle dört aya kadar uzatılabilir (md. 63).

Haftalık çalışma süresinin haftanın çalışılan günlerine farklı şekilde dağıtılması durumunda, 6 gün çalışılan bir işyerinde işçi haftada en çok ($11 \times 6 = 66$ saat), 5 gün çalışılan işyerinde ise ($11 \times 5 = 55$ saat) çalıştırılabilecektir. Böylece “yoğunlaştırılmış çalışma haftası” uygulanabilecek, bu haftalardan sonraki haftalarda (2-4 ay) işveren daha az sürelerle çalıştırması halinde işçiye fazla çalışma ücreti ödemeyecektir. İki aylık denkleştirme süresi dikkate alınır, bu 8 hafta edecektir. Günde ortalama 7.5 saat

çalışıldığı dikkate alındığında, 6 işgününde 45 saat çalışılması esastır. 8 haftada haftalık 45 saat çalışılabileceği için toplam çalışılmış olan saat 360 ($45 \times 8 = 360$) olacaktır. Günde en fazla 11 saat çalışıldığına göre, esnek çalışma sağlamak için bu yönde karar alınması durumunda 360 saati 11 saate bölersek ($360/11 = 32.5$ işgünü yapacaktır. 8 haftada 6 işgünü çalışılmasında bu $8 \times 6 = 48$ işgünü olacaktır. Dengelemeyi sağlamak bakımından, normal çalışılması durumunda 8 haftada 48 ($8 \times 6 = 48$) olan işgününden 11 saat çalışılması halinde çalışılan 32.5 günü çıkarırsak 2 ay içinde (yani 8 haftada) işverenin işçiye $48 - 32.5 = 15.5$ işgünü, ücretinde bir indirim yapmaksızın, çalışılmayan boş gün olarak vermesi gerekmektedir³⁰.

Fazla Çalışma ve Fazla Sürelerle Çalışma Kavramı: 4857 sayılı İş Kanununda, iş sürelerinde yapılan değişikliklere paralel olarak, fazla çalışma kavramı ve ücreti bakımından yeni esaslara yer verilmiştir. Yasal çalışma süresinin aşılması halinde yapılan çalışma “fazla çalışma”, yasal çalışma süresinin altında kararlaştırılan çalışmalar ise “fazla sürelerle çalışma” olarak tanımlanmıştır. Yasaya göre, bir işyerinde haftalık çalışma süresi 45 saat olarak belirlenmiş ve bu sürenin üzerinde bir çalışma gerçekleştirilecek ise -denkleştirmenin uygulanmadığı durumlarda- fazla çalışmadan söz edilebilir. Ancak denkleştirme esasının uygulandığı hallerde, işçinin haftalık ortalama

³⁰ Demircioğlu, a.g.e., s. 222-223.

çalışma süresi, normal haftalık iş süresini aşmamak koşulu ile bazı haftalarda toplam 45 saati aşsa dahi fazla çalışma sayılmayacaktır (md. 41).

Bir işyerinde haftalık çalışma süresi, sözleşmelerle 45 saatin altında belirlenebilir. Bu gibi durumlarda denkleştirme esasları içinde ortalama haftalık çalışma süresini aşan, 45 saatlik yasal çalışma süresinin altında kalan süreler “fazla sürelerle çalışma” olarak kabul edilmektedir. Örneğin haftalık çalışma süresi 40 saat olarak belirlenmiş ise, bu sürenin üzerinde gerçekleştirilen artı çalışmalar, fazla süreli çalışma olacaktır. Yasanın getirdiği bir başka düzenleme, fazla çalışma ya da fazla süreli çalışma karşılığında, artışı (zamlı) ücret yerine, bunun bedelinin serbest zaman olarak karşılanabilmesidir. İşçi, fazla çalışmalarda, fazla çalışma ücreti yerine, dilerse fazla çalıştığı her saat karşılığında 1 saat 30 dakikayı, fazla sürelerle çalışma durumunda ise, fazla sürelerle çalıştığı her saat karşılığında 1 saat 15 dakikayı, 6 ay zarfında, çalışma süreleri içinde ve ücretinde bir kesinti olmaksızın serbest zaman olarak kullanabilecektir (md. 41).

Telafi Çalışması: İş Kanununa göre, telafi çalışması yaptırılacak haller; zorunlu nedenlerle işin durması, ulusal bayram ve genel tatillerden önce veya sonra işyerinin tatil edilmesi veya benzer nedenlerle işyerinde normal çalışma sürelerinin önemli ölçüde altında çalışılması veya tamamen tatil edilmesi, ya da işçinin talebi ile kendisi-

ne izin verilmesi olarak belirlenmiştir. Bu hallerde işveren, iki ay içinde, çalışılmayan süreler için telafi çalışması yaptırabilir. Telafi çalışmasının yaptırılacağı gün ve saat işverence kararlaştırılacaktır. Ancak işverenin yetkisini kullanırken işçileri zor duruma düşürmemesi ve uygun bir süre önceden durumu işçilere bildirmesi gerekmektedir. Telafi çalışması, günlük en çok çalışma süresini (11 saat) aşmamak koşulu ile günde üç saatten fazla olamaz. Tatil günlerinde telafi çalışması yaptırılmaz (md. 64).

Kısa Çalışma: Kısa çalışma, ekonomik kriz ve benzeri nedenlerle çalışma yaşamında sıkça görülen ücretsiz izin uygulamalarına son vermek ve işçilere sınırlı da olsa bir gelir güvencesi sağlamak amacıyla mevzuatımıza kazandırılmıştır. Yasadaki tanımlama, “Genel ekonomik kriz veya zorlayıcı sebeplerle işyerindeki haftalık çalışma süresinin geçici olarak önemli ölçüde azaltılması veya işyerinde faaliyetin tamamen ya da kısmen geçici olarak durdurulması” biçimindedir. Dört haftadan az olmamak üzere zorlayıcı sebebin veya ekonomik krizin devamı süresince ve herhalde üç ayı aşmayan kısa çalışmalarda, işçilere çalıştırılmadıkları süre için işsizlik sigortasından kısa çalışma ödeneği verilmektedir (md. 65).

Geçici İş İlişkisi (Dönemsel Çalışma): 4857 sayılı İş Kanunu ile ilk kez yasal düzenlemeye kavuşturulan geçici iş sözleşmeleri, ekonomik ve teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı esnek bir çalışma modelidir. Geçici iş ilişkisi, işverenin, kendisine iş

sözleşmesiyle bağlı olan işçisinin iş görme edimini, belirli veya geçici bir süreyle işçinin de rızasını almak koşuluyla bir başka işverene devretmesidir. Bu anlamda üçlü iş ilişkisini ifade etmektedir³¹. Geçici iş ilişkisi, işverenin, devir tarihinde ve yazılı rızasını alınmak suretiyle bir işçinin, holding bünyesinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinde veya yapmakta olduğu işe benzer bir işte çalıştırılmak üzere geçici olarak devri suretiyle kurulur. Devir sırasında işçinin yazılı rızasının alınması şarttır. 6 ayı geçmemek üzere ve yazılı olarak yapılması gereken geçici iş ilişkisi, en fazla iki defa yenilenecek bir buçuk yıla (18 ay) kadar uzatılabilir (md.7).

İstihdam olanaklarının yaratılması, dezavantajlı kesimlerin işgücü piyasasına girişlerinin ve entegrasyonunun sağlanması ve işletmelerin rekabetçiliğini destekleyebilecek esnekliğin, iş mevzuatımızda yerini alması, olumlu bir gelişme olmakla birlikte, uygulamalar yetersiz kalmıştır³². Bu durum, bir taraftan işveren kesiminin esnekliğe verdiği önem ile beraber, bu alandaki bilgi eksiklikleri, irade yokluğu ve tereddütlerinden, diğer taraftan da sendikal sektörde işçi tarafının itirazlarından kaynaklanmaktadır.

Süral'a göre, 4857 sayılı İş Kanunu ile esneklik yoluyla yeterince istihdam yaratılmamasının temel nedeni, “koruma” anlayışındaki çarpıklıktır. Esneklik düzenlenmiş olmakla birlikte, çalışanları korumak amacıyla iyiniyetle öngörülmüş çok sayıdaki sosyal koruma hükmü, sonuçta kayıt dışılı-

ğa ve işsizliğe neden olmaktadır. İstihdam artışı için “koruma” anlayışından “teşvik’e geçilmesi ve gerçek “iş güvencesi”nin “istihdam edilebilirlik” olarak algılanması gerekmektedir.³³

İşletmelerin ölçekleri de, esneklik hükümlerinin yaşama geçirilmesinde önemli bir etken durumundadır. Zira, büyük ölçekli ve kurumsallaşmış işletmeler, esnekliğin getirdiği avantajlardan olabildiğince yararlanmaya çalışırken, ağırlığı oluşturan KOBİ'ler, esnek çalışma biçimleri ve esnek iş sürelerini uygulamak konusunda çekimser kalmaktadırlar. Bazı esneklik biçimleri de, işletmelerdeki bazı yerleşik uygulamalardan dolayı gerçekleştirilememektedir. Örneğin, İş Kanunu ile getirilen sistemin temelinde yatan denkleştirme uygulaması, büyük işyerlerinde yaygın bir şekilde uygulanmakta olan vardiya sistemi nedeniyle gerçekleştirilememekte, vardiya sisteminin söz konusu olmadığı işyerlerinde de genel olarak işçiler ve sendikalar bu çalışma biçimi-

31 Murat Engin, “Üçlü İş İlişkileri”, Türkiye Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayi İşverenleri Sendikası tarafından düzenlenen “III. Yılında İş Yasası” konulu Seminare sunulan tebliğ, Bodrum, 21-25 Eylül 2005, s. 21; Alpagut, a.g.m., s. 24.

32 İSO, Genel Esasları ve İş Güvencesi Düzenlemesi Bakımından 4857 Sayılı Yeni İş Kanunu, Basılmamış Çalışma, İstanbul, 2004, s. 1-3.

33 Nurhan Süral, 4857 sayılı İş Kanunumuzda Esneklik Açılımları, TİSK İşveren Dergisi Özel Eki (Eylül 2007), s. 38; “İş Hukukundan İstihdam Hukukuna, Sosyal Korumadan Teşvike”, TİSK İşveren Dergisi, C. 46, s.8, Mayıs 2008, s. 37-38.

mine sıcak bakmamaktadırlar. Büyük şehirlerde, işçiler açısından önemli bir olanak olan işverence toplu olarak işe götürülüp getirilme, esnek çalışma sürelerine ilişkin hükümlerin uygulanmasını engelleyen bir başka olgu olarak ortaya çıkabilmektedir³⁴.

İş Kanunu ile getirilen esnek çalışma modellerinin yeterince uygulanamamasına ilişkin nedenler özetle şöyle sıralanabilir;

- Esnek ve yeni çalışma biçimlerinin içerik ve uygulama esaslarının tam olarak anlaşılabilmesi,

- Uygulama esasları bağlamında, İş Kanunu gereğince çıkartılan yönetmeliklerin yeterli açıklığa sahip olmaması,

- Esneklik-sosyal güvenlik ilişkisinin yeterince kurulamaması, bir başka ifadeyle, İş Kanunu ile öngörülen esnek ve yeni çalışma biçimleri ile ilgili olarak sosyal sigorta mevzuatında gerekli değişikliklerin yapılmaması, ya da yapılan değişiklik ve düzenlemelerin gereksinimlere cevap verememesi.

- Mevcut personel ve bodro takip programlarının esnek çalışmayı desteklemekte yetersiz kalması,

- Yanlış ya da hatalı esneklik uygulamaları nedeniyle işletmelerin ileride cezai bir müeyyideyle karşılaşma endişeleri,

- İşletmelerin eski alışkanlıklarını terk etmekte zorlanmaları,

- İşsizlerin esnek çalışma olanağını yeterli bulmamaları, esnek çalışma ile emeklilik hakkının elde edilme zorluğu.

- Esnek çalışmanın yaygınlaştırılmasına yönelik teşvik enstrümanlarının (prim ve vergisel teşvikler vb.) olmayışı,

- Sendikalı sektörde işçi sendikalarının itirazları, toplu iş sözleşmelerinde esnek çalışmaya izin veren ya da kolaylaştıran hükümler konulmasına sıcak bakılmaması.

- Esneklik konusunun rasyonel değil, duygusal zeminde ele alınması ve sosyal diyaloga “kazan/kazan” yerine “kazan/kaybet” anlayışının egemen olması.

IV. SONUÇ VE ÖNERİLER

Esneklik-güvence dengesi, çalışanların ve işletmelerin, teknolojik gelişmeler ve küreselleşmenin getirdiği değişikliklerden yararlanabilmelerini ve toplumsal değişime hızla ayak uydurabilmelerini amaçlayan kapsamlı bir politik stratejidir. Bu politik strateji, işgücü piyasasının esneklik ve güvence boyutlarını, farklı kurumlar arasındaki bütünleşme ve sinerjiyi eş zamanlı olarak keşfederek geliştirmeyi amaçlar ve reform düzeyinde değişiklikler gerektirir. Ancak, bu tip reformlar genellikle dağılımsal etkilere sahiptir, reform hareketinin başarılı olabilmesi için geniş çapta görüş ve anlayış

³⁴ Nurşen Caniklioğlu, “4857 sayılı İş Kanununun Çalışma Süresine İlişkin Düzenlemeleri”, Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayi İşverenleri Sendikası tarafından düzenlenen “III. Yılında İş Yasası” konulu Seminare sunulan tebliğ, Bodrum, 21-25 Eylül 2005, s. 150.

birliği sağlanması gerekir. Dolayısıyla, işgücü piyasalarının işleyişini, işletmelerin ve işçilerin değişime uyumunu geliştiren sosyal diyalog özel önem taşımaktadır.

AB perspektifinde, bu stratejinin bileşenleri; esnek ve güvenli iş sözleşmeleri, modern iş organizasyon sistemleri, kapsamlı yaşam boyu öğrenme politikaları, etkili ve yüksek kaliteli aktif işgücü piyasası politikaları, etkin ve sürdürülebilir sosyal güvenlik sistemleri olarak belirlenmiştir. AB'ne göre, esneklik-güvence arasındaki her düzeyde denge arayışı için bu dört bileşen olmazsa olmaz niteliğindedir.

Esneklik-güvence dengesi, bütünselci yapısından dolayı çözümlenmesi zor bir kavramdır. Gerek esneklik, gerekse güvence boyutlarında, kapsamlı ve düzenli bir bilgi sisteminin oluşturulması ve analizi gerekmektedir. Esneklik-güvence dengesi reform paketleri, görevdeşlikleri, politik destekleri ve aidiyet duygusunu (örneğin herhangi bir paydaşın marjinalleşmesini önlemek) maksimize etmek için kombinasyon belirlemesinin (dışsal sayısal, içsel sayısal, fonksiyonel, ücret esnekliği vb) çok özenli bir şekilde yapılmasını gerektirmektedir.

AB başta olmak üzere çağdaş endüstri ilişkilerinde taraflar, ekonominin ve işin gerektirdiği esnek çalışma modellerini beraberce tartışarak ve uzlaşarak uygulamaya koymuşlardır. Esnekseniz, çalışanlarınızı, çalışma yaşamları boyunca ilerlemelerini sağlayacak becerilerle donatabilir, rekabet gücünüzü geliştirebilir ve işgücü piyasala-

rında sahip olduğunuz potansiyel başarıyı görebilirsiniz. Bu, riskin taraflar arasında paylaşımı sonucunu getirmektedir. Eğer tüm riski işverenlerin omuzlarına yüklerseniz yatırım yapmazlar, istihdamdan uzaklaşırlar. Tüm yükü çalışanların sırtına yüklediğinizde ise çalışamayacaklardır. İşte esneklik-güvence dengesi, hem işçilerin, hem de işverenlerin, hatta işten işsizliğe geçen kişilerin çıkarları arasında uzlaşma ve denge potansiyeline dikkati çekmektedir.

Uygulamalar göstermektedir ki, esneklik-güvence dengesi rejimleri/sistemleri, daha çok dışsal esnekliğe ve özellikle de dışsal sayısal esnekliğe odaklanıp, içsel esnekliği yeterince göz önüne almamaktadır (örneğin, iş süresi anlaşmaları, döngü ve takım çalışması, işte takdir yetkisi/otonomi). Dışsal esnekliğin sunduğu yarar ve fırsatlar; düşük bütçe harcamaları, düşük işgücü piyasası katmanlaşması, yüksek işgücü hareketliliği, eşitsizlik/yoksulluk sorununun azaltılması, toplam ihracatta ileri teknoloji ürünlerinin yüzdesi ile ölçülen yenilikçiliğin ve işveren tarafından sağlanan mesleki eğitime katılma oranının yüksekliği gibi çok sayıda ve çeşitlidir³⁵. Oysa, içsel esneklik de en az dışsal esneklik kadar önemlidir. İnsan kaynakları yönetimi ile entegre yeni iş organizasyon sistemleri ile karakterize edilen gelişmiş içsel esneklik, bir taraftan yüksek iş memnuniyeti, çalışma koşulların-

35 EC, *Employment in Europe 2007*, s. 176-177.

da iyileşme ve daha iyi iş-aile yaşam dengesi sonucunu getirmekte, diğer taraftan da eşitsizlik/yoksullukta da dikkate değer düşüşler sağlamaktadır. Ancak, ölçek ekonomisi ve fiyat rekabetine dayalı standardize edilmiş ürünler üreten firmalar, yeni iş organizasyonları ile ilişkilendirilmiş içsel esneklik türlerini kabul etmek konusunda daha gönülsüz gibidirler³⁶.

AB'nin zengin deneyim birikimi göstermektedir ki, esneklik-güvence arasındaki dengenin sağlanması konusunda tek bir model ve bunun standart bir karşılığı yoktur. Modeller, ülkelerin sahip oldukları refah sistemleri, kendilerine has özellikleri ve gereksinimlerini temelinde farklılaşmaktadır. Bir tür “özel yapım” gerekmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin tasarlayacağı modelin, AB deneyim birikiminin ve örnek ülke uygulamalarının son derece dikkatli değerlendirilmesine dayanması gerekiyor. Fakat, en önce, esnek çalışma biçimlerinin, içerikleri, işletmeler ve işçilere getirdikleri ve uygulama esasları hakkında KOBİ'ler başta olmak üzere tüm işletmelerin bilgilendirilmesi, bilinçlendirilmesi ve bu konudaki tereddütlerin giderilmesi gerekmektedir. Bunu, fikri hazırlık süreci olarak da adlandırabiliriz. Fikri hazırlık çalışmaları kapsamında, Türkiye'de esnekliğin boyutlarına dair kapsamlı bir araştırmanın yapılması gerekmektedir. Böyle bir çalışma, bir taraftan esneklik-güvence dengesi ile ilgili tartışmaların sağlıklı bir zeminde yürütülebilmesine imkan sağlayacak, diğer taraftan da, esnek

çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılmasına yönelik farkındalık ve bilinç artırma çalışmalarının doğrultusunu belirleyecektir.

Günümüzde istihdam alanında başarılı ya da kısmen başarılı ülkelerin çoğu, işsizleri aktif hale getirip, iş arama ve bulma konusunda güçlü bir şekilde desteklemekte, işten işsizliğe ya da pasifliğe geçiş nedeniyle yaşanan motivasyon ve kalifikasyon kaybına karşı aktif işgücü piyasası programları uygulamaktadırlar. Esneklik-güvence dengesinin bileşenlerinden biri de, etkili aktif işgücü piyasası politikalarıdır. Ülkemizde ise, son dönemde kaydedilen bazı gelişmelere rağmen, bu programlar yetersizdir. Eğitim-istihdam köprüsünün kurulması, mesleki ve teknik eğitimin etkinlik ve kalitesinin artırılması ve yaygınlaştırılması başta olmak üzere, gençlerin ve kadınların işgücü piyasasına girişlerinin teşvik edilmesi, işsizlere yönelik iş deneyimi, iş aramaya yardım, danışmanlık, yönlendirme, izleme programları vb. daha yapılması gereken çok fazla şey vardır.

Gelir güvencesi sunan, güçlü ve modern sosyal güvenlik sistemleri, esneklik-güvence dengesi anlamında da önem taşımaktadır. Mevcut sosyal güvenlik sistemimiz, hem bütçenin en önemli kara deliğini oluşturan açıklarıyla, hem de işletmeler ve rekabet gücü üzerindeki olumsuz etkileriyle, ekonomimizin, müdahale gerektiren, en sorunlu alanlarının başında geliyordu. Bu an-

36 A.g.e: s. 177.

lamda, Sosyal Güvenlik Yasa Tasarısının kabul edilmesi önemli bir gelişmele olmakla birlikte, esneklik-sosyal güvenlik ilişkisi ve etkileşiminin ne denli kurulduğu soru işaretleri barındıran niteliktedir.

Gözden geçirilmesi gereken bir başka sorunlu alanımız, kayıt dışı istihdamdır. Bugün toplam istihdamın yaklaşık yarısı kayıt dışıdır. Kayıt dışı çalıştırmanın bu kadar yaygın olmasını, kayıtlı işletmeler üzerindeki vergi ve prim yüklerinin son derece yüksek olması, bürokratik kuralların karmaşıklığı ve üretimi, yatırımı, istihdamı teşvik eden anlayıştan uzak olması, denetim eksikliği, çalışma mevzuatının katılığı gibi nedenlerle açıklayabiliriz. Kayıt dışı üretim, kayıt altında mükellefiyetlerini yerine getirerek çalışan işletmeler aleyhine büyük bir haksız rekabet doğurmaktadır. Kayıt dışı faaliyetler, düşük verimlilik kıskaçı oluşturması riskini güçlendirmektedir. Dolayısıyla, kayıt dışı çalışmadan resmi çalışmaya geçişlerin nasıl kolaylaştırılabileceği konusunun acil olarak ele alınması gerekmektedir.

Sonuç olarak esneklik-güvence dengesi, rekabet gücü yüksek ekonomilerin yaratılmasında ve istihdam-işsizlik sorununun

çözülmesinde önemli açılımlar sunmaktadır. Türkiye olarak, istihdamla ilgili tüm sorunları bir bütün olarak ele alan ve çözüm üretmeyi hedefleyen, AİS ile uyumlu “Ulusal İstihdam Stratejisi”, artık oluşturulmalı ve uygulamaya geçirilmelidir. Esneklik-güvence dengesi de, bu stratejinin temel politikalarından biri olarak konumlandırılmalıdır. Bu politika alanının içerik ve sınırları, mutlaka sosyal diyalog temelinde biçimlendirilmelidir. Özellikle, esneklik-güvence dengesi kombinasyon seçenekleri, taraflarca, enine boyuna tartışılmalıdır.

Bir şeyin yapılması elbette önemli, ama esas olan zamanında yapılmasıdır. Aksi takdirde, yüksek oranlı ve süreklilik arz eden işsizliğin daha da içinden çıkılmaz hale gelmesi ve Türkiye işgücü piyasası performansının düşük olmaya devam etmesi kaçınılmaz olacaktır. Oysa, günümüzde istihdam edilebilirlik güvencesi, hızlı bir biçimde işgücü piyasalarının güvencesine doğru evrilmektedir. İyi işleyen, güvenli ve rekabetçi işgücü piyasalarının, sürdürülebilir kalkınmanın ve refahın vazgeçilmez ön koşulu olduğu ve geleceğin çalışma dünyasına ilişkin öngörülerde de, bu tür işgücü piyasalarına sahip toplumların damgası vuracağı varsayımı unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

Aktekin, Şeyda (2007), “İş Hukukuna İlişkin Yeşil Belge: Amaç ve İçerik”, MESS Mercek, S.46, 121-127.

Alpagut, Gülsevil (2008), “AB’de Güvenceli Esneklik ve Türkiye’de Yasal Düzenlemeler”, TİSK Akademi, 2008/I, C.3, S.5, 6-37.

Auer, Peter (2007), Security in Labour Markets: Combining Flexibility With Security For Decent Work, ILO, International Labour Office, Geneva.

Caniklioğlu, Nurşen (2005), “4857 sayılı İş Kanununun Çalışma Süresine İlişkin Düzenlemeleri”, Türkiye Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayi İşverenleri Sendikası tarafından düzenlenen “III. Yılında İş Yasası” konulu seminere sunulan tebliğ, Bodrum, 21-25 Eylül 149-199.

Council of the European Union (2008), Presidency Conclusions-Brussels, 13/14 March 7652/08.

Dannreuther, Charles (2007), İngiltere Büyükelçiliği tarafından düzenlenen “Lizbon Strateji’sinin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Kurumlararası İşbirliği ve Eğitim Projesi - İstihdam-” seminerine sunulan “İstihdam ve Etkin İşgücü Pazarı Politikaları” konulu tebliğ, Ankara, 13 Mart 1-4.

Demircioğlu, Murat (2007), Yargıtay Kararları Işığında Sorularla 4857 Sayılı İş Ka-

nunu, İTO Yayını, İstanbul.

EC (2007), Employment in Europa 2007, Employment and Social Affairs and Equal Opportunities, Belgium, October.

EC (2007), Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better Jobs Through Flexibility and Security, Belgium, July.

Engin, Murat (2005), “Üçlü İş İlişkileri”, Türkiye Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayi İşverenleri Sendikası tarafından düzenlenen “III. Yılında İş Yasası” konulu seminere sunulan tebliğ, Bodrum, 21-25 Eylül, 12-26.

EU (2000), Social Policy Agenda, Brussels, 28.06.2000, COM (2000) http://europa.eu.int/comn/employment_social/social_policy_agenda/com379_en.pdf (14.05.2008).

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, (2008), Flexibility and Security Over the Life Course, Dublin.

Gündoğan, Naci (2007), İşgücü Piyasasında Esneklik-Güvence Dengesi: Danimarka Modeli, Çimento İşveren, C. 21, S.3, Mayıs, 22-37.

Hansen Leif, Christian (2007), “The Danish and Dutch Models of Flexicurity”, MISEP tarafından düzenlenen “The Role of Social Partners in Flexicurity” konulu toplantıya

sunulan tebliğ, 7-8 Kasım, Lizbon, <http://www.eu-employment-observatory.net/resources/meetings/MISEP%Meeting%20Portugal%20Report-fnal.pdf>(10.04.2008).

İSO (2004), Genel Esasları ve İş Güvencesi Düzenlemesi Bakımından 4857 Sayılı Yeni İş Kanunu, Basılmamış Çalışma, İstanbul.

Klec, Gerald (2007), Flexicurity and The Reform of The Austrian Severance-Pay System, European and Economic and Employment Policy Brief, ETUI-REHS No. 4, Brussels.

Maly, Radek (2006), Küreselleşme Karşısında İstihdam Stratejileri, Güneydoğu Avrupa Ülkeleri Alt Bölgesel Konferansı Bakanlar Peline sunulan tebliğ, İstanbul, 11-12 Eylül, 68-72.

Matschke, Ursula (2006), "Social Policy Reform: Good Practices in Northern European Countries" Avrupa Kamu Yönetimi Enstitüsü tarafından düzenlenen "Demographic Changes and Economic Constraints - The Transition of Welfare States in Europe" konulu seminere sunulan tebliğ, Com.14-16 Haziran, 1-4.

Muntz, Annemarie (2007), "AB Deneyimi Işığında Özel İstihdam Büroları Aracılığıyla Dönemsel Çalışma", TİSK tarafından düzenlenen 11. Sosyal Politika Gündemi Toplantısına sunulan konulu tebliğ, İstanbul,

10 Eylül, 1-17.

OECD (2004), Employment Outlook 2004, Paris, June.

OECD (2006), Employment Outlook 2006: Boasting Jobs and Incomes, Paris, June.

Reinbacher, Peter (2002), "From Pay-As-You-Go to Funded Pensions, a Step Towards the Future", Avrupa Kamu Yönetimi Enstitüsü tarafından düzenlenen "Pension System in Europe-Defusing a Time Bomb: The Economic, Legal and Social Implications and Strategies for Future Reforms" konulu seminere sunulan tebliğ, Milan, 5-6 Aralık, 1-3.

Süral, Nurhan (2007), 4857 sayılı İş Kanunumuzda Esneklik Açılımları, TİSK İşveren Dergisi Özel Eki, Eylül.

Süral, Nurhan (2008), "İş Hukukundan İstihdam Hukukuna, Sosyal Korumadan Teşvike", TİSK İşveren Dergisi, C. 46, S.8, Mayıs, 37-40.

TİSK (2005), AB Sosyal Gündemi (2005-2010), TİSK İşveren Dergisi Özel Eki, Ekim.

Wilthagen, Ton; Tros, Frank (2004), "The Concept of 'Flexicurity: A New Approach to Regulating Employment and Labor Markets", ETUI Transfer, Vol. 10, No.2, Summer, 166-185.

ÖZET

Türkiye’de İşsizlik Histerisinin Yapısal Kırılma ve Güçlü Hafıza Modellemesi ile Sektörel Analizi

Histeri etkisine göre ekonomik krizlerden sonra yükselen işsizlik oranları kendi ortalama değerine geri dönmekte ve aksine artarak daha yüksek bir oranda denge noktası oluşturmaktadır. Türkiye ekonomisi son otuz yıldır sürekli artan işsizlik sorunu yaşamaktadır. 1994 ve 2001 krizlerinin ardından işsizlik oranlarında sıçramalar gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisi kriz sonrasında sektörel bazda farklı oranlarda büyümesine rağmen, işsizlik rakamlarında istenen azalmanın gerçekleşmemesi sektörel bazda histerinin araştırılmasını gerektirmiştir. Bu amaçla, çalışmada yapısal kırılma testleri ve güçlü hafıza modelleri ile sektörel bazda histeri etkisinin varlığı araştırılmıştır. Sonuçta yalnızca İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar sektörlerinde histeri etkisinin varlığı ortaya çıkmıştır. Bu, Türkiye ekonomisinin 2001 sonrasında kesintisiz büyümesinin İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar sektörleri dışında histeri etkisini ortadan kaldırırken, imalat sektöründe teknoloji yoğun malların üretimi ve istihdam yaratmayan büyümenin, bankacılık sektöründeki şubesiz bankacılığın histeri etkisini devam ettirdiği şeklinde yorumlanabilir.

JEL Sınıflaması: C14, C32, J64

Anahtar Kelimeler: İşsizlik, Histeri, Yapısal Kırılma, Güçlü Hafıza

ABSTRACT

Sector-Specific Analysis of Unemployment Hysteresis in Turkey with Structural Break and Long Memory Modeling

According to hysteresis effect increasing rate of unemployment rates, after the economic crisis does not turn back to its average value, on the contrary. It gets the much higher rate of equilibrium point the Turkish economy has been experienced the problem of continuously increasing unemployment for the last 30 years. Following the 1994 and 2001 crisis in Turkey, an increase in unemployment rates has been observed. After the crisis, non-decrease in unemployment rate is called hysteresis despite the growing economy. The differences in sector-specific increase unemployment rates, afterwards the crisis, have emerged the idea of investigating the sector-specific hysteresis. Meanwhile, since structural break leads spurious long memory, structural break based adjusted unemployment rates were used. As a result, hysteresis influence has only found in Manufacturing Industry and Financial Institutes sectors. This can be interpreted as although a strong growth has disappeared the hysteresis effect in the manufacturing and finance sectors after the 2001 crisis, the rise in technology-based production, jobless growth and self-service banking resulted in hysteresis effect in the sectors.

JEL Classification: C14, C32, J64

Keywords: Unemployment, Hysteresis, Structural Breaks, Long Memory

Türkiye’de İşsizlik Histerisinin Yapısal Kırılma ve Güçlü Hafıza Modellemesi ile Sektörel Analizi

Doç. Dr. Salih BARIŞIK*

Araş. Gör. Emrah İsmail ÇEVİK**

GİRİŞ

İlk defa, 1967 yılında Phelps tarafından ortaya atılan histeri etkisine göre, işsizlik oranları otomatik olarak eski seviyesine dönmeyecektir. Resesyonist süreçte ekonomi daha yüksek işsizlik düzeyine ulaştıktan sonra enflasyon duracaktır. Diğer taraftan resesyonlar sonucu artan işsizlik ekonomik büyüme sağlansa bile otomatik olarak eski seviyesine dönmeyecektir. İşsizlikte kalıcılık söz konusudur. İşsizlik oranlarında histeri etkisi varlığının olmaması veya deterministik denge nin var olabilmesi için serilerin eski denge noktasına dönme eğiliminde olması gerekmektedir. Anlamli derecede histerinin var-

lığı durumunda, doğal işsizlik oranlarını belirleyen faktörler nedeniyle, işsizlik oranlarındaki şokun etkisi kalıcı olacaktır. Bu nedenle işsizlik histerisinin şokun kalıcılığının ölçülmesi yoluyla tespit edilebileceğini belirten Koustas ve Veloce, (1996), Gil-Alana (2001), güçlü hafıza modelleri (long memory) ile çözümleme yapmışlardır.

ABD ve AB ülkelerinde son otuz yılda her on yılda bir artan işsizlik oranlarının eski seviyesine dönmemesi Türkiye’de de 1994 ve 2001 krizleri sonrasında görülmüştür. 1994 krizinde %6.5 ve 2001 krizinde %9.5 küçülme sonrasında işsizlik artmıştır. Özellikle 2001 krizi sonrasında kesintisiz 5 yıllık büyümeye rağmen işsizlik oranlarındaki azalmama histeri etkisinin olabilirliğine dikkati çekmiştir. Küçükkale (2001), Pazarlıoğlu ve Çevik (2005, 2007), Barışık ve Çevik (2007a, 2007b), genel işsizlik oran-

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü
sbarisik70@yahoo.com

** Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü
emrahic@yahoo.com

larını analiz eden çalışmada histeri etkisinin varlığını tespit etmişlerdir.

Bu çalışmada, histeri etkisini araştıran diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye'de işsizlik oranlarında yapısal kırılmanın varlığı araştırılmıştır. Yapısal kırılmanın varlığı durumunda seriler kırılmanın etkisinden arındırılarak güçlü hafıza modelleri ile histeri etkisi araştırılmıştır. Güçlü hafıza modelleri ile 1994 ve 2001 krizlerinin etkisine bağlı olarak artan işsizlik oranlarında histeri etkisinin varlığı dokuz alt sektör baz alınarak yapılmaktadır. Sektör ayırımı ile Türkiye ekonomisinin alt sektörlerinin kriz sonrasında farklı büyüme gösterdiğine vurgu yapmak, histeri etkisinin beklentiler doğrultusunda olmayabileceğini göstermektedir. Çalışma, giriş bölümünün ardından, teorik çerçeve, literatür özeti, ekonometrik yöntemin tanıtımı, ekonometrik çözümleme sonuçları ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

İşsizlik ve diğer ekonomik değişkenler ile etkileşim, ilk olarak işsizlik ve ücretler arasındaki ilişkiyi inceleyen Orijinal Phillips Eğrisine dayanır. ABD'de Samuelson ve Solow, İngiltere'de Lipsey, Phillips Eğrisine yeni bir form kazandırarak, Değiştirilmiş (uyarlanmış) Phillips eğrisi adıyla enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiyi ortaya koymuşlardır. Zaman içerisinde enflasyon ve işsizlik arasındaki etkileşimin uzun vadede devam etmediği ve Phillips eğrisinin sürekli yukarı doğru kaydığı tespit edilmiş

ve işsizliği azaltmak için sürekli daha fazla enflasyonu kabullenmek gerekmiştir (Paya, 2002: 295-300).

Phillips eğrisindeki ilişkinin istikrarsızlığı Keynesyen yaklaşımın itibar kaybetmesine neden olmuş, Parasalcı yaklaşımın öncüsü Friedman, Phillips Eğrisini beklentileri içeren bir şekilde genişletmiştir. Parasalcılara göre, kısa dönemde işsizlik azalsa bile uzun dönemde eski seviyesine döneceğini ve ekonomide doğal işsizlik oranının var olacağını öne sürmüşlerdir. Doğal işsizlik oranının kabulü ile işsizliğin sürekliliği-kalıcılığı durumu ortaya çıkmıştır. Avrupa Ülkelerinde işsizlik oranının 1960'larda %4, 1980'lerde %6, 1990'larda %5.5 olarak gözlenmesi doğal işsizliğin varlığını ortaya koymuştur (Dornbusch, Fisher, 1994: 510-513).

Doğal işsizliğin yükselme nedenleri; demografik değişim, kadınların işgücüne katılımının artması, kamu politikaları, yapısal işsizliğin artması, petrol krizi gibi yaşanan şoklarla işsizliğin artması, ve işsizlerin iş bulmalarının zorlaşması, teknoloji yoğun üretim sürecinin artması, katma değeri düşük emek yoğun malların üretiminden (tarım ürünleri vb), katma değeri yüksek ürünler üretim sürecine girilmesi, işçi sendikalarının gücünün zayıflaması, verimlilik artışları, yeni iş bulmadaki zaman sürecinin varlığı, işsizlerin yeteneklerinin işsizlik zamanı süresince azalması şeklinde sıralanmaktadır (Blanchard, 1991: 288-290).

ABD ve bazı AB ülkelerinde ve özellikle 1990’lı yıllarda geçiş ekonomilerinde yaşanan düşük enflasyona rağmen, yüksek oranlı işsizlik rakamları ile birlikte ücret enflasyonunun yaşanması doğal işsizlik oranının varlığına inancı zayıflatmıştır (Cross, 1990: 107). Yaşanan bu sorun, kısaca NAIRU olarak adlandırılan enflasyonu hızlandırmayan işsizlik olarak ifade edilen bir kavramı ortaya çıkarmıştır (Stanley, 2002: 756). ABD’de 1960-1980’lerde enflasyon oranlarında hızlı bir değişim yaşanmazken, Avrupa Ülkelerinde 1970 yılında %3 olan enflasyon 1980’lerde %10 ve 1995 yılında %11’e yükselmiştir. Avrupa’da yükselen enflasyona rağmen işsizlik oranlarındaki kalıcılık, histeri (Hysteresis) olarak adlandırılan yeni bir terimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. “Histeri” terimi ilk olarak 1972 yılında Phelps tarafından ortaya atılmış ve kelime anlamı olarak arkasından gelen şekilde açıklanmaktadır.

Histeri etkisine göre, doğal işsizlik oranı otomatik olarak mevcut işsizlik oranını izlemektedir. Mevcut işsizlik oranının genişletici politikalarla düşürülmesi durumunda doğal işsizlik oranı da azalacaktır. Ekonomide daha düşük işsizlik oranının kalıcı bir şekilde yerleşmesinden sonra enflasyonun da düşeceği vurgulanmaktadır. (Cobham and Williams, 1998: 477). Diğer taraftan resesyonlar sonucu artan işsizlik oranlarının ekonomik büyüme sağlansa bile otomatik olarak eski seviyesine dönmeyeceği belirtilmektedir. Enflasyonda kalıcılık söz ko-

nusudur ve ekonominin yeni daha yüksek işsizlik düzeyine ulaşmasından sonra enflasyon oranlarındaki artış duracaktır. Histeri etkisinde içerdekiler dışarıdakiler modeli mevcuttur. Burada sendikalı işçileri tanımlayan içerdekiler, ücretlerin yükselmesi yönünde monopol gücünü kullanacaklar ve işverenler eğitim maliyeti ve grev tehdidi nedeniyle dışarıdakileri işe almayarak, içerdekilerin isteğini kabul edecektir. Böylece işsizliği kalıcı kılan etken, dışarıdakilerin işsizlik süresiyle yeteneklerini kaybetmesi değil, içerdekilerin yaptırım gücüdür. Firmalar dışarıdakileri işe almak yerine daha yüksek ücretle diğer firmalardan eleman teminine başvuracaktır. Bu da işsizliği kalıcı kılmaktadır (Ledesma, 2002: 97). İşsizliğin kalıcı hale dönüşmesini ifade eden histeri etkisi (Cobham and Williams, 1998: 477),

$$U_t^* = U_{t-1}^* + k(U_{t-1} - U_{t-1}^*), \quad k \geq 0 \quad (2.1)$$

şeklinde ifade edilmektedir.

Burada, U_t^* = t zamandaki NAIRU’yu,

U_{t-1}^* = t-1 dönemindeki NAIRU’yu,

U_{t-1} = t-1 zamandaki gerçek işsizlik oranını belirtmektedir. k, uyum katsayısıdır ve sifıra eşit veya büyük olmalıdır. Ekonomik şoklar NAIRU’yu artırma potansiyeline sahiptir ve bu da işsizlikte kalıcılığı ifade eden histeri etkisini ortaya çıkarmaktadır.

İşsizlik oranlarındaki kalıcılığı ifade eden histeri etkisinin Phillips Eğrisine dayanarak belirlenmesinde, enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiye enflasyonist beklentiler ve

aksak rekabet koşullarındaki (sendikalar ile) işgücü piyasanın özelliklerini yansıtmak gerekmektedir. Burada doğrusal olmayan bir ilişki ve geçici denge gibi zorluklar mevcuttur. Ekonomik şokların etkisini uzun dönemde dikkate alan modele $\beta =$ histeri etkisinin hacmini, $\alpha =$ emek piyasasının katılığını, $\gamma =$ beklentilerin gerçekleşme hızını, $\delta =$ rasyonel beklenti hacmini ve $(P_0 - P^*) =$ başlangıç enflasyonun ekleyerek modeli yeniden ifade edersek (Cobham and Williams, 1998: 479);

$$\Delta U^* = \alpha\beta\gamma[(1-\delta)(P_0 - P^*)] \quad (2.2)$$

şeklinde yazabiliriz.

Beklentiler tamamen rasyonel ($\delta=1$), beklentiler tesadüfi gerçekleşiyor ($\gamma=0$) ve başlangıç enflasyon farklılığı sıfıra eşit ($P_0 - P^* = 0$) koşullarından hiçbirinin gerçekleşmemesi koşulu ile α 'nın işaretinin pozitif olması histeri etkisinin varlığını gösterecektir. Analiz yönteminde işsizlik oranlarında histeri etkisi varlığının olmaması veya deterministik dengenin var olabilmesi için serilerin eski denge noktasına dönme eğiliminde olması gerekmektedir. Anlamli derecede histerinin varlığı durumunda, doğal işsizlik oranlarını belirleyen faktörler nedeniyle, işsizlik oranlarındaki şokun etkisi kalıcı olacaktır. Bu nedenle işsizlik histerisi şokun kalıcılığını ölçmek yoluyla tespit edilebilir (Kousta ve Veloce, 1996: 823).

3. Literatür Özeti

Literatürde işsizliği konu edinen çalışmalarda çok çeşitli yaklaşımlar söz konusu iken, işsizlik oranlarının seyrini ele almada iki yaklaşım mevcuttur. Bu yaklaşımlardan ilki işsizliğin uzun dönem denge düzeyinin belirleyicilerine (işsizliğin denge değerleri arasındaki hareket) odaklanmaktadır. Diğer yaklaşım ise; işsizliğin iki denge durumu arasındaki hareketlerin davranışıyla ilgilenmektedir. Ekonometrik olarak bu iki yaklaşımı ayırt eden yöntem, serilerin bütünleşme derecesini belirlemekten geçmektedir. Bundan dolayı eğer işsizlik oranları $I(1)$ ise, yani birim kök içeriyorsa seriyi etkileyen şoklar kalıcı etkiye sahip olacak ve işsizlik başka bir denge değerine yükselecektir. Böyle bir durumda politikacılar işsizlik oranlarını orijinal düzeyine döndürmeye çalışacaklardır. Diğer taraftan, eğer işsizlik oranları $I(0)$ ise şokun etkisi geçici olmayacak ve sonuç olarak politikacılar bir şey yapmayacaktır. Çünkü işsizlik denge değerine geri dönecektir (Gil-Alana, 2002: 465). Burada, işsizliğin eski seviyesine dönmesini ifade eden histeri konulu çalışmalardan genel bir özet sunulacaktır.

Jones ve Manning (1992), İngiltere'de 1967-1987 dönemi için 10 alt bölgeyi kapsayan ve hata düzeltme modeli kullandıkları çalışmalarında uzun dönemde histeri etkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Gren (1992), işsizlik histerisini çalışanların iş kaybı maliyetinden etkilendiği içsel ve dışsal dinamiklere dayanan bir model ile ince-

lemiştir. Eğer işçilerin yeniden iş bulabilme olanakları artarsa ekonominin denge işsizlik düzeyine ineceği, bulamadığı zaman denge düzeyine inmeyeceğini belirtmektedir. Crato ve Rothman (1996), Kanada, Almanya, Japonya, İngiltere ve ABD ekonomileri için 1960-1994 yıllarını kapsayan çalışmasında ARFIMA modeli kullanarak işsizlik üzerindeki histeriyi araştırmıştır. 1973 yılında yaşanan petrol krizinden dolayı veri setini 1960-1973 ve 1974-1994 olarak ikiye ayırmışlardır. Elde ettikleri sonuçlara göre; 1973 öncesi Kanada, Almanya ve ABD için histeri etkisi mevcutken, 1974-1994 döneminde bu ülkeler için histeri etkisini tespit edememişlerdir. Bununla birlikte Japonya ve İngiltere için her iki alt dönemde histeri etkisinin varlığını tespit etmişlerdir.

Kousta ve Veloce (1996), 1942-1992 dönemi için ARFIMA modelini kullandığı çalışmasında Kanada'da işsizlik histerisinin varlığını ve histeri etkisinin erkek işçilerde daha belirgin olduğunu bulmuştur. Roed (1999), 16 OECD ülkesine yönelik yaptığı çalışmada Almanya, İngiltere ve Kanada ülkeleri için histeri etkisinin var olduğunu, fakat ABD'de olmadığını tespit etmiştir. Gil-Alana (2001), ARFIMA modeli kullandığı çalışmasında 1968-1998 yılları için ABD ve Avrupa ülkeleri için işsizlik üzerindeki kalıcılığı araştırmıştır. Elde ettiği sonuçlara göre Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere için histeri etkisinin varlığını tespit ederken ABD için histeri etkisinin mev-

cut olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Gil-Alana (2002), ARFIMA modeli kullandığı çalışmasında 1966-2002 yılları için Kanada ekonomisinde işsizlik üzerindeki şokların kalıcılığına yönelik araştırmada histeri etkisinin varlığını tespit etmiştir.

Smyth ve Easaw (2001), ABD ekonomisi için 1948-1998 dönemini kapsayan çalışmasında işsizlik oranlarının zirve noktalarını dikkate alan Ratchet modelinde tam bir histeri etkisini bulmuştur. Stanley (2002), ABD için alternatif bir enflasyon dinamiği olan davranışsal atalet hipotezinde işsizlik ve enflasyon arasında yüksek düzeyli bir ilişki bulmuştur. Davranışsal atalet modelinde son dönemde ABD'de düşen ve düşük işsizlik oranının, düşen ve düşük enflasyonla birleştiğini bulmuştur. Ledesma (2002), 1985-1999 dönemi için ABD'de 51 eyalet ve 12 Avrupa Birliği ülkesini kapsayan Im, Pesaran ve Shin'in panel birim kök testini kullandığı çalışmasında Avrupa ülkeleri için histerinin, ABD için doğal işsizlik oranının geçerli olduğunu bulmuştur. Stockholm (2004), 1960'ların ortasından başlayan ve 1990'lı yılları kapsayan dönem için Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve ABD için SUR (Seemingly Unrelated Regression Method) kullandığı yöntemde NAI-RU'nun varlığını zayıf bulmuştur.

Camero vd. (2005), Avrupa Birliğine yeni katılan ülkeler için 1998-2003 dönemini kapsayan aylık veriler kullandıkları çalışmalarında birim kök testi uygulayarak doğal oran hipotezine karşı histeri etkisini test

etmiştir. Elde ettikleri sonuçlara göre birçok ülke için işsizlik oranlarında histeri etkisi tespit edememişlerdir. Chang vd. (2005), 1961-1999 dönemi için 10 Avrupa ülkesini kapsayan çalışmasında Panel SURADF (seemingly unrelated regressions augmented Dickey-Fuller) yöntemini kullandığı çalışmasında Belçika ve Hollanda ülkeleri dışında histeri etkisinin varlığını doğrulamıştır. Mikhail vd. (2006), Bayesyen ARFIMA modeli kullandıkları çalışmasında 1976-1998 dönemi için Kanada ekonomisinde işsizlik üzerindeki şokların kalıcılığını araştırmışlardır. Onlar kısa ve orta dönemde histeri etkisinin varlığını tespit etmişler fakat uzun dönemde bu etkinin kaybolduğunu bulmuşlardır. Gustavsson ve Österholm (2006), Avustralya, Finlandiya, Kanada, İsveç ve ABD ekonomisi için aylık seriler kullandıkları çalışmalarında birim kök testine dayanan çalışmasında histeri etkisinin varlığına dair zayıf kanıtlar olduğunu tespit etmişlerdir.

Türkiye ekonomisinde histeri etkisinin varlığına yönelik araştırmalarda Küçükçakale (2001), işsizlik oranları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi açıklayan Phillip eğrisi denkleminde Kalman Filtreleme tekniği kullanılarak, 1950-1995 dönemi için histeri etkisinin varlığını tespit etmiştir. Pazarlıoğlu ve Çevik (2005), 1988-2004 dönemi için enflasyon ve işsizlik oranları arasındaki ilişkiye dayanarak işsizlik oranlarının zirve yaptığı değerleri kullanarak oluşturulan Ratchet model ile histeri etkisinin varlığını

tespit etmiş olup, doğal işsizlik oranının cari işsizlik oranını izlediğini bulmuşlardır. Pazarlıoğlu ve Çevik (2007), Ratchet model kullandıkları çalışmanın veri dönemini 1939-2005 olarak genişleterek Atatürk sonrası dönem için işsizlik oranlarında histeri etkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Barışık ve Çevik (2007a, 2007b), 1923-2005 dönemi için parametrik ve yarı parametrik güçlü hafıza modelleri kullandıkları çalışmalarında genel işsizlik oranları üzerinde histeri etkisinin varlığını ispatlamışlardır.

4. Ekonometrik Yöntem

4.1. Birim Kök Testleri

İşsizlik oranları üzerindeki kalıcılığın veya başka bir ifadeyle histeri etkisinin varlığını tespit edebilmenin en basit yolu serilere birim kök testi uygulamaktır. Birim kök testlerinden elde edilen sonuçlara göre eğer işsizlik oranları birim kök içeriyorsa, yani ekonomide yaşanan şoklardan sonra ortalamasına geri dönme eğilimi göstermiyorsa, histeri etkisinin varlığı kabul edilir. Diğer taraftan eğer işsizlik oranları birim kök testi sonucuna göre durağan olarak elde edilirse histeri etkisinin varlığı ret edilmiş olacak ve uzun dönemde işsizlik oranları ortalamasına dönme eğilimi gösterecektir. Bu amaçla sektörel işsizlik histerisini araştırmak için ilk olarak Phillip ve Perron (1988) tarafından geliştirilen PP birim kök testi ve Kwiatkowski vd. (1992) tarafından geliştirilen KPSS birim kök testi uygulanmıştır. Barkoulas ve Baum (1997), PP ve KPSS

testlerinin sıfır hipotezinin ret edilmesi durumunda serinin I(0) veya I(1) özelliğini net bir şekilde göstermediğini ve parçalı bütünleşmeyi göz önünde bulunduran alternatif yöntemlerin uygulanması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle serilerin parçalı yapıda olduğunu gösteren iki birim kök testi ile bütünleşme dereceleri araştırılmıştır.

Bunun yanı sıra geleneksel birim kök testleri yerel trend durağan alternatiflere karşı düşük güce sahip olduğu için ve serilerde yapısal kırılmanın varlığı durumunda sahte birim kök bulmaya meyilli olduğundan dolayı eleştirilmektedir. McCallum (1986), Diebold ve Rudebusch (1991), Dejong v.d. (1992) bu eleştirileri içeren çalışmalara örneklerdir. Bu nedenle birim kök testlerinin yanında yapısal kırılma testlerinin yapılması gerekmektedir.

4.2. Bai-Perron Çoklu Yapısal Kırılma Testi

Bai ve Perron (1998), serilerde çoklu yapısal kırılmayı test edebilmek için alternatif bir yöntem önermişlerdir. Bai ve Perron (BP), hata kareler toplamının global minimum değerlerini elde eden etkili bir algoritma geliştirmişlerdir. Bu algoritma dinamik programlama temeline dayanmakta ve her bir kırılma noktası için En Küçük Kareler yöntemini gerektirmektedir. m kırılma (m+1 farklı rejim) ile aşağıdaki doğrusal regresyon denklemi oluşturulsun:

$$\begin{aligned} y_t &= x_t' \beta + z_t' \delta_1 + u_t, \quad t = 1, \dots, T_1 \\ y_t &= x_t' \beta + z_t' \delta_2 + u_t, \quad t = T_1 + 1, \dots, T_2 \\ y_t &= x_t' \beta + z_t' \delta_{m+1} + u_t, \quad t = T_m + 1, \dots, T_2 \end{aligned} \quad (4.1)$$

modelde y_t bağımlı değişken, x_t (px1) ve z_t (qx1) boyutlu değişkenler vektörü, β ve δ_j ($j=1, \dots, m$) katsayı vektörü ve u_t hata terimlerini göstermektedir. (T_1, \dots, T_m) bilinmeyen kırılma noktalarıdır. Her bir m bölümü için, β ve δ_j 'lerin EKK tahminleri

$\sum_{i=1}^{m+1} E_{t=T_{i-1}+1}^{T_i} [y_t - x_t' \beta - z_t' \delta_j]^2$ hata kareler toplamının minimize edilmesiyle elde edilir.

Bai Perron (2003), kırılma sayısının belirlenmesinde aşağıdaki testleri önermiştir:

- Sıfır hipotezin kırılma yoktur, alternatif hipotezin k kadar kırılma vardır şeklinde oluşturulduğu $\text{SupF}_T(k)$ istatistiği,
- Sıfır hipotezin kırılma yoktur, alternatif hipotezin en fazla M ($1 \leq m \leq M$) kadar bilinmeyen kırılma olduğu UDmax ve WDmax double maksimum testleri,
- Sıfır hipotezin ℓ , alternatif hipotezin $\ell+1$ kırılma şeklinde oluşturulduğu ardışık (sequential) $\text{supF}_T(\ell+1|l)$ testidir.

Bai Perron (2003), model boyutunun seçiminde Yao (1988), tarafından geliştirilen Bayesyen Bilgi Kriteri (BIC), Liu, Wu ve Zidek (1994), tarafından geliştirilen Schwarz kriterinin modifiye edilmiş hali olan LWZ kriteri ve son olarak BP tarafın-

dan geliştirilen ardışık $\text{supF}_T(\ell+1|\ell)$ testine dayanan ardışık (sequential) model seçme kriterlerini önermiştir. BP kırılma sayısının belirlenmesinde ilk olarak $\text{SupF}_T(k)$, UD-max ve WDmax testlerine bakılmasını önermişlerdir. Bu testlerin anlamlı olması seride en az bir kırılmanın varlığını belirtmektedir. Birden fazla kırılmanın tespiti için $\text{SupF}_T(\ell+1|\ell)$ testine bakılmalıdır.

5. Güçlü Hafıza Modelleri

Birim kök testleri serilerin bütünleşme derecelerinin sıfır veya bir gibi tam sayı değerli olmasıyla ilgilenmektedir. Bunun yanı sıra literatürde güçlü hafıza modelleri olarak bilinen modeller serilerin bütünleşme derecelerini parçalı olarak göz önünde bulundurduğundan, bütünleşme derecesini belirlemede daha esnek sonuçlar vermektedir. Bu nedenle histeri etkisinin varlığını belirlemede birim kök testlerinin yanında güçlü hafıza modelleri uygulanmıştır. Parçalı bütünleşme kavramı literatürde ilk olarak Granger ve Joyeux (1980) ve Hosking (1981) tarafından yapılan çalışmalarda yer bulmuştur. Otopregresif Parçalı Bütünleşik Hareketli Ortalama (ARFIMA) olarak bilinen modeller düşük frekanslı dinamiklerin modellenmesinde esnekliği arttırmaktadır.

ARIMA (p, 1, q) modeli aşağıdaki gibidir;

$$\Phi(L)(1-L)Y_t = \Theta(L)\varepsilon_t \leq \quad (5.1)$$

burada L gecikme operatörü, ε_t normal dağılımlı hata terimi ve,

$$\Phi(L) = 1 - \phi_1L + \dots + \theta_1L^q$$

$$\Theta(L) = 1 + \theta_1L + \dots + \theta_qL^q$$

şeklinde tanımlanmaktadır. $\Phi(L)$ ve $\Theta(L)$ 'nin kökleri birim çemberin dışında olduğunda durağanlık ve ortalamaya dönme durumu sağlanmış olacaktır.

Diebold ve Rudebusch (1989), parçalı bütünleşme için Denklem (5.1)'in genelleştirilmiş halini önermektedir. ARFIMA model aşağıdaki gibi yazılmaktadır;

$$\Phi(L)(1-L)^d Y_t = \Theta(L)\varepsilon_t, \varepsilon_t \sim (0, \sigma_2^2 \varepsilon) \quad (5.2)$$

burada d reel sayı olan bütünleşme parametresidir. Denklem (5.2)'nin polinomial yapının birim çember dışında olması durağan ve eski duruma dönmeyi ifade etmektedir. $(1-L)^d$ parçalılığı gösteren bölüm binom açılımla sonlu bir MA süreci şeklinde aşağıdaki gibi yazılabilir.

$$(1-L)^d = 1 - dL + \frac{d(d-1)}{2!}L^2 - \frac{d(d-1)(d-2)}{3!}L^3 + \dots \quad (5.3)$$

Denklem (5.2) için d=0 ise Y_t serisi AR-MA (p, q) süreci izleyecek ve otokorelasyon katsayısı geometrik olarak azalacaktır. Bununla birlikte, eğer d>0 ise parçalı fark parametresi tarafından oluşturulan otokorelasyon katsayısı hiperbolik orandan daha yavaş azalacaktır. Eğer $d \in (0, 0.5)$ ise, Y_t serisi hala durağan fakat otokorelasyonlar toplanamayacak şekilde çok yavaş azalacaktır. Eğer $d \in [0.5, 1)$ ise, Y_t serisi durağan değil fakat ortalamaya dönme eğilimindedir; çünkü sistemi etkileyen herhangi bir şok uzun dönemde ortadan kaybolacaktır.

Son olarak eğer $d \geq 1$ ise Y_t serisi durağan değil ve ortalamasına dönmemektedir ve şokun etkisi sonsuza dek sürecektir. Bundan dolayı, parçalı fark parametresi serilerdeki kalıcılığın derecesinin bir göstergesi olarak alınabilir. Sıfırdan bire artacak şekilde d nin yüksek olması şokların tamamen ortadan kaybolmasının uzun zaman alacağını göstermektedir. Diğer taraftan eğer d bire eşit veya büyükse şoklar kalıcı etki gösterecek ve buna bağlı olarak işsizlik oranları yükselecek ve böylece histeri modeline dayanan teori sağlanmış olacaktır (Gil-Alana, 2002: 466).

Serilerde parçalı bütünleşme parametresini belirlemek amacıyla parametrik ve yarı parametrik olarak adlandırılan yöntemler kullanılmaktadır. Parametrik yöntemlerde model formunun doğru belirlenmesi önemli bir sorun teşkil ettiğinden, çalışmada log-periodogram yöntemine dayanan yarı parametrik yöntemler tercih edilmiştir. Yarı parametrik yöntemler arasında literatürde en fazla kullanılan Geweke ve Porter-Hudak (1983) (GPH) tarafından geliştirilen log-periodogram yöntemidir. Bununla birlikte, GPH yönteminin bir takım sorunlar içermesinden dolayı çalışmada GPH yöntemi ile birlikte Phillips (1999a ve 1999b) tarafından geliştirilen modifiye edilmiş log-periodogram yöntemi birlikte uygulanmış ve elde edilen sonuçların sağlamlılığı araştırılmıştır.¹

5.1. Geweke ve Porter-Hudak Yarı Parametrik Yöntem

Güçlü hafızanın belirlenmesinde literatürde en fazla kullanılan yöntem Geweke ve Porter-Hudak (1983) tarafından geliştirilmiş log periodogram regresyonudur. Parçalı bütünleşmede hafıza parametresi d 'nin tahmini model formu aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$(1-L)^d Y_t = u_t \quad (5.4)$$

burada u_t sıfır ortalama ile durağan hata terimlerini ifade etmektedir. Geweke ve Porter-Hudak (bundan sonra GPH) d parametresinin tahminini aşağıdaki regresyon denklemi ile elde etmektedir (Özdemir, 2003; 4):

$$Y_j = \alpha - dZ_j + \varepsilon_j, j = 1, 2, 3, \dots, m \quad (5.5)$$

burada, $Y_j = \log I(\lambda_j)$, $Z_j = \log \left[4 \sin^2 \left(\frac{\lambda_j}{2} \right) \right]$,

$m = T^\lambda$ ve $\varepsilon_t \sim \text{i.i.d.}(0, \pi^2/6)$ olarak tanımlanır. d bütünleşme derecesi Y_j 'nin Z_j ($j=1, 2, \dots, m$) üzerine regresyonu ile eldedilir. m ordinat sayısı olup $T \rightarrow \infty$ iken $m/T \rightarrow 0$ ağlamak üzere T 'nin bir fonksiyonudur. $I(\lambda_j)$ periodogram olup

$$I(\lambda_j) = \frac{1}{2\pi T} \left| \sum_{t=1}^T Y_t \varepsilon^{it\lambda_j} \right|^2$$

biçiminde tanımlanmaktadır ve

¹ GPH yöntemiyle ilgili eleştiriler için bkz. Agiakoglu vd. (1993)

$\lambda_j = \frac{2\pi j}{T}$ ($j=1,2,\dots,m$) şeklinde ifade edi-

lir. GPH, $d \in (-0.5, 0)$ olduğunda $T \rightarrow \infty$ iken $(\log T)^2/m \rightarrow 0$ ise m gibi bir dizinin olduğunu tartışmıştır.

5.2. Modifiye Edilmiş Log-Periodogram Yöntemi

Phillips (1999a ve 1999b), d parametresi için birim kök durumunda da tutarlı sonuçlar veren GPH yönteminin geliştirilmiş hali olan “Modifiye Edilmiş Log-Periodogram” (MLP) yöntemini geliştirmiştir. MLP tahmini aşağıdaki gibi elde edilmektedir:

$$\hat{d} = 0.5 \frac{\sum_{j=1}^m y_j \log I_u(\lambda_j)}{\sum_{j=1}^m y_j^2} \quad (5.6)$$

$$\text{burada } y_j = \left\{ \log \left| 1 - \varepsilon i \lambda_j \right| - m^{-1} \sum_{j=1}^m \log \left| 1 - \varepsilon i \lambda_j \right| \right\}$$

şeklinde ifade edilir. Phillips (1999b) 'nin dağılımının $N(0, \pi^2/24)$ şeklinde asimtotik normal olduğunu ifade etmiştir.

Yarı parametrik yöntemlerde testin gücü açısından λ 'nın seçimi önemli rol oynamaktadır. Bununla birlikte literatürde ordinat sayısının belirlenmesinde tam bir mutabakat sağlanamamıştır. GPH, d parametresinin durağan bölgesi için λ 'nın 0.5 ile 0.6 aralığında olması gerektiğini önermişlerdir.

Kim ve Phillips (2000) simülasyon çalışmalarına dayanan deneylerde λ 'nın 0.7 ile 0.8 arasındaki değerlerde etkin tahminler verdiğini elde etmiştir.

Uygulamada Hurvich vd. (1998) tarafından geliştirilen ve ortalama hata karesini minimize eden m değerinin belirlenme yöntemi seçilmiştir. Hurvich vd. (1998), ortalama hata karesini minimize eden ordinat sayısının aşağıdaki gibi olduğunu tespit etmişlerdir:

$$m^{\text{opt}} = \left(\frac{27}{128\pi^2} \right)^{1/2} \left| \frac{f(0)}{f''(0)} \right|^{2/5} T^{4/5} \quad (5.7)$$

burada $f(\cdot)$ serinin spektral yoğunluğunun $I(0)$ bileşenini ifade etmektedir. $f(\cdot)$ yerine AR(1) sürecinin spektral yoğunluğu yazılırsa veriye bağlı olarak parametre seçme yöntemi kolayca oluşturulabilir:

$$m^* = \left(\frac{27}{128\pi^2} \right)^{1/5} \left| \frac{(1 - \hat{r})^2}{-2\hat{r}} \right|^{2/5} T^{4/5} \quad (5.8)$$

burada \hat{r} serinin birinci dereceden korelasyon katsayısıdır. m^* kesikli olarak aşağıdaki gibi tanımlanır:

$$m^* = \begin{cases} [\underline{m}], & \text{eğer } m^* < \underline{m} \\ [m^*], & \text{eğer } \underline{m} \leq m^* \leq \bar{m} \\ [\bar{m}], & \text{eğer } \bar{m} < m^* \end{cases}$$

burada $[m]$ m 'in tam sayı kısmını göstermekte $\underline{m} = 0.06T^{4/5}$ ve $\bar{m} = 1.2T^{4/5}$ değerine eşittir (Hurvich v.d. 1998, Dittman 1998).

6. Veri ve Çözümleme Sonuçları

Türkiye için sektörlere ait işsizlik oranlarında histeri etkisinin varlığını araştırmak için birim kök testleri, yarı parametrik güçlü hafıza modelleri ve yapısal kırılma testleri uygulanmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) yapmış olduğu sınıflamaya göre dokuz sektöre ait veriler TÜİK'in resmi internet adresinden temin edilmiştir. Veriler üçer aylık olup 1988Q3 ile 2007Q2 yılları arasında kapsamakta ve Tramo yöntemiyle mevsimsel etkilerden arındırılmıştır.

6.1. Birim Kök Test Sonuçları

Histerinin varlığı tespit edebilmek için yapılan PP ve KPSS birim kök testi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir. PP testinden el-

de edilen sonuçlara göre, Elektrik ve Madencilik sektörlerine ait işsizlik oranları %1 önem düzeyinde durağan olarak elde edilirken, Toplum Hizmetleri, İmalat, İnşaat, Mali Kurumlar, Toptan ve Perakendecilik, Tarım ve Ulaştırma sektörlerine ait işsizlik oranlarında birim kökün varlığı tespit edilmiş ve bütünleşme dereceleri bir olarak tespit edilmiştir. Bu sektörlerde ait işsizlik oranlarının birim kök içermesi histeri etkisinin varlığını belirtmektedir. KPSS testi sonuçlarına göre tüm sektörlerde ait işsizlik oranları %1 önem düzeyinde düzey değerlerinde durağan olarak elde edilmiştir. Bunun yanı sıra Toplum Hizmetleri, İmalat, İnşaat, Mali Kurumlar, Toptan ve Perakendecilik, Tarım ve Ulaştırma sektörleri için

Tablo 1 : PP ve KPSS Birim Kök Testleri

Sektörler ²	PP		KPSS	
	Düzye Değerler	Birinci Farklar	Düzye Değerler	Birinci Farklar
Elektrik, Gaz ve Su	-3.966*	-16.032*	0.151*	0.254*
Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	-2.995	-11.352*	0.145*	0.088*
İmalat Sanayi	-2.306	-8.343*	0.116*	0.084*
İnşaat ve Bayındırlık İşleri	-2.291	-10.051*	0.120*	0.078*
Madencilik ve Taşocakçılığı	-5.311*	-27.924*	0.098*	0.291*
Mali Kurumlar, Sigorta, Taşınmaz Mallara Ait İşler ve Kurumları	-1.928	-10.392*	0.094*	0.060*
Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	-1.569	-7.500*	0.136*	0.077*
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	-3.001	-9.804*	0.152*	0.035*
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	-2.359	-8.659*	0.143*	0.052*

* %1 önem düzeyinde durağanlığı belirtmektedir.

2 Bundan sonraki tablolarda sektör isimleri kısaltmalar yapılarak kullanılacaktır.

PP ve KPSS test sonuçlarının birbirleriyle çelişmesi serilerin bütünleşme derecelerinin araştırılması için alternatif testlerin yapılmasını belirtmektedir.

Bunun yanı sıra ele alınan dönem içinde Türkiye ekonomisi 1994 ve 2001 yıllarında olmak üzere iki büyük ekonomik kriz yaşamıştır. Ekonomide yaşanan krizler işsizlik serilerinde büyük değişimler yapmaktadır. Bu nedenle birim kök sorunu doğurmaktadır. Bu nedenle birim kök testlerinin yanında yapısal kırılma testlerinin yapılması gerekmektedir.

6.2. Yapısal Kırılma Düzeltmeden Önce Log-periodogram Regresyon Sonuçları

GPH ve MLP yöntemleri ile elde edilen sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir. Sektörlere ait işsizlik oranlarının bütünleşme parametresi tahmin değerleri her iki yöntem göre birbirine oldukça yakın elde edilmiştir. GPH yönteminden elde edilen sonuçlara göre, Elektrik, Madencilik ve Tarım sektörlerine ait işsizlik oranlarının bütünleşme parametre tahminleri %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak birden küçük bulunmuştur. MLP yöntemine göre ise Elektrik ve Madencilik sektörlerine ait işsizlik oranlarının bütünleşme derecesi %1, Tarım sektörüne ait işsizlik oranlarının bütünleşme derecesi %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak birden küçük elde edilmiştir. Bütünleşme parametresinin istatistiksel olarak bir-

den küçük olması bu sektörler için işsizlik oranları üzerinde histeri etkisinin olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Toplum Hizmetleri, İmalat Sanayi, İnşaat, Mali Kurumlar, Toptan ve Perakende ve Ulaştırma sektörlerine ait işsizlik oranları için bütünleşme parametresi %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak bire eşit elde edilmiştir. Bütünleşme derecesinin bire eşit olması bu sektörler için işsizlik oranlarının birim kök içerdiğini ve buna bağlı olarak histeri etkisinin varlığını işaret etmektedir. Elde edilen bu sonuçlara göre, Toplum Hizmetleri, İmalat Sanayi, İnşaat, Mali Kurumlar, Toptan ve Perakende ve Ulaştırma sektörü işsizlik oranlarında histeri etkisi mevcuttur ve ekonomide yaşanan şoklardan sonra bu sektörler için işsizlik oranlarının ortalaması yükselmektedir.

Bununla birlikte gerek birim kök testleri gerekse güçlü hafıza model çözümlenmeleri serilerde gerçekleşen yapısal kırılmalara göre sahte birim kök ve sahte güçlü hafıza sürecine neden olduklarından dolayı eleştirilmektedir. 1994 ve özellikle 2001 yılında gerçekleşen ekonomik krizler Türkiye ekonomisindeki sosyal ve ekonomik değişkenlerin tümünü olumsuz yönde etkilediğinden, işsizlik oranları üzerinde de etkili olmuştur. Bu nedenle yaşanan bu krizlerin sektörler için işsizlik oranları üzerinde kalıcı bir etki bırakıp bırakmadığı diğer bir ifadeyle işsizlik oranları serisinde yapısal kırılmaya neden olup olmadığı Bai-Perron testi ile araştırılmıştır.

Tablo 2: Yapısal Kırılma Düzeltilmeden Önce Log-periodogram Regression Sonuçları

	λ		GPH	MLP
Elektrik	0.77	\hat{d}	0.520	0.411
		s.hata	(0.157)	(0.123)
		p-değeri	[0.002]	[0.000]
Toplum Hizmetleri	0.72	\hat{d}	0.961	0.904
		s.hata	(0.178)	(0.136)
		p-değeri	[0.825]	[0.483]
İmalat Sanayi	0.85	\hat{d}	1.025	0.954
		s.hata	(0.137)	(0.102)
		p-değeri	[0.853]	[0.655]
İnşaat	0.76	\hat{d}	0.870	0.736
		s.hata	(0.163)	(0.125)
		p-değeri	[0.423]	[0.036]
Madencilik	0.70	\hat{d}	0.423	0.228
		s.hata	(0.188)	(0.139)
		p-değeri	[0.002]	[0.000]
Mali Kurumlar	0.74	\hat{d}	1.174	0.945
		s.hata	(0.170)	(0.13)
		p-değeri	[0.307]	[0.672]
Toptan ve Perakende	0.74	\hat{d}	1.091	1.12
		s.hata	(0.170)	(0.13)
		p-değeri	[0.591]	[0.358]
Tarım	0.76	\hat{d}	0.513	0.724
		s.hata	(0.163)	(0.123)
		p-değeri	[0.003]	[0.025]
Ulaştırma	0.85	\hat{d}	0.954	1.03
		s.hata	(0.137)	(0.102)
		p-değeri	[0.739]	[0.768]

() İçindeki değerler elde edilen tahmin değerlerin asimptotik standart hatalarıdır. [] içindeki değerler sıfır hipotezin $d = 1$ alternatif hipotezin $d \neq 1$ şeklinde kurulduğu test istatistiğinin sıfır hipotezini kabul etme olasılığı değeridir.

6.3. Bai-Perron Çoklu Kırılma Test Sonuçları

Ele alınan dönem içinde sektörlere ait işsizlik oranları için yapısal kırılmanın varlığı

ğın Bai-Perron testi ile araştırılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3 ve 4'te verilmiştir. Tablo 3 kırılmanın varlığını tespit etmede kullanılan test istatistiklerini ve bilgi kriter-

lerine göre seçilen kırılma sayılarını göstermektedir. Tablo 4 ise, belirlenen kırılma sayısına göre işsizlik oranlarının kırılma dönemlerini ve ortalamalarındaki değişimi göstermektedir.

Tablo 3 ve 4'teki sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde Elektrik sektörüne ait işsizlik oranları için $SupF_T(1)$ ve $SupF_T(2)$ istatistikleri %10, $SupF_T(3)$ istatistiği %5, UDmax istatistiği %10 ve WDmax istatistiği %5 önem düzeyinde anlamlı elde edilmiştir. Bu durum bize işsizlik oranlarında en az bir kırılmanın varlığına işaret etmektedir. Birden fazla kırılmanın varlığı için $SupF_T(l+1|l)$ testi uygulanmış ve $l=1, 2$ için

$SupF_T(l+1|l)$ istatistikleri istatistiksel olarak anlamlı değildir. Kırılma testi sonuçlarına göre, Elektrik sektörüne ait işsizlik oranları için tek kırılma mevcuttur ve kırılma yılı 1992 yılının ikinci çeyreği olarak belirlenmiştir.³

Toplum Hizmetleri sektörüne ait işsizlik oranları için tek kırılma tespit edilmiş ve kırılma dönemi 2001 yılının dördüncü çeyreği olarak belirlenmiştir. İmalat sanayine ait işsizlik oranlarının ortalamasında tek kırılma mevcuttur ve kırılma dönemi 2001 yılının ilk çeyreğidir. İnşaat sektörüne ait işsizlik oranları için tek kırılma mevcuttur ve kırılma dönemi 2001 yılının ikinci çeyreğidir. Madencilik sektöründe 2001 yılının ikinci

Tablo 3: Bai-Perreon Çoklu Kırılma Testi Sonuçları

Sektör	Elektrik	Toplum Hizmetleri	İmalat Sanayi	İnşaat	Madencilik	Mali Kurumlar	Toptan ve Perakende	Tarım	Ulaştırma
$SupF_T(1)$	7.745***	27.479*	43.660*	27.358*	19.213*	27.985*	114.775*	18.015*	34.212*
$SupF_T(2)$	6.129***	21.478*	22.820*	16.806*	8.957*	24.843*	84.307*	14.253*	23.283*
$SupF_T(3)$	5.775**	16.003*	18.106*	10.688*	9.657*	17.458*	93.465*	9.898*	16.362*
UDmax	7.745***	27.479*	43.660*	27.358*	19.213*	27.985*	114.775*	18.015*	34.212*
WDmax	9.347**	29.242*	43.660*	27.358*	19.213*	33.823*	169.600*	19.405*	34.212*
$SupF_T(2 1)$	4.490	1.301	0.2595	1.440	0.168	0.430	0.315	1.802	1.494
$SupF_T(3 2)$	0.409	2.123	0.000	0.000	0.037	0.251	0.254	4.522	0.000
Bilgi Kriterlerine Göre Kırılma Sayısı									
Sequential	1	1	1	1	1	1	1	1	1
LWZ	1	1	1	1	1	1	1	1	1
BIC	1	3	1	1	1	1	1	2	1

1) Model spesifikasyonu $z_t = \{1\}$, $q=1$, $p=0$, $h=15$, $m=3$ ve $\epsilon=0.20$ olarak belirlenmiştir.

2) *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeylerindeki kırılmanın varlığını belirtir.

3 Diğer sektörlere ait işsizlik oranları için BP testi sonuçlarının yorumlanması benzer şekildedir. Yer kazanmak amacıyla bundan sonra sadece kırılma sayısı ve dönemi yorumlanacaktır.

Tablo 4: Çoklu Kırılma İçin Model Tahminleri

Elektrik, Gaz ve Su			
$\hat{\delta}_1$	10.047 (2.097)	\hat{T}_1	1992Q2 [1991Q4 1996Q3]
$\hat{\delta}_2$	3.994 (0.452)		
Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler			
$\hat{\delta}_1$	3.869 (0.240)	\hat{T}_1	2001Q4 [2001Q3 2005Q1]
$\hat{\delta}_2$	5.346 (0.140)		
İmalat Sanayi			
$\hat{\delta}_1$	7.113 (0.481)	\hat{T}_1	2001Q1 [2000Q4 2002Q4]
$\hat{\delta}_2$	11.014 (0.327)		
İnşaat ve Bayındırlık İşleri			
$\hat{\delta}_1$	13.237 (0.905)	\hat{T}_1	2001Q2 [1999Q3 2001Q4]
$\hat{\delta}_2$	25.917 (2.140)		
Madencilik ve Taşocaklığı			
$\hat{\delta}_1$	5.052 (0.517)	\hat{T}_1	2001Q2 [2000Q1 2004Q1]
$\hat{\delta}_2$	8.428 (0.556)		
Mali Kurumlar, Sigorta, Taşınmaz Mallara Ait İşler ve Kurumları, Yardımcı İş Hizmetleri			
$\hat{\delta}_1$	5.909 (0.612)	\hat{T}_1	2001Q1 [2000Q3 2003Q3]
$\hat{\delta}_2$	10.094 (0.483)		
Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller			
$\hat{\delta}_1$	6.056 (0.332)	\hat{T}_1	2001Q1 [2000Q4 2002Q1]
$\hat{\delta}_2$	10.007 (0.148)		
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık			
$\hat{\delta}_1$	1.537 (0.173)	\hat{T}_1	2002Q3 [2001Q1 2004Q2]
$\hat{\delta}_2$	2.987 (0.289)		
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama			
$\hat{\delta}_1$	5.872 (0.390)	\hat{T}_1	2001Q4 [2001Q1 2003Q1]
$\hat{\delta}_2$	9.644 (0.502)		

1 () değerler (seri korelasyon ve değişen varyans için düzeltilmiş) katsayıların standart hatalarıdır. [] değerler kırılma yılları için % 90 önem düzeyinde güven aralıklarıdır.

çeyreğinde olmak üzere tek kırılma mevcuttur. Mali Kurumlar sektöründe 2001 yılının ilk çeyreğinde olmak üzere tek kırılma tespit edilmiştir. Toptan ve Perakende sektöründe 2001 yılının ilk çeyreğinde olmak üzere tek kırılma mevcuttur. Tarım sektö-

ründe 2002 yılının üçüncü çeyreğinde olmak üzere tek kırılma mevcuttur. Son olarak Ulaştırma sektöründe 2001 yılının dördüncü çeyreğinde olmak üzere yapısal kırılma mevcuttur.

6.4. Yapısal Kırılma Düzeltildikten Sonra Log-periodogram Regresyon Sonuçları

Choi ve Zivot (2006) yapmış oldukları çalışmalarında serilerde yapısal kırılmanın varlığının sahte güçlü hafızaya neden olabileceğini tespit etmişlerdir. Onlar seriyi sahte güçlü hafızanın etkisinden arındırmak için Bai-Perron testinden elde edilen ve yapısal kırılmanın etkisinden arındırılmış seriyi belirten hata terimlerini $\hat{u} = y_t - \hat{\delta}_j$

şeklinde elde etmişler ve bu detrending seri için tekrar log-periodogram regresyon uygulamışlardır. Aynı yöntem takip edilerek sektörlere ait detrending işsizlik oranları elde edilerek log-periodogram regresyon modelleri uygulanmıştır. GPH ve MLP yöntemleri ile elde edilen sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir.

Detrending işsizlik oranları için elde edilen bütünleşme parametresi tahmin değerleri beklenildiği gibi düşüş göstermiştir. Örneğin; Elektrik sektörüne ait bütünleşme parametresi yapısal kırılmanın etkisi düzeltilmeden önce 0.411 ile 0.520 değerleri arasında elde edilmişken, yapısal kırılma düzeltildikten sonra 0.076 ile 0.098 değerleri arasında elde edilmiştir. Diğer sektörler için de benzer durumlar söz konusudur.

Sektörel işsizlik oranı serilerinde yapısal kırılmanın etkisi düzeltildikten sonra GPH yöntemiyle elde edilen sonuçlara göre Toplum Hizmetleri, İmalat Sanayi, Mali Ku-

rumlar ve Toptan ve Perakende sektörlerine ait işsizlik oranları için birim kök vardır (veya histeri etkisi mevcuttur) şeklinde kurulan sıfır hipotez %1 önem düzeyinde ret edilememiştir. MLP yöntemiyle elde edilen sonuçlara göre ise, sadece İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar sektörlerine ait işsizlik oranları için birim kök vardır (veya histeri etkisi mevcuttur) şeklinde kurulan sıfır hipotez %1 önem düzeyinde ret edilememiştir.

Çalışmanın amacında her iki yöntemin kullanılmasının nedeni olarak elde edilen sonuçların sağlamlığını kuvvetlendirmek olduğundan, her iki yöntemin ortak bulgularına göre sektörler için histeri etkisinin varlığı yorumlanmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde sadece İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar sektörlerine ait işsizlik oranları için her iki yöntemde histeri etkisinin varlığı tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar sektörleri dışındaki tüm sektörler için işsizlik oranları için histeri etkisinin varlığı tespit edilememiştir. Bu sonuçlar Toplum Hizmetleri, İnşaat, Toptan ve Perakende, Ulaştırma sektörlerine ait işsizlik oranlarının kırılma ile birlikte durağan olduğunu İmalat ve Mali Kurumlar sektörlerine ait işsizlik oranlarını 2001 krizinden etkilense dahi histeri etkisinin var olduğunu göstermektedir.

7. Sonuç

Türkiye ekonomisinin 2001 yılından itibaren sektörel bazda farklı oranlarda büyümesine rağmen işsizlik oranlarının düşürül-

Tablo 5: Yapısal Kırılma Düzeltildikten Sonra Log-periodogram Regresyon Sonuçları

	λ		GPH	MLP
Elektrik	0.75	\hat{d}	0.076	0.098
		s.hata	(0.166)	(0.125)
		p-değeri	[0.000]	[0.000]
Toplum Hizmetleri	0.73	\hat{d}	0.644	0.643
		s.hata	(0.174)	(0.130)
		p-değeri	[0.041]	[0.006]
İmalat Sanayi	0.76	\hat{d}	0.644	0.793
		s.hata	(0.163)	(0.123)
		p-değeri	[0.029]	[0.094]
İnşaat	0.73	\hat{d}	0.488	0.466
		s.hata	(0.174)	(0.130)
		p-değeri	[0.003]	[0.000]
Madencilik	0.70	\hat{d}	0.102	0.156
		s.hata	(0.188)	(0.139)
		p-değeri	[0.000]	[0.000]
Mali Kurumlar	0.71	\hat{d}	0.716	0.639
		s.hata	(0.183)	(0.139)
		p-değeri	[0.121]	[0.010]
Toptan ve Perakende	0.74	\hat{d}	0.645	0.608
		s.hata	(0.170)	(0.130)
		p-değeri	[0.036]	[0.003]
Tarım	0.75	\hat{d}	0.558	0.515
		s.hata	(0.166)	(0.128)
		p-değeri	[0.008]	[0.000]
Ulaştırma	0.77	\hat{d}	0.361	0.488
		s.hata	(0.166)	(0.121)
		p-değeri	[0.000]	[0.000]

() içindeki değerler elde edilen tahmin değerlerin asimptotik standart hatalarıdır. [] içindeki değerler sıfır hipotezin $d=1$ alternatif hipotezin $d \neq 1$ şeklinde kurulduğu test istatistiğinin sıfır hipotezini kabul etme olasılığı değeridir.

mesinde istenen başarının elde edilememesi, sektörel bazda işsizlik histerinin araştırılmasını gerekli kılmıştır. Bu amaçla bu çalışmada sektörel bazda işsizlik histerisi birim kök testleri ve güçlü hafıza modelleri

ile araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Toplum Hizmetleri, İmalat Sanayi, İnşaat, Mali Kurumlar, Toptan ve Perakende, Ulaştırma sektörlerinde işsizlik histeri gerek birim kök gerekse güçlü hafıza model-

leri ile tespit edilmiştir. Bununla birlikte serilerde gerçekleşen yapısal kırılmalar sahte güçlü hafızaya neden olmakta ve birim kök testleri ile güçlü hafıza model sonuçları yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle işsizlik oranlarında olası yapısal kırılmanın varlığı Bai ve Perron tarafından geliştirilen testle araştırılmış ve kırılma testi sonuçlarına göre, Elektrik sektöründe 1992 yılında diğer sekiz sektörde ise 2001 yılında kırılmanın varlığı tespit edilmiştir. Yapısal kırılmanın etkisi ortadan kaldırıldıktan sonra elde edilen bütünleşme parametre tahminlerinin düşmesi, kırılmaların sahte güçlü hafızaya neden oldukları sonucunu destekler niteliktedir. Bu nedenle güçlü hafızanın belirlenmesinde yarı parametrik yöntemler kullanılırken ilk olarak yapısal kırılmaların varlığı araştırılmalıdır. Bununla birlikte, yapısal kırılmanın etkisini kaldırmadan önce ve sonrası için iki yönetime göre yapılan testlerde İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar sektörüne ait işsizlik oranları için histeri etkisinin varlığı net bir şekilde ortaya konulmuştur.

Histeri etkisine göre doğal işsizlik oranı otomatik olarak işsizlik oranının yolunu izlemektedir. Eğer cari işsizlik oranı genişletici politikalarla düşürülürse otomatikman doğal işsizlik oranı da azalacaktır. Histeri etkisine göre ekonomide daha düşük işsizlik oranı yerleştikten sonra enflasyonun düşeceği görüşü hakimdir. Tersine yapısalcı görüşte olanlara göre eğer işsizliğin cari düzeyinin altına düşürülmesine izin verilirse enflasyon sürekli olarak hızlanacaktır. Histeri etkisine göre ekonomide etkili olan

şokların işsizlik oranları üzerinde uzun süreli olmasında fiziksel sermayenin, beşeri sermayenin azalması ve içeridekiler-dışarıdakiler teorisi olmak üzere üç argüman ön plana çıkmaktadır. 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin etkileri reel sektör olarak adlandırılan İmalat Sanayi ve bankaların içinde bulunduğu Mali Kurumlar sektörlerinde daha ağır olarak hissedilmiş, buna bağlı olarak pek çok işyeri kapanmak ve birçok banka fona devredilmek zorunda kalmıştır. Bu sektörlerin küçülmesi, sektörlerde fiziksel sermayenin azalmasına, bu sektörlerde çalışanların uzun süre işsiz kalmalarına bağlı olarak beşeri sermayelerini kaybetmelerine ve daha küçük bir içeridekiler gurubunun oluşmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak, 2001 Krizinin genel işsizlik oranlarında etkin görünmesine rağmen gerçekte İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar dışında etkin olmadığını göstermektedir. Başka bir ifade ile 2001 Krizi sonrasında 2007 ikinci çeyreğine kadar kesintisiz büyüyen bir ekonomide İmalat Sanayi ve Mali Kurumlar dışında histeri etkisi oluşmadığını göstermektedir. Bu iki sektörde 2001 krizi sonrasında etkin bir büyüme sağlanmasına rağmen, imalat sanayinin teknolojik üretime yoğunlaşması ve istihdam yaratmayan büyümenin (jobless growth) gerçekleşmesi, mali kurumlarda şubesiz bankacılığının yaygınlaşması histeri etkisinin varlığına neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Agiakoglu, C.; P. Newbold ve M. Wohar (1993), "Bias in an Estimator of the Fractional Difference Parameter", *Journal of Time Series Analysis* (14): 235-246.
- Bai, J. ve Pierre Perron (1998), "Estimating and Testing Linear Models with Multiple Structural Changes", *Econometrica* (66): 47-78.
- Bai, Jushan ve Pierre Perron (2003), "Computation and Analysis of Multiple Structural Change Models", *Journal of Applied Econometrics* (18): 1-22.
- Barişık, Salih ve Emrah İsmail Çevik (2007a), "Türkiye'de İşsizlikte Histeri Etkisinin Parçalı Durağanlık Testi İle Analizi", 8. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2007, Malatya
- Barişık, Salih ve Emrah İsmail Çevik (2007b), "Yapısal Kırılma Testleri ile Türkiye'de İşsizlik Histerinin Analizi: 1923-2006 Dönemi", Yayınlanmamış eser.
- Barkoulas, John T. ve F. Christopher Baum (1997), "Long Memory and Forecasting in Euroyen Deposit Rates", <http://fmwww.bc.edu/ec-p/WP361.pdf>, Erişim Tarihi: 04.05.2007.
- Blanchard, Oliver Jean (1991), "Wage Bargaining and Unemployment Persistence", *Journal of Money, Credit and Banking* (23): 277-292.
- Camero, Mariam, Carrion-i-Silvestre Josep Luis ve Tamarit Cecilio (2005), "Unemployment Dynamic and NAIRU Estimates for CEECs: A Univariate Approach", <http://www.ub.edu/ere/documents/papers/131.pdf>, Erişim Tarihi: 10.01.2007.
- Chang, Tsangyao, Kuei-Chiu Lee, Chien-Chung Neih ve Ching-Chun Wei (2005), "An Empirical Note on Testing Hysteresis in Unemployment for Ten European Countries: Panel SURADF Approach", *Applied Economics Letters* (12): 881-886.
- Choi, Kyongwook ve Eric Zivot (2007), "Long Memory and Structural Changes in The Forward Discount: An Emprical Investigation", *Journal Of International Money And Finance* (26): 342-363.
- Cobham, David ve Steve Williams (1998), "Hysteresis, the Phillips Curve and the Cost of Monetary Union", *Applied Economics Letters* (5): 477-480.
- Crato, Nuno ve Philip Rothman (1996), "Measuring Hysteresis in Unemployment Rates with Long Memory Models", <Http://Core.Ecu.Edu/Econ/Rothmanp/Urlm01.Pdf>, Erişim Tarihi: 10.01.2007
- Cross, Rod (1990), "Unemployment, Hysteresis and the Natural Rate Hypothesis", Reviewed: J. Luis Guasch, *Journal of Economic Literature* (28): 107-108.
- Dejong, D. N.; J. C. Nankervis; N. E. Savin ve C. H. Whiteman (1992), "Integration versus Trend Stationarity in the Time Series", *Econometrica* (60): 423-433.
- Diebold, F. X. ve G. D. Rudebusch (1989), "Long Memory and Persistence in Aggregate

- Output”, *Journal of Monetary Economics* (24): 189-209.
- Dittman, Ingolf (1998), “Residual-Based Tests for Fractional Cointegration: A Monte Carlo Study”, *Journal of Time Series Analysis* (21): 615-647.
- Dornbusch, Rodiger ve Stanley Fisher (1994), *Macro Economics, Sixth Edition*, Mc Graw Hill.
- Geweke, J.ve S. Porter-Hudak (1983), “The Estimation and Application of Long Memory Time Series Modals”, *Journal of Time Series Analysis* (4): 221-238.
- Gil-Alana, Luis (2001), “The Persistence of Unemployment in the USA and Europe in Terms of Fractionally ARIMA Models”, *International Review of Applied Economics* (16): 465-477.
- Gil-Alana, Luis (2002), “Modeling The Persistence of Unemployment in Canada”, *International Review of Applied Economics* (16): 465-477.
- Granger, C.W.J. ve R. Joyeux (1980), “An Introduction to Long Memory Time Series Models and Fractional Differencing”, *Journal of Time Series Analysis* (1): 15-39.
- Gren, Francis (2002), “Unemployment Hysteresis and The Worker Discipline Effect”, *European Journal of Political Economy* (8): 543-556.
- Gustavsson, Magnus and Par Österholm (2006), “Hysteresis and non-Linearities in Unemployment Rates”, *Applied Economics Letters* (13): 545-548.
- Hosking, J.R.M. (1981), “Fractional Differencing”, *Biometrika* (68): 165-76.
- Hurvich, C., R. Deo, and J. Brodsky (1998), “The Mean Squared Error of Geweke and Porter-Hudak's Estimator of The Long Memory Parameter of a Long Memory Time Series”, *Journal of Time Series Analysis* (16): 17-41.
- Jones, D.R. and D.N. Manning (1992), “Long Term Unemployment, Hysteresis and the Unemployment-Vacancy Relationship: A Regional Analysis”, *Regional Studies* (26): 17-29.
- Kim, C. S. and P. C. B. Phillips (2000), “Modified Log-Periodogram Regression”, Yale University Working Paper.
- Koustas, Zisimos and William Veloce (1996), “Unemployment Hysteresis in Canada: An Approach Based on Long-Memory Time Series Models”, *Applied Economics* (28): 823-831.
- Küçükkale, Yakup (2001), “Doğal İşsizlik Oranındaki Keynesyen İsteri Üzerine Klasik Bir İnceleme: Kalman Filtre Tahmin Tekniği ile Türkiye Örneği 1950-1995”, *V. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, Adana.
- Kwiatkowski, D./Phillips, P.C.B/Schmidt, P./Shin, Y., (1992), “Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root.”, *Journal of Econometrics*, (54):159-178.
- Ledesma, Miguel A Leon (2002), “Unemployment Hysteresis in the US States and The EU. A Panel Approach”, *Bulletin of Economic Research* (54): 95-103.
- Liu, J., S. Wu and J.V. Zidek (1997), “On

- Segmented Multivariate Regressions”, *Statistica Sinica* (7): 497-525.
- McCallum, B.T. (1986), “On 'real' and 'sticky price' theories of the business cycle”, *Journal of Money, Credit, and Banking* (18): 397-414.
- Mikhail, O., C.J. Eberdin and J. Handa (2006), “Estimating Persistence in Canadian Unemployment: Evidence From A Bayesian ARFIMA”, *Applied Economics* (38): 1809-1819.
- Ng, Serena and Pierre Perron (2001), “Lag Length Selection and the Construction of Unit Root Tests with Good Size and Power”, *Econometrica* (69): 1519-1554.
- Özdemir Zeynel Abidin, (2003), “Satın Alma Gücü Paritesinin Kesirli Eşbütünleşme Analizi: Türkiye Uygulaması”, VI. Ulusal Ekonometri Ve İstatistik Sempozyumu, Ankara.
- Paya, M. Merih (2002), *Para Teorisi Ve Para Politikası*, 3. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Pazarlıoğlu, M. Vedat ve Emrah İsmail Çevik (2005), “Ratchet Model Uygulaması: Türkiye Örneği”, VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, İstanbul.
- Pazarlıoğlu, M. Vedat ve Emrah İsmail Çevik (2007), “Ratchet Model Uygulaması: 1939-2005 Dönemi Türkiye Örneği”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (9): 17-34.
- Phelps, E. S. (1967), “Phillips Curves, Expectations of Inflation and Optimal Unemployment Over Time”, *Economica* (34): 254-281.
- Phillips, P.C.B. and P. Perron (1988), “Testing for a Unit Root in Time Series Regression”, *Biometrika*, 75, 335-346.
- Phillips, Peter C.B. (1999a), “Discrete Fourier Transforms Of Fractional Processes”, Unpublished Working Paper No. 1243, Cowles Foundation For Research in Economics, Yale University, <http://Cowles.Econ.Yale.Edu/P/Cd/D12a/D1243.pdf>. Erişim Tarihi: 10/12/2006.
- Phillips, Peter C.B. (1999b), “Unit Root Log-Periodogram Regression”, Unpublished Working Paper No. 1244, Cowles Foundation For Research in Economics, Yale University, <http://Cowles.Econ.Yale.Edu/P/Cd/D12a/D1244.pdf>, Erişim Tarihi: 10/12/2006.
- Roed, Knut (1999), “A Note on The Macroeconomic Modeling of Unemployment Hysteresis”, *Applied Economics Letters* (6): 255-258.
- Smyth, David J. and Joshy Z. Easaw (2001), “Unemployment Hysteresis and the NAIRU: A Ratchet Model”, *Applied Economics Letters* (8): 359-362.
- Stanley, T.D. (2002), “When All are Nairu: Hysteresis and Behavioral Inertia”, *Applied Economics Letters* (9): 753-757.
- Stochhammer, Engelbert (2004), “Explaining European Unemployment: Testing the NAIRU Hypothesis and a Keynesian Approach”, *International Review of Applied Economics* (18): 3-23.
- TÜİK, (2007), <http://www.tuik.gov.tr>.
- Yao, Y.C. (1988), “Estimating the Number of Change-Points via Schwarz' Criterion”, *Statistics and Probability Letters* (6): 181-189.

ÖZET

Türkiye İmalat Sanayiinde Büyüme, İstihdam ve Verimlilik Sorunları

Türkiye’de özellikle son 5 yıldır önemli sayılabacak büyüme oranları yakalandığı halde işsizliğin gittikçe artması karşısında, kamuoyunda istihdam yaratmayan bir büyüme olgusu tartışılmaya başlanmıştır. Bu makalenin amacı büyümenin gerçekten böyle bir özellik taşıyıp taşımadığını gerek analitik tablolar gerekse ekonometrik analizler yardımıyla incelemek ve elde edilen bulgulara göre çözüm önerilerinde bulunmaktır. Bunun için makalede Türkiye İmalat sanayiinin 1987-2007 dönemindeki üretim, istihdam, verimlilik ve reel ücret gelişmeleri ile bu değişkenler arası ilişkiler incelenmiştir. Nitekim bir ekonominin temel göstergeleri üretim, istihdam, ücretler ve büyüme gibi reel olgulardır. Verimlilik ise tüm bu değişkenlerin hem sonucu hem de onları doğrudan etkileyen en önemli değişkendir.

Emek verimliliğindeki artış adil bir bölüşümle birlikte olursa kalkınma sağlamaktadır. Gelişmenin temel göstergesi kaynakların tam ve etkin kullanılması sonucunda sağlanan refah artışı ve bunun yaygınlaşma derecesidir.

Bu incelemede Türkiye’de yaşanan büyümenin bu özelliği bulgulanmakta, bunun kaynakları ve sonuçları üzerinde durulmaktadır. Çalışma hem teorik hem de ekonometrik bir boyut taşımaktadır.

Eştümleşme analizi uygulanarak ortaya konulan bulgulardan biri, verimlilik ile istihdam arasında zıt, verimlilik ile ücretler arasında ise aynı yönlü ilişkilerin olmasıdır. Diğer önemli bir bulgu ise, özellikle 1997 sonrasında üretim ve verimlilik artarken istihdam ve ücretlerin azalmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Üretim, İstihdam, Verimlilik, İşsizlik, Ücretler, İstihdamsız Büyüme

ABSTRACT

Growth, Employment and Productivity Problems in Turkish Manufacturing Industry

A progressive increase in the unemployment even though Turkey grasped considerably high rates of growth especially in the last five years, initiated a debate among the public over a growth phenomenon which does not create employment. The purpose of this article is to analyze whether growth genuinely bears a characteristic as such by the help of the both analytical tables and econometric analyzes and to propose solutions according to the findings. Therefore, the developments in production, employment, productivity and real wages figures of 1987-2007 period in the manufacturing industry and the relations between these (indicators)variables has been examined in this article. As a matter of fact, the main indicators of an economy are the real phenomena such as production, employment, wages and growth. Apart from these indicators, productivity is the both result of all these variables and at the same time the most important variable affecting these variables.

Economic progress will be made if increase in labor productivity accompanies by a fair distribution. Main indicator of an economic progress is the increase in prosperity (wealth) and the degree of its distribution as a result of the usage of the resources to the full extends efficiently. In this study such characteristics of the actualized economic growth in Turkey has been analyzed and the roots and the results of such characteristics has been examined. The study carries both theoretical and econometric dimensions.

One of the findings attained by employing cointegration analysis is that there is a negative relationship (correlation) between the productivity and employment and positive relationship (correlation) between productivity and the wages. Another important finding is that especially after 1997 while production and productivity were increasing, employment and the wages were decreased.

Keywords: Production, Employment, Productivity, Unemployment, Wages, Growth Without Employment

Türkiye İmalat Sanayiinde Büyüme, İstihdam ve Verimlilik Sorunları

Prof. Dr. Bedriye SARAÇOĞLU*

Dr. Halit SUIÇMEZ**

İRİŞ

2008 yılının ilk çeyreğini geride bıraktığımız dünyada resesyonun ve küresel işsizliğin tartışıldığı şu günlerde gerek dünyada gerekse Türkiye’de ekonomik büyüklükler yeniden gözden geçirilmekte, beklentiler tartışılmakta, farklı yorumlar ve farklı analizlerle sık sık karşılaşılmaktadır.

Geçtiğimiz Kasım ayı içerisinde ise Avrupa Birliği (AB) Komisyonu 2007 Yılı İlerleme Raporu’nu yayınlamış bulunmaktadır. Bu raporda sorunlu alanlar olarak “işsizlik ve kayıt dışı istihdam” konularına dikkat çekilmiş olup konumuzla ilgili bazı değerlendirmeler şöyle özetlenebilir;

Kişi başına gelirin 2007’de az da olsa arttığı ve AB ülkeleri ortalamasının yüzde 40’ına yükseldiği, büyümenin hız kesmekle birlikte yine de devam ettiği, enflasyondaki düşüşün yavaşladığı, dış ticaret açığının gitgide artmakta olduğu ama açıkların finansmanının daha rahat bir şekilde yürütülebildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte raporda aşağıdaki noktalara dikkat çekilmektedir;

- Güçlü büyümeye karşın istihdamda çok sınırlı bir artış meydana gelmiştir. 2006’da GSYİH yüzde 6,1 büyümüş ancak istihdamdaki artış yüzde 1,3 düzeyinde kalmıştır.
- İşsizlik özellikle gençler arasında çok yaygın bir şekilde hüküm sürmektedir. İşsizlerin yarısından fazlası uzun süredir iş bulamayanlardan oluşmaktadır.

*Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Ekonometri Bölümü Başkanı
bedriye@gazi.edu.tr

**Milli Prodüktivite Merkezi
drhsuicmez@yahoo.com

- Genel olarak yüzde 44-45 civarında seyreden istihdam oranı kadınlar için yüzde 22-23 düzeyinde bulunmaktadır. Yaşlıların da işgücüne katılımları düşüktür.
- Kayıt dışı istihdam yaygındır. Çalışanların yarıdan fazlası herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı bulunmamaktadır. Bu alanda mücadele için atılan adımlar oldukça yetersiz düzeydedir.
- İstihdam üzerindeki yüksek vergi kayıt dışını teşvik etmekte ayrıca gelir vergisi sistemi karışık bir durumda bulunmaktadır. İşsizlerin sadece yüzde 4'ü işsizlik yardımından yararlanabilmektedir.

Türkiye'de finansal piyasalarla ilgili kaygıların azaldığı ve mali piyasaların daha sağlam hale geldiğinin belirtildiği raporda en zayıf halka olarak işsizlik ve istihdam konularının olduğu açıkça vurgulanmaktadır.

Türkiye Ekonomisinde 2001 yılından itibaren yüksek olarak nitelendirilen büyüme hızlarının yakalanmasına rağmen, yüksek işsizlik oranlarının da beraberinde devam etmesi ve bunun neredeyse % 10'larda sabitlenmesi olgusu ile birlikte büyümenin "sanal mı yoksa reel mi" olduğu yolunda birçok tartışma da gündeme gelmiş bulunmaktadır. Bu tip büyüme istihdamsız büyüme olarak adlandırılmaktadır.

Bu makalede Türkiye'de yaşanan büyümenin birçok yazıda iddia edildiği gibi gerçekten istihdam yaratmayan bir büyüme olup olmadığı, eğer öyle ise bunun sebeple-

ri ve çözüm önerileri, sanayi sektörü içerisinde en büyük paya sahip olan imalat sanayii kapsamında analiz edilmektedir.

İktisat teorisinde istihdamsız büyüme genellikle teknolojik gelişmeler sonucu işgücü verimliliği artışlarına, maliyet yüksekliği nedeniyle yatırımların artırılmamasına ve uygulanan iktisat politikalarına bağlanmaktadır. Makalede bu bilgilerden hareketle kurulan modellerden yararlanılmıştır.

Milli gelir büyümesi ile imalat sanayiinin gelişimi arasında kuvvetli bir pozitif ilişkinin varlığı bilinmektedir. Şüphesiz istihdamsız büyüme ve işsizlik üzerine daha önce birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları büyüme ile istihdamı, diğer bazıları sermaye birimi ve büyümeyi ilişkilendirmiş, bazılarında ise büyümenin sürdürülebilirliği incelenerek büyümenin kaynaklarına inilmiştir. Büyüme muhasebeleri yapılarak ülkelerin karşılaştırıldığı çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan bazılarına III. Bölümde yer verilmiştir. Mevcut çalışmaların çoğu Türkiye genelinde yapılan çalışmalardır. Bu makalede ise diğerlerinden farklı olarak Türkiye imalat sanayiinde, büyüme rağmen istihdamın artırılmayışı 1988-2007 dönemi ele alınarak istihdam, üretim, verimlilik ve ücretler açısından ekonometrik modeller yardımıyla analiz edilmiştir. Böylece bir yandan işsizlik artarken bölüşüm parametrelerinde değişimler olup olmadığının araştırılması da hedeflenmiştir. Bu çerçevede dinamik etkinlik sürecinin gerekliliği ve Türkiye ekonomisi açısından

işsizliğin azaltılamamasının nedenleri ortaya konulmuştur.

Çalışma şu sistematik içinde gerçekleştirilmiştir; II.Bölümde önce toplam GSYİH büyüme hızı ve bunun içerisinde önemli bir yer tutan imalat sanayiindeki üretim, istihdam verimlilik ve reel ücret endekslerindeki gelişmeler incelenerek değerlendirilmiştir. III. Bölümde literatür taraması yapılmış, IV. Bölümde özgün olarak gerçekleştirildiğimiz ekonometrik analizler sunulmuş ve V. Bölümde genel değerlendirmeler ortaya konulmuştur.

II. TÜRKİYE GENELİNDE İŞSİZLİK VE İMALAT SANAYİNDE ÜRETİM, İSTİHDAM, VERİMLİLİK VE REEL ÜCRET ENDEKSLERİNE TOPLU BAKIŞ

2001 krizinden sonra Türkiye Ekonomisinde GSYİH artış hızı sürekli yükselen bir seyir izleyerek 2002-2007 döneminde ortalama büyüme hızı %6,8 olmuştur. Bu oran gelişmiş ülkelerin büyüme hızından biraz yüksek olmasına rağmen, gelişmekte olan önemli bazı ülkelerin ortalama büyüme hızının da altındadır.

Öte yandan ülkemizdeki büyüme hızı 2004 yılında %9,4 gibi dönemin en yüksek düzeyine ulaştıktan sonra 2005, 2006 ve 2007 yıllarında giderek düşmüştür. 2008'de de %4 civarında bir gerçekleşme beklenmektedir.

Bu genel büyüme hızına paralel olarak

imalat sanayinin büyüme hızı da 2004 yılında %11,9'a ulaşmış, izleyen yıllarda giderek düşmüş ve 2007'de % 5,4 olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi hem genel hem de imalat sanayi büyümesi 2004'den sonra önemli oranda düşüşler göstermiştir.

Türkiye'de istihdamdaki gelişmeler incelendiğinde konunun ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. 2002-2007 dönemindeki işsizlik oranlarına baktığımızda bu oranın % 10'ların altına düşürülemediği görülmektedir. Hatta 2007'de % 11,6 düzeyine ulaşılmıştır. Bu da yaklaşık 2,5 milyon işsiz insan demektir.

Bu oran işsizlik tanımındaki bazı eksiklikleri içeren bir tanımdır. Şöyle ki, hane halkı işgücü anketlerinde sadece son bir hafta içerisinde iş bulmak üzere resmi makamlara başvuran kişilerin sayısı esas alınmaktadır. Oysa iş bulma umudu olmadığından, işsiz olduğu halde iş aramak için makamlara başvurmayan en az 2 milyon civarında insanımız olduğu bilinmektedir. Bunların da atıl işgücü olduğu düşünülürse işsizlik oranı % 17'lere ulaşmaktadır (TÜİK, Mart 2008). Diğer yandan istihdama katılma oranı % 42 seviyesine inmiştir. Bilindiği üzere istihdama katılma oranı toplam çalışanların aktif nüfusa oranıdır. Aktif nüfus ise 15 yaş ve üzerindeki kişi sayımızdır. Ümidi kırılıp iş aramayanlar da hesaba katılırsa Türkiye'de hem işsiz sayısı çoğalmakta hem de işsizlik oranı yükselmektedir.

İstihdam oranı 2002-2007 döneminde ortalama % 45, işgücüne katılma oranı ise % 49' dur. Her iki göstergede de 2002' den itibaren düşüşler olmuştur. Örneğin 2004' de istihdam oranı %43, işgücüne katılma oranı ise % 47 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar son beş yıllık dönemde artan büyümeye karşın istihdam ve işgücüne katılma oranlarında ilerleme sağlanamadığını ve işsizlik oranında da artışlar olduğunu

açıkça ortaya koymaktadır.

İşsizlik ve istihdam bir yandan ülkede uygulanan sanayi politikaları öte yandan dış ticaret ve kur politikaları ile ve verimlilik gibi teknik bir kavramla yakından ilgili makro ekonomik bir konudur.

Aşağıdaki Tabloda dönemler itibariyle sermaye ve işgücü verimlilikleri ile işgücü başına düşen sermaye stoku ve artış hızları verilmektedir.

Tablo 1: Dönemler İtibariyle İşgücü ve Sermaye Verimliliği ve Artış Oranları

	Y/K	Y/L	K/L
1968-75	1,04 (- 12,8)	1 172 (3,3)	1 259 (18,9)
1976-80	0,53 (-14,7)	1 427 (3,6)	2 722 (22,6)
1981-85	0,45 (- 2,9)	1 525 (2,8)	3 412 (6,0)
1986-90	0,46 (0,3)	1 881 (6,0)	4 134 (5,7)
1991-95	0,42 (- 2,3)	2 115 (3,0)	5 030 (5,3)
1996-2000	0,39 (-2,0)	2 349 (3,4)	5 975 (5,4)
2001-2006	0,39 (1,2)	2 739 5,1	7 005 (4,0)

Kaynak: TÜİK Elektronik Veri Tabanı-Kendi hesaplamalarımız.

Parantez içindeki değerler ilgili dönem için ortalama artış hızını göstermektedir.

Y: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla, K: Sermaye Stoku, L: İstihdam: 15+ yaş

1998 fiyatlarıyla. Burada Y/K sermaye verimliliği, Y/L emek verimliliği, K/L sermaye yoğunluğudur.

Burada K sermaye stoku sabit sermaye yatırımı verileri kullanılarak tarafımızdan aşağıdaki yöntemle hesaplanmıştır.

$$K_t = (1 - d)K_{t-1} + I_t \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de K_{t-1} , başlangıç dönemi sermaye stokunu, $0 < d < 1$ aralığında tanımlı aşınma payını, I_t ise t dönemindeki sabit sermaye yatırımlarını göstermektedir. g, ortalama büyüme hızını göstermek üzere, Nehru ve Dhareshwar (1993) çalışmasını takiben aşınma oranı 0,05 alınmış ve K_{t-1} aşağıdaki gibi hesaplanmıştır.

$$K_t = I_t / (g + d) \quad (2)$$

Tabloya bakıldığında yaklaşık son 40 yıllık dönemin kısmi verimlilikleri şöyle bir durum sergilemektedir:

2001-2006 dönemi sermaye verimliliği artış oranı diğer dönemlere göre pozitif bir seyir izlemiş ve yıllık ortalama %1,2 oranında artmıştır. 1986-90 dönemi hariç önceki dönemlerin tamamında sermaye verimliliği artış oranları negatif çıkmıştır. Emek verimliliğine gelince 2001-2006 döneminde yıllık ortalama artış hızı %5,1'lik bir performans göstererek nispeten yüksek düzeye ulaşmıştır. 2001 sonrası dönem her iki verimlilik göstergesi açısından da olumlu durumdadır. Ancak verimlilik açısından

olumlu olarak yaşanan bu sürecin istihdamın artırılmasına dolayısıyla işsizliğin azaltılmasına neden katkı yapmadığı bu makalede araştırılan ve tartışılan konulardan biridir. Diğer yandan sermaye yoğunluğundaki artış dönemler itibariyle giderek azalmıştır. Bu da son 20-25 yılda Türkiye'nin ciddi bir yatırım erozyonu içinde olduğunu göstermektedir.

Türkiye'deki ekonomik büyümenin niteliği hakkında bir fikir sahibi olabilmek için öncelikle üretim, istihdam, verimlilik ve ücret değişkenleri arasındaki ilişkilere topluca bir göz atmak gereklidir. Bu amaçla aşağıda önce 1988- 2007 dönemi incelenmiş daha sonra bu dönem ikiye ayrılarak kriz yılı olan 2001 öncesi ve sonrası olmak üzere incelemeler yapılmıştır.

İlk olarak Türkiye İmalat sanayiinde 1988-2007 döneminde üretim, istihdam, verimlilik ve ücret endekslerindeki değişimler dönemselsel olarak incelenmiştir. Endekslerdeki gelişmeler üçer aylık dönemler itibariyle Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5'de yer almaktadır. Ayrıca endekslere topluca bir arada bakabilmek için 1988-2007 arası yıllık olarak da incelenmiş ve Tablo 6'da verilmiştir.

Tablolarda 1997 yılı baz alınmış ve endeks sayısı 100 olarak gösterilmiştir. Dönemlerde yer alan indeks sayıları ise 1997 yıllık ortalama değerlerine göre değişimi göstermektedir.

Tablo 2: Dönemler İtibariyle İmalat Sanayi Üretimde Çalışanlar Endeksi (1997 = 100)

Yıl	1. Dönem			2. Dönem			3. Dönem			4. Dönem			Yıllık Ortalama		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1988	181,7	103,4	118,2	190,2	108,9	123,5	169,8	109,7	119,7	183,0	101,2	115,9	181,2	105,8	119,3
1989	177,5	96,4	111,9	182,6	102,8	117,3	172,0	106,6	117,9	179,9	99,9	114,3	178,0	101,4	115,4
1990	167,7	99,3	112,1	180,4	103,9	117,7	168,9	104,8	115,9	180,1	96,4	111,6	174,3	101,1	114,3
1991	166,7	89,1	103,7	169,0	88,4	103,2	156,4	87,5	100,1	170,7	80,8	97,3	165,7	86,5	101,1
1992	154,9	77,9	92,4	159,7	81,0	95,5	151,9	80,3	93,6	160,6	79,5	94,4	156,8	79,7	94,0
1993	138,3	78,1	89,4	146,8	80,4	92,5	157,2	81,7	95,7	145,7	80,4	92,2	147,0	80,2	92,5
1994	132,9	81,1	90,8	135,6	78,4	88,8	143,7	76,5	88,9	132,7	77,7	87,7	136,2	78,4	89,1
1995	111,2	81,0	86,6	120,4	85,1	91,6	121,4	88,5	94,5	116,6	89,4	94,3	117,4	86,0	91,8
1996	102,5	88,5	91,0	106,2	91,1	93,8	112,9	93,1	96,7	107,9	96,3	98,4	107,4	92,3	95,0
1997	92,7	96,4	95,7	100,4	98,7	99,0	107,3	103,0	103,8	99,6	101,9	101,5	100,0	100,0	100,0
1998	86,9	100,8	98,3	94,2	103,0	101,4	100,6	103,5	103,0	93,0	99,1	98,1	93,7	101,6	100,2
1999	83,0	92,3	90,6	91,7	92,7	92,4	93,7	91,5	91,9	87,4	90,2	89,8	89,0	91,7	91,2
2000	76,0	87,2	85,1	85,2	91,8	90,5	89,3	92,1	91,7	83,7	90,0	89,0	83,6	90,3	89,1
2001	74,5	86,2	84,0	80,5	83,0	82,4	80,1	81,8	81,5	77,7	79,1	78,9	78,2	82,5	81,7
2002	66,0	80,9	78,2	70,8	84,9	82,5	73,7	86,3	84,3	73,7	85,3	83,6	71,1	84,4	82,2
2003	63,3	86,0	82,2	66,2	87,5	84,0	69,8	88,4	85,5	65,8	86,1	83,2	66,3	87,0	83,7
2004	54,7	88,1	82,8	58,9	91,4	86,3	63,1	91,7	87,4	59,4	89,2	85,0	59,0	90,1	85,4
2005	49,1	90,9	84,4	54,7	90,3	84,8	57,7	90,7	85,8	55,1	88,8	84,1	54,2	90,2	84,8
2006	47,5	89,2	82,8	52,6	89,2	83,6	54,4	90,5	85,2	53,5	90,2	85,1	52,0	89,8	84,2
2007	46,0	91,5	84,7	50,6	91,3	85,3	54,7	92,3	86,8						

Kaynak: TÜİK Elektronik Veri Tabanı-Kendi hesaplamalarımız

Tablo 3: Dönemler İtibarıyla İmalat Sanayi Üretim Endeksi(1997=100)

Yıl	1. Dönem			2. Dönem			3. Dönem			4. Dönem			Yıllık Ortalama		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1986	68,6	44,6	49,8	71,7	47,5	53,0	79,3	49,0	56,0	86,7	54,0	61,8	76,6	48,8	55,2
1987	77,2	47,5	54,2	82,7	52,0	59,0	86,0	51,5	59,5	103,4	61,4	71,6	87,3	53,1	61,1
1988	89,9	54,2	62,4	88,7	52,2	60,7	87,5	51,1	59,6	91,5	55,6	64,4	89,4	53,3	61,8
1989	86,3	51,0	59,2	76,6	55,8	60,3	85,4	57,9	64,0	89,1	62,4	68,7	84,4	56,8	63,1
1990	85,4	59,9	65,6	86,1	60,5	66,1	89,7	64,0	69,6	94,5	68,9	74,9	88,9	63,3	69,1
1991	84,8	56,2	62,8	85,5	62,4	67,4	94,5	68,5	74,1	96,7	71,0	77,0	90,4	64,5	70,3
1992	83,7	64,6	68,7	88,6	64,9	70,0	96,2	70,3	75,9	96,9	72,9	78,4	91,4	68,2	73,3
1993	85,9	65,4	69,8	92,0	75,6	79,1	99,5	78,9	83,4	96,8	83,5	86,5	93,6	75,9	79,7
1994	90,6	68,9	73,6	95,0	59,8	67,5	99,2	65,7	72,9	99,0	72,3	78,4	96,0	66,7	73,1
1995	86,2	70,3	73,7	93,2	79,3	82,4	100,3	83,9	87,5	98,2	85,5	88,4	94,5	79,8	83,0
1996	91,3	78,1	80,9	92,8	86,8	88,2	96,1	89,5	91,1	108,9	92,8	96,5	97,3	86,8	89,2
1997	93,8	88,2	89,4	96,5	98,9	98,4	100,8	104,4	103,6	108,9	108,5	108,6	100,0	100,0	100,0
1998	91,4	97,3	96,1	95,8	101,2	100,1	106,6	102,5	103,4	108,8	98,8	100,9	100,7	100,0	100,1
1999	94,7	84,6	86,7	103,0	100,0	100,6	91,2	97,9	96,5	94,0	101,2	99,7	95,7	95,9	95,9
2000	80,6	91,1	88,9	84,0	111,2	105,5	89,7	112,1	107,4	104,5	106,9	106,4	89,7	105,3	102,1
2001	86,2	89,1	88,5	85,4	94,3	92,4	89,6	97,7	96,0	97,1	91,5	92,7	89,6	93,2	92,4
2002	88,2	92,4	91,5	91,7	108,7	105,1	97,8	109,5	107,1	97,5	108,6	106,3	93,8	104,8	102,5
2003	91,1	103,9	101,2	92,4	115,3	110,5	100,4	123,0	118,3	99,4	123,1	118,1	95,8	116,3	112,0
2004	92,1	118,9	113,3	94,0	138,9	129,5	96,6	137,0	128,6	99,4	129,8	123,4	95,5	131,2	123,7
2005	87,9	128,0	119,6	98,1	141,4	132,3	100,7	142,6	133,9	101,5	140,7	132,5	97,0	138,2	129,6
2006	82,8	133,5	122,9	104,0	153,3	143,0	107,1	149,5	140,7	107,4	149,2	140,4	100,3	146,4	136,8

Kaynak: TÜİK Elektronik Veri Tabanı-Kendi hesaplamalarımız

Tablo 4: İmalat Sanayi Üretimde Çalışan Kişi Başına Kısmi Verimlilik Endeksi (1997 = 100)

Yıl	1. Dönem			2. Dönem			3. Dönem			4. Dönem			Yıllık Ortalama		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1988	49,5	52,4	52,8	46,6	47,9	49,1	51,5	46,6	49,8	50,0	54,9	55,6	49,4	50,5	51,8
1989	48,6	52,9	52,9	41,9	54,3	51,4	49,7	54,3	54,3	49,5	62,5	60,1	47,4	56,0	54,7
1990	50,9	60,3	58,5	47,7	58,2	56,2	53,1	61,1	60,1	52,5	71,5	67,1	51,1	62,8	60,5
1991	50,9	63,1	60,6	50,6	70,6	65,3	60,4	78,3	74,0	56,6	87,9	79,1	54,6	75,0	69,8
1992	54,0	82,9	74,4	55,5	80,1	73,3	63,3	87,5	81,1	60,3	91,7	83,1	58,3	85,6	78,0
1993	62,1	83,7	78,1	62,7	94,0	85,5	63,3	96,6	87,1	66,4	103,9	93,8	63,6	94,6	86,1
1994	68,2	85,0	81,1	70,1	76,3	76,0	69,0	85,9	82,0	74,6	93,1	89,4	70,5	85,1	82,1
1995	77,5	86,8	85,1	77,4	93,2	90,0	82,6	94,8	92,6	84,2	95,6	93,7	80,4	92,6	90,4
1996	89,1	88,2	88,9	87,4	95,3	94,0	85,1	96,1	94,2	100,9	96,4	98,1	90,6	94,0	93,8
1997	101,1	91,6	93,5	96,0	100,3	99,5	93,8	101,5	99,9	109,2	106,6	107,1	100,0	100,0	100,0
1998	105,2	96,5	97,8	101,7	98,3	98,7	106,0	99,0	100,4	117,0	99,7	102,9	107,5	98,4	100,0
1999	114,1	91,7	95,7	112,3	107,9	108,9	97,3	107,0	105,0	107,6	112,2	111,0	107,8	104,7	105,2
2000	106,1	104,5	104,5	98,6	121,1	116,6	100,4	121,7	117,1	124,9	118,8	119,6	107,5	116,5	114,5
2001	115,7	103,1	105,1	106,1	113,5	112,1	111,5	119,4	117,7	124,5	116,1	117,6	114,5	113,0	113,1
2002	133,8	114,1	117,0	129,5	127,9	127,4	132,6	126,9	126,9	132,3	127,2	127,0	132,1	124,0	124,6
2003	143,9	121,0	123,4	139,6	131,7	131,4	143,8	139,0	138,2	151,1	143,1	142,1	144,6	133,7	133,8
2004	168,4	135,0	136,8	159,6	152,0	150,1	153,1	149,4	147,1	167,3	145,5	145,2	162,1	145,5	144,8
2005	179,0	140,8	141,7	179,3	156,6	156,0	174,5	157,2	156,1	184,2	158,4	157,6	179,3	153,3	152,9
2006	174,3	149,7	148,4	197,7	171,9	171,1	196,9	165,2	165,1	200,7	165,4	165,0	192,4	163,1	162,4

Kaynak: TÜİK Elektronik Veri Tabanı-Kendi hesaplamalarımız

Tablo 5: İmalat sanayiinde Saat Başına Reel Ücret Eendeksi (1997=100)

Yıl	1. Dönem			2. Dönem			3. Dönem			4. Dönem			Yıllık Ortalama		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1988	39,8	63,9	58,2	40,9	60	55,1	43,2	66,6	60,8	44,1	75,9	67,9	42	66,6	60,5
1989	42,9	76,1	66,6	53,4	77,8	72	67,2	80,9	80,3	76,9	87,7	89,1	60,1	80,6	77
1990	67	89,5	85,6	81,1	87,2	89,9	89,8	100,7	102,7	82,7	93	95	80,1	92,6	93,3
1991	77,2	129,7	115,7	82,5	133,6	120,2	119,1	129,6	134,7	140,1	126,8	142,5	104,7	129,9	128,2
1992	114,8	121,5	126,5	132,1	130,3	139,3	129,3	130,5	139	127,1	127,4	135,2	125,8	127,4	135
1993	126,8	139,6	142,2	127,6	140,9	143,5	123	130,6	135,8	143,4	128,2	141,8	130,2	134,8	140,8
1994	139,9	132,2	141,9	104,8	101,7	108,8	94,6	95,6	101,3	110,3	89,6	102,4	112,4	104,7	113,5
1995	97,8	96,4	99,9	92	97,2	98,9	79,3	97,2	94,3	100	91,2	96,2	92,2	95,5	97,3
1996	89,2	95,4	95	93	91,9	93,7	86,6	102,7	100	83	100,5	97	87,9	97,6	96,4
1997	87,1	104,1	99,9	110,4	99,1	102	99,2	102,2	101,6	99,3	95,2	96	100	100	100
1998	107	99,2	99,8	106,8	100,5	101,4	100,2	101,2	100,7	103,9	96	97,4	104,4	99,2	99,8
1999	110,7	113,4	112	122,9	106,8	110,2	133,2	110,2	115,4	127,3	100,7	106,1	123,5	107,7	110,9
2000	137,5	107,5	111,6	137,7	103,6	109,4	146,8	106	113,2	149,2	102,8	111,1	142,8	104,9	111,3
2001	143,4	101,2	107	120,5	87,4	93,4	124,5	89,1	95,3	117,8	82,1	88,3	126,5	89,9	96
2002	125,3	85,9	90	127,6	84,6	89,5	129,6	88,1	92,7	125,9	83	87,9	127,1	85,4	90
2003	122,2	86,7	89,2	116,3	82,3	84,8	118,6	87,1	89,2	124,5	87,2	90	120,4	85,8	88,3
2004	125,8	88,9	89,4	125,2	88,5	89,1	125,2	91,7	92,2	128,1	90,6	91,4	126	89,9	90,5
2005	136,8	92	92,3	132	90,3	91	136,5	92,6	93,7	138,9	90,5	92	136	91,3	92,2
2006	131,4	93,7	93,2	128,4	91,5	91,5	131,1	93,7	93,7	136,9	93,3	93,9	131,9	93	93,1

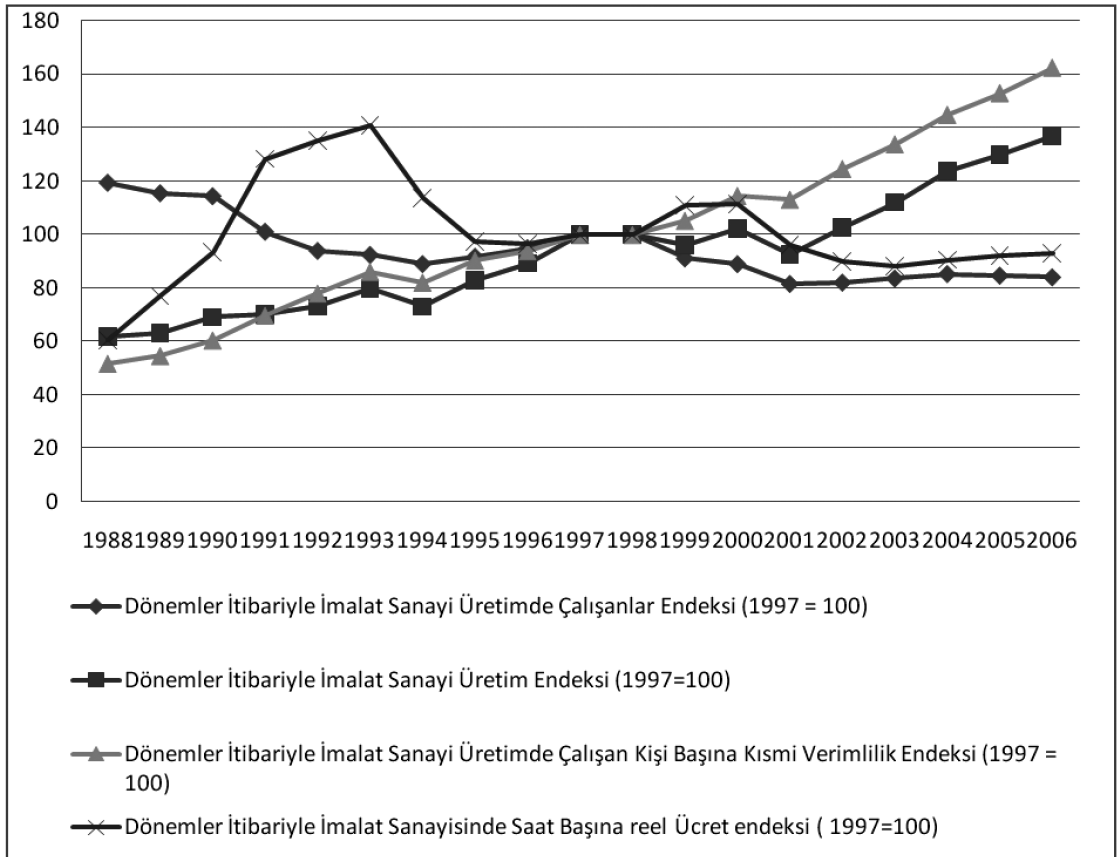
Kaynak: TÜİK Elektronik Veri Tabanı-Kendi hesaplamamız

II.1 Çalışanlar Endeksindeki Gelişmeler

İlk olarak Tablo 2’de yer alan 1988-2007 döneminde İmalat Sanayiinde üretimde çalışanlar endeksindeki gelişmelere bakıldığında şu saptamalar yapılabilir; 1997 yılını 100 kabul ederek 2006 yılına kadar istihdam endeksinin zaman zaman değişmekle beraber genel olarak düştüğü saptanmıştır. Örneğin 1997 yılında 100 olan endeksin 1999’da 91,2’ye düştüğü 2001’deki büyük

krizde ise 81,7’ ye düştüğü görülmektedir. 2001 krizinden sonra istihdam endeksinde görece de olsa kısmi artışlar izlenmektedir. Örneğin 2002’de 82,2, 2005’de 84,8 ve 2006’da ise 84,2 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu tabloya göre 2002 yılından itibaren tatmin edici olmasa da çok düşük miktarda bir artış yaşanmıştır. Ancak bu gelişmeler 1997 yılındaki seviyesine hiçbir zaman ulaşamamıştır. Nitekim 1997 yılına göre 2006 da % 16’lık bir istihdam düşüşü

Grafik 1: Yıllar İtibariyle İmalat Sanayine İlişkin Çeşitli Endeksler

kaydedilmiştir. Öte yandan yine tablodan izlenebileceği gibi 1988 yılında istihdam endeksi 119,3'dür. Demek ki 1980'li yıllardaki istihdam düzeylerine ne 90'lı yıllarda ne de 2000'li yıllarda ulaşılammıştır.

Sonuç olarak 1988-2006 döneminde başlangıç yılı olan 1988'e göre imalat sanayiinde istihdam zaman zaman iniş çıkışlara rağmen genel olarak gerilemiştir. Bu düşüş son 20 yılda Türkiye'de üretimin artmasına rağmen istihdamda bir gelişme olmadığını göstergesidir.

İmalat sanayiinde 1997 yılı baz alındığında 1988-2007 döneminde devlet kesiminde üretimde çalışanlar endeksi devamlı olarak azalmıştır. 1997'de 100 olan endeks 2006'da 52'ye inmiştir. Kuşkusuz bu durum kamunun yeniden yapılanma ve özelleştirme politikalarıyla yakından ilgilidir. Aynı dönemde özel kesim çalışanlar endeksinde ise iniş çıkış eğilimleri vardır. 1997'de 100 olan endeks 2001'de 82,5'e inmiş, 2002'den sonra ise yükselerek son yıllarda 90 rakamına ulaşmıştır. Ama hala 1997 seviyesinin altındadır. Özel kesimin çalışanlar endeksindeki bu görünüm sektörün konjonktürel gelişmelerden yakından etkilendiğini göstermektedir.

II.2. Üretim Endeksindeki Gelişmeler

İkinci olarak Tablo 3'te yer alan üretim endekslerindeki gelişmeler değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılabilir; 1997 yılında 100 olan üretim endeksi 1986 yılında 55,2'dir. 1993 yılına kadar sürekli yüksel-

rek 79,7 olan üretim endeksi 1994'de 73,1'e düşmüştür. Ülkemizde, 1994 yılının ilk çeyreğinde büyük bir kriz yaşanmış olduğu düşünülürse bu sonuç normaldir. 1995 yılından itibaren giderek yükselen üretim endeksi 1997'de 100 olmuş, 1999'da ise tekrar 95,9'a düşmüştür. Türkiye'nin 1999 yılında yaşadığı deprem afeti düşünülürse bu sonuç da normal olarak kabul edilir. 2000 yılında yeniden yükselen üretim endeksi 102,1 olmuş, 2001'de ise yeniden 92,1'e düşerek % 10'luk önemli bir gerileme kaydetmiştir. Bu düşüş 2001 yılında yaşanan Cumhuriyet tarihimizin en büyük ekonomik krizinin sonucudur. 2002 yılından itibaren yeniden yükselişe geçen üretim endeksi 2006 yılına kadar sürekli yükselerek 136,3 değerine ulaşmıştır. Son yirmi yılla topluca baktığımızda kriz yıllarında doğal olarak düşüş gösteren üretim endeksinin genel trendi ise artış yönünde olmuştur. Sürekli ve istikrarlı bir artış ise 2002-2006 döneminde yaşanmıştır. Ancak bir önceki tabloyu değerlendirirken de belirtildiği gibi üretimdeki bu büyüme trendi ne yazık ki istihdamda aynı gidişatı gösterememiştir.

İmalat sanayiinde 1997 yılı baz olarak alındığında, 1986-2006 döneminde devlet kesiminde üretim endeksi çeşitli iniş çıkışlar göstermiştir. 1997'de 100 olan endeks 2001'de 89,6'ya kadar düşmüş, bu tarihten sonra da sürekli artarak 2006'da 100,3'e çıkmıştır. Böylece 1997 seviyesi ancak 2006'da yakalanmıştır. Aynı dönemde özel kesim üretim endeksinde ise kriz yıllarında

düşüşler olmuş, 2001'den sonra sürekli artan endeks 2006'da 146,4'e yükselmiştir.

II.3. Emek Verimliliğindeki Gelişmeler

Üçüncü olarak Tablo 4'de yer alan emek verimliliği endeksleri incelenmiştir. Aynı dönemde emek verimliliği gelişmelerine bakıldığında şu sonuçlar çıkarılabilir; 1997 baz alındığında 2006 yılındaki emek verimliliği endeksinin 162,4 olduğu görülmektedir. Bu, ilk bakışta oldukça yüksek bir artış olarak gözükmektedir. Ancak çalışmadaki diğer bulgularla bir arada değerlendirildiğinde bu rakamların teknolojik gelişmeye ya da beşeri sermaye artışına dayanan bir sonuç olmayıp özellikle kamu kesimindeki istihdam daralmasıyla, özel kesimin sermaye donanımı ithaline dayanan tartışmalı bir gelişme olduğu ileri sürülebilir.

Emek verimliliği 1988 yılında 51,8 iken 1997'de 100 ve 2006'da da 162 olarak hesaplanmıştır. 20 yıllık dönemde zaman zaman küçük oranda iniş çıkışlar olmasına karşın genel olarak oldukça yüksek sayılabilecek bir artış söz konusu olmuştur. Ancak bu artış, beraberinde istihdam ve yatırım artışını sürükleyemediği için statik verimlilik artışı olarak nitelendirilmektedir. Böylece Türkiye imalat sanayiinin son 20 yılda istihdam ve yatırım konularında önemli bir duraksama çizgisi içerisine girmiş olduğu ortaya konulmaktadır.

İmalat sanayiinde 1997 baz yılına göre 1988-2006 döneminde devlet kesiminde emek verimliliği endeksi sürekli olarak art-

mıştır. 1997'de 100 olan endeks 2006'da 192,4'e ulaşmıştır. Kuşkusuz bu durum kamunun yeniden yapılanma, özelleştirme ve istihdam politikalarıyla yakından ilgilidir. Aynı dönemde özel kesim emek verimliliği endeksinde de olumlu gelişmeler olmuş, 1997'de 100 olan endeks 2006'da 163,1'e yükselmiştir.

II.4. Ücret Endeksindeki Gelişmeler

İmalat sanayiinde 1988-2006 arası reel ücret gelişmeleri ise Tablo 5'de izlenmektedir. 1997 baz yılına göre daha önceki yıllarda önemli oranda iniş çıkışlar gösteren reel ücret endeksi 1998'den sonra daha kararlı bir çizgi izlemiştir. Örneğin 1991 yılında 128,2 olan reel ücret endeksi 1993'de 140,8'e yükselmiştir. 1994 krizinde ise büyük bir düşüş göstererek 113,6'ya gerilemiştir. 1995 ve 1996 yıllarında da düşüşler devam etmiş, 1999 yılında ise yükselerek 110,9'a ulaşmıştır. 2000 yılına gelince tekrar düşmeye başlayan bu endeks değeri 2003 yılında 88,3'e kadar gerilemiştir. 2003'den sonra ise kısmi oranda iyileşmeler gözlenmiş ve 2006'da 93,1 seviyesine ulaşmıştır. Ele alınana diğer reel göstergelere göre en çok oynaklığın bulunduğu endekstir. 2006 yılında ise 1997 yılına göre reel ücretlerde % 7'lik bir düşüş meydana gelmiştir.

İmalat sanayiinde 1988-2007 döneminde, devlet kesiminde 1997 bazlı reel ücret endeksi çeşitli iniş çıkışlar göstermiştir. 1997'de 100 olan endeks 2006'da 131,9 olmuştur. Aynı dönemde özel kesimde reel

ücret endeksi de iniş çıkış eğilimleri göstermiştir. 1997’de 100 olan endeks 2006’da 93’e düşerek 7 puan gerilemiştir.

1980 sonrası ücret gelişmelerine daha geniş bir perspektiften bakıldığında ise aşağıdaki bulgulara ulaşılmaktadır.

Ücretlerin Türkiye’de 1980 sonrası seyrine bakıldığında, işgücü piyasasının kurumsal yapısındaki değişimler ve makroekonomik politikalar sonucu inişli çıkışlı bir yapı gözlenmektedir. 1980’li yıllarda küresel rekabet koşullarının daha da önem kazanması ile birlikte, reel ücretlerde sert bir iniş gerçekleşmiştir. 1980’lerin sonlarına doğru ise sendikal faaliyetlerin serbestleşmesi ve ekonomideki büyümenin etkisi ile önceki dönemde kaydedilen kayıpları fazlası ile telafi edici bir çıkış dönemi yaşanmıştır. Bununla beraber bu dönemde kamu ücretlerindeki artışların, özel sektör ücretlerindeki kazanımların önünü açan bir lider rolü üstlendiği söylenebilir. Ancak 1994 krizi ile birlikte gelen kârlılık darboğazları ve aynı zamanda kamu bütçe açıklarının artan baskısı, gerek özel, gerekse kamu sektöründe ücretlerin bir kez daha düşüşe geçmesine neden olmuş, bu genel düşüş 2001 krizi ile daha da belirginleşmiştir.

Buraya kadar incelenen tablolardan görülmüştür ki son 20 yılda üretim ve verimlilik artarken, istihdam ve reel ücretlerde düşüşler meydana gelmiştir. İstihdamdaki düşüşlere göre ücretlerde daha büyük dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu sonuç Türkiye’de yaşanan büyüme olgusunun istihdam

yaratmayan bir nitelikte olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Bu sonucun, Türkiye Kalkınma Bankasının, imalat sanayiinin yapısal analizi ve sektörel performans değerlendirmesi isimli çalışma raporunda, üretim artışına rağmen oluştuğu ortaya konulmuştur (TKB 2007, s.3-4).

Bunun nedenleri bu makalenin yanı sıra başka çalışmalarda da incelenmiştir. Örneğin Taymaz-Suiçmez “Türkiye’de Verimlilik Büyüme ve Kriz” adlı çalışmada özel imalat sanayiinde emek verimliliği artarken, ücretlerin gerilemiş olduğu 2000 - 2004 yılları arasında yapılan bir analizle ortaya çıkarılmıştır (Taymaz ve Suiçmez, 2005:63) .

II.5. Son On Yıllık Dönemle İlgili Değerlendirmeler

Bu genel değerlendirmenin ardından son on yıllık dönem olan 1997-2007 döneminde imalat sanayiinde reel değişkenlerin seyrinin topluca izlenebilmesine imkan veren Tablo 6 hazırlanmıştır.

1997-2007 döneminde reel sektör değişmelerine bakıldığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır;

- **üretim** yüzde 37 oranında **artmıştır**.
- **istihdam** yüzde 16 oranında **daralmıştır**.
- emek **verimliliğinde** yüzde 62’lik **artış** olmuştur.

Tablo 6: İmalat Sanayii İstatistiklerine Toplu Bakış

Yıllar	İmalat Sanayii Üretim	İmalat Sanayi Katma Değer	İmalat Sanayii Üretimde Çalışanlar	İmalat Sanayii Üretimde Çalışılan Saat	Üretimde Çalışan Başına Verimlilik	Üretimde Çalışılan Saat Başına Verimlilik	Reel Kazanç (Üretimde Çalışan Kişi Başına)	Reel Ücret (Üretimde Çalışılan Saat Başına)	Reel Kazanç (Diğer İşlerde Çalışan Kişi Başına)
1998	100,1	101,2	100,2	99,5	100	100,7	98,1	99,7	104,4
1999	95,9	95,4	91,2	89,2	105,2	107,5	108,7	110,7	110,3
2000	102,1	101,6	89,1	88,1	114,5	115,7	110,2	111,3	113,1
2001	92,4	93,3	81,7	79	113,1	116,9	95,4	95,1	100,7
2002	102,5	103	82,2	80,7	124,6	126,9	87,8	90	96,6
2003	112	111,9	83,7	82,3	133,8	136,1	82,3	88,3	96,2
2004	123,7	123,2	85,4	84,6	144,8	146,1	83,4	90,5	96,7
2005	129,6	130,6	84,8	83,7	152,9	154,8	84,9	92,3	97,8
2006	136,8	140,3	84,2	82,8	162,4	165,2	85,4	93,1	100,7

Kaynak: Türkiye Kalkınma Bankası,(2007), “Türkiye İmalat sanayiinin Yapısal Analizi ve Sektörel Performans Değerlendirilmesi,” s.4 ve Kendi Hesaplamalarımız.

- Ücretlerde ise endeks değerinde 1999 ve 2000 yıllarında bir artış görülmüşse de 2001’deki büyük düşüşle birlikte 2006 yılında hala 1997’deki değerinin altındadır. Üretimde çalışan kişi başına reel kazanç % 15, üretimde çalışılan saat başına reel ücret ise yüzde 7 oranında gerilemiştir.

Böylece bir yandan işsizlik öte yandan bölüşüm parametrelerinde bozulma gözük-mektedir.

Bu durumda daha az istihdam ile daha

çok üretim elde edilmiştir. Bu görünüm “ekonomiklik” prensiplerine uygundur. Ancak eğer bir ülkede işsizlik temel sorun ise istihdamı azaltarak yani işsizliği arttırarak değil de, daha çok istihdam ile çok daha fazla üretim yapabilmenin yolları bulunmalıdır. Yani dinamik etkinlik denilen ve istihdamın, üretimin, verimliliğin, yatırımların ve ihracatın hep bir arada arttırıldığı bir sürecin yaşanması gereklidir.

1997’den 2007’ye gelinceye kadarki 10 yılda, % 62,5 oranında artmış gözüken emek verimliliği hakkında ise şunlar düşü-

nülmektedir; Bilindiği üzere emek verimliliği, üretim endeksinin istihdam endeksine bölünmesiyle bulunur. Dolayısıyla bu iki endeksin oynaklığından da etkilenir. Örneğin; üretim endeksindeki azalma istihdam endeksindeki azalmadan daha küçükse emek verimlilik endeksi sanki “artmış” gibi gözükür. Nitekim 20.12.2005 tarihli DİE Haber Bülteni verilerinde; 2005 yılı I. Döneminde devlet kesiminde imalat sanayiinde üretim endeksi yüzde 4,6 oranında azalmış, istihdam endeksi 10,2 oranında azalmış, ancak emek verimliliği yüzde 6,3 oranında “artış” göstermiştir.

Oysa hem üretim hem de istihdam azalmıştır. Üretmek ve iş yaratmak sorunu olan bir toplum için bu durum aslında son derece olumsuzdur.

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere klasik iktisatçıların “her arz kendi talebini yaratır” söylemi gerçekleşmemektedir. Çünkü üretim ve verimlilik arttığı halde istihdamın ve ücretlerin artmadığı hatta gerilediği görülmektedir. Bu durum bölüşüm parametrelerinin giderek daha da bozulması anlamına gelmektedir. Bu noktada “iyi” bir kamu düzenleyiciliğine ve denetimine ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu durumda işsizliğin azaltılamaması şu nedenlere bağlanmaktadır; İlk sorumlu olarak 2001 yılında uygulamaya konan güçlü ekonomiye geçiş programının içeriği ile ilgili argümanlar gösterilebilir Bu programda öncelik büyüme ve istihdama değil fiyat istikrarının sağlanmasına verilmiştir. Dolayısıyla

bu program kapsamındaki uygulamalar hep bu doğrultuda olmuştur. İşsizliğin azaltılamaması yolundaki ikinci etken AB sürecindeki yapısal değişimlerdir. Bu süreçte özellikle tarım sektörüne yönelik yapısal reformlar büyük bir gizli işsiz kitlesinin sanayie ve kentlere doğru kaymasına yol açmıştır. Fakat, sanayi ve hizmet sektöründeki kapasitelerin açığa çıkan bu iş gücünü işlendirebilme yeteneğinin zayıf olması, kentlere göç eden bu kişilere istihdam olanağı sağlayamamıştır. Üçüncü etken emek verimliliğindeki yüksek artışlardır. Her ne kadar uzun dönemde emek verimliliği artışları istihdam yaratabilse de kısa dönemde verimlilik artışı ile işsizlik arasında ters orantı olduğu görülmektedir. Özellikle özel kesimdeki verimlilik artışında teknolojik gelişmeye bağlı olarak bir işsizlik yaratıldığı ortadadır. Dördüncü faktör de 2001 krizini yoğun bir şekilde yaşayan girişimci çevrelerin yeni iş ve istihdam yaratma konusundaki tedirginlikleridir.

II.6. 2001 Krizi Öncesi ve Sonrası Karşılaştırmalar

1988-2007 dönemi için yapılan toplu değerlendirmelerden sonra ülkemizde yaşanan en büyük kriz olarak nitelendirilen 2001 ekonomik krizinin istihdam ve emek verimliliği üzerinde etkilerini incelemek için Tablo 6’ dan yararlanarak aşağıdaki değerlendirmeler yapılmıştır.

Kriz öncesi istihdam endeksi 1997 düzeyinin altında iken kriz sonrasında birer puanlık artışlarla 2004 yılına kadar kısmi iyileşmeler göstermiş ama, yine de 1997 seviyesinin çok altında kalmıştır. Örneğin 2006'daki istihdam seviyesi 1997'nin 16 puan aşağısındadır. 2001 krizi öncesine biraz daha yakından baktığımızda 2000 yılında 89 olan endeks 2001'de 81'e düşmüştür. Bu düşüş doğaldır ki sadece istihdamda değil, üretim, verimlilik, ücretler gibi diğer tüm reel göstergelerde hep birden olmuştur. İşgücü verimliliğindeki gelişmelere baktığımızda ise şunları görmekteyiz; 2001' de 2000 yılına göre verimlilik bir puan kadar küçük bir düşüş göstermiştir. Ancak 1997 baz yılına göre 2000'de verimlilik 114,5 puan olmuş, kriz sonrası yıllarda düzenli olarak artan bir seyir izlemiş ve 2006'ya gelindiğinde 162,4 e ulaşmıştır.

Bu da gösteriyor ki kriz öncesine göre, sonraki yıllarda emek verimliliği ilk bakışta oldukça yüksek düzeylerde artış hızları kaydetmiştir. Emek verimliliği artışı ya mevcut istihdamla daha çok üretilerek ya aynı üretim daha az insanla sağlanarak ya da daha az istihdam ile daha çok üretilerek sağlanabilir.

Herhangi bir üretim sürecinde bu seçeneklerden biri olduğunda emek verimliliği artmış görünür. Ancak, her artış ciddi biçimde analiz edilmeli ve ülkenin içinde bulunduğu (durgunluk, işsizlik, enflasyon vs) makro ekonomik koşullar dikkate alınarak ideal bir "verimlilik artışı" tipi üzerinde durulmalıdır.

III. LİTERATÜR TARAMASI

İktisat literatüründe gerek ekonominin geneli, gerekse imalat sanayi özelinde büyüme, istihdam, işsizlik ve verimlilik ilişkileri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazılarında ekonometrik araştırmalar yapılmış, bazıları da monografî türünde çalışmalardır.

1929 büyük buhranından itibaren yaşanan gelişmeler ve 1970'li yıllardan sonra şiddeti ve süresi artan krizler, klasik görüşün doğrulanmadığını göstermiştir. Günümüzde de sadece ülkemizde değil tüm dünyada işsizliğin artmakta olduğu incelenen çeşitli çalışmalarda bulgulanmıştır. Küresel işsizlik olarak da nitelendirilen bu tür işsizliğin tüm dünyayı etkisi altına aldığı görülmektedir. Küresel rekabet ve dünya ticaret hacmindeki artışla birlikte işgücü verimliliklerinde artışlar olduğu da saptanmaktadır. Bunda da teknolojik gelişmelerin payının yüksek olduğu öne sürülmekte ve istihdamsız büyümenin bir nedeninin de bu olduğu vurgulanmaktadır (Kaynak, 2007:67). Nitekim 2006 verimlilik raporunda da benzer görüşü destekleyen analiz sonuçlarına varılmıştır. Örneğin raporun üçüncü bölümünde yapılan ekonometrik analizlerde üretimin sermayeye göre esnekliği işgücüne göre esnekliğinden hayli yüksek çıkmıştır. Bu da sermaye malının yani makine ve donanımın üretim artışındaki payının, işgücünün payından daha yüksek olduğunu göstermektedir (Saraçoğlu ve Suiçmez, 2007, s.40).

Türkiye imalat sanayiinde verimlilik, üretim, sermaye ve işgücü ilişkilerini inceleyen MPM 2006 Verimlilik Raporu'nda, üretim fonksiyonu tahminleri yoluyla yapmış olduğumuz ekonometrik analizlerde de bunları doğrulayan sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin raporun 31-60 sayfası arasındaki bulgulara üretimin sermayeye olan esnekliği işgücüne olan esnekliğinden hatırı sayılır derecede yüksek çıkmıştır. Bu bulgu sadece imalat sanayiinin genelinde değil, gıda içki tütün, orman ürünleri, kağıt ürünleri, kimya petrol, taş toprak, metal ana sanayi, gibi önemli alt sektörlerde de benzer çıkmıştır. Bu sonucun iktisadi anlamı imalat sektörlerindeki büyümenin arkasında, istihdamdan ziyade sermaye'nin olduğunu işaret etmesidir.

Türkiye'de büyüme ile istihdam arasındaki ilişkileri araştıran çalışmalardan bir diğesinde, büyümenin Türkiye için arzulan bir nitelikte olmadığı ve "iyi bir büyümenin" beşeri sermayeyi artıran özellikte olması gerektiği öne sürülmektedir (Ay ve , Karaçor, 2006: 68-84).

TÜSİAD-DPT (2005) "Türkiye Ekonomisinde, Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme" başlıklı çalışma raporunda, 1972-2003 arası dönem incelenmiş ve aralarında Türkiye'nin de bulunduğu gelişmiş batılı ülkelerin çoğunda büyüme muhasebesi yapılmıştır. Türkiye'de 1972-2000 dönemdeki üretim artışının % 72' sinin sermaye stokundan kaynaklandığı, istihdam artışının katkısının ise % 21' ler düzeyinde kal-

dığı bulgulanmıştır (TÜSİAD-DPT 2005:2-25). Bizim incelediğimiz dönem ile bu çalışmanın dönemi tam olarak örtüşmese de büyüme, verimlilik, istihdam konusunda benzer sonuçların bulunduğu görülmektedir.

Bu alanda yapılan bazı önemli gördüğümüz çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmış olduğu tespit edilmiştir.

Yine TÜSİAD'ın "Türkiye'de Büyüme Perspektifleri (2005)" isimli çalışmasında özel imalat sanayiinde yapılan büyüme muhasebesi sonuçlarından yararlanarak yaptığımız hesaplamalara göre, 1970-2000 arasındaki büyümede emeğin katkısı sermayenin katkısından 6 kat daha düşük çıkmıştır. Bu da üretim artışında sermaye faktörünün ağırlıkta olduğu anlamına gelmektedir(TÜSİAD, 2005: 95).

Diğer bir araştırmada 1997 yılında 100 olan üretim indeksinin 2003'de 112'ye, 1997'de 100 olan istihdam endeksinin de 2004'de 82,7'ye düştüğü saptanmıştır (Taymaz ve Suiçmez, 2005: 55-56). Bu sonuç da göstermektedir ki özellikle son 10 yıllık dönemde üretim artarken istihdam gerilemiştir. Böylece istihdam yaratmayan bir büyüme ile karşı karşıya olduğumuz gerçeği birkez daha ortaya çıkmıştır

İktisat teorisinde, İstihdamsız Büyümenin, ya teknolojik gelişmelerin sonucu olan işgücü verimliliği artışlarından, ya da işgücü maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle yatırımların artırılmamasından, ya da uygula-

nan iktisat politikalarından kaynaklanmış olabileceği belirtilmektedir. Nitekim Türkiye’de istihdamsız büyüme konusunu araştıran Hakan Ercan’ın 2006 çalışmasında işgücü maliyetlerinin yüksekliğinin yatırıma bir engel teşkil etmediği, dolayısı ile istihdamı azaltmadığı ortaya konulmuştur. Öte yandan Türkiye’de istihdamın artırılmamasında ikinci varsayım olarak emek verimliliğinin yüksekliği üzerinde durulmuş ve işsizliğin azaltılmaması emek verimliliğinin artışına bağlanmıştır. Buna örnek olarak da özel kesimin 2004 -2005 yıllarında yurt dışından yaptığı yüksek düzeydeki teknoloji yatırımları ve bunların üretimde işgücünün payını sınırlaması verilmektedir (Ercan, 2006:173-186).

Günçavdı ve Küçükçiftçi ise Türkiye ekonomisinin ardı ardına yaşadığı ekonomik krizlerin ardından gerçekleştirdiği yüksek büyümenin hiçbir şekilde istihdam artışı getirmediğini, bu yüzden büyümenin kaynaklarının araştırılması gerektiğini belirtmektedirler (Günçavdı ve Küçükçiftçi, 2006: 196).

Aslında istihdamsız büyüme sadece Türkiye’ye özgü bir olgu olmayıp gelişmiş ülkelerde de görülmektedir. Örneğin ABD’de yapılan bir çalışmada istihdamsız büyümenin arkasındaki ağırlıklı etmenin emek verimliliğindeki artış olduğu tespit edilmiştir (Aaronson v.d. 2004: 2-20). Bu konuda Avrupa ülkeleri üzerine yapılan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Örneğin Saint-Paul (2004) çalışmasında Fransa, İngiltere, Al-

manya, Hollanda İtalya gibi gelişmiş batı ülkelerinde 1990’lardan sonra ortaya çıkan işsizlik incelenmiş ve bunun nedeninin işgücü piyasalarındaki katılıklar olduğu belirtilmiştir (Saint-Paul, 2004: 50-67) .

Tüm dünyada bir küresel işsizlik süreci hüküm sürmektedir. Şüphesiz bizdeki işsizlik de bundan etkilenmekle birlikte daha çeşitli sebeplerden kaynaklanmaktadır.

İşsizliğin radikal iktisat okuluna göre nedeni ise kapitalist sistemin bizzat kendisidir. Örneğin Marx’a göre kapitalist sistem sürekli yedek işsizler ordusu yaratmak ve bunu sürdürmek zorundadır(Marx,1990). Çünkü yedek işgücü olan işsizler, işçi sınıfını sürekli baskı altında tutarak aşırı üretim dönemlerinde onların isteklerini sınırlandırır. Böylece ücret artışlarının önü de kesilmiş olur. Nitekim Türkiye’de 2001 krizi sonrasında büyüme ve verimlilik artarken ücretlerin artmayışı ve istihdamın azalışı bunun göstergesidir. Öte yandan yine Marx ve Engels’in yapıtlarında teknolojik gelişmenin sonucunda mevcut istihdamın bir kısmının işsiz kalacağı kesin bir hüküm olarak öne sürülmüştür. Çünkü her teknolojik gelişme ve yenilenmede sermaye yoğunluğu artmaktadır. İşte günümüzde “küresel işsizlik” olarak nitelendirilen durum temelde bu nedenden ileri gelmektedir. Ancak radikal okulun böyle bir işsizliğe sistem içerisinde bir çözüm önermediği, bunun yerine yeni bir sistemde işsizlik sorununun ortadan kalkacağı yönünde önermelerde bulunduğu bilinmektedir. Oysa ki, bugünkü

küresel işsizlik sorununa başta gelişmiş ülkeler olmak üzere tüm dünya çözüm aramaktadır. Örneğin 1980 sonrasında dünya üretiminde ağırlığın gelişmekte olan piyasa ekonomilerine kaydığı ileri sürülmektedir (Arıcanlı ve Rodrik, 1990:195). Gelişmiş batı ülkelerindeki işsizliğin bir diğer nedeninin de bu olduğu ileri sürülebilir. Ülkemizde de de bu tür çalışmalar yapılmakta, bizim çözüm önerilerimiz ise çalışmanın sonunda “Öneriler” kısmında yer almaktadır.

Gerçekten de 2001 krizi sonrası ekonomik büyümenin mevcut işgücü ile gerçekleştirilmiş olduğu Tablo 2, Tablo 3 ve Grafik 1’den anlaşılmaktadır. Bu bulgulara bakılarak Türkiye İmalat Sanayiinde kullanılan mevcut işgücünün ya daha verimli ya da çalışma süreleri uzatılarak bir üretim artışının sağlanmış olduğu ileri sürülebilir. İmalat sanayiinde sermaye yoğunluğunun yüksek olduğu dikkate alınırsa makine ve donanım yatırımlarının büyümeyi büyük ölçüde açıkladığı ortadadır(bkz. Tablo 1). Nitekim son yıllarda, 2004-2005’de özel kesimin 130 milyar dolarlık makine ve ekipman ithal etmesi yukarıdaki savı destekler niteliktedir.

Bu durumda yukarıda istihdamsız büyümeyi açıklayan nedenlerden biri olarak bizzat uygulanan iktisat politikası sorumlu tutulduğunda, makine ve teçhizat ithalatını bu yolla özendiren düşük kur politikasının ciddi bir şekilde gözden geçirilmesi gerektiği görülmektedir. Türk İmalat Sanayiinde

bu değişkenleri makroekonomik açıdan ele alıp denge durumlarını inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Örneğin bir çalışmada Türk İmalat sanayiinin 1990-1993 döneminde uzun dönem denge ilişkisinin geçerli olup olmadığı ekonometrik yöntemlerle araştırılmış, sonuçta reel ücretlerle işgücü verimliliği arasında uzun dönem denge ilişkisinin var olduğu ortaya konulmuştur (Yamak ve Küçükkale, 2000: 26-35).

Bu çalışmalardan bir diğerinde ise Türkiye ekonomisinde büyüme ve işsizlik arasındaki nedensellik ilişkisi nedensellik testleri yardımı ile araştırılmış, çalışma sonucunda büyüme oranı ile işsizlik oranı arasında karşılıklı nedensellik değil, işsizlik oranından büyüme oranına doğru bir nedensellik bulunmuş, büyüme oranından işsizlik oranına doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır (Yılmaz 2005, s.63-76). Türkiye ekonomisinde işsizlik büyümeyi etkileyen faktörler içinde yer almaktadır. Böylece istihdamsız büyüme sadece verimlilik ile ilgili olmayıp, uygulanan döviz kuru politikası ile de ilişkili olmaktadır. Ancak her bir faktörün işsizlikteki etkisinin ayrıştırılması bu makale kapsamı dışındadır. Bu konu ile ilgili ekonometrik çalışmalarımız ise devam etmektedir.

AB ve OECD ülkelerinde konu üzerinde yapılmış bir çok ampirik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda genel olarak, 1970’lerdeki kadar güçlü olmasa bile reel büyümenin istihdamı artırıcı etkisinin hala geçerli olduğunu ancak, verimlilik ve işgü-

cü piyasasındaki yapısal katılıklar gibi nedenlerle ilişkinin zayıfladığı sonucuna varılmıştır (Döpke, 2001: 3-5).

Türkiye’de ise şimdiye kadarki bulgulara dayanarak tersi bir sonuçla karşılaştığımızı söyleyebiliriz Ancak bununla birlikte makalenin başında da belirtildiği üzere milli gelir büyümesi ile imalat sanayiinin gelişimi arasında kuvvetli pozitif ilişki vardır. Nitekim büyüme ile sanayi üretim indeksi arasındaki nedensellik ilişkisini araştıran bir diğer çalışmada büyüme ile sanayi üretim indeksi arasındaki nedensellik ilişkisinin pozitif ve çift yönlü olduğu saptanmıştır (Terzi ve Oltulular, 2004: 219-226). Bu sonuçtan anlaşıldığına göre sanayi üretimi arttıkça büyüme artmakta, büyüme arttıkça da sanayi üretimi artmaktadır. Ama bu ilişki istihdam artışı yönünden incelendiğinde, işsizlik sorununa bir çözüm getirememektedir. Çünkü özellikle özel kesimdeki imalat sanayiindeki üretim artışının arkasında üretimde kullanılan ara girdilerin düşük kurdan da yararlanılarak yerli üretim yerine, ithal edilmesi gerçeği yatmaktadır. Bunun yanı sıra özel kesimin yüksek düzeyde borçlanarak ithal ettiği makine ve donanımın üretimde kullanılması, işgücünden tasarruf edilmesi gibi bir sonuç yaratmaktadır.

İşsizlik sorununda işgücü talebinin belirleyicileri de rol oynamaktadır. TÜSİAD yaptırdığı bir araştırmada işgücü talebinin en önemli belirleyicilerinin, ücretler ve istihdam maliyetlerinden oluşan işgücü mali-

yeti ve büyüme oranı olduğunu açıklamakta ve işgücü talebinin, büyüme oranı arttıkça yükseldiğini, işgücü maliyeti arttıkça da azaldığını vurgulamaktadır. Yine aynı çalışmada, son yıllarda büyüme oranı ile işgücü talebi arasındaki bağlantının zayıfladığının gözlemlendiği de açıklanmaktadır (TÜSİAD, 2004).

Gelişmiş ülkelerdeki istihdam yapısı incelendiğinde, sanayileşme sürecini tam olarak gerçekleştirdikten ve sanayi sektörü istihdamı yüzde 35-40’lar düzeyine geldikten sonra bu ülkelerde hizmetler sektörü lehine azalma trendine girdikleri görülmektedir. Oysa Türkiye’de sanayi sektörü istihdamı inşaat dahil yüzde 24’ü geçememiştir. Her üç kişiden birinin tarımda çalışması, sanayi ve hizmetler sektörü istihdamının yeterli seviyeye ulaşamaması, Türkiye’de büyümenin istihdam yaratmasını engelleyen en önemli nedenlerden birisi olduğuna işaret etmektedir (Kara ve Duruel, 2003).

Bu ilişkiler araştırıldığında görülecektir ki, ekonomik teori, bu üç değişkenli sistemde birçok muhtemel nedensellik belirtmektedir. Wakeford, 2004 çalışmasında bu üç değişken arasındaki nedensellik ilişkilerini analiz etmektedir.

Bilindiği gibi, Türkiye özellikle son 10 yıldır büyüme hedeflerini önemli ölçüde, yabancı sermayeye, dolayısıyla ithalata dayalı yatırımlara ve tüketime bağlamıştır. İthalata ve dış kaynağa dayalı büyümeye çalışan Türkiye’de, kısa vadeli yabancı sermaye girişine bağlı büyüme ile istihdam

arasındaki “nedensellik” ilişkisi giderek ortadan kalkmıştır. İstikrarsız ve dalgalanmalara bağlı büyüme, kalıcı bir işgücü istihdamı yaratmamıştır. Türkiye bu haliyle Dünya Bankası raporlarında “büyüyen ama istihdam yaratamayan bir ekonomi” olarak geçmiştir (Kara ve Duruel, 2003).

Türkiye’deki istihdam ve işsizlik sorununun temelinde, çalışma çağındaki nüfusun hızla artması, istihdamın önemli oranda tarım sektöründe yoğunlaşması ve ekonominin istihdam yaratma kapasitesinin sınırlı olması yatmaktadır. Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye’nin işgücü piyasasının, gelişmiş ekonomilerden ayrılan özelliklerinin başında, işgücüne katılma oranının düşük olması gelmektedir. Ülkemizde nüfusun ve kırdan kente göçün artması ile birlikte kentlerde iş gücü potansiyeli artmakta, ancak tarım dışındaki sektörlerde bu işgücünü karşılayacak bir işgücü talebi olmadığından, istihdam artışı yaratılamamaktadır (Bozdağlıoğlu, 2006).

IV. TÜRKİYE İMALAT SANAYİNDE İSTİHDAM, VERİMLİLİK VE ÜCRETLER ARASINDAKİ EŞTÜMLEŞME ANALİZLERİ

Büyüme; kişilerin reel gelirlerinin devamlı ve sürekli artması olduğuna ve kişiler de toplumu oluşturduğuna göre; büyüme hızları devamlı ve sürekli artış gösteren toplumlarda işsizlik sorununun aslında yaşanmaması beklenmektedir. Fakat işsizliği

çok boyutlu bir konu olması nedeni ile sadece ekonomide büyüme ile ilişkilendirmek veya tek başına işsizlik sorununu ele alıp çözümlenmeye çalışmak, ekonomik bir politika yanlışı olarak karşımıza çıkmaktadır (Yılmaz, 2005: 11-29). Biz de bu görüşe katıldığımız için bu değişkenleri tek tek ele alarak hesaplanan endekslere dayanarak yapmış olduğumuz yorumları yetersiz gördük ve işsizlik ile ilgili değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek için aşağıdaki ekonometrik analizleri gerçekleştirdik.

İktisat teorisinde uzunca bir süre büyüme ile istihdam arasındaki ilişkiler daha ziyade gelişmiş ülkeler için araştırılmış, çalışmaların çoğunda doğrusal modellerin kullanıldığı görülmüştür. Ancak yapılan bir çalışmada bu iki makro değişken arasında ilişkinin doğrusallığının devam etmesine karşın birbirliliklerinin oldukça karmaşık hale geldiği böylece büyüme ile istihdam arasında kararlı bir ilişkinin olmadığı ortaya konulmuştur (Logeay ve Volz, 2001: 50).

IV.1 Kullanılan Modeller ve Analizler

Türkiye imalat sanayiinde, üretim, istihdam verimlilik ve ücret endeksleri arasında nasıl bir ilişki olduğunun ekonometrik modeller yardımıyla ortaya konulması ve analizlerden elde edilen sonuçlar ışığında işsizliğin sebeplerini makro ekonomik olarak ortaya koymak ve çözüm önerileri getirmek amacıyla bu kısımdaki çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Kullanılan Modeller: İşsizlikle ilgili olduğu önceki kısımlarda belirlenen, üretim, verimlilik ve ücret göstergeleri arasındaki ilişkilere incelemek üzere kurulan ekonometrik modeller kapalı gösterimle aşağıdaki gibidir;

Model. 1; İstihdam=f(Üretim)

Model. 2; İstihdam=f(Verimlilik)

Model. 3; Verimlilik=f(İstihdam)

Model. 4; Verimlilik=f(İstihdam, Ücretler)

Model.5; Verimlilik=f(Ücretler)

Ayrıca bu modellere gerektiğinde trend değişkeni bir açıklayıcı değişken olarak ilave edilmiştir. Böylece II. Bölümde gelişmelerini incelediğimiz bu dört endeks değeri bu kısımdaki değişkenlerimizi oluşturmuştur (bk.Tablo2. . . Tablo5). Bunlardan 1 ve 2 nolu modeller istihdamı açıklamak için, 3,4,ve 5 nolu modeller verimliliği açıklamak için kurulmuştur. 1 nolu modelde üretimdeki değişmelerin, istihdam dolayısıyla işsizlik üzerinde yaratacağı etkilerin incelenmesi hedeflenirken 2 nolu modelde verimlilikteki değişmelerin istihdama olan etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Hem üretim hem de verimliliğin birlikte istihdama etkileri de araştırılmak istenmiş, ancak model tahminleri başarılı sonuç vermediğinden, sonuçlar tablo 9' a aktarılmamıştır. Benzer şekilde 3 nolu modelde istihdam artışının verimlilik üzerindeki etkileri, 4 nolu modelde hem istihdam hem de ücret değişmelerinin verimlilik üzerindeki etkileri ince-

lenirken, 5 nolu modelde sadece ücret değişmelerinin verimlilik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu modeller kullanılarak uygulanan eştümleşme (eşbütünleşme) analiz sonuçları IV.2 kısmında değerlendirilmiştir.

Model Tahminleri: Yukarıda verilen modellerin tahminlerinde analiz dönemi 1988-2006 olup üçer aylık endeks değerlerinin logaritmaları alınarak çalışıldığı için kısaltmaların başın I harfi ilave edilmiştir. Bunlar sırasıyla üretim, istihdam, verimlilik ve ücretler endeksleri için, lüretim, listh, lverim, lücret olarak ifade edilmiştir. Modellerin tahminlerine geçilmeden önce değişkenlerimizin zaman serisi özellikleri incelenmiştir. İlk olarak serilerin grafikleri incelenerek, bunlarda gözlenen mevsimsel hareketlilik Findley vd.,(1998) çalışmasına dayanan Census X-12 yöntemi ile arındırılmış ve akabinde durağanlık için “Genişletilmiş Dikey-Fuller” birim kök testi (bundan böyle ADF olarak anılacaktır) testleri yapılmıştır (Dickey ve Fuller, 1981: 1057-1072). Sonuçlar Tablo 7 de özetlenmiştir.

Ancak *lüretim* değişkeninin diğerlerinden farklı kırılma yapısına sahip olduğu ve 1994 ve 2001 krizlerinde bariz kırılmalar gösterdiği saptandığından ve bunların etkisi ile serinin eğiminde de bir değişme olabileceği beklendiğinden standart ADF birim kök sınaması sapmalı olacak ve geçerli olmayacaktır(Perron 1989: 1361-1400). Bu nedenle *lüretim* serisinde Peron(1989) ma-

Tablo 6: İmalat Sanayi İstatistiklerine Toplu Bakış

Değişkenler	ADF ^a		ADF ^b	
	K	t-ist	k	t-ist
LVERIM_T	0	-0,744	0	-2,506
ΔLVERIM_T	0	-8,920***	3	-6,376***
LISTH_T	2	-2,075	2	-2,545
ΔLISTH_T	1	-3,765***	1	-3,828***
LUCRET_T	0	-2,701*	3	-3,445***
ΔLUCRET_T	0	-8,268***	0	-8,725***
LURETIM_T	0	-0,090	0	-2,790
ΔLURETIM_T	0	-8,200***	0	-8,160***

^a Sabit terimli model.

^b Sabit terimli ve trendli model.

***, ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 önem düzeylerinde serinin birim kök içermediğini gösterir.

k gecikme sayısını gösterir. Uygun gecikme sayısı SIC bilgi ölçütü kullanılarak belirlenmiştir.

kalesine dayanan ve yapısal kırılmaları göz önüne alan testler uygulanmıştır. Uygun Gecikme seçimi Perron(1989) yöntemine

göre yapılmıştır. Nitekim 1994 yılının ilk çeyreğinde meydana gelen ekonomik krizin derinleşerek reel sektöre etkilerinin olduğu

Tablo 7: Değişkenler için ADF Birim Kök Testleri

Değişkenler	ADF ^a		ADF ^b	
	K	t-ist	k	t-ist
LVERIM_T	0	-0,744	0	-2,506
ΔLVERIM_T	0	-8,920***	3	-6,376***
LISTH_T	2	-2,075	2	-2,545
ΔLISTH_T	1	-3,765***	1	-3,828***
LUCRET_T	0	-2,701*	3	-3,445***
ΔLUCRET_T	0	-8,268***	0	-8,725***
LURETIM_T	0	-0,090	0	-2,790
ΔLURETIM_T	0	-8,200***	0	-8,160***

^a Sabit terimli model.

^b Sabit terimli ve trendli model.

***, ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 önem düzeylerinde serinin birim kök içermediğini gösterir.

k gecikme sayısını gösterir. Uygun gecikme sayısı SIC bilgi ölçütü kullanılarak belirlenmiştir.

Tablo 8: *lüretim değişkeni için Perron (1989) Birim Kök Sınaması Sonuçları*

Model	T _B	λ	k ^a	α̂	t _{α̂} ^b	t _{γ̂}	t _{θ̂}	t _{φ̂}
A	1994:Q1	0,30	0	0,809	-3,08	-4,48	0,49	-
C	1994:Q1	0,30	4	0,821	-2,20	-3,96	0,36	-0,13
A	2001:Q1	0,70	4	0,826	-1,65	-1,85	0,42	-
C	2001:Q1	0,70	0	0,701	-3,35	-1,83	-1,17	1,43

^a k gecikme uzunluğu maksimum gecikme 8 olmak üzere Perron (1989) yöntemiyle belirlenmiştir.

^bPerron (1989) tarafından üretilen kritik değerler

λ = 0.30 iken % 5 anlamlılık düzeyinde A modeli için -3,76, C modeli için -4,17

λ = 0.70 iken % 5 anlamlılık düzeyinde A modeli için -3,80, C modeli için -4,18

bilinmektedir. Bununla birlikte gerek 1994 krizinde gerekse 2001 krizinde kırılmaların tarihi yine ekonometrik yöntemlerle saptanarak durağanlık testleri gerçekleştirilmiş ve sonuçlar Tablo 8’de özetlenmiştir.

Tablo 7’ de verilen Perron (1989) tarafından yapısal kırılma durumunda birim kökün varlığını test etmek için kullanılan A ve C modelleri aşağıdaki gibidir; [(3) ve (4)];

Burada A modeli trend fonksiyonunun sabit teriminde meydana gelen kırılma durumunda, C modeli ise trend fonksiyonunun hem sabit teriminde hem de eğiminde kırılma meydana geldiği durumlarda kullanılmaktadır.

Kukla değişkenler;

$$D(TB)_t = \begin{cases} 1, & t = T_B + 1 \\ 0, & \text{d.h.} \end{cases}, \quad DU_t = \begin{cases} 1, & t > T_B \\ 0, & \text{d.h.} \end{cases},$$

$$DT_t^* = \begin{cases} t - T_B, & t > T_B \\ 0, & \text{d.h.} \end{cases}$$

olarak tanımlanmıştır. T_B(1 < T_B < T) kırılma zamanını ve T ise örnek hacmini belirtmektedir. Bu yaklaŐımda kırılma zamanı’nin önsel olarak bilindiği varsayılmaktadır. Bu çalışmada kırılma zamanları önsel olarak 1994:Q1 ve 2001:Q1 dönemleri seçilmiştir. Tablo 8’deki Perron (1989) birim

$$\text{Model A: } y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t + \gamma DTB_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\text{Model C: } y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t + \gamma DTB_t + \phi DT_t^* + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Tablo 9: Eştleme Analizi Sonuçları

	1 nolu model		2 nolu model		3 nolu model		4 nolu model		5 nolu model	
	LİSTH		LİSTH		LVERİM		LVERİM		LVERİM	
Açıklayıcı değişkenler	Katsayı	t değeri	Katsayı	t değeri	Katsayı	t değeri	Katsayı	t değeri	Katsayı	t değeri
Sabit Terim	6,14	20	6,78	13,26	0,822	1,94	3,7	6,71	1,019	4,12
LÜRETİM	-0,356	-5,43								
LVERİM			-0,518	-4,08						
LİSTH					-0,1299	-1,93	-0,135	-2,39		
LÜCRET							0,206	6,65	0,1044	3,98
TREND			0,0032	1,58			0,014	29,23	0,005	4,65
R^2	0,534		0,78		0,988		0,98		0,99	
Tüm katsayılar $\alpha = 0,05$ önem düzeyinde sıfırdan farklı olarak bulunmuştur.										

kök testi sonuçlarından görüleceği üzere *lir* serisi hem A hem C modelleri sonuçları incelendiğinde düzeyde durağan çıkmıştır.

Tablo 7 ve 8'den de görüleceği üzere her dört seri de I(1) olarak bulunduğu için bunlar arasında çift logaritmik regresyon modelleri kullanılarak eştleme analizleri

uygulanmıştır. Düzeyde uygulanan regresyon sonuçları Tablo 9'da ve hata düzeltme modeli tahmini Tablo 10 ve Tablo 11'de verilmiştir. Tablo 9'da görüldüğü üzere tüm regresyon katsayıları sıfırdan önemli derecede farklı bulunmuştur. Programda Newey-West tahmincisi kullanıldığı için (Newey and West autocorrelation consistent

Tablo 10: Eştleme Modellerinden Elde Edilen Artıklara İlişkin ADF Birim Kök Testi Sonuçları

ADF istatistiği	1. Model	2. Model	4. Model
	-2,688 ^a	-2,278 ^a	-4,067 ^a
k**	2	0	0
Sonuç	Durağan	Durağan	Durağan
^a Mackinnon (1991) kritik değeri % 5 anlamlılık düzeyinde -1,945 ** gecikme sayısını gösterir. Uygun gecikme sayısı SBC bilgi ölçütü kullanılarak belirlenmiştir.			

Tablo 11: Hata Düzeltme Modelleri

	1 Nolu Model k=2*		2 Nolu Model k= 2*		4 Nolu Model k= 0*	
	Katsayı	t değeri	Katsayı	t değeri	Katsayı	t değeri
$\varepsilon(-1)$	-0,0486	-1,84 ^c	-0,107	-2,77 ^a	-0,45	-5,06a
Δ LİSTH					0,419	2,15 ^b
Δ LİSTH(-1)	-0,02	-0,175	0,248	2,24 ^b		
Δ LİSTH(-2)	0,207	1,99 ^c	0,476	4,23 ^a		
Δ LÜRETİM	0,222	4,19 ^a				
Δ LÜRETİM(-1)	0,226	3,84 ^a				
Δ LÜRETİM(-2)	0,093	1,53				
Δ LVERİM			0,041	0,72		
Δ LVERİM(-1)			0,211	3,709 ^a		
Δ LVERİM(-2)			0,083	1,489		
Δ LÜCRET					0,156	2,76 ^a
SABİT TERİM	-0,0097	-3,9 ^a	-0,006	-2,49 ^b	0,0159	4,5 ^a
	R ² : 0,456 Düzeltilmiş R ² :0,407 F: 9,252		R ² : 0,381 Düzeltilmiş R ² : 0,325 F: 6,785		R ² : 0,324 Düzeltilmiş R ² : 0,295 F: 11,36	

* Gecikme maksimum 8 olmak üzere SBC kriteri ile belirlenmiştir.

ε : Eşbütünleşme modeli hata terimleri

- a) %1 önem düzeyinde sıfırdan farklıdır.
- b) %5 önem düzeyinde sıfırdan farklıdır.
- c) %10 önem düzeyinde sıfırdan farklıdır.

Covariance Estimator) artıklar arasında bulunabilecek otokorelasyonun yarattığı sorunlar bertaraf edilmiştir (Newey and West 1987/a .s. 703-708 ve 1987/ b. s. 777-787).

Burada şunu da önemle belirtmek isteriz

ki, eştümleşme regresyonlarında, büyüme, istihdam, verimlilik ve ücretler arasında herhangi bir teorik modelden hareket etmek hedeflenmemiş, ilk iki kısımda bu dört değişken arasında gördüğümüz ilişkileri araş-

tırmaya yönelik karmaşık olmayan modellerden yararlanılması yoluna gidilmiştir. Analizler E-Views paket programı yardımıyla kişisel bilgisayarımızda tarafımızdan gerçekleştirilmiştir. Tablo 9’da yer alan regresyon tahminlerinde artıkların durağanlıkları için tekrar ADF durağanlık sınaması uygulanmış ve sonuçlar Tablo 10’da verilmiştir. Artıkların durağanlığı için ADF birim kök testi uygulanırken modelin uygun gecikme seçimi için en küçük SBC kriterinden (Schwarz Bayesçi kriteri) yararlanılmıştır. Burada tahmin edilen ve Tablo 9’da verilen beş ayrı regresyon modelinden ihtiyacımıza göre (1) (2) ve (4) nolu modeller için uzun dönemli ilişkilerin varlığı araştırıldığından sadece bunlar için elde edilen sonuçlar verilmiştir.

IV 2. Analiz Sonuçlarının Değerlendirilmesi

İstihdam ile Üretim ve Verimlilik Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi;

Tablo 9’da (1) nolu model tahminine göre istihdam ile üretim endeksleri ele alınan dönemde yani 1988-2006 yılları arasında ters yönde hareket etmiş, analize alınmayan 2007 yılı ilk üç çeyreğinde de grafik1’den de izlendiği üzere bu gidişatın korunduğu gözlenmiştir. Bu dönemde ortalama olarak üretimde %1’lik artışlar meydana gelirken diğer koşullar sabitken istihdamda ortalama olarak % 0,35 azalma meydana gelmiştir. Bu sonuç istihdam yarat-

mayan bir büyüme olgusunu açıkça gözler önüne sermektedir

İstihdam ile üretim arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak için de tahmin edilen regresyon artıklarının durağanlıkları test edilmiş ve artıkların durağan olduğu görüldüğünden bu katsayılar uzun dönem katsayılar olarak kabul edilmiştir. Değişkenler arasında kısa dönemli ilişkileri görebilmek için hata düzeltme modelinden yararlanılmıştır. Hata düzeltme modelinde istatistiksel olarak sıfırdan farklı bulunan hata düzeltme katsayısı $e=-0,0486$ olarak tahmin edilmiştir(Tablo11 ilk sütun). Bu da ilişkinin uzun dönemli olduğunu ve üretim ile istihdam arasındaki bu dengesizliğin her üç ayda % 4,86’sının yani yaklaşık % 5 inin düzeleceğini ve toplam dengesizliğin %96’sının 60 ay yani beş yıl sonra dengeye gelebileceğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle üretim ile istihdam arasındaki dengesizliğin yaklaşık %96’sı beş yıl sonra giderilebilecek görünmektedir. **Yani hiçbir önlem alınmaz ise ve bu ekonomi politikaları böyle devam ederse beş yıl daha, artan işsizlik sorunu yaşanacak demektir. Beş yıl sonra ise eğer bir kriz olmazsa işsizliğin azalmaya başlaması mümkün görünmektedir.**

(2) nolu tahmin sonucuna göre ise istihdam ve verimlilik arasında negatif bir ilişki tespit edilmiş ve dönemde ortalama olarak verimlilikte meydana gelen % 1’lik artışın istihdamda % 0,52 yani yaklaşık binde 5’lik

azalış yarattığı sonucu elde edilmiştir (Tablo 9, 2 sütun).

Bu modelin hata düzeltme katsayısı ise -0,107 olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (Tablo 11 2.sütun). İstihdam ile verimlilik arasında Tablo 9’da bulunan (2) nolu ilişki de uzun dönem katsayılarını göstermektedir. Hata düzeltme katsayısı ise her üç ayda, mevcut dengesizliğin % 10,7’sinin düzelebileceğini, böylece 9 dönem yani 2 yıldan itibaren ise yine herhangi bir kriz olmaz ise durumun dengeye geleceğine işaret etmektedir.

Bu sonuç hem geleneksel iktisat teorisine uygundur, hem de günümüzde işgücü piyasasındaki realiteleri yansıtmaktadır. Şöyle ki, geleneksel teoride öne sürüldüğüne göre teknolojik gelişmeler sonucunda genellikle hem üretim hem de verimlilik artmaktadır. Bu durumda üretim sürecinde işgücü tasarruf edilmekte, teknolojik gelişmeler ise verimlilik artışlarının temel nedeni olmaktadır. Dolayısıyla istihdam artışları verimlilikte bir azalmaya, verimlilik artışları da istihdamda bir azalmaya yol açmaktadır. Yani istihdamdaki değişmelerle emek verimliliği arasında ters yönlü ilişkiler gündeme gelmektedir.

Yukarıda elde ettiğimiz sonuç verimlilikteki artışların istihdam seviyesinde önemli sayılabilecek düzeyde bir azalışa yol açmadığını göstermektedir. O halde Türkiye’deki istihdamın artmayışında dolayısıyla iş-

sizliğin azaltılamamasında başlıca sebep verimlilik artışı değildir. Ya da verimlilik artışının işsizlikteki etkisi çok düşük olmaktadır. Bu sonuç göstermektedir ki Türkiye’deki işsizliğin nedenini verimlilik dışındaki faktörlerde aramak gerekir. Diğer yandan yine hem teoride hem de uygulamada görülmektedir ki uzun dönemde verimlilik artışları ciddi derecede istihdam artışlarına yol açmaktadır.

Verimlilik ile İstihdam Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi;

Hal böyle olunca verimlilik ile istihdam arasındaki ilişkiyi araştırmak için (3) nolu model tahmin edilmiştir (bk. Tablo 9). Verimlilik bağımlı değişken olarak alınan regresyonda istihdam esnekliği yaklaşık -0,13(-0,1299) olup bu da istihdamda meydana gelen yüzde 1’lik bir artışın verimlilikte yüzde 0,13 lük, yani binde 13’lük bir azalışa neden olacağı anlamına gelmektedir. Elde edilen bu sonuç iktisadi beklentilere uygundur. Çünkü istihdam artışının verimlilikte düşme yaratması beklenmektedir. Esasen verimlilik artışının özünde emek tasarrufu vardır. Eğer istihdam artışı büyük ve yeni yatırımların bir gereği olarak gerçekleşirse belki de sonuçta yine verimlilik artışı olabilir. Ancak ülkemizde böylesine büyük ve yeni yatırımlar olmadığından istihdamda da önemsenir bir artışla karşı karşıya olmadığımızı rahatlıkla öne sürebiliriz.

Verimlilik ile İstihdam ve Ücretler Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi;

Verimlilikteki değişimleri aynı zamanda hem istihdam hem de ücretlerdeki gelişmelerle açıklamak üzere yaptığımız analiz sonuçlarında ise istihdamdaki %1'lik artışın emek verimliliğini % 0,14 (-0,135) oranında düşürdüğünü buna karşın ücretlerdeki %1'lik artışın emek verimliliğini % 0,21 (0,206) oranında artırdığı tahmin edilmiş bulunmaktadır. Her iki sonuç da iktisadi beklentilere uygundur. Çünkü istihdamdaki artışlar üretim sabit kalmak koşuluyla verimliliği düşürmektedir. Bizim önceki bulgularımızda da bu sonuç doğrulanmıştır. Ücret artışlarının ise verimlilik üzerinde pozitif etki yaptığı zaten bir önceki analizimizde ortaya konulmuştur (Tablo 9 sütun4).

Bu modelin artıkları da durağan olarak bulunduğundan eştümleşme ilişkisi burada da mevcut olup yukarıdaki katsayılar uzun dönem katsayılar olarak kabul edilmektedir. Ayrıca hata düzeltme modeline ulaşılmış ve hata düzeltme katsayısı -0,45 olup, toplam dengesizliğin % 45'i birinci dönemde ve % 90'ı ikinci dönemde giderilerek, istihdam ve ücretlerin birlikte verimliliği açıklamalarındaki dengesizliklerin bir yıla varmadan düzeleceği görünmektedir (Tablo11.3.sütun).

Model sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, seriler I(1) olduğundan, verimlilik, ücret ve istihdam arasındaki dengesizlikler muhtemel şoklara karşı hassasiyetler göster-

receklendir. Dolayısıyla bu değişkenlerin verecekleri farklı tepkilerin yaratacakları dengesizliklerin giderimini birlikte değerlendirdiğimizde, bunun çok uzun sürmeyeceği anlaşılmaktadır. Ancak üretim değişkeni işin içine girdiği zaman ilişkiler bozulmakta, yani dengesizlikler artmış görünmektedir. Bu da özellikle üretim ile istihdam değişkenlerinin farklı şoklardan etkilenmelerinin farklı boyutlarda olduğuna bu yüzden üretim artışları karşısında istihdamın artırılabilmesi için farklı politika önerileri gerektiğine işaret etmektedir.

Her iki sonuç da iktisadi beklentilerimize uygun çıkmıştır. Yani istihdam ile verimlilik zıt yönlü bir ilişki içerisinde iken ücretlerle verimlilik aynı yönlü bir ilişki içindedir. İstihdam ile verimliliğin neden zıt yönlü ilişki içinde olduğu yukarıdaki paragraflarımızda açıklanmıştır. Ücretlerdeki artışın verimlilik üzerinde pozitif etki yaratması ise zaten iktisat teorisinde ve uygulamada çokça vurgulanan bir olgudur. Çünkü artan ücretler bir refah göstergesi olarak verimlilik üzerinde her zaman olumlu etkiler yaratacaktır. Ancak bu tahminde de görüldüğü gibi esneklik katsayısının düşüklüğü, (0,21) etkin ücret teorisini fazla desteklememektedir.

Bu sonuçlar, ücretler zaten çok düşük olduğundan yapılan ücret artışlarının insanları motive etmeye yeterli olmadığına dolayısıyla verimlilik üzerinde çok anlamlı bir etki yapmadığına işaret etmektedir. Ücret artışları verimlilik artışlarında bir etken ol-

makla beraber verimlilik artışlarının esas olarak başka faktörlerden ileri geldiği anlaşılmaktadır.

Verimlilik ile Ücretler Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi;

Reel sektörün önemli değişkenlerinden biri olan ücretler ile verimlilik arasındaki ilişkileri ekonometrik model sonuçlarına göre de irdelemek yararlı olacaktır. Acaba ücret artışları verimliliği artırmakta mıdır?

Yukarıdaki analizlerde özellikle istihdam ve büyüme ilişkileri incelenmiştir. Bilindiği üzere geleneksel teoriye göre verimlilik artışı ile ücretler arasında doğru yönlü bir ilişki olduğu öne sürülmektedir. Örneğin Neoklasik marjinal verimlilik bölüşüm teorisine göre her üretim faktörünün üretimden aldığı pay üretime yaptığı katkı kadardır. İşgücünün payı yani ücretler, işgücünün verimliliği ile doğru orantılıdır. Ancak bu teorinin öngörülleri çeşitli ülke ekonomilerinde ve sektörlerde doğrulanmamıştır. Örneğin Türkiye’de 1980 sonrası dönemde genellikle ücret trendi ile verimlilik trendi ters yönlü bir gidişat içerisinde olmuştur. Özellikle de 2002 sonrasında imalat sanayiinde ücretlerle verimlilik arasındaki makas giderek açılmıştır.

İmalat sanayiinde ücret-fiyat-istihdam ilişkilerinin uzun dönemli olarak araştırıldığı bir çalışma sonunda istihdamdan reel ücretlere doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu ortaya konulmuştur(Metin ve Üçdoğ-

ruk, 1998:279-287). Buradan anlaşıldığına göre istihdam arttıkça reel ücretlerde bir düşme söz konusu olmaktadır. Bu ilişkileri devlet kesimi ile özel kesimi ayrı ayrı inceleyen bir başka çalışmada ise özellikle özel kesimde, verimlilik düzeyindeki artış ve azalışların hem reel ücretleri hem de istihdam düzeyini etkileyerek değişimlere sebep olacağı, bunun, aynı zamanda istihdam düzeyindeki değişmelerin üretim miktarına yansımaları anlamına geleceği sonucuna ulaşılmıştır (Pulak, 2008:16).

İmalat sanayi 1988-2006 dönemi verimlilik ve ücret serilerine dayanarak yaptığımız ekonometrik analizlerde verimliliği ücretlerin açıklayıp açıklayamadığı konusu da araştırılmıştır. Bulunan sonuçlara göre ücretlerdeki % 1’lik artış işgücü verimliliğini % 10,4 oranında artırmaktadır(Tablo 9. 5.sütun 5.nolu model). Bu sonuç iktisadi beklentilere uygundur. Çünkü ücretler çalışanlar için temel bir motivasyon unsurudur. Ücretler arttıkça doğal olarak çalışanların verimliliğinin de artması beklenmektedir. Bu ilişkinin gerçekleşmesi bizim gibi düşük gelirli ülkelerde de beklenmektedir. Bu beklenti buradaki analizimizde de doğrulanmıştır. Ancak katsayının düşük çıkmış olması aradaki ilişkinin derecesinin zayıf olduğunu gösterir. Bu da zaten düşük olan ücretlerde meydana gelecek birkaç puanlık artışın kişileri motive ederek verimliliği artırma eğiliminin sınırlı olduğuna işaret etmektedir.

Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve İşsizlik oranları arasındaki nedensellik ilişkisini araştıran Dr. Özlem Göktaş Yılmaz'ın çalışmasında yapılan Granger nedensellik testleri sonucunda ulaşılmış olduğu sonuç bizim yukarıdaki bulgularımızla paralellik göstermektedir (Yılmaz, 2005). İşsizlik oranından büyüme oranına doğru bir nedensellik bulunmuş fakat büyüme oranından işsizlik oranına doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır. Yazarın “işsizlik iktisadi büyümeyi etkileyen faktörler arasında yer almakta fakat büyümenin düşük ya da yüksek olması işsizliğin oluşmasında veya önlenbilmesinde her hangi bir etkiye sahip bulunmamaktadır” şeklinde yaptığı yorum, gerek bu makalemizin ana savını desteklemekte gerekse de büyümenin istihdam yaratmadığı olgusuna kısmen de olsa bir açıklık getirebilmektedir

Marx'ın büyüme modeline göre de kapitalist sistemin kendisi sürekli işsiz yaratmaktadır. Modelde, işsizlik oranının yükselmesinin reel ücretlerin sürekli düşmesine, kârların artmasına ve bu yolla sağlanan sermaye birikiminin zamanla belirli tekel-lerde toplanıp, uzun dönemde toplam talep yetersizliği yaratarak krizlere dönmesine yol açacağı öngörülmektedir (Marx,1990). Yine bu teoriye göre kapitalist sistemde sürekli yükselen kârın kaynağı artık değerdir. Artık değerlerin artması ise emeğin verimliliğinin artmasının bir sonucudur. Çünkü, işgücü, yarattığı verimliliğin çok az bir kısmını ücret olarak geri almaktadır. Bu sü-

reçte oluşan artık değer karların kaynağı olmaktadır. Yani kısaca, artan verimlilik adil bir paylaşım söz konusu olmazsa reel ücretleri düşürmektedir.

Türkiye'de son dört beş yıldır ücretler ile verimlilik arasındaki makasın giderek açılması da yukarıdaki görüşün bir uzantısıdır. Bu yüzden, büyüme olmakta ancak gelişme ya da kalkınma sorunu tartışmalı kalmaktadır.

V. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu makalede Türkiye İmalat Sanayiinde büyüme süreci ve bu süreçte üretim, istihdam, verimlilik ve ücretler arasındaki ilişkilerin ortaya konması amaçlanmıştır. Yakalanan yüksek büyüme hızlarına rağmen istihdamda önemsenir bir artış sağlanamamış olarak işsizliğin artması, diğer bir deyişle istihdamsız büyüme olarak tanımlanan büyüme olgusu incelenmiştir.

1988-2007 dönemi imalat sanayiindeki reel gelişmeler yakın mercek altına alınmış, uygulanan ekonometrik analiz sonucunda önemli bazı bulgulara ulaşılmıştır.

Elde edilen sonuçlar ve geliştirilen bazı öneriler aşağıda yer almaktadır;

- İncelenen dönemin son beş yılında hem emek hem de sermaye verimliliği önemli ölçüde artışlar göstermiştir.
- Sermaye yoğunluğundaki artış dönemler itibariyle giderek azalmıştır. Bu da son 20-25 yılda Türkiye'nin ciddi bir yatırım erozyonu içinde olduğunu göstermekte-

- dir.
- 2006 yılına kadar istihdam endeksinin zaman zaman değişmekle beraber genel olarak düştüğü saptanmıştır.
 - 1988-2007 döneminde istihdam endeksinin bakıldığında farklı oranlarda olsa da 2006 yılı sonuna kadar genel olarak düşüş saptanmıştır. 2006 sonunda ise 1997' ye göre yüzde 16'lık bir istihdam daralması yaşanmıştır. Bu gelişmeler bize imalat sanayi istihdamının 1990'lı ve 2000'li yıllarda giderek düştüğünü göstermektedir.
 - 1988-2006 döneminde başlangıç yılı olan 1988'e göre imalat sanayiinde istihdam zaman zaman iniş çıkışlara rağmen genel olarak gerilemiştir. Bu düşüş son 20 yılda Türkiye'de üretimin artmasına rağmen istihdamda bir gelişme olmadığını göstermektedir.
 - Aynı dönemde hem devlet kesiminde hem de özel kesimde istihdamda gerilemeler vardır. Bu sonuçta kamu kesiminde yeniden yapılanma ve özelleştirme politikaları ile özel kesimde konjonktürel gelişmelerin büyük ölçüde etkili olduğu saptanmıştır.
 - Son yirmi yıla topluca baktığımızda kriz yıllarında doğal olarak düşüş gösteren büyüme özellikle son beş yılda artmıştır. Sürekli ve istikrarlı bir artış ise 2002-2006 döneminde yaşanmış ve dönemin ortalama büyüme oranı % 6,8 olmuştur. Bu dönemde imalat sanayiinde de % 5,1

lik bir ortalama büyüme gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile Türkiye bu dönemde büyümüştür. Ancak bu oranın Türkiye'de işsizliğin azaltılması için yeterli bir büyüme olmadığı görülmektedir. İşsizliğin azaltılması için yüksek oranlı bir büyüme gerekli bir koşuldur ama yeterli değildir.

İstihdam artışı esas olarak ya büyüme kaynaklı ya da emek faktörünün teşviki, emeğin maliyetinin ucuzlatılması veya emeğin üretkenliğinin artırılması ile olabilir.

Daha önce sözü edilen MPM 2006 Verimlilik Raporu'nda da ortaya konulduğu gibi imalat sanayiinde üretimin işgücü esnekliği düşük çıkmıştır. Yani sektörel büyümelerin istihdam yaratma kapasitesi düşüktür. Büyüme yaratarak istihdam sağlama olanağı giderek azalmıştır. Diğer yandan istihdam sağlamada ikinci yol olarak görülen emek piyasasını üretken kıılma adına yapılan düzenlemelerin de bugüne dek çok etkin sonuçlar vermediği ortadadır. Çünkü emek verimliliğinin büyümedeki katkısı bir yana, toplam faktör verimliliğinin katkısı bile henüz yüzde 10'lar seviyesindedir.

Emek verimliliğinde ise ilk bakışta yüksek bir artış görünmekte fakat bunun diğer bulgularla bir arada değerlendirildiğinde yanıltıcı olduğu ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki Tablo 1'den anlaşıldığına göre, artmış gibi görünen verimlilik rakamlarının teknolojik gelişmeye ya da beşeri sermaye artışla-

rına dayanan bir sonuç olmayıp özellikle kamu kesiminde istihdam daralmasıyla, özel kesimde sermaye donanımı ithaline dayanan bir gelişme olduğu söylenebilir.

Emek verimliliği endeksi 1988 yılında 51,8 iken 1997’ de 100 ve 2006’da da 162 olarak hesaplanmıştır. 20 yıllık dönemde zaman zaman küçük oranda iniş çıkışlar olmasına karşın genel olarak oldukça yüksek sayılabilecek bir artış söz konusu olmuştur. Ancak bu artış, beraberinde istihdam ve yatırım artışını sürükleyemediği için statik bir verimlilik artışı olarak nitelendirilmektedir.

Burada, Türkiye İmalat Sanayiinin son 20 yılda istihdam ve yatırım konularında önemli bir duraksama çizgisi içerisine girmiş olduğu açıkça görülmektedir.

İmalat sanayiinde 1988-2006 döneminde devlet kesiminde emek verimliliği endeksi sürekli olarak artmıştır. 2006 sonunda 1997’ye göre % 92,4 oranında artmıştır. Öte yandan kamuda istihdamdaki daralma % 41 oranında gerçekleşmiştir. Kuşkusuz bu durum kamunun yeniden yapılanma, özelleştirme ve istihdam politikalarıyla yakından ilgilidir. Aynı dönemde özel kesim emek verimliliği endeksinde de olumlu gelişmeler olmuş, 2006’da 1997’ye göre % 63,1 yükselme vardır.

İmalat sanayiinde 1988-2007 döneminde, devlet kesiminde reel ücret endeksi çeşitli iniş çıkışlar göstermiştir. 2006 sonunda 1997’ye göre %31,9 oranında artış gerçekleşmiştir. Aynı dönemde özel kesimde de

reel ücret endeksi iniş çıkış eğilimleri göstermiş ve 1997’de 100 olan endeks 2006’da 93’e düşerek 7 puan gerilemiştir.

Son 20 yılda üretim ve verimlilik artarken, istihdam ve reel ücretlerde düşüşler meydana gelmiştir. İstihdamdaki düşüslere göre ücretlerde daha büyük dalgalanmalar yaşanmıştır. Yani üretim ve verimlilik artış gösterirken istihdam ve reel ücretler azalış yönünde olmuştur. Bu sonuç Türkiye’de yaşanan büyüme olgusunun istihdam yaratmayan bir nitelikte olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

1997-2007 döneminde reel sektör değişimlerine bakıldığında;

- **üretim** yüzde 37 oranında **artmıştır**.
- **istihdam** yüzde 16 oranında **daralmıştır**.
- emek **verimliliğinde** yüzde 62’lik **artış** olmuştur.
- Ücretlerde ise 1999 ve 2000 yıllarında artış görülmüşse de 2001’deki büyük düşüşle birlikte ücret endeksi 2007 yılında 1997’ye göre 7 puan düşmüştür.

Böylece bir yandan işsizlik öte yandan bölüşüm parametrelerinde bozulmalar meydana gelmiştir.

Türkiye’nin bozulmalar gösteren bu parametrelerde dikkatli olması gerekir. Oysaki Lizbon Stratejisi kararlarında Avrupa Birliği’nin 2010 yılına kadar sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlayabilmesi için daha fazla istihdam yaratması gerekliliği görüşüne varılmıştır.

Ekonometrik tahminlerde de istihdam ile üretim endeksleri ele alınan dönemde yani 1988-2006 yılları arasında ters yönde hareket etmişlerdir.

Her iki sonuç da iktisadi beklentilerimize uygun çıkmıştır. Yani istihdam ile verimlilik zıt yönlü bir ilişki içerisinde iken ücretler verimlilik aynı yönlü bir ilişki içindedir.

Bütün bu bulgular, Türkiye’de işsizliğin temelinde sanayi sektörünün istihdam yaratma kapasitesinin sınırlı olmasının ve bununla birlikte aktif nüfusun ortalama % 2,47 gibi bir oranla hızlı artmasının yatmakta olduğunu göstermektedir. Ayrıca istikrar programı gereği benimsenen enflasyon hedeflemesi ile birlikte önceliği enflasyonla mücadeleye vererek büyümeyi ihmal eden ekonomi politikalarının yarattığı etkiler bu yapısal özelliklere eklenince işsizlik sorunu daha da ağırlaşmaktadır.

İmalat sanayiindeki bu incelemeler sonucunda Türkiye’de istihdamsız büyümenin nedenleri özetle şöyle sıralanabilir:

- Üretim istihdamdan daha çok teknolojiye yani sermaye donanımına bağlıdır.
 - Hızlı nüfus artışı işgücü arzını işgücü talebinin çok üstüne çıkarmaktadır.
 - Uygulanan iktisat politikaları yüksek faiz ve düşük kura dayandığından iç üretim ve yatırım dışlanmaktadır.
 - Büyüme artışları giderek hız kaybetmektedir.
 - Tarımdan ve kırsal kesimden kentlere akan büyük göç sanayide istihdam kısıtları yaratmıştır.
 - Emek verimliliğinde artışlar olmuştur.
- Bu çalışmanın önceki bölümlerinde emek verimliliğinin önemli seviyede arttığı saptanmıştır. Normal olarak bu artışın iktisadi süreçte üretimi artırarak, yeni yatırımları hızlandırarak istihdama katkı yapması beklenir. Ancak bu beklenen artışın Türkiye’de gerçekleşmediği görülmektedir. İmalat sanayiinde saptanan bu verimlilik artışının nedenleri şunlar olmaktadır:
- **Teknolojik nedenler:** Özel kesimin düşük kurdan da yararlanarak 150 milyar dolar civarındaki bir teknolojik yatırımı gerçekleştirmiş olması önemli bir nedendir.
 - **2001 krizinin etkisi:** Bilindiği üzere 2001 krizinde firmalar çok büyük üretim ve istihdam kayıpları ile karşı karşıya kaldılar. Tepki olarak firmalar ilk önce istihdam azaltımına gittiler ve marjinal verimliliği negatif olan kişileri işten çıkararak üretimde bir verimlilik artışı sağlama yolunu tercih ettiler. Diğer yandan yeni işe alımlarda ve iş kurma konularında son derece çekingen davrandılar. Komple yeni yatırımlara gitmeden daha çok yenileme ve modernize yatırımları yaparak ek istihdam yaratamadılar. İşte bu gelişmeler sonucunda verimlilik artışı sağlanmıştır. Ancak istihdam artışı olamamıştır.
 - **Küreselleşme etkisi:** Küreselleşme süreci tüm dünyada firmalarda sadece üretim ve teknoloji alanında değil yönetim-

de de yeni arayışların ve daha etkin yönetim, denetim ve organizasyon tekniklerinin uygulanmasına yol açmıştır. Modern yönetim olarak da adlandırılan bu sürece bizim firmalarımız da uymaya çalışmışlardır. Sonuçta bu uygulamalar belirli ölçülerde verimlilik artışları yaratmıştır.

Türkiye’de 2002-2007 dönemi imalat sanayi gelişmelerine baktığımızda iktisat yaklaşımlarına da uygun olarak “daha az istihdam ile daha çok üretim” sağlandığı görülmektedir. Ancak bu durumun, teknik ilerleme ve teknolojik atılım yoluyla sağlanan dinamik, kalıcı bir verimlilik artışı olup olmadığı etraflıca araştırılmalıdır. Diğer yandan ülkenin bir numaralı ekonomik sorunu işsizlik iken ve bu sorun giderek ağırlaşmaktayken; istihdamı baskı altında tutucu ve işsizlik yaratıcı sonuçları olan bir iktisat politikası ile sağlanan “verimlilik artışı” ne derece ekonomiye ve topluma hizmet etmektedir? İşte tam bu noktada “verimlilik maliyetleri” konusu gündeme getirilmeli, bu maliyetlerin ne olduğu üzerine bilimsel araştırma yapılması özendirilmelidir.

Arttığı söylenen emek verimliliğinin nasıl ve ne pahasına arttığı iyi analiz edilmelidir. Eğer işsizlik pahasına bir emek verimliliği artışı söz konusuysa bunun toplumsal olarak da tercih edilebilir olup olmadığı üzerinde ayrıca durulmalıdır. Artış gösteren emek verimliliğinin ne ölçüde “sürdürülebilir” olduğu tartışma konularından biridir. Hiçbir eğilim sonsuz değildir. Bu noktada

toplam verimlilik artışları ve bunun teknolojik gelişme bağlantıları ayrıntılı olarak araştırılmalıdır.

Türkiye’nin ihtiyacı; yatırımların, üretimin, ihracatın, reel ücretlerin, istihdamın ve verimliliğin hep birlikte arttığı “dinamik bir verimlilik” tir. Sürdürülebilir ve istihdam yaratabilir büyüme ancak bu tarz bir verimlilik artışı ile sağlanabilir. Türkiye’de istihdam ve refah yaratan bir büyüme için işgücünün yüksek verimli sanayi sektörüne kaydırılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir. Böylece istihdamın ve verimliliğin birlikte artışının olanağı yaratılmış olacaktır. Ancak bu piyasa dinamikleri ve kamu kısıtları çerçevesinde nasıl yapılacaktır?. Önerinin bu yönünün gerçekçiliği tartışılabilir. Bu önerinin bir boyutu da teknolojik gelişmeye öncelik verilmesinin yanı sıra emek yoğun sektörlerde istihdam artışını sağlayıcı uygulamalara da gidilmesinin yararlı olacağıdır. Örneğin inşaat, turizm, tekstil gibi sektörlerde istihdam yaratıcı potansiyel bulunmaktadır. Çünkü 2006 verimlilik raporunda da tespit edildiği gibi bu sektörlerde istihdam esnekliği yüksek çıkmıştır.

Sanayi sektörünün istihdam yaratamaması karşısında istihdam politikalarını gözden geçirmek gerekir. Tarımdan sanayiye göç yoluyla gelen insanların çok azı sanayide ve hizmetler sektöründe istihdam edilebiliyorsa bu insanları köylerinde tutarak tarımda çalıştırmaya devam etmelerini sağlamak daha akıllıca bir politika olacaktır. Her yıl

bir milyona yakın kişi tarımdan kentlere göç etmekte ancak bunun 5'te biri kadarı sanayi ve diğer sektörlerde istihdam edilmektedir. Bu da Türkiye'deki işsizliğin en önemli nedenlerinden biridir.

Diğer bir neden özellikle son dönemde it-halata dayanan bir büyüme stratejisi benimsenerek dış kaynaklara bağlı yatırımlara önem verilmesidir. Oysaki kısa vadeli yabancı sermaye girişleri istihdam yaratamamaktadır.

Türkiye'de işsizliğin önlenmesinde bir yandan yeniden tarımsal politikaları gözden geçirerek, bu sektörde dinamik bir verimlilik artışı olan üretim, istihdam ihracat, verimlilik, ücretler gibi tüm reel değişkenlerin birlikte artması, diğer yandan da verimlilik temelli bir sanayileşme stratejisine dayanan kapsamlı bir sanayileşme politikasının oluşturulmasına ihtiyaç vardır.

Uygulanmakta olan düşük kur yüksek faiz politikası sonucu ithal ara malları yerli ara mallarını piyasadan neredeyse kovma

noktasına gelmesiyle bu sektörün istihdam kapasitesi de düşmüştür.

Hazırlanan "son istihdam paketinin" bu bulgular göz önüne alınarak yeniden gözden geçirilmesi yararlı olacaktır. Özellikle üretim süreçlerinin son 4-5 yıldır daha az emek talebi yaratacak şekilde gelişmekte olduğu gerçeği de dikkate alınırse işsizliği önleme konusunda; öncelikle nüfus artış hızını yavaşlatmak, tarımsal ve kırsal istihdamı özendirmek, istihdam kapasitesi açısından daha olanaklı gözüken hizmet sektörüne ağırlık vermek öncelikli politikalar olmalıdır.

Sonuç olarak, büyümeyi sürdürülebilir kılan ve daha yüksek oranlı büyüme hızlarının yakalanmasına imkân verecek yeni iş sahaları açılmadan, üretim artırılmadan hızla artan aktif nüfusa iş bulmak mümkün olmayacaktır. Ancak yeni açılacak iş sahalarının da sanayide gerekli yapısal dönüşümleri gerçekleştirme kapasitesine sahip olması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aaronson, D., E. R. Rissman ve P. G. Sullivan (Q2/2004), "Assesing the Jobless Recovery" Federal Reserve Bank of Chicago Economic Perspectives, Vol:28: pp:2-20.
- Arıcanlı, T. ve D. Rodrik, eds. (1990), The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment an Sustainability, London, Mc Millan Press.
- Ay, A. ve Z. Karaçor (2006), "2001 Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Krizden Büyümeye Geçiş Üzerine Bir Tartışma", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 16 : 67-68
- Bozdağlıoğlu, E.Y.U. (07.01.2008), "1990'dan Günümüze İşgücü Piyasası ve İstihdamın Yapısal Analizi", www.akademikbakis.org/sayi11/makale/bozdagliolu.doc. , erişim: 12.01.2008.
- Dickey, D.A. ve W. Fuller (1981), "Likehood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root" *Econometrica* (49): 1057-1072.
- Döpke, J. (2001), "The Employment Intensity of Growth in Europe", Kiel Institute of World Economics", Kiel Working Paper, No: 1021.
- Ercan, H. (2006), İstihdamsız Büyüme: Verimlilik Artışı mı, Yeni İş Yasası mı? Bir Ön Değerlendirme, Türkiye Ekonomi Kurumu: 173-186., Ankara.
- European Comission (2002), Comminication From the Comisssion to The Council, Talking Stock of Five Years of the European Employment Strategy, Brussels.
- Findley, D.F., B.C. Monsell, W.R. Bell, M.C. Otto, B. Chen. (April 1998), "New Capabilities and Methods of the X-12-ARIMA Seasonal Adjustment Program", *Journal of Business and Economic Statistics*, Vol.15, No. 2: 127-152.
- Fuller, W. (1976), *Introduction to Statistical Time Series*, New York: Wiley.
- Günçavdı, Ö. ve S. Küçükçiftçi. (2006), "Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynakları ve İstihdam Etkileri (1993-1998)", *Ekonomik Büyümenin Dinamikleri ve İstihdam*, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara : 196-200.
- Kara, M., Duruel, M. (2003), "Türkiye'de Ekonomik Büyümenin İstihdam Yaratamama Sorunu", www.iibf.kou.edu.tr/ceko/ssk/kitap50/19pdf (erişim: 07.01.2008): 367-394.
- Kaynak, M. (2007), "İşsizlik ve Emek Kalitesi" TİSK Akademi 2007 Özel Sayı 1, Ankara, s: 67
- Logeay, C., ve J. Volz. (2001), "EMU: Economic Growth Leads to Job Creation", *Economic Bulletin*, Vol.38, No:2, DIW Berlin, s:50.
- MacKinnon J.G., (1991), *Critical Values For Cointegration Tests*. In R.F. Engle and C.W.J. Granger (eds), *Long-Run Economic Relationships*. Oxford: Oxford University

Press: 267-276.

Marx, K. (1990) Kapital 3. Cilt, Çeviren: Alaattin Bilgi, Onur Yayınları.

Metin, K., ve Ş. Üçdoğruk (1998), “Türk İmalat Sanayiinde Uzun Dönem Ücret-Fiyat-İstihdam İlişkilerinin Ekonometrik Olarak İncelenmesi”, Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:8, Sayı:1.

Nehru V. ve Dhareshwar, A. (1993), “A New Database on Physical Capital Stock: Sources, Methodology and Results”, Revista Analisis de Economico, 8 (1): 37-59.

Newey, W. ve West, K. (1987a), “A Simple Positive Semi-Definite Heteroscedasticity and Autocorrelation Consistent Covariance Matrix”, Econometrica, (55): 703-708.

Newey, W. ve West, K. (1987b), “Hypothesis Testing with Efficient Method of Moments Estimation”, International Economic Review (28): 777-778.

Perron, P. (1989), “The Great Crash, The Oil Price Shock and The Unit Root Hypothesis”, Econometrica, Vol. 57, No. 6.

Pulak, İ. (2008), İmalat Sanayiinde Ücret, Verimlilik, İstihdam ve Üretim İlişkisi, Uzmanlık Tezi, MPM, Ankara.

Saint-Paul, G. (2004), “Why Are European Countries Diverging in Their Unemployment Experiences”, Journal of Economic Perspectives, 18 (4).

Saraçoğlu ve Suiçmez (2006), Türkiye İmalat Sanayiinde Verimlilik, Teknolojik Geliş-

me, Yapısal Özellikler ve 2001 Krizi Sonrası Reel Değişimler, MPP Yayını.

Taymaz, ve H. Suiçmez (2005), Türkiye’de Verimlilik ve Kriz, MPM Yayını, Ankara.

Terzi, H. ve S. Oltulular (2004), “Türkiye’de Sanayileşme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişki” Doğu Üniversitesi Dergisi.

TÜİK Verileri. www.tuik.gov.tr erişim tarihi; 28,3,2008

Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) (2007), Türkiye’de İmalat Sanayinin Yapısal Analizi ve Sektörel Performans Değerlendirmesi, Ankara.

TÜSİAD (Haziran 2005), “Türkiye’de Büyüme Perspektifleri”, Makroekonomik Çerçeve: Dinamikler/Strateji. Ankara.

TÜSİAD-DPT (2005), Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme, (1972-2003), Ankara.

Wakeford, J. (2004), “The Productivity-Wage Relationship in South Africa: an Empirical Investigation”, Development Southern Africa, Vo:21, No:1.

Yamak, R. ve Y. Küçükkale (2000), “Türk İmalat Sanayiinde Uzun Dönem Denge İlişkisi: 1950-1993”, İşletme ve Finans, ss: 26-35 , Ankara.

Yılmaz Göktaş, Özlem (2005), “Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, Ekonometri ve İstatistik, Sayı:2, s.s. 11-29.

ÖZET

Bir İlişki Düzenleme Süreci Olarak Mahremiyet

Son zamanlarda yaygın bir tartışma konusu hâline getirdiğimiz mahremiyet, sadece, insan haklarıyla ilgili hukukî ve dinî bir konu değildir. Olaya daha genel bir açıdan baktığımızda, mahremiyetin bir sosyo-kültürel ilişki düzenleme süreci olduğu, hukukî ve dinî görüş açılarının da temelinde bu sürecin yatmakta olduğu görülmektedir.

İnsanoğlu bu süreç ile, başkalarının kendisine nasıl ulaşabileceklerini ve kendisinin başkalarına ne miktar ulaşmak istediğini belirlemeye çalışmaktadır. Bütün dünyada en belirgin örneklerini cinsel hayatımızda, kadına karşı takındığımız tavırlarda, kaçınma ve saygı davranışları şeklinde ifade ettiğimiz aile içi ve akrabalık ilişkilerinde gözlemlediğimiz mahremiyet, çeşitli sosyal psikolojik mekanizmaları kullanmakla gerçekleştirilmektedir. Yalnız kalmayı istemek, kalabalık bir grup içerisinde dikkatlerden uzak kalmak, ketum davranmak, sıcak-yakın ilişki içerisinde bulunmak ve başkalarına karşı açık ve kapalı olmakla veya ben ile başkaları arasında sınır kontrolleri yapmakla mahremiyetimizi sağlamakta, koruyabilmekte ve istenen bir seviyede tutmak imkânına sahip olabilmekteyiz. Kişisel alanlara sahip olarak, bölge (mıntika) davranışları geliştirerek, yapılı veya kapalı mekânlardan yararlanarak, mahrem alanlarımızda bir derecelendirme yoluna giderek, mahremiyetimizi korumaya çalışmaktayız. İçinde yaşadığımız evlerde, iş yerlerinde, yerleşme alanlarında mahremiyet sürecini işleterek, mahrem alanlar, rahat edebileceğimiz çevreler yaratmaya çalışmaktayız.

Anahtar Kelimeler: Sözlü ve Sözsüz Mahremiyet, Mahremiyet Düzenlemesi, Mahremiyet Derecelendirmesi, Kişisel ve Bölgesel Alan, Maddî ve Sosyo-Kültürel Örtünme

ABSTRACT

Privacy as an Interaction Regulation Process

Privacy, which has become a common subject we discuss lately, is not only a religious or legal subject related to human rights. As we view this phenomenon at a broader aspect, we can see that privacy is a socio-cultural interaction regulation process, which also underlie the legal and religious standpoints.

By the help of the privacy process, human beings try to control the access to themselves by others as well as their selective control of access to others. All over the world, the behaviour of privacy that is observed most explicitly in our gender roles, in our attitudes towards women, expressed as behaviours of avoidance and respect, observed in our domestic and kinship relations, is carried out by using various social psychological mechanisms. We acquire, keep and have the capability to control the level of our privacy by requiring to be solitude, keeping our anonymity in a crowd, being reserve, being in intimacy, and being open and closed towards others or having self – other boundary control. We try to keep our privacy by personal space, developing territorial behaviour, benefiting from structured or enclosed space and using hierarchy in our private areas. We try to create private areas, surroundings that we may be comfortable by carrying out this privacy process in our homes, offices and residential areas.

Keywords: Verbal and Nonverbal Privacy, Privacy Regulation, Privacy Hierarchy, Personal Space and Territorial Behaviour, To Conceal Oneself Physically or Socio-Culturally

Bir İlişki Düzenleme Süreci Olarak Mahremiyet

Turhan YÖRÜKÂN

GİRİŞ
Türkçede *mahremiyet* kelimesi ile karşıladığımız *privacy* kelimesi, bugün sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında, özellikle hukuk, çevre sosyolojisi ve çevre sosyal psikolojisi veya ekolojik psikoloji alanında yoğun bir incelemeye tâbi tutulmakta olan bir kavramdır. *Shorter Oxford Dictionary*'de 1450 yılında kullanılmaya başlandığını gördüğümüz kelime, bugün, *Webster's New World Dictionary of the American Language* adlı sözlükte, bünyesinde pek çok tarif içeren bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, göreceğimiz üzere kelime, teknik kullanımlar da kazandırılmak suretiyle kavramlaştırılmıştır.

Lâtince *privatus* sıfatından üretilmiş olan

privacy, private (Fransızca *privé*) kelimesinin soyut özelliğine işaret etmektedir. Ale-nî olmaya, herkes tarafından bilinmeye karşı kapalı olmayı, uzak kalmayı içermektedir. Algılama açısından baktığımız zaman, kelime, söz konusu yer, kişi ve olayların mümkün olduğu kadar az bilinmesi veya belirli kişiler tarafından bilinmesi olayına işaret etmektedir. İngilizce-Türkçe sözlüklerimiz, bu kelimeyi, özel olan, bireysel olan, kamu ile paylaşılmayan anlamına gelen “private” olma anlamında bir kelime olarak tarif etmektedirler. Kelime, yabancı nazarlardan uzak kalma arzusunu ifade eden *yalnızlık, inziva, uzlet, halvet, “kişisel dokunulmazlık”, gizlilik ve mahremiyet* kelimeleriyle de karşılanmaktadır.

Osmanlıca ve Türkçe sözlüklerimizde, Arapça bir kelime olarak *haram* kelimesinin

den gelen *mahrem* sıfat ve ismi, başkalarından saklanan, başkaları tarafından görülmesi, bilinmesi, duyulması istenmeyen, dinin yasak kıldığı şey anlamına gelmenin yanında, *gizli, teklifsiz, içli-dışlı olma* anlamlarına da gelen bir kelimedir. Bu durumda mahrem sıfatından yapılmış bir isim olarak mahremiyet, mahrem olmanın yanında, İngilizce *privacy* (mahremiyet) kelimesinde olduğu gibi, bu kelimenin kapsamı içerisine giren, onun bir boyutunu oluşturduğu kabul edilen *intimate* (yakın-sıcak ilişki içerisinde olma) anlamına da gelmektedir. Türkçe bir deyim olarak “Bir kimsenin mahremiyetine girmek”, o kimsenin sırlarına âşına olacak kadar ona yakın olmak demektir.

Göreceğimiz üzere, akademik çevrelerce yoğun bir tartışma konusu yapılarak, teorik içerikler kazandırılmış ve kavramlaştırılmış olan mahremiyet kelimesinin, sözlüklerin dışında, halkın indinde ne anlama geldiği de araştırma konusu yapılmıştır. Türk halkı için de aydınlatıcı ve özendirici olduğunu düşündüğümüz bu tip çalışmalardan üç tanesinin ortaya koyduğu sonuçlardan kısaca bahsetmeye çalışalım.

Mahremiyet konusuna önemli teorik katkılarda bulunmuş olan Wolfe ve Laufer, 4 ile 19 yaş arasında bulunan çocuklar ile delikanlı kız ve erkeklere sorduğu sorular sonucunda, mahremiyetin 39 farklı anlamda kullanılmakta olduğunu tespit etmiştir. Deneklerin her birinin verdiği farklı cevapların, aynı, çakışan ve farklı tepkiler olarak bir gruptandırmaya tâbi tutulması, “ha-

ber/bilgiye ulaşmayı kontrol etme”, “yalnız olma”, “insanın (benin) hiç kimse tarafından rahatsız edilmemesi” ve “mekânlara nüfuz etmeyi kontrol etme” kategorileri altında toplanabileceğini ortaya koymuştur.¹ M. B. Golan ve F. C. Justa, işyeri çevrelerinde çalışmakta olan orta seviyede yöneticilere benzer bir soru yönelterek mahremiyetten ne anladıklarını tespitiye çalışmıştır. Verilen cevaplar kategorilendirildiğinde, onların cevapları da “kesintiye uğramadan çalışma”, “haber/bilgiye ulaşmayı kontrol etme”, “istenilen şeyi yapmakta serbest olma”, “mekâna nüfuz etmeyi kontrol etme” şeklinde olmuştur. Wolfe ve Golan tarafından 1976 yılında, Environmental Design Research Association'un toplantısına sunulmuş olan “Privacy and Institutionalization” adlı raporlarda görüldüğü üzere, 13-14 yaşları arasındaki psikiyatri hastalarının cevaplarının ise, yalnız olmayı işaret edecek şekilde “soyunma”, “tuvaleti-duşu kullanma” ve “haber/bilgiye nüfuz etmeyi kontrol etme” şeklinde olduğu² görülmüştür.

Bu noktada, herkesin farklı anlamlar verdiği, hattâ yaptığı özel davranışlarla aynîleştirdiği mahremiyet kavramının en çok

¹ I. M. Wolfe and R. S. Laufer, “The Concept of Privacy in Childhood and Adolescence”, D. H. Carson'un derlediği *Men-Environment Interactions: Evaluations and Applications* (Stroudsburg, PA.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1975) adlı eserde.

² M. B. Golan, F. C. Justa ve M. Wolfe'un yaptığı araştırmalar için, S. T. Margulis'in “Conceptions of Privacy: Current Status and Next Steps” (*Journal of Social Issues*, 1977, 33, ss. 5-21) adlı yazısına bakınız.

karıştırıldığı gizlilik kavramından ne bakımdan farklı bir anlam taşıdığını belirtmekte fayda görmekteyiz.

Görüldüğü üzere, sözlüklerde mahremiyet ile gizlilik arasında pek bir ayrım yapılmasa da, iki kavram arasında ahlakî, hukukî ve psikolojik boyutları itibarıyla önemli farklar bulunmaktadır. Gizlilik esasına sadık kalınarak, localar kurarak, misterlere üye olarak veya anarşik bir plânın sınırlı uygulayıcısı olarak hareket etmek, mahremiyete uygun olarak hareket etmek değildir. Bugün artık sık sık gündeme geldiğini gördüğümüz bir olayda bile bu farkı görmek mümkündür. Homoseksüel davranış, homoseksüel olmayan kişiler tarafından ahlâken yanlış, insan tabiatına aykırı, “sapıklık” denilen bir davranış olarak kabul edildiği, bu yaklaşım sebebiyle homoseksüeller eylemlerini gizlemek zorunda kaldıkları³ hâlde, evli çiftler arasında yaşanan heteroseksüel davranış herkes tarafından ahlâken uygun veya meşru olarak kabul gören bir davranış olmaktadır. Evli çiftler, cinsel ilişkide bulunmak için bir mahremiyet sağlama yoluna başvursa da, homoseksüellikte olduğu gibi, cinsel ilişkilerini herkesten gizlemek zorunda değillerdir. Bunun içindir ki, gizlilik, başkalarına ulaşmayı reddetmenin veya erişilebilirliği engellemenin çok aşırı bir şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. George Simmel'in de⁴ belirttiği şekilde, gizlilik sağlanmaya çalışılırken, sadece gizli olana ulaşmak engellenmiş olmamakta; ulaşmayı engelleme bilgisine ulaşma da

engellenmiş olmaktadır. Ayrıca, mahremiyet, ona ulaşmayı engellemeyi meşru bir davranış olarak kabul ettiği hâlde, gizlilik, genel olarak ulaşmayı engellemeyi de gayrimeşru olarak kabul etmektedir. Birbirine karıştırılmakta olan bu iki davranış tarzından mahremiyet, korunmuş bir davranıştır; aile gibi özel grupların üyeleri tarafından istenen, aranan bir şeydir. Mahremiyet, başkalarını tehdit eder gibi görünmeyen ve sosyal olarak meşru olan bir davranış şeklini içermekte ve savunmaktadır. Gizlilik ise, grubun diğer üyeleri açısından karşılıklı rıza ve mutabakata dayanmayan; gayrimeşru kabul edilen ve kabul görmeyecek cinsten merakları gizlemeyi amaçlayan bir davranıştır. Mahremiyet, bir hak veya yükümlülük olduğu hâlde, gizlilik en azından Batı toplumları içerisinde yaşamakta olan insanlara ne ihsan edilmiş bir hak veya imtiyaz, ne de onlardan istenmiş olan bir davranış şeklidir⁵. Bununla birlikte, bu yazımızda, kavramsal bir ayrım yapma ihtiyacını duymadığımız zaman, görülmesi, bilinmesi istenmeyen olaylar için “gizlilik” kelimesini kullanmaya devam edeceğiz. Böyle bir du-

3 B. Ponse, *Identities in the Lesbian World*, Westport, CT.: Greenwood Press, 1977.

4 G. Simmel, “The Secret and Secret Society”, K. W. Wolff'un derlediği *The Sociology of George Simmel* (New York: Free Press, 1950) adlı eserde.

5 C. Warren and B. Laslett, “Privacy and Secrecy: A Conceptual Comparison”, *Journal of Social Issues*, 1977, 33, ss.43-51, 50.

rum, mutlak bir kavramsal gizliliği ifade etmeyecektir.

Çeşitli teorisyenlerin yaptıkları tanımları, bu kişilerin teorik görüşlerini tanıtmaya ve ya bu teorisyenlerin başka bir teorisyenin görüşünü eleştirmeye çalışırken ileri sürdükleri görüşlerle birlikte vereceğimiz için, sınırlı tuttuğumuz bu “giriş” yazısında kapsamlı bir mahremiyet irdelemesi yapma yoluna gitmeyeceğiz. Daha sonra vereceğimiz somut örneklerle, mahremiyetin bireysel ve toplumsal boyutlarının nerelere kadar vardığını göstermeye çalışacağız. Böyle bir yol izlememiz bize, mahremiyetin sosyal psikolojik uzantılarının hangi sosyal bilimsel alanlara kadar ulaşmış olduğunun ipuçlarını vermeye de yardımcı olacaktır.

Cinsel davranış, insanoğlunun diğer canlılarla birlikte paylaştığı bir davranıştır. Gece hayatına yatkın bir yapıya sahip olan, gece faaliyette bulunan hayvanlar gece; gündüz faaliyette bulunan, gece olduğu zaman yuvalarına çekilip gün ışıyınca kadar pasif bir hayat sürmekte olan hayvanlar ise gündüz çiftleşme alışkanlıklarına sahiptirler ve cinsel ilişkide bulunurken de, diğer hayvanların aynı mekânda bulunmalarından rahatsız olmamaktadırlar. Rahatsızlık, rakip bir hayvanın pay almak üzere olaya müdahale etmesi sebebiyle ortaya çıkmakta; böyle bir durumda da çiftler yer değiştirerek veya müdahalede bulunamı etkisiz hâle getirerek çiftleşmeyi tamamlamaktadırlar. Bununla birlikte, Clellan S. Ford ve

Frank A. Beach⁶, çiftleşme sırasında tabii çevrenin herhangi bir etkisinin bulunmadığını söylemenin de mümkün olmadığına işaret etmektedir. Nitekim bazı hayvanlar, uygun bir yer bulmadıkça, kur yapma ve çiftleşme ilişkisine başlamamaktadırlar. Bazı balıklar, sürüngenler ve kuşlar, uygun buldukları çevresel şartlar yerine geldikten sonra fizyolojik olarak hazır hâle gelip verimli bir birlikteliği başlatmaktadırlar. Kuzey Kutbu deniz kırlangıçları (tern), çiftleşmeye başlamadan önce kendileri için uygun bir yuva yapmaya çalışmaktadırlar; eğer kar bir şekilde yuvalarını örtecek veya bozacak olursa, yuvalarını tekrar onarıncaya kadar çiftleşmeyi ertelemektedirler. Bu davranış, uygun mekâna sahip olmanın yanında, başkalarının müdahalesine kapalı, savunulabilecek bir mahremiyet alanının bulunması gerektiğine işaret etmekte; insanlarda örneklerine rastladığımız çeşitli dereceden bir mahremiyet kültürü davranışının geliştirilme ihtiyacının ip uçlarını vermektedir. Mahremiyet kültürüne sahip ol-

⁶ Ford ve Beach, Yale Üniversitesi'nde karşılaştırmalı incelemeler yapan, biri kültür antropoloğu (Ford), diğeri ise psikolog (Beach) olan iki öğretim üyesidir. *Patterns of Sexual Behavior* (Harper and Brothers, 1951) adlı kitaplarında 190 farklı insan toplumunda ve önemli sayıda hayvan türleri arasında cinsel davranışın **karşılaştırmalı** bir incelemesini yapmışlardır. Ralph Linton'un "Cinsel davranışla ilgili bilgileri bu derece doğru bir şekilde" bir araya getirdiğini söylediği; Georg Murdock'un ilk defa, insan cinselliğini doğru ve karşılaştırmalı bir perspektifle sergilediğini söylediği bu kitaptan, yazımızın cinsel davranışla ilgili bu bölümünde ağırlıklı olarak faydalanacağız.

mak da, her şeyden önce, cinsel ilişki olayında görünür hâle gelmektedir.

İkametgâhlar veya konutlar, kendi ülkesinde de dahil olmak üzere, pek çok Batı ülkesinin veya gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin yanında, Alorese, Barama, Chenchu, Colorado, Copper Eskimo'su, Cuna, Hopi, Kwakiutl, Lamba, Lango, Lepcha, Lesu, Seniang, Trukese, Yagua gibi ilkel toplumlarda (monogam, genellikle monogam fakat polygyny'ye de müsaade edilen ve eş olarak kız kardeşlerin tercih edildiği, sororal polygyny denen bir evlenme düzeninin hâkim olduğu bu gibi toplumlarda da) evli çiftlerin cinsel ilişkide bulunabilmeleri için istenen gizliliği, mahremiyeti sağlayan yerler olmuşlardır. Kuzeydoğu Arizona'da yaşayan, tamamen tek eşliliğe (monogam) dayanan bir evlilik düzenine sahip bulunan Hopi'ler ve Kuzeybatı Rhodesia'da yaşayan, genellikle monogam bir evlilik düzenine sahip olmakla birlikte polygyny'ye de müsaade edilen Lamba'lar ile Doğu Afrika'da Uganda'da yaşayan ve polygyny evlilik düzenine sahip bulunan Lango'lar, cinsel ilişkide bulunmanın yegâne meşru yerinin ikametgâhlar olduğunda ısrar ederler. Bununla birlikte bu halkların pek çoğunda kanunî olmayan çiftleşmelerde, kapalı kapılar ardında yapılacak çiftleşmelerde yakalanma riskinin bulunması sebebiyle, çalılık veya ormanlık yerlerde de cinsel ilişkide bulunulduğu görülmüştür. Nitekim Yeni İrlanda'da yaşayan ve polygyny evlilik düzenini benimsemiş bulunan Lesu'lar ve Doğu

Polynezya'daki üç adada yaşayan ve tamamen monogam bir hayat süren Pukapua'lar ile Truk'lulardan evli olanlar ev içerisinde, âşıklar ise kırlarda cinsel ilişkide bulunurlar. Konutların dışında kırlık yerlerde gerçekleştirilen cinsel ilişkilerde de, ses ve görüntü gizliliği, uyulması gerekli önemli bir mahremiyet kuralıdır.

Pek çok ülkede, tenhalık kadar temel ve tayin edici bir unsur olmasa da, geceleyin veya karanlıkta cinsel ilişkide bulunmak, kapalı mekânın yanında mahremiyete eklenmiş önemli bir unsur olmaktadır. Endonezya'da, merkezi Timor'un kuzey kısımlarındaki dağlık bölgelerde yaşayan Alorlu'lar, Vancouver adasının Kuzeydoğu sahillerinde yaşayan Kwakiutl'lar, Hopi'ler ve Kuzey Wyoming ve Montana'da avcılık ve toplayıcılık yapan yarı nomadik (göçebe) Crow topluluğu, kesin bir şekilde, geceleyin cinsel ilişkide bulunurlar. Onlar için cinsel ilişkide bulunurken görünmek büyük bir utanç kaynağıdır. Cuma, Semang ve Logo ilkelleri de sadece geceleyin cinsel ilişkide bulunmaktadırlar. Gizlilik sağlaması, emniyeti, maddî ve manevî rahatlığı sebebiyle, insanoğlu çok büyük bir oranda, geceleri cinsel ilişkide bulunmayı tercih eder hâle gelmiştir. Kesin bir kural hâline getirilmemiş olmakla birlikte, yarattığı kültür, benimsediği değerler, bazı istisnalar bulunmakla birlikte, insanoğlunu bu şekilde hareket eder hâle getirmiştir. Afrika'nın Masai kabîlesi, erkeğin kanının kadının rahmine dolacağı ve damarlarında sadece suyun ka-

lacağı korkusuyla geceleyin cinsel ilişkide bulunma geleneğini benimsemiştir. Hindistan'da, Haydarabat mıntıkasında, avcılık ve toplayıcılık yaparak yarı göçebe bir şekilde yaşayan Chenchu kabîlesi ise, doğacak çocuğun kör olacağına inandığı için, geceleyin cinsel ilişkide bulunmayı tehlikeli bulmaktadır⁷.

İnsanoğlu, gün ışığında faaliyette bulunmak için yaratılmış bir mahlûktur. Gözleri, bazı hayvanlarda olduğu gibi, gece karanlığında faaliyette bulunmaya uygun olarak yaratılmamıştır. Ancak yarattığı kültür, benimsediği değerler, sağladığı teknik imkânlar dolayısıyla geceleri de faaliyette bulunur hâle gelmiştir. Akrabalığımız bulunan kuyruksuz maymunlar (andropoidler) gibi gündüzleri cinsel ilişkide bulunmak yerine, çoğunlukla geceleri ve tercihan karanlıkta ve evimizde sevişmeyi tercih eder olmuşlardır. İnsanoğlu, geceleri ve karanlıkta sevişmeyi kesin bir kural hâline getirmemiş olsa da, sevişmede mahremiyeti bir üniversal kültürel değer hâline getirmiştir⁸. Yazımızı sonlandırırken, kültürel üniversal olarak değerlendirebileceğimiz mahremiyetin, yapıyı mekânlardan, özellikle konut dizaynlarından nasıl etkilenmiş olduğunu göstermeye çalışacağız.

Bazı toplumlar, ayrı ayrı bölümleri bulunan ikametgâhlara sahip olmadıkları ve aile veya hane halklarının kalabalıklığı sebebiyle evlerinin veya barınaklarının dışında cinsel ilişkide bulunmak zorunda kalmışlar veya bu şekilde bir mahremiyet sağlama im-

kânına kavuşmuşlardır. A. R. Holmberg'in Doğu Bolivya'da yaşayan sororal polygyny evlilik-akrabalık düzenini benimsemiş ve nomadik bir hayat sürmekte olan Siriono kabîlesi üzerinde yapmış olduğu bir araştırma, küçük göçebe gruplar hâlinde kök toplayarak ve yabanî hayvan avlayarak yaşamakta olan bu insanların, 50 kadar hamağın asılı bulunduğu 500 ayakkarelik bir kulübede yaşamakta olduklarını ortaya koymuştur. Kayınvalidenin hamağının karı ve kocanın hamağının en fazla üç ayak kadar ötesinde bulunabildiği bu kulübede, çocuklar da genelde anne ve babalarıyla birlikte uyumaktadırlar; bir hamak, dört veya beş kişiye yataklık etmektedir. Herhangi bir mahremiyetin sağlanamadığı böyle bir kulübede cinsel ilişkide bulunmak ancak kulübe dışında ve gündüzleri gerçekleşebilmektedir. Evli çiftler, grubun kamp yaptığı bir alanın yakınında bulunan çalılık veya ormanlık bir yerde, bir su kenarında, öğleden sonra, geç saatlere doğru cinsel ilişkide bulunabilmektedirler. Evli olmayan çiftler ise, ne zaman fırsat bulurlarsa o zaman gizlice

7 C. S. Ford and F. A. Beach, *Patterns of Sexual Behavior*, Harper and Brothers, 1951, ss. 68-73.

8 Bu kuralı bozacak veya yumuşatacak bazı kültürel yaptırımlar, kuralın genelliğine halel getirmemektedir. Şöyle ki, Formosa adası yerlileri, yaz aylarında, etraflarında çocukların bulunmadığı durumlarda, herkesin görebileceği şekilde cinsel ilişkide bulunabilmektedirler. Pasifik Okyanusu'nda Caroline grubuna dahil bir adada yaşamakta olan Yap halkı da, her ne kadar başkalarıyla birlikte olmasalar da, herhangi bir açık alanda, başkalarının dikkatini çekmeyecek şekilde cinsel ilişkide bulunabilmektedir.

çiftleşme imkânına sahip olabilmektedirler.

Benimsedikleri sosyal yapı geleneği, bu halka, birden fazla kadınla evlenme imkânı tanımaktadır. Bu esasa bağlı olarak, tercih edilen eş seçme şekli, aynı kadının kız kardeşleriyle (sororal) evlenme şeklinde cereyan etmektedir. Bu durum, kadınlar arası çatışmaları da bir oranda gidermeye yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda sağlanan cinsel hoşgörü ise, bir diğer yatıştırıcı unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Holmberg, bir erkeğin sadece kendi karısı veya karısıyla cinsel ilişkide bulunmadığını, resmen evli bulunmadığı karısının kız kardeşleri ile, hattâ biraz uzak akrabalarıyla bile cinsel ilişkide bulunabileceğini; buna karşılık, kadının da kocasının dışında, onun “sınıflayıcı” (classificatory) denen sistem gereği ikinci dereceden akraba ve hısımlarıyla cinsel ilişkide bulunabileceğini, kendi veya classificatory kız kardeşlerinin kocaları veya potansiyel kocalarıyla bile ilişkide bulunabileceğini söylemektedir. Böylece, resmen evli olan çift, eşinin dışında sekiz veya on kadar potansiyel partnerle de ilişkide bulunmak imkânına sahip olabilmektedir⁹.

Sosyolojik açıdan bakıldığında, William N. Stephens'in ifade ettiği üzere, kamuya duyurularak (resmen) veya kamunun bilgisi dahilinde yapılmış olduğu için cereyan eden gizli kapaklı cinsel ilişkiler, gene de bir grup evliliği olarak kabul edilmemektedir¹⁰. Bu örnek, bize, cinsel ilişkinin bu derece serbest bir uygulama alanı bulduğu böyle bir toplumda bile, herkesin gözü

önünde cereyan eden bir cinsel ilişkinin bulunmadığını, birer göçebe halk olarak, inşa ettikleri küçük kulübelerde mahremiyetin sağlanamaması sebebiyle, cinsel ilişkilerin gündüz saatlerinde ve olabildiğince gözlerden uzak bir şekilde gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Kapalı mekânsal mahremiyet sağlanamamış olsa da, gözlerden ırak, uzak bir köşe, istenilen mahremiyeti sağlamaya yardımcı olmuştur. Karşılaştırmalı kültür araştırmaları, başka kabîlelerin de kırlarda sevişmek zorunda kaldıklarını veya böyle bir şıkkı tercih ettiklerini ortaya koymuştur. Nitekim Brezilya ve Guianas arasındaki dağlık mıntıkada yaşayan, çok yaygın bir şekilde uygulanmış olmamakla birlikte, hem polygyny, hem de poliandry (bir kadının birden fazla erkekle evli bulunmasına imkân tanıyan evlilik) kurallarının işlemede olduğu Rucuy halkının çoğunlukla; tek eşli (monogamy) Witoto kabîlesinin ise, sürekli bir şekilde çalılık yerlerde cinsel ilişkide buldukları gözlemlenmiştir. Marshal adaları sakinleri ile Güney Amerika'nın kuzey sahillerinde yaşamakta olan ve polygyny alışkanlığı bulunan Taulipanglar da, ikametgâhları kalabalık olduğu için dışarılarda cinsel ilişkide bulunmayı tercih etmişlerdir.¹¹ Anlaşılacağı üzere, görsel ve

⁹ Allan R. Holmberg, *Nomads of the Long Bow*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1950, s. 64.

¹⁰ William N. Stephens, *The Family in Cross-Cultural Perspective*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1963, s. 49.

¹¹ Clelland S. Ford and F. A. Beach, *adı geçen eser*, Harper and Brothers, 1951, s. 70.

işitsel mahremiyetten yararlanmak için gecedan veya karanlıktan yararlanma cihetine gidilmemiş; gündüz fakat gözlerden uzak bir çevreden yararlanma, görsel ve işitsel mahremiyet sağlama açısından yeterli görülmüştür.

Mahremiyet olayına, en belirgin şekliyle ortaya çıktığı cinsel hayat açısından değil de, kıskanılan veya kavga konusu yapılan bir cinsel objeye karşı takınılan tavır açısından bakıldığında, kadının hem görsel hem de işitsel olarak, kısmen veya kapsamlı bir şekilde tecrid edilmeye varacak kadar çeşitli kısıtlamalara maruz bırakıldığı görülmektedir. Tarihî bir süreç takip edilerek ortaya çıkmış olan bu kültürel tavır, daha çok, erkeğin egemen olduğu kültürlerde kök salmıştır.

İnsanlık tarihinde, Toprak-Ana'nın, Ana-Tarıçça'nın büyük yaratıcı gücü temsil ettiği, Mater-Creatrix'e tapıldığı, başka bir ifade ile, mucizevî bir olay olarak doğurganlığın kadına önemli bir üstünlük sağladığı bir dönemden sonra, insanoğlunun yeryüzünde kalabalıklaştığı, menfaat çatışmalarının, insanın insana düşmanlığının belirginleştiği, önemli değişiklik olarak güç kazanmanın hâkim olmaya başladığı bir dönemde, matriarkal anlayış itibarını yitirmiş, patriarkal anlayış itibar kazanmaya başlamıştır. Bugün yeryüzünde, evlenme olayından sonra, evli çiftlerin kadının veya kadın soyunun esas alınarak organize olduğu, kadının statüsünün erkeğe nazaran daha yüksek bulun-

duğu matrilineal ve matrilokal toplumların sayısı çok aza indirgenmiş bulunmaktadır. Halen “modern” dediğimiz Batı toplumları da dahil olmak üzere, toplumların tamamına yakın bir kısmında erkek hâkimiyeti kabul görmekte; kadın, her türlü hukukî, politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hak bakımından erkekten daha aşağı bir duruma indirgenmiş, alınıp satılan, vücudundan faydalanılan, bu amaçla kapatılan, örtülen bir insan hâline getirilmiştir. Hattâ bu durum, insan doğasına uygun olduğu gibi bir inançla, radikal islâmcuların dinî olduğunu var saydıkları bir fıkıh yorumlamasıyla da pekiştirilmiştir.

Kadının tecrid edilmesinin, kapatılmak istenmesinin birkaç amacı bulunduğu bahseden Mısırlı antropolog Nadia Abu Zahra şöyle demektedir: Bu, erkeğin mevki (status), yetki ve servet sahibi bir insan olduğunu ifade etmesinin bir aracıdır. Erkekler kabul etmeseler de, bu, aynı zamanda, erkeğin yiğitliğinin ve erkekliğinin korunmasına yardımcı olmaktadır. Erkekler, peçenin amaçlarından birinin, kadının şerefini korumak olduğunu da söylemektedirler.¹² Bu açıdan bakıldığında, bazı genç kızlarımızın başlarına bağladıkları “türban” denen o simgesel örtü de, mahalle baskısı diye ifade edilen, daha sonra üzerinde duracağımız

¹² E. W. Fernea and R. A. Fernea, “Symbolizing Roles: Behind the Veil”, J. Spradley ve McCurdy'nin derlediği *Conformity and Conflict, Readings in Cultural Anthropology*, 9th ed. (New York: Longman, 1997, ss. 235-242, 238) adlı eserde.

bölge (mıntıka) davranışının (territorial behavior) ifadesi olarak ortaya çıkan bir aidiyet anlayışına işaret etmektedir. Kadının statüsünün aşağı seviyede bulunduğu ve radikal İslâm'ın bir hayat tarzı olarak benimsenmiş olduğu ülkelerde, kadınlar, çok büyük oranda kapalı bir hayat yaşamaktadırlar; evlerin ve avluların içerisine hapsedilmiş bulunurlar. En aşırı şeklini Afganistan, İran ve Suudi Arabistan'da gördüğümüz örtünme şekilleri (çarşaf ve burkalar), kadına uygulanan mahremiyet şeklinin sadece görünen kısmını oluşturmakta; eğitim görme dahil olmak üzere, kadının sosyal hayata, ekonomik güce katılması da bu yolla engellenmiş olmaktadır.

Kadının toplum içerisindeki statusu ile ilgili olarak geliştirilmiş olan teorilerden bir tanesi, kadının avlanma, çobanlık etme veya yoğun bir şekilde ziraî faaliyetlerde bulunma gibi ekonomik faaliyetlerde pek fazla yer almadığı için, toplum içerisinde aşağı bir status'a sahip olduğu görüşüne dayanmaktadır. Diğer bir teoriye göre, savaşmak için güçlü olmanın ön plâna çıktığı zamanlarda ve yerlerde erkek daha değerli ve itibarlı olarak bulunmuş; kadın aşağı statuslu bir yaratık olarak kabul edilmiştir. Savaş unsurunu esas alan teoriye benzer bir yaklaşımı ifade etmekte olan diğer bir teori ise, merkezî politik hiyerarşilerin bulunduğu yerlerde, erkeklerin daha yüksek bir statusa sahip olduklarına vurgu yapmış; kadının aşağı bir mevkide bulunması bu sosyal yapı olgusuna bağlanmak istenmiştir. Nite-

kim, bu gibi toplumlarda, politik karar alma yetkisi erkeğe bırakılmış olduğu için, erkeğe tanınmış olan bu hak, toplumun diğer alanlarına da taşınmış olarak kabul edilmiştir. Kadının çocuk doğurma ve emzirme olayı sebebiyle ev içerisinde veya yakınında bir yerde bulunmak zorunda olması ve yapılmış mekânların bu duruma uygun düzenleme ve bölümlerden oluşması da, bu sosyal vakıyyla uygun hâle getirilmiştir. Giderik de kadın, gösterilmemesi, gözetim altında tutulması, mahrem bir hayat yaşaması gereken bir cinsel obje hâline getirilmiştir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan haremlikselâmlık ayrımı, daha çok cinsel bir obje olarak görülen kadın sebebiyle gündemde kalmayı sürdürmüştür. Tesettür ve çeşitli giyim şekilleri, iklim şartları bile gözetilmeden, evlerin haremlik kısımlarında ve kafes altında yaşamak zorunda bırakılmış olan kadına ilâve bir yük yüklemiştir. Hattâ ülkemizde, son zamanlarda meydana gelen zihniyet değişikliği sebebiyle, erkeklere bile, denize girerken tesettür kıyafetleri giymeyi öneren görüşler hâkim olmaya başlamış; görsel mahremiyet uygulamasını gündeme taşıyan modalar türemiştir.

1950'li yıllarda, bugün Ankara/Çamlıdere'ye bağlı dağ köyleri olan Çatak ve Bayındır köylerinde yaptığımız araştırmalar sırasında gördüğümüz üzere, bu ve benzeri köylerde yaşayan kadınlar, ancak çok önemli günlerde erkeklerin refakatinde kasaba ve şehirlere gidebilmekteydiler; dikip giyecekleri elbiselerin kumaşlarını bile on-

lara erkekler alıp getirmekteydi. Bu sosyal tecridin yanında, bireysel bir başkalaşma da yaşamaktaydılar; uğursuzluk getirmesin diye, bir erkeğin bindiği eşeğin veya kullandığı bir arabanın önünden bile geçemezlerdi. Torun sahibi, “ebe”, oluncaya kadar herhangi bir erkekle de konuşmalarına müsaade edilmezdi. Ağızlarına bağladıkları yaşmağın kaldırılacağı zamana gelinceye kadar, ev içerisinde kendilerinden büyük erkeklerle, özellikle de kayınpederleriyle konuşamazlardı. Aynı sofrada yemek yerken bile, ağızlarını göstermeyecek şekilde, yaşmaklarını siper ederek yemek yerlerdi. Daha eski dönemlerde kayınbiraderlere, hattâ yabancı yetişkin erkeklere karşı da uygulanmış olan bu kural, söz konusu ettiğimiz dönemde, bir gelin rolü sosyalleşme tekniği olarak, kadının yeni intisap ettiği aile içerisinde, sosyal ilişkileri bozacak, otoriteye saygıyı zedeleyecek davranışlardan kaçınmasını amaçlamak üzere uygulanmakta; amaca ulaşıldıktan sonra, bir hediye verilerek kaldırılmaktaydı.¹³ Bu, daha sonra üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracağımız kaçınma olayının bir türü olarak geline, sözlü, hattâ görüntülü bir mahremiyet yasağı getirme amacını gütmekteydi. Ayrıca, mahremiyet açısından gelinin ev içerisinde sesinin duyulmasını önleyerek, kendisini ketum davranmaya zorlamaktaydı. İleride göreceğimiz üzere, Alan F. Westin'in belirlediği türden bir mahremiyet şekli olarak, bireyi, yaşadığı grup içerisinde yok saymaya vardırarak şekilde, bir anonimlik uygula-

masına yönlendirmekteydi. Aynı şekilde, Tahtacı-Alevî geleneğine bağlılığı ifade etmenin yanında, erkân gören kadınların veya erkân görmeyip de Tahtacılık yoluna intisab ettiklerini ifade etmek isteyen kadınların, sır vermeyeceklerini ifade etmek üzere, dinî veya yarı dinî bir merasimle çene altından bağladıkları keten (yaşmak)¹⁴ de, bir rite de passage olmanın yanında, ketum hareket etme ile Alevîliğin mahremiyetini korumayı amaçlamaktadır.

Bir mahremiyet düzenleme mekanizması olarak yaşmak bağlamak sadece kadınlara mahsus bir olay değildir. Tesettür aracı olarak kullanmanın dışında bir iletişim aracı olarak da kullanılabilirler. Tuarekler, Kuzey Afrika'da Mali, Nijerya ve Sudan taraflarında, 50-200 kişilik gruplar hâlinde yaşayan Müslüman bir halktır. Göçebe (nomadik) bir hayat yaşamakta olan bu halk, deve, keçi ve koyun besleyerek yaşamlarını sürdürmektedir. R. F. Murphy'nin¹⁵ yaptığı tasvirlerden öğrendiğimize göre, erkekler kendilerini âdetâ görünmez bir hâle getirecek şekilde örtünmektedirler. Kolsuz bir iç elbise ile, ayak bileklerine kadar uzanan bir dış elbise giymektedirler.

¹³ Turhan Yörükân, *Alfred Adler, Sosyal Roller ve Kişilik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, ss. 140-142; 2. baskı, 2006, ss. 114-116.

¹⁴ Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, eklerle yayıma hazırlayan Turhan Yörükân, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 1998, s. 226.

¹⁵ R. F. Murphy, “Social Distance and the Veil”, *American Anthropologist*, 1964, 66, ss. 1257-1274.

Başlarına bir türban bağladıkları gibi, yüzlerini de, gözlerini bir çizgi şeklinde dışarıda bırakacak şekilde bir yaşmakla örtterek, âdetâ görünmez hâle gelirler. Yaşmak, yetişkin hâle geldikten sonra her erkeğin sürekli bir şekilde bağlamak zorunda kaldığı; yemek yerken, uyurken bile çıkarmadığı bir örtünme aracıdır. Yaşmak, Irwin Altman'ın görüşlerini ele alırken ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğumuz bir konu ve bir mahremiyet ayarlaması olarak, başkalarına karşı açık/kapalı olmayı ayarlayan bir mekanizma hizmeti görmektedir. Bu örtünme şekli, Irwin Altman'ın¹⁶ ifade ettiği üzere, dinamik, değişken, multimodal bir mahremiyet mekanizması olarak kullanılmakta ve değişik davranışlarda bulunmanın bir aracı olmaktadır. Çeşitli sosyal ilişkilere uygun düşecek şekilde yükseltip alçaltılabilmektedir. Yüksek mevki sahibi erkekler, yaşmaklarını daha alçak bir seviyede tutarak yüzlerini daha fazla gösterebilmektedirler. Ayrıca Tuarekler, küçük göz ve beden hareketlerine karşı da çok büyük bir duyarlılık göstermektedirler. Böylece bu halk, ilişkilerini sınırlandırma imkânına sahip olmak suretiyle birbirlerine ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bu giyim şekli, aynı zamanda Tuarek toplumuna aidiyetin de bir simgesi olmakta ve başkalarının nasıl davranışta bulunabileceklerinin bir göstergesi sayılmaktadır.

Bir erkek baş bağlama şekli olarak molların ve Sih erkeklerinin başlarına bağladıkları türbanlar ile, son zamanlarda, çok yan-

lış bir isimlendirme yapılarak bazı kadınlarımızın ideolojik amaçlı baş bağlama şekilleri de bir aidiyet simgesi olarak, hem bu insanların kendilerinin, hem de başkalarının bu insanlara karşı yapacakları davranışların ayarlanmasında önemli hizmetler görmektedir; düşünce ve tavırlarda açıklık/kapalık sağlamaya yardımcı olmaktadır.

Verdiğimiz örneklerden de bir miktar olsun anlaşılacağı üzere mahremiyet, bir ilişki düzenleme süreci olarak, sosyal ilişkimizi, bütün davranışlarımızı etkileyen, her türlü düşünce ve davranışımızda az veya çok payı olan bir tavır takınma mekanizması olarak fonksiyon görmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu kavramın diğer sosyal bilim alanlarında da zorunlu olarak bir yansımalarının bulunacağı açıktır. Mahremiyetin, Stephan T. Margulis'in de işaret ettiği üzere, sadece psikolojik ve sosyal bilimler alanında değil, sosyo-çevresel alanda geliştirilmiş kavramlarla da ilişkisi bulunmaktadır.¹⁷ Örnek vermek gerekirse, P. A. Kelvin¹⁸, mahremiyeti, sosyal güç, sosyal roller ve normlar ile, uyum seviyesi ve benlik

¹⁶ I. Altman and M. Chemers, *Culture and Environment*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, s. 92.

¹⁷ S. T. Margulis, "Conceptions of Privacy: Current Status and Next Steps", *Journal of Social Issues*, 1977, 33, ss. 5-21, 17.

¹⁸ P. A. Kelvin, "A Social Psychological Examination of Privacy", *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1973, 12, ss. 248-261; "Predictability, Power and Vulnerability in Interpersonal Attraction", S. Duck'in derlediği *Theory and Practice of Interpersonal Attraction* (New York: Academic Press, 1977) adlı eserde.

kavramlarıyla ilişkili hâle getirmiş; Irwin Altman, daha sonra ayrıntılı bir şekilde bahsedeceğimiz üzere, sosyal karşılaştırma ve benlik teorileriyle; C. A. Johnson¹⁹, kişisel kontrol kavramıyla; B. Schwartz²⁰ ise, Kelvin gibi, mahremiyeti sosyal roller ve normlarla ilişkili hâle getirmeye çalışmıştır. Kavram, ayrıca I. Altman, H. M. Proshansky²¹ ve arkadaşları ile Alan F. Westin²² tarafından özellikle sosyo-çevresel alana ait bir kavram olan *bölge* (mıntıka) kavramıyla ve bilgi alış-verişini kontrol etmede önemli bir yeri bulunan gizlilik ve sansür uygulaması ile ilişkili bir hâle de getirilmek istenmiştir.

Bununla birlikte burada söz konusu edilen konu ve yaklaşımların spesifik bir incelemesini yapmaya çalışmayacağız. Ayrıca, “mesken masuniyeti”, telefon dinleme ve röntgencilik, bilgisayar aracılığı ile yapılan mahremiyet ihlallerine, insan hak ve hürriyetiyle yakından ilgisi bulunan diğer mahremiyet ihlalleri ile ilgili bir çalışma da yapmayacağız. Keza, yazımızda, tek tanrılı dinlerin, özellikle de Müslümanlığın yasakladığı eylemlerle, yasaklı “tecessüs” fiillerinin içerildiği hikmet ve maslahat ile ilgili bir sunuma da yer vermeyeceğiz. Bu yazımızda, konuya geniş bir bakış açısı kazandırabilmek için, kültürel karşılaştırmaların ışığı altında, iki temel teoriyi esas alarak - Alan F. Westin'in statik, Irwin Altman'ın ise dinamik ve dialektik görüşlerini esas alarak- mahremiyetin, kişi, kişiler arası çevre ve yapılı mekân ile olan ilişkisi üye-

rinde durarak, bir ilişki düzenleme süreci olarak içeriğinin sosyal psikolojik ağırlıklı bir irdelemesini yapmaya çalışacağız.

Merak ve tecessüs saikiyle bir şeyler öğrenmeye çalışmak, sadece insana mahsus bir davranış değildir; böyle bir davranış hayvanlar âleminde de görülmektedir. İster ilkel, ister modern bir toplumda olsun, kültür ve kişilik farkları söz konusu olmakla birlikte, insanoğlu, kendi ailesinin üyelerine, diğer ailelere, kabîle veya daha geniş bir çevre mensuplarına neler olduğunu anlamaya, öğrenmeye çalışmaktadır. Dedikodu, bu merakı gidermeye kısmen olsun yardımcı olmaktadır. İnsanlar başkalarının ne yaptığını bilmek istemekte ve bundan da zevk duymaktadırlar. Ne var ki, bu bilgi edinme olayı, anti-sosyal olan, gizli dünyalara nüfuz etmeye varan bir bilgi edinme işlemine de kolayca dönüşebilmektedir. Ancak, kültürler, bireylerin ve grupların, hattâ toplumların, başkalarının mahremiyetini ihlâl etme

¹⁹ C. A. Johnson, “Privacy as Personal Control”, D. H. Carson'un derlediği *Men-Environment Interactions: Evaluations and Applications* (Stroudsburg, P. A.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1975) adlı eserde.

²⁰ B. Schwartz, “The Social Psychology of Privacy”, *American Journal of Sociology*, 1968, 73, ss. 741-752.

²¹ H. M. Proshansky, W. H. Ittelson and L. G. Rivlin, “Freedom of Choice and Behavior in Physical Setting”, yazarların kendilerinin derlediği *Environmental Psychology: Man and his Physical Setting* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970) adlı eserde.

²² A. F. Westin, *Privacy and Freedom*, New York: Atheneum, 1967.

gibi bir eğilime sahip olmalarına; başka bir ifade ile, merak ve gizli gizli yapılan bir eylem olarak tecessüs saikiyle anti-sosyal bir “gözetleme” eğiliminde bulunmalarına karşı, mahremiyetlerini korumak ve savunmak için birtakım normlar ve sosyal ritüeller tesis etmişlerdir. İlkel toplumlarda mahremiyet cinsiyet rolleriyle, bireyin ifa etmek zorunda olduğu diğer sosyal rollerle, tabularla, aile sorumluluklarıyla ve atalara saygı çerçevesinde yüklenilen sorumluluklarla belirlenmiş olduğu hâlde, modern toplumlarda, mahremiyet sebebiyle yüklenilen sorumluluklar, tepkiler ve kontroller, bir miktar azalmakla birlikte, yeni mahremiyet kısıtlamaları ile başka bir şekil altında tekrar gündeme gelmeye başlamış; hemen bütün modern ülkelerde, bazı geleneksel kısıtlamaların yanında, medenî hukuk ve ceza hukuku normlarıyla önemli yaptırımlara konu olmaya başlamıştır.

İlkel olandan modern topluma geçiş, fizik ve psikolojik mahremiyet imkânlarının artmasına sebep olmuş; mevcut değerler arasında bir seçme yapma fırsatı yakalanmıştır. Nüve aile yaşamı, şehirleşme ve şehir hayatının anonimliği, iş ve yerleşme hareketliliği, dinî otoritelerin bireyler üzerindeki etkisinin zayıflaması, modern insana, ilkel insanın sosyal çevresinin ve inanç sisteminin sahip olduğundan daha fazla bir fizik ve psikolojik mahremiyet sağlamıştır. Bununla birlikte, sıklık ve nüfus çokluğu; büyük bürokratik organizasyonların varlığı ve buralarda yaşanan hayat, insanla-

rı yeni ilişkiler kurmaya zorlayan yabancılaşma ve güvensizlik duygusu, yeni fizik, psikolojik âletlerin sağladığı veri toplama ve gözetleme teknikleri ve geniş bir propaganda imkânına sahip bulunan modern devlet organizasyonu, mahremiyeti zedeleyen ortamlar oluşturmuştur. Tanınmış bir siyaset bilimci, ünlü bir avukat olan, modern toplumlarda yaşanmakta olan mahremiyet kısıtlamaları üzerinde ağırlıklı olarak durmakta olan Alan F. Westin, *Privacy and Freedom* adlı eserinde, modern toplumda bireyler, aileler ve gruplar için mahremiyete ulaşma artık bir hür olma meselesi hâline gelmiştir, demektedir.²³

Alan F. Westin, S. Chermayeff ve C. Alexander’in *Community and Privacy*²⁴ adlı eserini yer yer tenkit ederek yayımladığı ünlü *Privacy and Freedom* adlı eserinde, mahremiyetin, bireyin, grupların ve müesseselerin istediği şeyin, kendileri hakkındaki haber/bilginin (information) nasıl veya ne şekilde ve ne maksatla başkalarına verilebileceğini veya ulaştırılabileceğini tayin etmek olduğunu söylemektedir. Olaya, sosyal katılım açısından bakıldığında, mahremiyetin, şahsın iradî ve geçici bir şekilde, fizikî veya psikolojik araçlar kullanarak, yalnızlık durumu yaratarak, veya küçük-grup yakınlığı sağlayarak, sıcak-yakın iliş-

²³ A. F. Westin, *adı geçen eser*, ss. 19-24.

²⁴ S. Chermayeff and C. Alexander, *Community and Privacy: Toward a New Architecture of Humanism*, New York: Doubleday, 1963.

kiler kurarak, yahut daha büyük gruplar içerisinde bir anonimlik veya kayıtsızlık hâli (reserve) yaratarak bir geri çekilme davranışı olduğunu söylemektedir²⁵.

Kolayca anlaşılacağı üzere, bu belirleme, mahremiyetin dört unsuruna ağırlık vermeyi hedeflemektedir. Daha çok Batı kültürünü model alarak geliştirdiği bu unsurlardan yalnızlık (solutide) söz konusu olduğunda, şahıs, başkalarının kendisini gözlemelerinden kurtulmuş, uzak durmuş bir vaziyette bulunmaktadır. Bununla birlikte şahıs, işitmeyle, görmeyle, acı, sıcaklık ve soğukluk duyma gibi dokunma duygusuyla ilgili tembihlere, uyarılara karşı hâlâ açık bir vaziyette bulunmaktadır. Hattâ bir tanrının veya tabiat üstü gücün veya birtakım nüfuzlu kimselerin kendisini gizlice gözetlediğine de inanabilir. Westin'e göre yalnızlık durumu, Chermayeff ve Alexander'in yukarıda söz konusu edilen kitaplarında yer almış bulunan mahremiyet tanımlamasında dile getirdikleri türden tam bir görsel tecrid hâli değildir; bu yazarların kabul ettikleri türden olağanüstü bir geri çekilme, bir inziva, bir tevekkül hissi, bir tefekküre dalma ve yoğunlaşma (concentration) hâli de değildir veya E. Shils'in "Privacy: Its Constitution and Vicissitudes"²⁶ adlı yazısında belirttiği şekilde, "Bir grupla bir şahıs arasındaki sıfır-ilişki" içerisinde olmak da değildir. Yaptığı bu vurgulamaya rağmen, Westin'in tipolojisini esas alarak hazırladıkları soru cetvelleriyle saha araştırması yapan birçok araştırmacı, yalnızlık unsuruna tecrid edilme,

inzivaya çekilme ve komşuluk etmeme gibi unsurları da eklemiştir.

Belirlemede yer alan ve ikinci unsuru oluşturan sıcak-yakın ilişki (intimacy) faktörü, karı ve koca, aile veya bir akraneler grubu olarak bir çiftin veya bir grubun kendi içlerinde veya kendi aralarında maksimum seviyede kişisel ilişkiye ulaşabilmek için gerekli olan bireysel mahremiyet ihtiyacına işaret etmektedir. Burada, sırf görsel nezaretin ötesinde bir mahremiyet aranmakta; uygun ilişki ortamının hudutlarının dışından gelebilecek bütün duyuşal girdilerin en aza indirilmesi söz konusu olmaktadır. Yakın temasın rahatlatıcı bir ilişkiye veya düşmanlığa dönüşmesi, üyeler arasındaki kişisel ilişkiye bağlı bulunmakta olduğu için, sıcak/yakın ilişki olmadan temel insanî temas ihtiyacının karşılanması mümkün olmamaktadır. Westin, burada, H. Sullivan'ın *The Interpersonal Theory of Psychiatry* adlı ünlü kitabına da bir atıfta bulunmaktadır. Bu mahremiyet unsuru da, sonradan yapılan çalışmalarda arkadaşlarla ve aile üyeleriyle ilişkileri kapsayacak iki unsur ilâvesiyle genişletilmek istenmiştir.

Belirlemede yer alan üçüncü unsur anonimliktir. Bu bir tanınmama, bilinmeme hâli; toplum içerisinde "kaybolma" hâlidir. Bu unsur, bireyin yolda yürürken, parkta otururken, metroya binmişken veya artistik

25 A. F. Westin, *adı geçen eser*, s. 7.

26 E. Shils, "Privacy: Its Constitution and Vicissitudes", *Law and Contemporary Problems*, 1966, 31, ss. 281-306.

bir olaya katılmışken, yani halkın içerisinde bulunurken tanınmış olmaktan ve gözlenmekten kurtulmayı, uzak kalmayı araması, başarması hâline işaret etmektedir. Anonimlik unsuru, bir kimsenin bir toplulukta doğrudan doğruya ve kasıtlı olarak gözlenmiş olduğunu fark etmesi, böyle bir ortamda ekseriya aradığı rahatlığın ve gevşemenin kaybolmasına sebep olan etkilerden kurtulmak istemesi anlamına gelmektedir. *Ketum davranma* (reserve) ise, Westin'in işaret ettiği son mahremiyet hâlidir. *Ketum davranma*, bu dört hâl içerisinde, psikolojik ihtiyaçlar açısından yalnız en kompleks olan değil, aynı zamanda, ihtiyaç olarak ortaya çıkması ve tatmin edilmesi bakımından, tabiat ve fizik ortam organizasyonları içerisinde olmaktan ziyade, topluluk içerisinde, şahıslar arası ilişkilerin yarattığı ortama bağlı olarak şekil almış olan bir davranış şeklidir. Nitekim, en sıcak-yakın, mahrem ilişki durumlarında bile, duruma dahil olan her şahıs, kendisi için çok şahsî, utanılacak olan veya mukaddes kabul edilen hususları kendisine saklamak ihtiyacını duymakta, bu ise psikolojik bir uzak durmanın -sosyal olarak mesafe koymaya veya uzak durmaya eşdeğer bir psikolojik uzak durmanın- yaratılmasına sebep olmaktadır.

Westin, mahremiyetle ilgili bu dört durumu, gene dörtlü bir sınıflama ile tekrar bir incelemeye tâbi tutmaktadır. Ona göre, mahremiyete sahip olabilmek için, şahsın, özerkliğe, kişisel otonomiye, ne zaman isterse o zaman kendi çevresini kontrol ede-

bileceği bir bireysellik duygusuna ve şuurlu bir seçme imkânına sahip olması gerekmektedir.

Mahremiyet, ister yalnızlıkla, sıcak-yakın ilişkilerle, isterse anonimlikle sağlanmış olsun, sosyal ve biyolojik faktörlerden kaynaklanan gerginlikleri gidermek üzere bir heyecan boşalması (emotional release) hizmeti de sağlanmaktadır. Bu bakımdan, bedenî ve ruhî sağlık görüşü açısından mahremiyet devreleri veya süreleri, heyecan hâllerini -kalabalıklık şartlarından ve yaşantısından dolayı yaratılmış olan heyecanî durumları- rahatlatmak, gerginliği gidermek için istenen bir şey olmaktadır. Sağladığı rahatlık sebebiyle mahremiyet, kişisel değerlendirme (self-evaluation) yapma fırsatı yakalama bakımından da ihtiyaç duyulan bir şeydir. Haber/bilgi akışının sürekliliği karşısında bir durum değerlendirmesi yapmak için, bir kimsenin bu haber/bilgileri bütünleştirmesi ve özümseyebilmesi için, olaylardan kendisini bir süre uzak tutması gerekmektedir. Birey, bir yalnızlık veya uzak durma hâli içerisinde bulunduğu zaman, sadece haber/bilgiyi işleme tâbi tutmakla kalmaz, aynı zamanda haber/bilgiyi yorumlamak ve yeniden düzenleyerek plânlara yapma imkânına da kavuşur ve böylece sonraki davranışlarının önceden bilinçli bir hâle gelmesini sağlar.

Nihayet Westin, mahremiyetin, sınırlandırılmış ve korunmuş bir haberleşme fonksiyonu hizmeti gördüğüne de inanmaktadır. Böyle bir fonksiyon, bireye, sırlarını pay-

laşmanın ve güvendiği kimselerle teklifsiz dostluklar kurmanın yanında, istediği takdirde, psikolojik bir mesafe koyma imkânı sağlayarak, sınırlı haberleşmeler yapmak gibi iki önemli ihtiyacını karşılama imkânını da sağlamaktadır. Nitekim birey, psikolojik mesafe koymayı veya sınırlı haberleşmede bulunmayı gerektiren birçok sosyal rol ifa etmektedir; özel ofisler veya “sadece çalışanlara mahsus” olmak üzere dizayn edilmiş fizik alanlar düzenlemek suretiyle bu amacına ulaşabilmektedir.

Harold M. Proshansky, William H. Ittelson ve Leanne G. Rivlin’in birlikte derledikleri *Enviromental Psychology: Man and His Physical Setting*²⁷ adlı esere yazdıkları “Freedom of Choice and Behavior in a Physical Setting” adlı yazılarında; gene birlikte kaleme aldıkları *An Introduction to Environmental Psychology*²⁸ adlı kitaplarında, A. F. Westin’in mahremiyet kavramı dolayısıyla yapmış olduğu önemli irdelemeyi veya oldukça soyut unsurlardan oluşmuş bulunan bu tipolojiyi hem ayrıntılı bir şekilde özetlemektedirler, hem de bu irdelmeye yapılmış ve yapılabilecek itirazların başarılı bir dökümünü sergilemektedirler.

Proshansky, Ittelson ve Rivlin, Westin’in mahremiyet konusu ile ilgili olarak sunmuş olduğu analitik şemaya, hem mahremiyetin ne olduğunu, hem de bu kavramın kritik boyutlarının ne olduğunu sorgulaması bakımından etkileyici ve faydalı bir teşebbüs olarak bakılmaktadır. Bununla birlikte, aşağıdaki hususların dikkate alınması ge-

rekliğine de işaret etmektedirler. Nitekim, dört mahremiyet hâli her zaman kavramsal bakımdan açık ve seçik bir şekilde sunulmamış ve birbiriyle tutarlı hâle getirilmemiştir. “Yalnızlık”, bireyin bir yalnızlık hâli yaşamasından ziyade fizik çevre ile olan ilişkisinden doğan bir hâli ifade etmektedir. “Sıcak-yakın ilişki”, psikolojik uzaklık bakımından iki kişi arasında bulunan çok yakın ilişkiyi belirlemektedir; bu ise başkalarından tecrid edilmiş olmalarını gerektirir. Nihayet bu sınıflama, birlikte yapacakları bir iş dolayısıyla mahremiyetin zorunlu olarak korunacağı ve sıcak-yakın ilişki kurmanın hoş karşılanamayacağı bir jüri üyeliğinin söz konusu olduğu küçük grupları ise hesaba katmamaktadır.

Proshansky, Ittelson ve Rivlin’in üzerinde durduğu bir diğer problem, bu şemanın, söz konusu edilen dört durum arasındaki ilişki üzerinde yeterince durmamış olmasıdır. İkili gruplar hâlinde, “yalnızlık” ve “anonimlik” denen mahremiyet hâlleri ile “sıcak-yakın ilişki” ve “ketumluk”tan kaynaklanan grup hâlleri arasında bir ayırım yapmanın faydalı olabileceği düşüncesiyle, Proshansky ve arkadaşları, aynı zamanda açıktır ki, sıcak-yakın ilişki ile ketumluk hâlleri birbiriyle yakından ilgilidir; yakın-

27 H. M. Proshansky, et.al., *Enviromental Psychology: Man and His Physical Setting*, New York: Holt, Rinehart and Winston,1970, ss. 173-183.

28 W. H. Ittelson, et.al., *An Introduction to Environmental Psychology*, New York: Holt, Rinehart and Winston,1974, ss. 154-157.

sıcak ilişkiye iki veya daha fazla bireyle ulaşıldığı hâlde, ketumluk, grubun sıcak-yakın ilişki içerisinde bulunan üyelerinin her birinin mahremiyete getirdiği bir sınırlamayı içermektedir, demektedirler.

Westin, mahremiyeti, bireyin ne tür bir haber/bilginin kendisine ve başkalarına ulaştırabileceğini tayin eden bireysel bir hak olarak tanımlamaktadır. Bu, Proshansky ve arkadaşlarına göre, mahremiyet hâllerinin, belirli tipten davranışların kabul göreceği gibi, önceden belirlenmiş bazı şartların var olduğuna işaret etmektedir. Her ne kadar bu şartlar çok değişik olsa da, hepsi bireyin yapacağı seçmeleri büyük ölçüde belirlemeyi amaçlamaktadır. Tanım, aynı zamanda, paradoksal bir vakta olarak, mahremiyetin esaslı sosyal bir olay olduğunu ve başka kişilerle ve gruplarla farklı bir şekilde haberleşmede bulunma hürriyetini içerdiğini de kabul etmektedir. Görevler, mahremiyet açısından farklı istek neveleri veya özellikleri sergilemeyi gerektirir. Bazı görevler, başkalarıyla haberleşmede bulunmaya ihtiyaç gösterir veya başkalarıyla haberleşmeye izin verir. Güç bir karar vermek, önemli bir haberi başkasına iletme veya bir çalışanın yaptığı işi değerlendirmek, bir mahremiyet hâlinin varlığını içerir. Biz, sözlü ve sözlü olmayan haberleşme ile, kamu içerisinde bile, mahremiyetimizin bulunduğu işaretini veririz. Bireyin veya küçük grubun ayrı ayrı ve yoğun şekilde bir arada bulunması, mahremiyeti kolaylaştıran psikolojik mesafe için ip uçları hizme-

ti görmektedir. Fakat biz, zamanla, daha açık sinyaller vermeye, araya fizikî mesafeler koymaya, belki de araya bir bariyer koymaya ihtiyaç duyarız. Nitekim jüri, başkalarından uzak kalabileceği bir odaya ihtiyaç duymaktadır. Bütün kültürlerde, âşıklar da böyle bir ayrı kalmaya ihtiyaç duymaktadırlar.²⁹

Proshansky ve arkadaşları, Irwin Altman'da da göreceğimiz şekilde, mahremiyetin, seçme özgürlüğünü azamî bir seviyeye çıkardığını; mahremiyetin başkalarıyla ilişki kurarken bir davranış opsiyonları dizisine ulaşmayı amaçladığını bildirmişlerdir. Mahremiyet açısından birçok ihtiyacın veya ihtiyaç tiplerinin bulunduğunu, ihtiyacı tanımlamanın basit bir iş olmadığını, her bir ihtiyaç türünün farklı şartlar altında öğrenilmesi gerektiğini ve fizikî ortamın birbirinden farklı özellikleri aracılığı ile tatmin edilmiş olduğunu;³⁰ insanların bu şekilde hareket ederken, bireysel mekân, bölge (mıntıka)³¹ sınırlaması ve diğer davranış

²⁹ W. H. Ittelson, H. M. Proshansky, L. G. Rivlin, *An Introduction to Environmental Psychology*, ss.156-157.

³⁰ H. M. Proshansky, W. H. Ittelson and G. Rivlin, "Environmental Psychology" *adı geçen eser*, 1970, s. 171.

³¹ *Kişisel alan ve bölgesel davranışların çeşitli örnekleri için, Turhan Yörükân'ın "Hatırladığım ve Hatırlamak İstemediğim Gümüşsuyu" (Türk Yurdu, 2003, 23, ss. 21-29); "Yitirilmiş Kimliğiyle 'Bestekâr' Denen Sokak" (Kılavuz, 2005, 25, ss. 44-48); "Yüksek Binalarda Yaşanan Sakıncalı Hayat" (Bilge, 2005, 46, ss. 4-12); ve "Konutlarda Yaşanan Hayat Bakımından Kalabalıklığın ve İlgili Durumların Yarattığı Problemler" (Bilge, 2006, 49, ss. 22-44) adlı yazılarına bakınız.*

mekanizmalarını da kullanmış olduklarını söylemektedirler.

Westin'den sonra, yapılan saha araştırmaları sonucunda genişletildiğini gördüğümüz yalnızlık ve tecrid edilmişlik davranışı, başta Altman olmak üzere, başka teoristler tarafından da bir irdelemeye tâbi tutulmuştur. P. A. Kelvin³², mahremiyet ile tecrid edilme arasındaki farka dikkat çekerek, tecrid edilmenin, zorla kabul ettirilmiş bir durumu ifade ettiğini, sosyal ilişkilerin bulunmaması hâline işaret ettiğini; mahremiyetin ise bir seçme sonucu olarak ortaya çıkmış olduğunu söylemektedir. Bu fark uyarınca Kelvin, mahremiyeti, bir kimsenin başkaları üzerindeki etkisinin/gücünün sınırlandırılması olarak tanımlamakta; özellikle kavramın içerdiği cognitive süreç üzerinde durmaktadır. Irwin Altman da, benzer bir tecrid seviyesine başvurarak, mahremiyeti, "benliğe ulaşmayı" düzenleyen mekanizmalarla aynileştirmektedir. Bununla birlikte, iki görüşü birbiriyle karşılaştıracak olursak, önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız üzere, Altman'a göre kişisel alan ve bölge oluşturma davranışı, optimal seviyede bir açıklık/kapalılık sağlamak için, bireylerin özellikle mahremiyeti düzenlemek için kullandığı mekanizmalardır. Altman, sosyal tecridi mahremiyetin özel bir hâli olarak gördüğü hâlde, gene de, bu ikisini birbirinden ayırmaktadır. Altman için mahremiyet, benliğe ulaşmada seçmeli olarak yapılmış bir kontrol işlemine işaret etmektedir. Sosyal tecrid ise elde edilmiş mahremiyetin arzu edilmiş mahremiyetten daha fazla olma-

sı durumuna işaret etmektedir. Buna karşılık Kelvin, bir cognitive süreç, bir algılama olarak mahremiyeti, başkalarının etkisinin/gücünün hükümsüz sayılmasını ifade etme; sosyal tecridi ise, başkalarıyla herhangi bir güç ilişkisinin bulunmaması hâli olarak görmektedir. Anlaşılacağı üzere, bu iki teorist için sosyal tecrid, farklı anlamlar içermektedir.

Diğer yönden Altman ile L. A. Pastalan³³ şu iki anlayışta mutabıktırlar: Pastalan, Altman'ın daha sonra ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağımız insan bölge davranışını ele alış tarzını benimsemiş bir teoristtir. Mahremiyet çözümlemesini ise, Westin'in anlayışının genişletilmesi üzerine inşa etmiş ve Altman'ın çözümlemesini de kapsayacak şekilde bir sunuş yapmıştır. Altman, insan bölge davranışını, elde edilmiş ve istenen mahremiyet seviyeleri olarak gördüğü hâlde, Pastalan, mahremiyeti insan bölge davranışının temel bir formu olarak kabul etmektedir. Ne var ki, iki anlayış arasında bulunduğu farzedilen bağ, iki teorist için aynı şey değildir. Stephan Margulis³⁴, ne yazık ki, bu kavramları ayırtırmak, barıştırmaktan daha kolay olmamaktadır, demektedir.

32 P. A. Kelvin, "Social Psychological Examination of Privacy", *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1973, 12, ss. 248-261.

33 L. A. Pastalan, "Privacy as a Manifestation of Territoriality", L. A. Pastalan ile B. H. Carson'un derlediği *Spatial Behavior of Older People*, Ann Arbor: University of Michigan-Wayne State University Press, 1970.

34 S. T. Margulis, "Conceptions of Privacy: Current Status and Next Steps", *Journal of Social Issues*, 1977, 33, ss. 5-21.

Harry C. Triandis ile R. W. Brislin'in editörlüğünü yaptığı **Handbook of Cross-Cultural Psychology** adlı kitabın 5. cildine, Irwin Altman ve Martin M. Chemers'in Irwin Altman'ın daha önce yayımladığı yazılardan faydalanarak yazdıkları "Cultural Aspects of Environment-Behavior Relationships" adlı yazılarında,³⁵ mahremiyetin, kavramsal bir seviyede olmak üzere, sosyologlar, siyaset bilimcileri ve filozoflar tarafından tartışma konusu yapıldığını; bununla birlikte, kavramın ampirik araştırmalarla desteklenmiş kültürel bir çözümlemesinin yapılmamış olduğunu söylemektedirler; bu bakımdan kavramın önemli birtakım özellikleri bulunduğu işaret etmektedirler. Bu konuyu daha önce yayımladığı yazılarda ayrıntılı bir şekilde ele almış olan Altman'a göre, mahremiyet, kişisel mekânlara (personal space), bölgelere, mıntikalara (territory) ve diğer davranış alanlarına geçişi sağlayan, köprü hizmeti gören merkezî bir kavramdır; bir kişi ve grubun başkalarıyla ilişkisini düzenleyen diyalektik bir süreç olarak görülmelidir.³⁶ Halbuki geleneksel mahremiyet anlayışı, genel olarak Westin'de gördüğümüz şekilde, bu süreci, karşılıklı etkileşmeden mahrum bırakma, durdurma süreci olarak ele almıştır. Altman'a göre mahremiyet, temasta bulunmamaya karşılık başkalarıyla etkileşimde bulunma gibi, birbirine zıt güçlerin kendi aralarında etkileşmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Bazen bir kişi veya bir grup, yalnız olmayı, diğer bir zamanda da sosyal bir

uyarı, bir tembih almayı isteyebilir. Bu bakımdan mahremiyet, dinamik ve değişken; şartlara bağlı olarak, zaman içerisinde açıklık ve kapalılık durumu değişen; hudut belirleyen, sınır kontrolü yapan, bireylerin ve grupların kendilerini başkalarına karşı daha fazla veya daha az yaklaşılabilir, erişilebilir kılan; ayrıca, optimum bir seviyeyi yakalamaya da yardımcı olan; zaman içerisinde herhangi bir noktada, benliğin başkalarına karşı açık ve kapalı olma durumlarını optimum seviyede bulundurmaya sağlayan, "çok fazla" veya "çok az" şeklindeki bir sapmayı dengelemeye yardımcı olan bir süreçtir.

35 Boston: Allyn and Bacon, 1980, ss. 335-393.

36 I. Altman, *The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territory, and Crowding*, Monterey, Calif.: Brooks/Cole, 1975. Altman, daha sonra, Daniel Stokols ile birlikte derlediği *Handbook of Environmental Psychology* (Malabar, Florida: Krieger Publishing Co., 1991, ss.7-40) adlı kitaba Barbara Rogoff ile birlikte yazdığı "World Views in Psychology" adlı yazısı ile Seymour Wapner ve arkadaşlarının derlediği *Theoretical Perspectives in Environment-Behavior Research* (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2000, ss.21-37) adlı kitaba Carol M. Werner ile birlikte yazdığı "Humans and Nature: Insights from a Transactional View" adlı yazısında, transactional dediği felsefî bir sosyal psikoloji görüşünün sunumunu yaparak, ele alacağımız yazılarında dile getireceğimiz görüşlerine daha üst düzey bir derinlik kazandırmaya çalışmaktadır. Ona göre transactional görüş, organizmik görüşten ince bir farkla ayrılmaktadır. **Organizmik görüşte** varlık, ayrı ayrı unsurların bir araya gelip bütünleşmesiyle oluştuğu hâlde, **transactional görüşte** varlık, **kompoze olmuş** ayrı ayrı unsurların bir bütün teşkil edecek şekilde bir araya gelmesi ile oluşmuş kabul edilmektedir.

Altman, mahremiyeti yönetme, ayarlama sürecinin bütün kültürlerde bulunabileceğini; bir “kültürel üniversal” olabileceğini söylemektedir. Bazen bir şekilde veya bir yolla açık, bazı zamanlarda ve başka yollarla sosyal teması kesme, kapalı tutma şeklinde ortaya çıkmakta olan bu ayarlama süreci, ona göre bütün kültürlerde bulunmaktadır. Bazı kültürlerin çok fazla unsur içermesine karşılık, bazı kültürlerin herhangi bir mahremiyet kısıtlamasına sahip değilmiş gibi algılanmasına aldanmamak gerekmektedir. Kùltürler dikkatlice irdelenecek olursa, karşılıklı etkileşmeyi düzenleyen farklı mekanizmaların göz önüne serilmesi mümkündür. Mahremiyetin sadece kapılar ve duvarlar ile sağlanmış olduğu görüşüne aldanmamak gerekmektedir. Sözle ifade edilmiş bir davranış bile, istenen mahremiyeti sağlamada yeterli bir araç olabilir. Bu bakımdan, mahremiyetin tek bir kişi, çiftler, aileler ve diğer gruplar gibi farklı büyüklükteki sosyal unsurları içermiş ve sözlü davranış, sözlü olmayan davranış, bireysel mekân, bölge (mıntıka) ve kültürel tarz gibi bir seri davranış mekanizmaları ile düzenlenmiş ve ayarlanmış olabileceğini daima hatırd tutmak gerekmektedir. Nitekim örtünme bile bir mahremiyet mekanizmasıdır. Geleneksel İslâm ülkelerinde peçe, bulutlu bir günde güneş gözlüğü kullanma, mahremiyet kısıtlamasına yönelik bir uygulama olabilmektedir.

Mahremiyetin üç fonksiyonu bulunduğu işaret eden, bunlardan birinin sosyal et-

kileşmeyi yönetmek olduğunu, diğerinin başkalarıyla etkileşimde bulunmak için plân ve stratejiler geliştirmek olduğunu, bir diğerinin ise öz-benliği (self-identity) geliştirme, muhafaza ve devam ettirme olduğunu söyleyen Altman, bu görüşlerini somut bir hâle getirebilmek için, özellikle “Privacy Regulation: Culturally Universal or Culturally Specific?”³⁷ adlı yazısıyla, fazla bir mahremiyet uygulaması yapmayan toplumlarla, nispeten daha fazla mahremiyet kısıtlaması yapan toplumların yaptıkları uygulamalardan örnekler vermek suretiyle bir sunum yapmaktadır.

Ona göre, merkezî Brezilya’da yaşamakta olan Mehinacu Kızılderilileri, görünürde en aşağı düzeyde mahremiyet uygulaması yapılan bir kabîle grubu olarak, multimekanizmalı dialektik mahremiyet uygulaması yapan toplumlar için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bu halk, küçük bir dairevî meydan etrafında konuşlandırılmış, içinde yaşayanların birlikte paylaştıkları beş adet kommünal ev (barınak) bulunan köylerde yaşamaktadır. Böyle bir yerleşim düzeni, herkesin yaptığı her hareketin görülmesini

37 I. Altman, “Privacy Regulation: Culturally Universal or Culturally Specific?”, *Journal of Social Issues*, 1977, 33, ss. 66-84,68; Altman, *The Environment and Social Behavior* (Monterey, CA.: Brooks/Cole, 1975) adlı ünli kitabında, mahremiyet mekanizmalarının benliğin hudutlarını tarif ettiğini; bu hudutların nüfuz edilebilirliğinin birey tarafından kontrol edilmesi durumunda, bireysellik duygusunun gelişeceğini; mahremiyet mekanizmalarının beni tarif etmeye yardımcı olduğunu söylemektedir (s. 50).

sağlamaktadır. Ayrıca, köy meydanına ulaşan, uzak yerlere kadar giden düz patikalar, herkesin herkesi uzaklardan itibaren gözlemesine imkân vermektedir. Köylüler, aynı zamanda, köyün ve çevresindeki tarlaların etrafında yer almış patikalar üzerinde bırakılan ayak izlerinden de birbirlerini tanıyabilmekte ve birbirlerinin nerede olduklarını bilebilmektedirler. Anlaşılabacağı üzere, evleri, barınakları kommünal olduğu için, yaşama düzenleri özel veya kişisel değildir; saz kullanılarak imal edilmiş duvarlar da çok az bir tecrid sağlamaktadır. Altman'ın yararlandığı bu araştırmayı yapan T. A. Gregor³⁸ ile J. M. Roberts ve T. A. Gregor³⁹ geleneksel çevre şartları açısından az bir mahremiyetin bulunuyor olmasına rağmen, Mehinacu halkı arasında sosyal etkileşmeyi düzenleyen çeşitli uygulamaların bulunduğunu gözlemişlerdir. Nitekim, bu insanların, köy çevresinde, diğer insanlardan uzak kalabilmelerini sağlayan ağaçlardan temizlenmiş gizli birtakım alanlara da sahip olduklarını tespit etmişlerdir. Bu gibi yerler, bu insanların birkaç günlüğüne buralara kaçmalarına imkân vermektedir. Hattâ, bazı köylülerin, birkaç mil uzaklıkta, aileleri ile birlikte kalabilecekleri evleri ve bahçeleri bile bulunabilmektedir.

Mahremiyet uygulaması açısından bakıldığında, kadınların erkeklere ayrılmış sosyal ve dinî özelliği bulunan bir eve girmelerine izin verilmemekte; başka başka binalarda oturanların kendilerine ait olmayan bir barınağa izinsiz olarak girmesine; hattâ

aynı binada oturanların bile bir başkasının yaşama alanına girmesine müsaade edilmektedir. Bu insanların şahit olunan uygunsuz bir davranışı başkalarına iletmeyi yasaklayan güçlü normları bile bulunmaktadır. Bunun içindir ki, halk bir diğerini rahatsız eden sorular sormaktan kaçınmakta ve herhangi bir haber/bilgi ihsas etmekten kaçınmak için yalan bile söyleyebilmektedir. Bunların yanında, Mehinacu'da hayatın enteresan bir vechesi olarak, şahıslar sistematik bir tecrid (isolation) olayı da yaşamaktadırlar. İnzivaya (seclusion) çekilme, bir çocuğun doğumuyla başlamaktadır. Başka çocukların olmaması durumunda, anne, baba ve çocuk, ailenin ev içerisindeki yaşama alanının arkasında ağaçtan imal edilmiş bir bölmede birkaç hafta veya birkaç ay süren bir inziva hayatı yaşamaya başlamaktadırlar. Çocuk ise, bu inziva hayatına bir-bir buçuk yaşına gelinceye kadar devam etmekte, çok ender olarak dışarıya çıkmaktadır. Oğlan çocuk için bir sonraki tecrid devresi, dokuz veya on yaşına bastığı zaman gündeme gelmektedir. Bu oğlan çocukları, ev içerisinde ağaçtan imal edilmiş bir bölmede tutulmakta ve başkalarıyla çok

38 T. A. Gregor, "Explosure and Seclusion: A Study of Institutional Isolation Among the Mehinacu Indians of Brazil", *Ethnology*, 1970, 9, ss. 234-250; "Publicity, Privacy, and Mehinacu Marriage", *Ethnology*, 1974, 13, ss. 333-499.

39 J. M. Roberts, and T. A. Gregor, "Privacy: A Cultural View", J. R. Pennock ve J. W. Chapman'ın derlediği *Privacy* (New York: Atherton Press, 1971) adlı eserde, ss. 199-225.

ender olarak temas hâlinde bulunmaktadır; ancak güneş battıktan sonra evin dışına çıkabilmektedirler. Yiyecek ve yıkanma suları onlara başkaları tarafından verilmektedir. Çişleri, ağaçtan yapılmış bir tüp aracılığı ile barınağın veya evin sazdan yapılmış duvarlarından dışarı atılmaktadır. Ekseriya iki yıl kadar süren bu devre sırasında, oğlanlara sessizce konuşma, oyun oynamaktan uzak durma, heyecanlarını göstermekten kaçınma davranışı öğretilmiş olur. Kızlar da, ilk aybaşlarından sonra benzer bir tecrid devresi yaşamaya başlarlar. Bu köyde, bunların dışında, bir eşin ölümü sebebiyle veya bir erkeğin dinî bir liderlik mevkiine getirilmesi hâlinde de bir inziva olayının yaşanmakta olduğu görülmüştür. Bütün bu tecrid olayları sonunda Mehinacu köylülerinin, teorik olarak, sekiz yıl kadar bir süre inziva hayatı yaşadıklarını söylemek mümkün görünmektedir.

Araştırmayı yapmış, bu değişik kültürü bir yorumlamaya tâbi tutmuş olan Roberts ve Gregor⁴⁰, bu kapalı ve açık olma kültürel kalıbını, Altman'ın teorik yaklaşımında dile getirdiği şekilde, dialektik bir davranış şekli olarak yorumlamışlardır. Görüldüğü üzere, Mehinacu kültürü, zaman ve şartlara bağlı olarak, farklı mekanizmalar ve farklı nüfuz etme imkânları sağlayarak, açık ve kapalı olma dengesini sağlamaya imkân veren mekanizmalar geliştirmiş bulunmaktadır. Gene kolayca görüleceği üzere, yapılmış olan bu etnografik çözümleme, Altman'ın ileri sürdüğü türden, çevresel, söz-

lü, sözlü olmayan ve kültürel mekanizmaları içerisine alacak bir mahremiyet kavramlaştırmasına da güzel bir örnek oluşturmaktadır. Başka bir ifade ile, sosyal hayatın sadece çevre faktörleri gibi sınırlı bir cephesine bakmanın, Mehinacu mahremiyet sisteminin yanlış yorumlanmasına kapı açacağını göstermektedir.⁴¹ Altman, mahremiyet olayına, hem mahremiyet düzenlemesi, hem de sosyal ilişkiler ve sosyal süreçler açısından bakmaya çalışmıştır. Mehinacu kültürünü, mahremiyet düzenlemesi açısından incelediği gibi, onu yabancılar, tanıdıklar, komşular, yakın akrabalar ve aile içi ilişkiler açısından da bir incelemeye tâbi tutmuştur.

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Mehinacu'lu aileler, kommünal barınaklarda yaşadıkları hâlde, başkalarına mahsus yaşama alanlarına girmekten kaçınmaktadırlar. Mehinacu'da hısımlar (evlilik münasebetiyle yakın ilişki içerisinde bulunan kişiler), bir diğerrinin uyuma hamağına elleriy-

⁴⁰ Altman'ın da faydalandığı yazarlar olarak Roberts ve Gregor, bazı toplumların mahremiyete daha fazla yer vermiş olduğundan bahisle, mahremiyetin ekseriya patrilocal (baba tarafı) oturma düzenine sahip, geçimini ziraat ve hayvancılıkla sağlayan, aynı zamanda yüce bir tanrı anlayışını benimsemiş bulunan toplumlarda daha yaygın bir şekilde görülmekte olduğunu söylemektedirler. J. M. Roberts and T. A. Gregor, "Privacy: A Cultural View", *Cornell University, Latin American Studies Program*, 1971, 41, ss.199-225. D. Levinson ve M. J. Malone'nin *Human Relations Area Files Press* tarafından yayımlanan *Toward Explaining Human Culture* (HRAF Press, 1980) adlı kitabından naklen, s. 58.

⁴¹ I. Altman, daha önce adı geçen yazı, 1977, s.74.

le dokunmamakta; kendi kömmünal evlerinin giriş yolunda bir araya gelmekten veya karşılaşmaktan kaçınmakta; herkesin kullanmakta olduğu bir patikada birbiriyle karşılaşmışları zaman bir kenara çekilmekte ve bakışlarını bir başka yöne çevirmektedirler. Birbirlerinin isimlerini hiçbir şekilde telâffuz edememektedirler. Önemli konular söz konusu olduğunda kısaca konuşmaktadırlar. Yeni damat, kayınpederi iler karısı aracılığı ile konuşmak zorundadır. Bu şekilde, evlilik dolayısıyla ortaya çıkan fizik ve psikolojik yakınlaşmaları düzenlemeye yarayan birtakım mekanizmalar kullanmaya çalışmaktadırlar.

Mehinacu kültüründe, evli çiftler de, birbirlerine karşı değişen yakınlıklarını ve uzaklıklarını ifade edecek bir düzine hassas davranış mekanizması geliştirmiştir. Bir yakınlık, bir mahremiyet ifadesi olarak, günde birkaç defa herkesin görebileceği şekilde yikanmaktadırlar; bu yapılmadığı takdirde, evlilikte birtakım güçlüklerin yaşanmakta olduğu izlenimi uyanmaktadır. Eğer bir çift, yan yana görülmeyecek olursa, aralarında bir çatışmanın olduğu düşünülür. Kamusal ikametgâhtaki uyuma hamaklarının duruşları da, eşler arasındaki ilişkilerin bir başka durumuna işaret etmektedir. Kocanın ve karının hamağı aynı direğe asılmış, kocanın hamağı biraz daha yukarı bağlanmış ve başlar birbirine birkaç inç uzaklıkta bulunuyorsa, bu durum sıcak/yakın ilişkinin bulunduğuna işaret etmekte; aynı direklere asılmış olan hamak-

larda eşler birbirine birkaç ayak uzaklıkta uyuyorlarsa, çiftlerin birbirlerine yabancılaştıklarına hükmedilmektedir. Mekânda uzaklığın derecesi, kişilerin birbirinden uzaklaşmasının bir ifadesi olmaktadır. Aynı şekilde, çiftler aynı kaptan yemek yiyorlarsa, aralarındaki bağ güçlü, yemiyorlarsa bozuk olarak kabul edilmektedir. Bu şekilde, Mehinacu çifti, birbirleriyle olan ilişkilerindeki yakınlık durumunu düzenlemek için çeşitli davranış mekanizmaları kullanarak birbirlerine olan bağlılıklarının değişen niteliğini hem birbirlerine karşı, hem de içinde yaşadıkları topluma karşı göstermiş olmaktadır.

Altman, ağırlıklı olarak Mehinacu örneği üzerinde dursa da, başka kültürlerde hısımlar arasında ve aile içi ilişkilerde uygulanmakta olan sınırlamalarla ilgili örnekler de vermektedir. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, bu örnekler, onun için, sınırlı alanlarda da olsa, mahremiyetin kültürel üniversal özelliğine önemli bir katkı sağlamaktadır. Ona göre toplumlar, karşılıklı etkileşimleri düzenlemek için her zaman ve her yerde geçerli olabilecek mekanizmalar geliştirmişlerdir. Bu mekanizmalar, insanların başkalarına karşı kapanmalarını veya birbirlerine ulaşabilmelerini mümkün kılabilir. Bu mahremiyet düzenleme mekanizmaları, Mehinacu'da karı ve koca arasında olduğu şekilde veya Kwoma kültüründe olduğu gibi anne, baba ve çocuk arasındaki ilişkilerde olduğu gibi uzun devrî süreler boyunca fonksiyonda bulunabilmektedir ve

kültürel bakımdan biricik (unique) olan ve bir toplumun özel şartlarına uymuş bulunan çeşitli davranış mekanizmalarıyla kontrol edilmektedir. Bunun içindir ki, R. L. Bee'nin⁴², S. J. Tambiah'ın⁴³, R. A. LeVine'in⁴⁴ verdiği örnekler karşılıklı etkileşmeyi sınırlandırma açısından üzerinde durulmaya değer bulunmaktadır.

R. L. Bee, Güneydoğu Kaliforniya'da yaşayan Yuma Kızılderilileri arasında, kayıncıvalide ile damat arasında asgarî düzeyde bir şakalaşmadan; kucaklaşma, öpüşme veya iyi duygular izhar etme gibi sık sık ifade edilmeyen türden olumlu heyecan davranışlarından bile kaçınıldığını söylemektedir. Mekân aracılığı ile yapılan bir mahremiyet düzenlemesi örneği vermekte olan S. J. Tambiah, Tayland'da yaşayan bir kısım köylü gruplar arasında, hısımlar arasında temastan kaçınma davranışının farklı bir örneğinin bulunduğunu gözlemiştir. Bu toplumda, yeni evli çiftler, kadının ana-babası ile birlikte yaşamaktadır. Yaşama şartları açısından geliştirilmiş olan katı düzenleme, damat ile kayıncıvalide arasındaki teması sınırlandırmaktadır. Bir defa bile damadın, kayıncıvalide ile kayıncıpederin uyuma alanlarına girmesine müsaade edilmemektedir. Damat karısı ile birlikte, ancak uzak bir köşede uyuyabilmektedir. R. A. LeVine, Afrika toplumları arasında bulunan ve çok eşliliğin yürürlükte olduğu Gusii, Kipsigis ve Luo kültürleri üzerinde yaptığı araştırmalarda, farklı bir kaçınma olayının, eşlerin oturdukları mekânların yakınlık ve uzaklık-

larıyla ayarlanmış olduğunu gözlemlemiştir. Luo'lar arasında, aynı bir adamla evli kadınların oturdukları evler birbirine oldukça yakın ve müşterek bir avluyu paylaşacak şekilde inşa edilmiştir. Gusii kadınları birbirine yakın olarak inşa edilmiş kulübelerde yaşamaktadırlar; bu kulübeler birbirinden ekseriya çitler veya parmaklıklarla ayrılmış bulunmaktadır ve her bir kulübenin de kendisine mahsus bir bahçesi ile sığır ağılı bulunmaktadır. Kipsigis'te ise, kadınlar birbirinden uzakta ve birbirleriyle az temas edecek şekilde yaşamaktadır. LeVine, kumalar arasında, ekseriya, birbirlerine karşı yaptıkları büyü suçlamalarında ifadesini bulan kıskançlık ve düşmanca davranışlar içeren ilişkilerin bulunduğu işaret ederek, kadınlar birbirlerine yakın oturdukça, suçlamaların da artmakta olduğuna, kaçınma sürecinin aralarındaki teması azalttığına işaret etmektedir.⁴⁵

Altman'ın verdiği örneklerde de görüldüğü üzere, yabancılar, tanıdıklar ve farklı aile birimleri arasındaki sosyal ilişkiler şu hu-

⁴² R. L. Bee, "Changes in Yuma Social Organization", *Ethnology*, 1963, 2, ss. 207-227.

⁴³ S. J. Tambiah, "Animals are Good to Think and Good to Prohibit", *Ethnology*, 1969, 8, ss. 423-460.

⁴⁴ R. A. LeVine, "Witchcraft and Co-wife Proximity in Southwestern Kenya", *Ethnology*, 1962, 1, ss. 39-45.

⁴⁵ I. Altman, "Privacy Regulation: Culturally Universal or Culturally Specific", *Journal of Social Issues*, 33, ss. 66-84, 82; I. Altman and M. Chemers, *Culture and Environment*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, ss. 94-99.

susu telkin etmektedir ki, sosyal temas fazla olduğu zaman, sosyal temasları düzenlemeye imkân veren, şartların gerektirdiği şekilde bu sosyal temasları açık ve kapalı tutmaya yarayacak olan telâfi edici davranış mekanizmaları gündeme gelmeye başlamaktadırlar. Altman'ın söz konusu ettiği-miz yazısı ile **Cultur and Environment** adlı kitabına almış olduğu örnekler, istenilen mahremiyet seviyelerine ulaşmak için kullanılmakta olan spesifik mekanizmalar arasında birtakım farklar bulunsa da, dialektik süreçli mahremiyet anlayışına uygun düşmektedir.

Mahremiyet olayına benzer bir açıdan baktığımızda, kültür antropolojisi alanında yapılmış olan saha araştırmaları, hısım-akraba ilişkileri ve ortaya çıkan ilişki türlerine dayanılarak yapılan kültürel karşılaştırmalar sonucunda pek çok doyurucu bilgiye ve yoruma ulaşıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların en dikkat çekenleri arasında, mahremiyetle doğrudan doğruya ilgili olan kaçınma (avoidance) ve saygı gösterme (respect) konusu bulunmaktadır. George P. Murdock'un⁴⁶, sosyal karşılıklı ilişkiyi tamamen engellemeden, araya belirli bir resmiyet unsuru sokarak, cinsellik ilişkisine karşı bir tabu uygulayarak ve kültürel kısıtlamalar getirerek onu sınırlandırmaya çalışan bir süreç olarak tarif ettiği kaçınma ve saygı gösterme davranışı⁴⁷, resmîlik, gayri-resmîlik, şakalaşma ve istediğini yapmada serbest olma unsurlarıyla birlikte, mahre-

miyet uygulamalarına şekil veren davranış kalıpları olarak ortaya çıkmaktadır. Dorina A. Sweetser, yakınlık, temas, çıplaklık veya örtünmeme, birlikte yemek yeme, birbirlerine doğrudan doğruya bakabilme ve konuşma davranışlarından herhangi birinin engellenmesi hâlinde kaçınma davranışının ortaya çıktığı görüşündedir⁴⁸. Gayriresmîlik ise, nihâi uçlarından biri kaçınma ve resmîlik olan, diğeri ise şakalaşma ve serbestlik olan bir davranış hattında ara noktayı temsil etmektedir. Raymond Firth'in Tikopia'da⁴⁹ yaptığı ünlü araştırma sırasında kayda geçirdiği bir örnekte görüldüğü üzere, bir kimsenin başka bir kimseye uyurken dokunabilmesi; buna karşılık, cinsellikten bahsetmenin yasaklanmış olması gibi. İleride Türk toplumunda da göreceğimiz üzere, bazı şekilleriyle uygulanmakta olan kaçınma temel davranışının bazı özelliklerini

⁴⁶ G. P. Murdock, "Cross-Sex Patterns of Kin Behavior", *Ethnology*, 1971, 10, ss. 359-368, 360.

⁴⁷ William N. Stephens, *The Family in Cross-cultural Perspective* (Lenham, MD.: University Press of America, 1982) adlı eserinin karşılaştırmalı kültürel kurallar konusunu işlediği bölümünde, saygı kuralları (âdetleri) içerisinde ego-baba akrabalık ilişkisinin mihrak noktasını oluşturduğunu; bu temel ilişkinin uzantılarının ego ile diğer yaşlı erkek akrabalara, amcalara, büyükbabalara, ağabeylere kadar uzanmakta olduğunu; zorunlu olmamakla birlikte, bu kültürel kalıbın babaya karşı uygulanmaması hâlinde, yaşça büyük yakın akrabalara da uygulanmamış olduğunu söylemektedir (s. 405).

⁴⁸ D. A. Sweetser, "Avoidance, Social Affiliation, and the Incest Taboo", *Ethnology*, 1966, 5, ss. 304-316.

⁴⁹ R. Firth, *We, the Tikopia: Kinship in Primitive Polynesia*, Boston: Beacon Press, 1957, s.179.

vermek ve bu vesileyle geliştirilmiş olan teorilere kısaca temas etmek suretiyle, mahremiyetin bu türünün karşılaştırmalı kültürel boyutunu tanıtmaya çalışalım.

Daha önce sözünü ettiğimiz Mehinacu'da görülenlere benzer şekilde, Güney Amerika'da yaşayan Araucanlular'da⁵⁰ bir erkeğin kayınvalidesinin elinden doğrudan doğruya bir şey alması, ona uzun uzun bakması, onunla yemek yemesi veya konuşması yasaklanmıştır. Eğer bir ev içerisindeyseler, aralarına bir bölme konulmuştur; dışarıda tesadüfen karşılaşacak olurlarsa, kadının ancak kızının sağlığı konusunda bir şeyler sormasına izin verilmiştir. Cheyenne'lerde⁵¹, ailenin küçük çocukları olarak erkek ve kadın olma durumuna gelinceye kadar birlikte oynamış olsalar da, on beş yaşlarına geldikleri bir dönemde bir erkeğin kız kardeşi ile konuşmasına müsaade edilmez. Bir adam, damadıyla konuşmak veya ondan bir şey istemek için barınağına gittiği ve onu bulamadığı zaman, kendi kızı olan kadına doğrudan doğruya hitap edemez veya ondan bir şey isteyemez. Yeni doğmuş bir bebek bile olsa, annesinin duyabileceği şekilde küçük bir çocuk aracılığı ile istekte bulunur; annesi de istenen şeyi kendi babasının görebileceği bir yere getirip bırakır. Bu uygulama şekli, taraflar yaşlanıncaya kadar da sürer. M. E. Opler'in bize bildirdiğine göre, Kuzey Meksika'da avcılıkla geçinen Chiricahua Apache'leri⁵², erkek kardeş avdan yorgun argın ve aç olarak eve döndüğü zaman bile, eğer kız kardeşi evde

yalnız ise eve giremeyecek derecede bir erkek-kız kardeş kaçınması uygulamaktadır; hattâ bunu yeğenlere karşı da uygulamaktadırlar. Bu toplumda damat da, kayınvalidesine, ve kayınpederinin annesine karşı; kaçınma davranışı uygulamak zorunda kalmaktadır.

Verilmiş olan örnekler, şüphesiz kaçınmanın çok belirgin örneklerini oluşturmaktadır. Kaçınmanın çeşitli, yumuşak diyebileceğimiz türleri de bulunmaktadır. Karşılaştırmalı kültür alanında yapılmış olan araştırmalar şunu göstermektedir ki, aşırı kaçınma kalıpları, en yaygın şekilde üç hı-sım-akraba arasında, karının annesi ile kızın kocası, kocanın babası ile oğulun karısı ve erkek ile kız kardeş arasında uygulanmaktadır. Karının annesi ile kızın kocası (damat-kayınvalide) arasındaki kaçınma, en yaygın şekilde uygulamakta olan kültürel davranış kalıpları olarak bulunmuştur. İkinci olarak, Çatak'ta görüldüğü şekilde, oğulun karısı (gelin) ile kocanın babası (kayınpeder) arasında; üçüncünün ise, erkek ve kız kardeş arasında bulunduğu gözlen-

⁵⁰ M. Titiev, *Araucanian Culture in Transition*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1951.

⁵¹ K. N. Llewellyn and E. A. Hoebel, *The Cheyenne Way*, Norman, Okla.: University of Oklahoma Press, 1941.

⁵² M.E.Opler, "Chiricahua Apache Social Organization", Fred Eggan'ın derlediği *Social Anthropology of North American Tribes* (Chicago: University of Chicago Press, 1937) adlı eserde ve Opler'in *An Apache Life Way* (Chicago: University of Chicago Press, 1941) adlı eserinde.

miştir. Stephens ve D'Andrade⁵³, kendi verilerine ve Murdock'un sunduğu verilere dayanarak, daha önce verdiğimiz bir notta da değindiğimiz üzere, şu sonuca varmışlardır ki, bu üç çeşit hısım-akraba ilişkisi, odak noktasını teşkil edecek şekilde kaçınma ilişkilerini oluşturmakta, diğerleri bunların uzantıları olarak ortaya çıkmaktadır.

Hısım-akraba kaçınmasının yeterince tatmin edici fonksiyonel bir açıklaması geliştirilmemiş olsa da, veriler, uygulanan mahremiyetin boyutlarını göstermenin yanında, teorik yaklaşımlara da konu olmuştur. Geliştirilmiş hipotezlerden' bir tanesi fücur-korkusu (incest tabusu), diğeri ise, mekânda yakınlık hipotezidir. Kaçınma ile ilgili fücur-korkusu hipotezi, Freud'un psikaniz görüşünden esinlenmiş ve daha çok Murdock ve Stephens tarafından benimsenmiş olan bir görüştür. Stephens, gerek The Oedipus Complex, gerekse The Family in Cross-cultural Perspective adlı eserlerinde, çok sayıda kültür üzerinde bir karşılaştırma yaparak, bu tür âdetlerin menşeinin Oidipus problemlerinden kaynaklanan bir korku tavrından etkilenmiş olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Freud'unkinden farklı bir yaklaşımla ele alınmış olan bu görüşe göre, merkezî görev yüklenmiş olan bu üç kaçınma ilişkisinin her birinin bazı uzantıları bulunmaktadır. Stephens'e göre, eğer ego, kızına karşı kaçınma uyguluyorsa, çoğu kere bu bütün kadın yeğenlere (kuzenlere) karşı da uygulanmaktadır. Eğer kayınvalideye karşı bir kaçınma davranışında bulunuluyorsa,

çoğu zaman bu, oğulun karısının kan akrabalarına karşı da uygulanmaktadır. Diğer yönden, odak noktasında bulunan şahıstan herhangi bir şekilde kaçınılmıyorsa, uzantılarından nadiren kaçınılmakta; eğer ego kendi kızına karşı bir kaçınma davranışında bulunmuyorsa, kadın yeğenlere (kuzenlere) karşı da nadiren böyle bir kaçınma davranışında bulunmaktadır. Gelinine karşı herhangi bir kaçınma davranışında bulunmuyorsa, onun akrabalarına karşı da bulunmamaktadır.⁵⁵

Fücur-korkusu yaklaşımını ortadan kaldırmayan, fakat daha çok mekânî yakınlığa ağırlık veren diğeri hipotez, bu yazımızda üzerinde durduğumuz ve duracağımız mekânî sınırlamalarla mahremiyet sağlama görüşüne ayrıca açıklık getirmektedir.

Mekânda yakınlık teorisi, Edward B. Tylor'dan bu yana kaçınma ile evlilik sonrası oturma veya yaşama yeri arasındaki ilişkiye ve bu vesileyle hayat bulmuş olan

53 W. N. Stephens and R. G. D'Andrade, "Kin-Avoidance", *The Oedipus Complex: Cross-cultural Evidence*, The Free Press of Glencoe, 1962, ss. 124-150.

54 W. N. Stephens, *The Family in Cross-cultural Perspective*, Lenham, MD.: University Press of America, 1982, ss. 91-92. Ayrıca, Oedipus kompleksinin menşei ve psikanalitik görüşler içerisindeki yeri konusunda, Turhan Yürükân'ın *Yunan Mitolojisinde Aşk* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000; Ankara: eBabil Yayınları, 2005; Ankara) adlı kitabı ile *Alfred Adler, Sosyal Roller ve Kişilik* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000; 2. baskı, 2006) adlı kitaplarına bakınız.

55 W. N. Stephens, *The Family in Cross-cultural Perspective*, ss. 405-406.

kuralların çeşitliliğine açıklık getirmeye çalışmıştır. Kayınvalide kaçınmasının matrilokal (ana soyuna dayalı) ikamet ile (ana soyunun oturduğu yer ile) ilişkisinin bulunduğunu ileri süren Tylor'dan (1889) sonra Murdock, Stephens ve D'Andrade, Joseph G.Jorgensen,⁵⁶ Dorrian A. Sweetser⁵⁷ ve Stanley R. Witkowski⁵⁸ de bu teorinin doğruluğunu sınamaya çalışmışlardır. Yapılmış olan doğrulamalar, genelde, en yaygın olarak gözlenen damat-kayınvalide kaçınması ile gelin-kayınpeder kaçınmasını esas almıştır. Eğer yakınlık hipotezi doğru ise, damat-kayınvalide kaçınması matrilokal ikamet ile (ana soyuna dayalı ikamet ile); gelin-kayınpeder kaçınması da patrilokal ikamet ile (baba soyuna dayalı ikamet ile) ilişkisi bulunmalıdır, diye düşünülmüştür. Ne var ki, kurulmuş olan bu makul ilişkileri pekiştiren tam bir uyuma ulaşamamıştır. Tylor, Murdock, Jorgensen, damat-kayınvalide kaçınması ve matrilokal ikamet ilişkisini doğru veya kabul edilebilir buldukları hâlde, Stephens ve D'Andrade gelin-kayınpeder kaçınması ve patrilokal ikamet ilişkisinin doğruluğunu savunmuşlardır. Diğer yönden, Stephens ve D'Andrade ve Sweetser'in damat-kayınvalide ve matrilokal bağlantısını reddetmesine karşılık, Sweetser de gelin-kayınpeder-patrilokal ilişkisine olumlu bakmamıştır. Jorgensen ve Sweetser de gelin-kayınpeder ve patrilokal ilişkisine olumlu bakmamışlardır. Bu verileri göstermektedir ki, yakınlık hipotezi tamamen reddedilmemiş olsa da bütünüyle

kabul görmüş değildir. Eserlerinde bu görüşleri tartışma konusu yapan David Levinson ve Martin J.Malone, açıkça görüyor ki, yakınlık hipotezi ficur-korkusu hipotezinden daha fazla bir geçerliliğe sahip değildir, demektedirler.⁵⁹

Kaçınma davranışı ile mekânda yakınlık, matrilokallik ve patrilokallik arasında tatmin edici bir korelasyon bulunmasa da, evlilik sonrası belli bir mekânda oturma zorunluluğu, gelinin ve damadın davranışlarına birtakım sınırlamalar getirmektedir. Kültürlere göre değişiklikler göstermekle birlikte, bu sınırlamaların bir kısmı veya büyük bir kısmı mahremiyetle ilgili bulunmaktadır. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, bizim ülkemizde, Çatak'ta görüldüğü üzere, damadın bulunduğu mahale gelin giden bir genç kızın, bugün dağ köylerinde hâlâ örneklerini gördüğümüz türden ağzına yaşmak bağlaması; iç güveysi olarak kadının yaşadığı mekâna kabul edilmiş bir damadın ise, bir deyimimizde ifade edildiği

⁵⁶ J. G. Jorgensen, "Addendum: Geographical Clustering and Functional Explanations of In-Law Avoidances: An Analysis of Comparative Method", *Current Anthropology*, 1966, 7, ss. 161-169.

⁵⁷ Dorrian A. Sweetser, "Avoidance, Social Affiliation, and the Incest Taboo", *Ethnology*, 1966, 5, ss. 304-316.

⁵⁸ S. R. Witkowski, "A Cross-cultural Test of the Proximity Hypothesis", *Behavior Science Notes*, 1972, 7, ss. 243-263.

⁵⁹ D. Levinson ve M. J. Malone, *Toward Explaining Human Culture*, HRAF (Human Relations Area Files) Press, 1980, s. 121.

şekilde, hareketlerinde serbest olan bir insan olmaması, bir mahremiyet kısıtlamasının bulunduğunu göstermektedir. Damadın daha önceki hayatı, onun için iç güveysi olmaktan daha hallicedir. Yeni hayatı, bir mânâda “şöyle böyle” olmayı ifade etmektedir.

Tekrar kendi ülkemizde yaşanan kültürel hayata ve ilişkilere baktığımızda, Sakarya ilinin Akyazı kazasında Yerli Türk (manav), Bulgaristan Göçmeni, Abaza, Çerkes, Karadenizli, Mohti Lazı, Gürcü, Arnavut ve Kürt etnik grupları üzerinde yaptığımız araştırmalar sırasında, birbirine çok yakın mesafelerde kurulmuş köylerde yaşadıkları hâlde, araştırma yaptığımız 1960’lı yıllarda, bu insanların kültürel özelliklerini büyük oranda korumuş olduklarına şahit olmuştuk. Yerli Türk (manav) kadınının benimsediği hâkim değer açısından ev, sığınacağı, büyük nüfusunu barındıracağı, eşyasını koyacağı, erzakını depolayacağı bir mekândır. Abazaların, Çerkeslerin ve kısmen Gürcülerin dışında, diğer etnik gruplar için de ev böyle bir mekândır. Manav köylerinde evler genellikle birbirlerine çok yakın bir şekilde inşa edilmiş ve avluları da çok amaçlı bir şekilde kullanıma açık tutulmuştur; çok defa hayvan barınağı olarak kullanılmıştır. Bu bölgede yaşayan en kapalı grup olarak Bulgaristan göçmenleri, dışarıda ferace giyerler, yabancı bir erkekle karşılaştıkları zaman arkalarını dönecek

kadar kaç-göç yaptırımına riayet ederler; içten ve dıştan sıvalı yüksek çitlerle mahremiyeti korunmuş avluları bulunan evlerde yaşarlar. Buna karşılık Abazalar, genelde hayvanların girmesine mani olacak transparan alçak çitlerle çevrilmiş geniş bahçeli evlerde yaşarlar. Çimenlerle kaplanmış, yer yer çiçeklenmiş bu bahçeler onların çalgılı toplantılarında kullandıkları, hayvanların sokulmadığı, temiz tutulan alanlardır. Kapsamlı bir akrabalık sistemiyle birbirlerine bağlanmış Abaza toplumunda, geniş ve bakımlı bir misafir odasında misafir ağırlamaya büyük değer verilmiştir. Bu da, ailelerin elinden geldiği ölçüde süsleyebildiği bir odaya sahip olmasını gerektirmektedir. Abaza kadını, tarlada, tarım işlerinde pek çalışan bir kadın değildir, vaktinin büyük kısmını evinde geçirir; bu yüzden, diğer etnik gruplarınkı ile karşılaştırıldığında, evi daha bakımlıdır. Bir başka yazımızda⁶⁰ da işaret ettiğimiz üzere, benimsediği hâkim değer açısından evinin ve bahçesinin güzel görünümlü olması, ona bir prestij kazandırır. Esas fonksiyonu, iyi ve bakımlı bir ev hanımı olmanın yanında, iyi ve makul bir tüketici olmaktır. Bu bakımdan çoğu zaman karar alma mekanizmalarından fiilen uzak tutulsa bile, L. J. Luzbetak’ın işaret ettiği

⁶⁰ Turhan Yörükân, “Kültürün ve Tâli-Kültürün Konut ve Yerleşme Düzeni Üzerine Etkisi”, *Türk Yurdu*, 2004, 24, ss. 38-49.

üzere⁶¹, evinin efendisidir; ağır başlık ödeyebilmek için geç yaşlarda evlenmek zorunda kalmış olan Abaza erkeği için evinin sultanıdır. Diğer etnik gruplarda olduğu gibi, giyim kuşamlarına erkekler karar vermez. Diğer etnik grupların aksine, Abaza kadını ancak nişanlandıktan ve evlendikten sonra kaç-göç kurallarına tâbi tutulur. Bir genç kız, erkekli toplantılara katılmakta, istediği erkeğin eline vurmak suretiyle onu dansa kaldırmakta, çalgı çalmakta herhangi bir engelleme ile karşılaşmadığı, erkek misafirlere hizmet etme konusunda herhangi bir kısıtlamaya tâbi tutulmadığı hâlde, dinamik mahremiyet anlayışına uygun düşecek şekilde, evlendikten sonra son derece belirgin bir mahremiyet kısıtlaması yaşamak zorundadır. Kayınpederinin, kayınvalidesinin, kayınçosunun, büyük görümcelerinin, hattâ uzak akraba büyüklerinin yanında oturamaz, konuşamaz, onlara adlarıyla bile hitap edemez. Kayınpederi başta olmak üzere, kendisinden büyük erkeklerin yanında kocası ile birlikte bulunamaz. Çatak'ta gördüğümüz şekilde “gelinlik etme” süresi, ancak bir hediye verilmek suretiyle sonlandırılabilir. Gerçek ve hipotetik bir akraba ile, aynı köyden birisi ile evlenmesinin hoş görülmediği, hattâ şiddetle yasak olduğu bu toplumda, mekânda yakınlık ve fücür tabusu faktörü âdetâ bir archetype gibi, mahremiyet ilişkilerine, yerleşme düzenine bile şekil vermiştir. Diğer komşu köylerde gör-

düğümüz türden yakın akraba ve hısımlar evliliklerine asla cevaz verilmez. Abazalar ve Çerkezler, Luzbetak'ın işaret ettiği gibi, söz konusu ettiğimiz kuralların pek çoğunu, Türkiye'de bunca yıl yaşadıkten sonra, komşularının farklı âdetlere sahip olduklarını gördükten sonra bile, en azından araştırmaya yaptığımız yıllarda, aynen korumak zorunda kalmışlardır.

61 Çeşitli kaynaklara dayanarak Kuzeybatı Kafkasya âdetlerinin bir özetini vermekte olan L. J. Luzbetak, *Marriage and the Family in Caucasia* (St. Gabriel's Mission Press Vienna-Mödling, 1951) adlı eserinde, sahip olduğumuz en eski kaynaklardan biri olan P. S. Pallas'dan, on sekizinci asırda Çerkez karı ve kocanın yabancıların huzurunda birlikte görünmelerine müsaade edilmediğinden; evlendikten bir yıl hattâ ilk çocuk doğuncaya kadar, kocanın ancak gizli olarak karısını ziyaret etmesine müsaade edildiğinden; çiftler aynı çatı altında yaşamaya başladıktan sonra bile, aynı odayı paylaşmalarına müsaade edilmediğinden; on dokuzuncu yüzyılın başlarında J. A. Longworth ve F. Du-bois de Montpéroux'un aynı âdetin bütün canlılığı ile yaşamasına işaret ettiklerinden; yaklaşık bir yüzyıllık **adat koleksiyonlarının** da, aynı şekilde karı ile kocanın kamusal ve özel hayatta bu kesin ayrı durma kuralına uymak zorunda olduklarından bahsetmektedir. Bu asrın başında V. V. Wasilikov, Temirgoi örf ve âdetler kanununun, bir kadının kocasının adını başkalarının önünde zikretmesine bile müsaade edilmediğini; kocasına daima “o” zamiriyle hitap etmek zorunda olduğunu yazmaktadır.

Luzbetak, Kuzey-batı Kafkasya'da yaşayan bu insanların, bugün birçok eski âdeti terk etmiş olmalarına rağmen, evlilikte uzak durma kurallarını terk etmemiş olduklarını; evlendikten yıllar sonra bile, bir erkeğin karısı ile birlikte görünmesinin bugün bile tabu olduğunu söylemektedir (ss. 162-163).

Luzbetak, ayrıca, Kuzey Kafkasya'da, aleyhine olan hattâ onu köleleştirmeye varan şartlara rağmen, kadının ihmal edilemeyecek hakları ve imtiyazları bulunduğunu da söylemektedir. Ona göre bütün Kafkasya'da kadın, evinin efendisi ve hâkimidir (s. 159).

Bu noktada tekrar Altman'ın görüşlerine başvurarak, bazı hususların daha önemine vurgu yapmaya çalışalım. I. Altman, aralarına Westin'i de dahil ettiği bazı kimselerin, mahremiyeti, diğer hususları dışarıda bırakacak şekilde, tek yönlü olarak ifade etmeye çalıştıklarından yakınmaktadır. Altman'ın indinde, Westin'in üzerinde durduğu dört mahremiyet hâlinde birisini oluşturmak üzere, bir şahsın tek başına, başkalarının gözlemesinden masun olma hâlini ifade etmek üzere kavramlaştırdığı yalnızlık; küçük bir grubun yalnız olmak üzere yakın-sıcak ilişki içerisinde bulunması; bir şahsın kalabalık bir mahalde, kendisini kalabalık içerisinde kaybetmek istemesi veya tanınmayacak bir durumda bulunması ile başkalarının bulunduğu bir yerde, psikolojik anlamda olmak üzere, ince bir ayarlama yaparak resmî veya ketum davranmak istemesi, tek yönlü olarak ifade edilmiş olan mahremiyet türleridir. Bununla birlikte Westin, mahremiyetin bu dışlayıcı (exclusionist) özelliğine vurgu yapmış olsa da, söz konusu ettiğimiz Privacy and Freedom adlı eserinin "The Individual's Quest Intra-Psychic Balance" adlı alt bölümünde, "temel nokta şudur ki, her birey, içinde yaşadığı genel kültürel şartlar içerisinde, yalnızlık ile arkadaşlık etme ihtiyacı arasında, mahremiyet ile genel bir sosyal ilişkide bulunma arasında, anonimlik ile topluma tepkili bir şekilde katılma arasında ve ketum davranma ile ifşaatta bulunma arasında sü-

rekli bir intibak hâli içerisinde bulunmak zorundadır" diyerek, insanların ve grupların açık ve kapalı olma arasında optimum bir denge aradığına da değinmek ihtiyacını duymuştur. Bununla birlikte, Altman, Westin'e karşı olan olumsuz davranışını sürdürerek insanoğlunun çeşitli davranış mekanizmaları kullanarak mahremiyetine yön verme konusunda P. A. Kelvin'in⁶², Laufer, Proshansky ve Wolfe'un⁶³ ve Wolfe ile Laufer'ın⁶⁴ ve diğer bazı yazarların kendisiyle aynı çizgiyi paylaştıklarını söylemektedir.

Biraz daha felsefî bir görüş açısıyla, Altman'a göre mahremiyet, bir bakıma benliğe ulaşmayı seçici bir yol takip ederek kontrol altında tutma sürecidir. Bu açıdan bakıldığında, arzu edilen mahremiyet seviyesini elde etmek ve onu sürdürebilmek için dört davranış mekanizmasının kullanılmasının önemi büyük olmaktadır. Bu dört davranış mekanizmasının birincisinin, sözlü davranış ve içeriği; ikincisinin, sözlü olmayan davranış veya kullanılan beden dili; üçün-

⁶² P. A. Kelvin, "Social Psychological Examination of Privacy", *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1973, 12, ss. 248-261.

⁶³ R. S. Laufer, H. M. Proshansky and M. Wolfe, "Some Analytic Dimensions of Privacy", R. Kuller'in derlediği *Architectural Psychology* (Stroudsburg, P.A.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1974) adlı eserde.

⁶⁴ M. Wolfe, and R. Laufer, "The Concept of Privacy in Childhood and Adolescence", D. H. Carson'ın derlediği *Man-Environment Interaction* (Stroudsburg, P.A.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1975) adlı eserde.

cüsünün, giyinme, kişisel alan, bölge (mıntıka) davranışı, çevrede bulunan diğer alanların ve objelerin kullanılması; dördüncüsünün ise, kültürel temelli normlar ve âdetler olduğunu söylemektedir. Altman ayrıca, bu mekanizmaların birbirlerinin yerine geçebileceğini veya bir diğerini güçlendirebileceğini; bütün bunların bir sistem oluşturduklarını, cereyan edecek olaylar karşısında tepkili ve dinamik bir şekilde hareket ederek arzu edilen etkileşme seviyesine ulaşmada önemli bir rol üstlendiklerini de söylemektedir. Altman, bütün bu kontrol mekanizmaları içerisinde, temel kitabı olan *Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territory, and Crowding* adlı kitabının başlık yazısında yer almış bulunan kişisel alan ve bölge davranışı konularına ağırlık vermiş olduğunu bu vesileyle de göstermiş olmaktadır. Gözle görülemeyen alan olarak nitelenen kişisel alan konusunda hayvan psikolojisinden verdiği örneklerin yanında, E. T. Hall'ın *The Hidden Dimension* (1966) adlı kitabında yer alan görüşlerden ve R. Sommer'ın *Personal Space* (1969) adlı kitabında yer almış olan çalışmalardan faydalanmaktadır. Mıntıka davranışı konusunda ise daha çok kendi çalışmalarına dayanmaktadır.

Altman, bizim de katıldığımız bir görüş olarak, çeşitli mahremiyet düzenleme mekanizmalarından biri olarak kişisel alanın veya kişiler arası uzaklığın önemli bir davranış ve tavır koyma hizmeti gördüğünü vurgulamaktadır. İnsanoğlu diğer canlılar-

da olduğu gibi, uzak ve yakın, mahrem veya soğuk ilişkilerini araya koyduğu mesafelerle ayarlamaktadır, Aynı bir tele konmuş kuşlar bile, uçuş mesafelerini ayarlayacak şekilde, uygun bir aralıkla sıralanmaya özen göstermektedirler. Bir parkta, bir bank üzerinde otururken hem araya koyduğumuz mesafe ile, hem de beden hareketlerimizle, sözlü bir davranışta bulunmaya gerek kalmadan, yan dönerek, konuşmayarak, başka bir tarafa bakarak, kişisel alanımızı belirlemeye çalışırız. Bölgesel davranışımız ise, çok daha karmaşık bir yakınlık-uzaklık, benim-senin olma gibi bir aidiyet davranışı ifade etmeye yardımcı olmaktadır. Bir yazımızda da ifade ettiğimiz üzere⁶⁵, bir hayvan için yuvasının bulunduğu sınırlı alan onun kişisel alanı, yuvasının da içinde yer aldığı, yaşadığı, avlandığı, koruduğu, uğruna mücadele ettiği alan ise, onun yaşadığı bölgeyi, mıntıkeyi veya mahremiyet alanını oluşturmaktadır.

Altman, biraz önce değindiğimiz ve teorik yaklaşımını sergilediği ünlü kitabında, hayvan ve insan bölge davranışı alanında yapılmış pek çok tanımı inceleme konusu yaparak, bu tanımların dile getirdiği çeşitli temel öğeleri tespitte çalışmış; bu temalar aracılığı ile söz konusu kavramın altı açıdan bir incelemesini yapmaya çalışmıştır. Ulaştığı sonuca göre bölge davranışı, aşağı-

⁶⁵ Turhan Yörükân, "Konutlarda Yaşanan Hayat Bakımından Kalabalıklığın ve İlgili Durumların Yarattığı Problemler", *Bilge*, 2006, 49, ss. 22-44.

daki unsurları içerisine almaktadır: 1) Objelere, yerlere, küçük veya büyük olmak üzere coğrafi alanlara ve hangi şekilde olursa olsun oyuncaklara, bir masa etrafına sıralanmış oturma yerlerine, odalara, evlere ve ülkelere işaret etmekte veya gönderme yapmaktadır; 2) tariflerin pek çoğu, bir mahali veya objeyi kontrol etmeyi; başkalarının söz konusu alana girmesini veya o alanı kullanmasını kontrol etmenin yanında, o alanı sınırlı bir şekilde kullanmaya varınca kadar geniş bir eylemde bulunma şeklini de içerisine almaktadır; 3) birçok tanım, alanları işgal edenlerin bir şekilde bu alanları kişiselleştirdiklerinin ip uçlarını vermektedir. Şöyle ki, hayvanlar bu işi salgıladıkları sınırlarla, dışkılarıyla ve çıkardıkları seslerle; insanlar ise parmaklık ve simge cinsinden sembol ve el yapımı ürünlerle yapmaya çalışmaktadırlar; 4) çeşitli tanımlar, bölgelerin, bireyler, küçük veya büyük gruplar tarafından kontrol edilmiş olduğunu ifade etmektedirler; 5) bazı tanımlar, mıntıkların fiilen veya potansiyel olarak başkaları tarafından işgal edilmelerine karşı, bu alanlarda oturanların veya yaşayanların bu alanları savunduklarını veya korumaya çalıştıklarını da belirlemektedir; 6) birçok tanım, özellikle hayvan davranışı ile ilgili olanlar, çiftleşme, nüfus kontrolü, yavruları yetiştirme ve sahip olduğu kaynakları veya olanakları koruma gibi bölge, mıntika fonksiyonlarına da işaret etmektedir. Nitekim Altman, C. R. Carpenter'in, yazdığı bir yazıda otuz kadar mıntika fonksiyonundan

bahsettiğini söylemektedir.⁶⁶

Altman, yaptığı incelemenin ve söz konusu ettiğimiz içerik belirlemesinin sonuçlarından faydalanarak, insan bölge davranışını aşağıdaki hususları içine alacak şekilde gene altı ana madde hâlinde özetlemeye çalışmaktadır: 1) Sürekli veya geçici bir şekilde bir yerin veya bir nesnenin sahipliğini ve kontrolünü sağlamak; 2) bu yer veya obje küçük veya büyük olabilir; 3) sahiplik, bir şahıs veya bir grup tarafından gerçekleştirilmiş olabilir; 4) bölge davranışı, status, aynîyet, aile istikrarlılığı veya sürekliliği gibi sosyal fonksiyonları ve çocuk büyüme, yiyecek düzenleme, gıda depolama gibi fizik fonksiyonları içerisine alacak şekilde, çeşitli fonksiyonlardan herhangi birini içine alacak şekilde hizmette bulunmayı amaçlamış olabilir; 5) bölgeler ekseriya şahsileştirilmiş ve işaretlenmiştir; 6) mıntikanın hudutları ihlâl edildiği zaman bir savunma olayı meydana gelmektedir.⁶⁷

Bu çözümlemeden de anlaşılacağı üzere, mıntika davranışı karmaşık bir davranış türüdür. Bu bakımdan, insan mıntika davranışının karmaşıklığını hatırdan tutmak ve bü-

⁶⁶ C. R. Carpenter, "Territory: A Review of Concepts and Problems", A. Roe ve G. G. Simpson'un editörlüğünü yaptığı *Behavior and Evolution* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1958, ss. 224-250) adlı eserde.

⁶⁷ "Her horoz kendi çöplüğünde öter" diye bir ata sözü-müz vardır. Kendi yaşama alanına tecavüz eden bir başka horozu kovalayan ve onu döven bir horoz; dövdüğü horozun yaşama alanına müdahale etmeye kalktığı zaman ondan dayak yiyebilmektedir.

tün mıntıka davranışlarının aynı olduğunu düşünmek gibi bir tuzağa düşmekten korunmamız gerekmektedir.⁶⁸

Beş numaralı belirlemede ifadesini bulan fonksiyonun ne gibi uzantıları olabileceğini gösterebilmek için, gene Altman ve Chemers'in verdiği örneklerden yararlanarak bütün mıntıka tiplerinde karşımıza çıkabilecek kişiselleştirmelere, benlik-aynîleşme örneklerinin yaygınlığına işaret etmekte yarar görmekteyiz: 1) Kuzeybatı Amerika'da yaşamakta olan Kızılderililerin dekoratif totem direkleri, bir aidiyet belirtisi olarak, onların nesep ve klân bağlantılarını ifade etmektedir; 2) pek çok kültürde şeflerin ve dinî liderlerin evleri, bir status ifadesi olarak, sıradan insanlarınkine nazaran daha büyük olarak inşa edilmiş ve inceden inceye süslenmiş ve güzelleştirilmiştir; 3) tarih boyunca, cemaat kimliğini kısmen olsun belli inançlar ve uygulamalar açısından sembolize etmek için kiliseler veya ibadet yerleri, güzel bir şekilde dekore edilmek istenmiştir; 4) eski Çin'de ve Ortadoğu'da şehirlerin girişleri, bu şehirlerde yaşayanların inançlarını ve kozmolojilerini aksettirecek şekilde, ekseriya gösterişli bir şekilde tanrı heykelleriyle, mitolojik figürlerle ve hayvan görüntüleriyle süslenmiştir; 5) modern toplumlarda birçok hükümet binasının cepheleri ve müesseselerin bulunduğu yerler, halkın bu müesseselerle aynîleşmesini pekiştirmek için süslenmiştir; 6) iş yerleri ekseriya kullanıcının değerlerinin ve kişiliğinin bir ifadesi olarak, çiçekler, bitkiler, fo-

toğraflar ve hâtırâ eşyaları ile süslenmiştir; 7) birçok kültürde, mekânın erkeklere veya kadınlara tahsis edilme şekli, farklı süslemelere konu olmuştur. Birçok gruplar arasında kadınlar, sadece yaşadıkları yerlere, barınaklarına sahip çıkmış değillerdir; ekseriya süslemeler aracılığı ile yaşadıkları mekânla aynîleşmiş olduklarını ifade etmenin yolunu bulmuşlardır; 8) Amerika Birleşik Devletleri'nde Plains Kızılderilileri, ekseriya kendi çadırlarını (tipilerini), sadece kabîle değerlerini ifade etmek için değil, aynı zamanda bireysel, klân ve aile özellikleri açısından da süslemişlerdir.

Altman ve Chemers, bu örnekleri, bölgeleri, mıntıkaları kişiselleştirmenin ve süslemenin, orada oturanların kimliklerini aksettirmiş olabileceğini vurgulamak için vermiş olduklarını söylemektedirler.⁶⁹ Kişiselleştirme, çoğu zaman, o mıntıkanın orada yaşayan, orayı kullanan kimseler tarafından kontrol edilmiş olduğunun işaretini vermenin yanında, mahremiyetin ulaşmak istediği amaç olarak, daha sonra Gediz-Akçaalan örneğinde de göreceğimiz üzere, bir benlik-kimlik vurgusu yapmaya da hizmet etmektedir. Bölge kişiselleştirmesi, daima (Altman ve Chemers'in görüşüne göre) hattâ sadece başkalarının o mekâna ve o mekânın kaynaklarına nüfuz etmesini önlemeye çalışmak için düzenlenmiş, bir mahremiyet

⁶⁸ I. Altman and M. Chemers, *Culture and Environment*, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 121-122.

⁶⁹ I. Altman ve M. Chemers, *adı geçen eser*, s. 145.

alanı yaratmak için yapılmış olan bir şeydir; bu, aynı zamanda bir kimsenin kimliğini ve biricikliğini ifade etmenin de aracı olmaktadır.

Mahremiyet düzenlemesinin üç amacı veya fonksiyonu bulunduğunu savunan Altman'a göre, yüksek diye nitelediği fonksiyon, aşağı diye nitelediği fonksiyonlardan daha inşa edici, bütünleştirici ve daha merkezî bir rol üstlenmektedir. En az merkezî olan mahremiyet fonksiyonları ben-diğer (başka kavramlarla ifade edecek olursak ego-alter) sınırlarını idare etmekle ilgili bulunmaktadır. Ondan sonra gelen yüksek fonksiyon, ben-diğer ilişkisinin oynayacağı rolleri ve benliğin başkalarıyla olan ilişkilerini yorumlamak üzere, etkileşmenin türünden kaynaklanan haber/bilgiyi insanların nasıl kullanacağı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Benliğin içerisinde yerini almış olan üçüncü ve nihaî mahremiyet fonksiyonu ise benlik-aynılaşmasıdır. Altman'ın İngilizce "self-identity" dediği şey, benliği anlama, insanın nerede başladığını ve nerede bittiğini ve benzeri unsurları içerisinde almaktadır.

Yapılmış olan araştırmalar, kısmî de olsa, geliştirilmiş olan teoriler, Westin'in, Proshansky ve arkadaşları ile Altman ve arkadaşlarının yaptığı çalışmalar, fizik çevrenin, özellikle yapıli çevrenin mahremiyet konusunda oynayabileceği rolü iyice görünür hâle getirememiştir. Nitekim, Stephan T. Margulis de, yaptığı değerlendirme ile bu ihtiyacı dile getirmeye çalışmaktadır.

Journal of Social Issues dergisinin "Privacy as a Behavioral Phenomenon" adlı dosyasının (1977 yılında yayımlanmış olan üçüncü sayısının) editörlüğünü yapmış ve mahremiyet konusunda çıkardığı dergiler ve yazdığı yazılar ile bu konuya büyük emek vermiş bir insan olarak, bu dergide yayımladığı "Conceptions of Privacy" adlı yazısının sonunda genel bir değerlendirmede bulunarak, mahremiyete ilgi duymakta olan disiplinlerin yaptıkları araştırma ve incelemelerin o dönem için henüz bir çocukluk dönemi yaşamakta olduğunu ve geliştirilmeleri gerektiğini söylemektedir. Margulis, hukukî ve davranışsal olan ile çevresel/mimarî olanın ve çevresel olanın arasındaki bağlantıya ışık tutacak çözümlerinin yeterli bir seviyede bulunmadığını söylemekte; bunun, kısmen olsun, mahremiyetin yorumlanmasında ortaya çıkan epistemik şartlardan kaynaklanmış olabileceğine işaret etmektedir.

Ona göre, söz konusu bağ kurma işini üç önerme üzerine bina etmek mümkündür: 1) Sosyo-çevresel bir model inşa etmek için mahremiyet önemli, belki de merkezî bir kavramdır; 2) bir davranış fenomeni olarak mahremiyetin ne olduğunu anlamak için, mahrem kabul edilen olaylar için başlangıç şartlarını temin eden veya bu şartları belirleyen fizik çevrenin rolünü, kavramsal açıdan yeterli bir şekilde açıklamak gerekmektedir. Ne var ki, 3) fizik çevrenin, fizik cephelerine karşı gerçekten duyarlı olan ve kavramsal bakımdan, mahremiyetin bir ve-

ya birden fazla sosyo-davranışsal çözümlemesini ayrıntılı bir şekilde yapmaya imkân verecek olan tam ve yeterli modeller ise neredeyse yok gibidir. Bu bakımdan, mahremiyetin teorik açıklamasının geliştirilmesinde daha sonra atılacak adımların araştırılmasına ihtiyaç olduğu; yapılacak bir çevresel ve davranışsal çözümlemenin sadece faydalı değil, aynı zamanda zorunlu olduğu da görülmektedir. Margulis'e göre, daha iyi bir anlayışa ulaşmak için kavramsal bir ihtimam göstermeyi ve kavramsal alanda bir gelişme kaydetmeyi sağlamak; mahremiyet ile diğer kavramlar arasındaki ilişkiyi keşfetmek, mahremiyeti davranışsal ve davranışsal olmayan görüş açılarından incelemek gerekmektedir.⁷⁰ Ümidimiz odur ki, nispeten yeni sayılabilecek bir bilim için, uyarıcı nitelikte olan bu sözler, çevre psikolojisi veya çevre sosyal psikolojisi alanında kaydedilecek yeni gelişmeler için yol gösterici olsun. Ancak, Margulis'in ifade ettiği şekilde sadece teorik açıdan değil, ampirik açıdan yeni veri alanlarının, yeni araştırma tekniklerinin geliştirilmesi yönünde de olsun; bu açılımlar teoriyi temellendirecek, destekleyecek bilgi birikimini de sağlamış olsun.

Bir mimar olan J. Archea, mahremiyeti, her şeyden önce, haber/bilgi (information) yayılması ile ilgili bir süreç olarak görmektedir. Ona göre, davranışlarımızın cereyan ettiği ortamlar değiştikçe, mahremiyet de değişmektedir. Bu bakımdan, ne şekilde dizayn edilmiş veya düzenlenmiş olursa ol-

sun, fizik bir çevre, haber/bilgiyi yoğunlaştırabilir, belli bir nokta etrafında merkezleşmesini, dağılımını, yayılmasını veya belli bir yerle sınırlı kalmasını ve ayırma tâbi tutulmasını sağlayabilir. Bu bakımdan, fizikî çevrenin, mahremiyetle ilgili olarak geliştirilecek modellerde hesaba katılması gerekmektedir. Farklı fizik ortamlarda bireylerin farklı bir şekilde dikkat çekebileceklerine de işaret etmekte olan Archea, yalnız başına olmak, yakın ilişki içerisinde bulunduğumuz insanla bir arada olmak ile, anonim bir ortamda bulunmanın görülebilmek veya dikket çekebilmek bakımından önemli farkları bulunduğuna işaret etmektedir. Archea, pencerelerin, duvarların, kapıların ve başkalarına bakış açılarının, mahremiyetle ilgili bulunan görülebilirliği önemli ölçüde etkilediğini, değiştirebildiğini söylemekte; mahremiyeti daha iyi değerlendirebilmek için fizik ortamın özelliklerini hesaba katmakta büyük bir yarar bulunduğunu söylemektedir.

Archea'ya göre, duvarların, kapıların ve pencerelerin, su ve ışığın akışını etkilediği veya engellediği gibi, görsel ve işitsel haber/bilgi akışını da etkilediğini söyleyerek, dizayn erbabının fizik ortamın etkilerinin bu akışı ne şekilde etkilediğini çok iyi irde-

⁷⁰ S. T. Margulis, *adı geçen yazı*, ss. 5-21, 18-19. Margulis, dile getirdiği birinci önermesinde, Altman'a, D. Canter ile C. Kenny'e; ikinci önermesinde J. Archea'ya; üçüncü önermesinde ise Archea ile A. S. Levy'e, Levy'nin "What Happened to the Environment", (*Contemporary Psychology*, 1976, 21, ss. 615-616) adlı yazısına bir gönderme yapmaktadır.

lemiş olmaları gerekmektedir. Ancak, bu çoğunlukla yapılmadığından dolayı, teorik ifadelendirmelerin geniş ve felsefî olduğundan şikayetçi olmaktadır.⁷¹ Nitekim Farrenkopf ve Roth'un yaptığı bir araştırma,⁷² fakülte ofislerinde mahremiyetin, sağlanan mekânın miktarından, ısı derecesinden, havalandırmadan, eşyalardan, ışıklandırmadan, görüş imkânı sağlamaktan ve genel estetikten daha önemli bulunduğunu ortaya koymuştur. Klitzman ve Stellman ile Wineman⁷³ da ofislerde görsel, akustik, sosyal ve haber/bilgi mahremiyeti bakımından yapılmakta olan düzenlemelerin tatmin edici olmaktan uzak bulunduğunu söylemenin yanında, çok açık bir şekilde fizik mekân dizaynlarının, mahremiyeti olumlu veya olumsuz bir şekilde etkilemiş olduğunu; mahremiyetin dizayn açısından hesaba katılması gereken önemli bir faktör olduğunu söylemektedirler.

Günümüzde, bina yapımında betonarme veya çelik konstrüksiyon tekniğinin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamasıyla, bina içi alanlar genişlemeye başlamış; alttan destekleme zorunluluğunun kalkması sebebiyle çalışma ve oturma alanları önemli ölçüde genişlemiştir. Ne var ki, bu yolla yapılmış ve yaygınlaşmış olan açık-plânlı ofis mekânları, birtakım avantajlarının yanında, bazı dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Açık-plânlı ofisler, etkili bir iş akışı ve haberleşme kolaylığı sağlamanın yanında, ara duvarların bulunmaması sebebiyle inşaat, aydınlatmada, hat çekme ve kanal dö-

şeme işlerinde tasarruf sağlamış; onarım ve bakım masraflarını azaltmıştır. Ayrıca ofis alanı içerisinde sabit duvarlar bulunmadığı için, yeni ihtiyaca göre özel düzenlemeler yapma imkânı da doğmuştur. Açık-ofis plânlaması, çalışanların denetlenmesini de kolaylaştırmıştır. Hattâ basit görevler söz konusu olduğunda, aynı alanı başkalarıyla paylaşmanın verimi arttırdığı da iddia edilmiştir.⁷⁴ Bununla birlikte, açık-ofis dizaynları, her şeyden önce gürültünün artmasına; ihtiyaç duyulan mahremiyetin de engellenmesine sebep olmuştur. Ayrıca, çeşitli çevre psikolojisi kitaplarında ayrıntıları verilen araştırmalar, açık-ofis dizaynlarının haberleşmeyi kolaylaştırmasına karşılık, örgütsel toplantı haberleşmelerinde pek tatminkâr bulunmadıklarını ortaya koymuştur. Çalı-

71 J. Archea, "The Place of Architectural Factors in Behavioral Theories of Privacy", *Journal of Social Issues*, 1977, 33, ss. 116-137; "Establishing an Interdisciplinary Commitment", B. Honikman'ın editörlüğünü yaptığı *Responding to Social Change* (Stroudsburg, P. A.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1975) adlı eserde.

72 T. Farrenkopf and V. Roth, "The University Faculty Office as an Environment", *Environment and Behavior*, 1980, 12, ss. 467-477.

73 S. Klitzman and J. Stellman, "The Impact of the Physical Environment on the Psychological Well-being of Office Workers", *Social Science on Medicine*, 1989, 29, ss. 733-742; J. D. Wineman, "The Office Environment as a Source of Stress", G. W. Evans'ın derlediği *Environmental Stress* (New York: Cambridge University Press, 1982) adlı eserde.

74 L. K. Block and G. S. Stokes, "Performance and Satisfaction in Private versus Non-private Work Settings", *Environment and Behavior*, 1989, 21, ss. 277-297.

şanların iş icabı yaptığı hareketler daha dikkat çekici olmuş, bu da ilgiyi veya dikkati başka tarafa çekmeye vesile olmuştur. Gürültünün azaltılması ve dikkatlerin dağılması için alınacak ses tecridi ve gürültü önlemleri, ayrıca birtakım masrafların yapılmasına da sebep olmuştur. Açık-ofis dizaynı, uğultu denen rahatsız edici beyaz-gürültünün teşekkül etmesine de vesile olmuştur.

Bizi bu yazımızda yakından ilgilendirmekte olan mahremiyet yokluğu, açık-ofis dizaynının en görünen mahzurlarından biri olmuştur. Kişisel konuşmalar kolaylıkla duyulur hâle gelmiş; çalışanlar ile yöneticiler veya nezaretçiler arasındaki gizliliği zedelemiştir. Çalışanların her hareketi, herkesin önünde cereyan eder olmuştur. Aile üyeleriyle yapılan telefon konuşmaları bile işitilir hâle gelmiştir. Utanılacak davranışlar, herkesce görülebilir olmuştur. İşyerini kişiselleştirmeye, orasını bir sanat eseriyle bezemeye yönelik hareketler engellenebilmiştir. Birtakım portatif bariyerler, mahremiyet problemini çözmeye yardımcı olabilse de, kapalı ve bireysel ofislerin gördüğü işi görmemektedir. Ayrıca, yapılan araştırmalar şu hususu da ortaya çıkarmıştır ki, daha önce geleneksel kapalı ofis şartlarında çalışan kimseler, açık ofis şartlarında çalışmak zorunda kaldıkları zaman, mahremiyet kaybından şikayetçi olmuşlar ve yaptıkları işten daha az tatmin olmuşlardır. Açık-ofis şartlarında çalışanların, bölmeleri bulunan veya çalışanlara daha fazla mekân sağlayan, daha az kalabalık ofislere nakledilme-

lerinin tedavi edici bir etkisi bulunduğu da görülmüştür.⁷⁵

Bütün bu ve benzeri bulgular ile geliştirilmiş olan teorik yaklaşımlar, mahremiyetin fizik boyutunun son derece önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan Eric Sundstrom'un ofis binalarıyla ilgili olarak yaptığı çalışmalara kısaca değinmeyi yararlı bulmaktayız. Sundstrom'a göre⁷⁶, mahremiyet ihtiyacı hierarşik bir şekilde organize olmaktadır. Bu, genel hatları ile Abraham Maslow'un bireylerin ihtiyaçlarının hierarşik bir düzen içerisinde tatmin edilmekte olduğunu ileri sürdüğü motivasyon teorisini hatırlatan bir görüştür. Şöyle ki, bir organizasyonda en aşağı seviyede bulunan çalışanlar aynı zamanda en fazla göz önünde tutulan kimseler olmaktadır. Bu kimselerin mahremiyet ihtiyacı da, çalışırken sosyal kontrol altında bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık, orta seviyede çalışanların oluşturduğu bir organizasyonda, çalışanlar duvarlarla ayrılmış ofislere

75 Söz konusu ettiklerimizle birlikte, benzer araştırmalar için, Eric Sundstrom'un, D. Stokols ile I. Altman'ın derlediği *Handbook of Environmental Psychology* (Malabar, Florida: Krieger Publishing Co., 1991, cilt 1, ss. 733-782) adlı eserde bulunan "Work Environments: Offices and Factories" adlı yazısı ile, Robert Gifford'un, *Environmental Psychology: Principles and Practices* (Boston, Allyn and Bacon, 2nd ed., 1997, ss. 191-192) adlı kitabına ve Paul A. Bell ve arkadaşlarının *Environmental Psychology* (Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 5th ed., 2001, ss. 444-446) adlı kitabına bakınız.

76 E. Sundstrom, *Workplaces: The Psychology of the Physical Environment in Offices and Factories*, New York: Cambridge University Press, 1986.

sahiptirler. Mahremiyeti ihlâl edecek birilerini buralardan uzak tutmak, büyük bir problem olmamakta ve mahremiyete duyulan ihtiyaç çoğunlukla karşılanmaktadır. Yaptıkları iş, aşağı seviyede çalışanlara nazaran daha fazla zihnî yoğunlaşmayı gerektirdiği için, civardan gelecek gürültünün rahatsızlık duyulmayacak bir seviyede olması gerekmektedir. Organizasyonun tepesine yakın bir zaviyede bulunanların ne sosyal kontrolden ne de zihinlerini karıştıracak ve ilgilerini başka bir tarafa çekecek bir durumdan etkilenmeleri söz konusu olmamaktadır. Bu sefer duyulan mahremiyet ihtiyacı, daha güvenli bir şekilde sağlanmakta; duvarlar ve sekreterler, icra makamında bulunan kişiyi, içeri nüfuz etmeye çalışan kimselerden korumaktadır. Bununla birlikte, bu defa söz konusu olan mahremiyet ihtiyacı, farklı cinsten bir ihtiyaç olarak, icra makamını işgal eden kişiye haberleşme ve konuşma güvenliği sağlamak için gerekli olmaktadır. Böylece, bir kişi, belli aşamalar kat ederek yükseldikçe, mahremiyet ihtiyacı da değişmekte; bir anlamda icra adamı, bir sekreteryaya sahip olmaktan da fazla, gücünü-kuvvetini aksettirecek bir mahremiyete ihtiyaç duymaktadır.

Robert Gifford, Sundstrom'un bu teorisinin iş yerleri dışında test edilmemiş olsa da, okullara, evlere, müesseselere de eşit bir şekilde uygulanabileceğini söylemektedir.⁷⁷

İnsanoğlu, yapılı mekânlar üreterek, mekân içerisinde bölmeler yaparak, insanlar

arası ilişkileri kontrol altına alabileceğini, mahremiyetini bu yolla daha kolay bir şekilde koruyabileceğini hemen görmüştür. Bir mağarada, bir çadırda yaşarken bile, tek bir çatı altında, tek göz bir kapalı mekânda yaşarken bile, aile içi ve dışı fonksiyonlarını düzenlemeye çalışmış ve bu fonksiyonların sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilmesi için mekânda fizik veya hipotetik bölünmeler yapma yollarını denemiştir. Bu, ona hareketlerini düzenlemede bir fayda sağladığı gibi bir mahremiyet alanı yaratma, bağımsız olma imkânı da sağlamıştır. Teknolojik imkânları ve deneyimleri arttıkça, sosyo-kültürel fonksiyonları çeşitlendikçe kapalı mekânlarını da bu çeşitliliğe uygun hâle getirmiş; dialektik bir süreçle, meydana getirdiği fizik bölmeler, sosyo-kültürel fonksiyon bölünmelerinin daha da ayrıntılı bir hâle gelmesine yardımcı olmuştur. Bu iş için ara duvarlar örmüş, paravanalar icat etmiş, hareketli panolar, güneş ışığını büsbütün kesmeyecek şekilde hareketli kafesler, jaluziler, perdeler kullanmış; kısmen fizik, daha çok sosyal-psikolojik mesafe koyma çabasında bulunarak, mahremiyetini korumaya çalışmıştır. Böylece kendisi ve birlikte olduğu insanlar için, ister bireysel olsun, isterse diadik olsun, başkalarının herhangi bir şekilde kendisine ve birlikte olduğu insanlara ulaşmasını kontrol altına almak, sınırlandırmak istemiştir. Bütün bunları, istemediği sesleri duymamak, görmek istemediklerini görmemek; duyurmak ve göster-

77 R. Gifford, *adı geçen eser*, 1997, s. 189.

mek istediklerini de göstermek ve duyurmak için, bir tek kelimeyle ifade etmeye çalışacak olursak, mahremiyetini korumak için yapmıştır. Sırf şer güçlerden korunmak için yaptığından daha fazlasını, mahremiyetini korumak, ilişkilerinde dengeyi sağlamak için yapmıştır. Bunu sadece evinde, bir müessesede, bir işyeri içerisinde değil, mesafeleri ve bina cephelerini ayarlayarak, şehir evlerinin balkonlarını sağdan ve soldan perdeleyerek, hattâ kapalı balkon diyebileceğimiz cumbalarda olduğu gibi büsbütün kapayıp mahrem hale getirerek, aradan yollar geçirerek, ara yerlere avlular, bahçeler, hattâ parklar yerleştirerek, şehirsellik yoğunluk oranları düzenleyerek yerleşme yerlerinde de yapmıştır.

Ev içi davranışların mahremiyetle ilgisi açısından yapılmış olan araştırmalara baktığımızda, kadınların, erkeklerin ve çocukların ev içi mekânsal ekolojileri, ev içi alan kullanımının gelişigüzel olmadığını; bazı kimselerin bazı mekânlarda, diğer kimselelere nazaran daha fazla vakit harcamış olduklarını ortaya koymuştur. Bu araştırmalar, aynı zamanda, cinsel eşitlik anlayışının, evsel alanların eşit bir şekilde kullanılmasını garanti altına almadığını da göstermiştir. Nitekim, S. Ahrentzen ve arkadaşları tarafından 1980 yılında bin erkek ve kadın üzerinde yapılmış olan bir araştırma⁷⁸, tam zamanlı olarak çalışan kadınların, tam zamanlı olarak çalışan erkeklere oranla mutfakta daha fazla vakit harcamak zorunda kaldıklarını objektif bir şekilde ortaya koymuştur.

Şöyle ki, kadınlar, hafta hesabıyla, mutfakta, yalnız başlarına olmak üzere, erkeklere nazaran iki defa daha fazla vakit harcamak zorunda kalmışlardır. W. Michelson'un yapmış olduğu bir başka araştırma, kadınların, oturma odasında, banyoda ve yatak odasında, ailenin diğer bireylerine nazaran daha fazla zaman harcadıklarını ortaya koymuştur. Erkeklerin oturma odasında okuma veya televizyon seyretme gibi pasif, aylak zaman faaliyetlerine daha fazla zaman ayırdıklarını; dışarda çalışmayan kadınların ev içi ve çocuk bakımı gibi işlere, erkeklere nazaran yedi defa daha fazla zaman ayırdıklarını, hattâ dışarıda çalışan kadınların bile erkeklere nazaran üç defa daha fazla ev içi işlerle uğraştıklarını ortaya koymuştur.⁷⁹ Elde edilmiş olan bu sonuçlar, bize, aynı zamanda kadınların erkeklere nazaran evde daha az mahremiyet alanlarına, başını dinleyebileceği, istediği bir aylak zaman için benim diyebileceği mahremiyet alanlarına kısıtlı bir şekilde sahip olduğunu göstermektedir.

New York'ta yapılmış olan bir başka araştırma, içinde oturanların izniyle, bazı evlerin içerisine monte edilmiş kameralar aracılığı ile yapılmıştır. Ev içi davranışları tespit

78 S. Ahrentzen, D. W. Levine and W. Michelson, "Space, Time and Activity in the Home: A Gender Analysis", *Journal of Environmental Psychology*, 1989, 9, ss. 89-101.

79 W. Michelson, *From Sun to Sun: Daily Obligations and Community Structure in the Lives of Employed Women and their Families*, Totowa, NJ.: Rowman and Allenheld, 1985.

etmeyi amaçlayan bu çalışma sırasında görülmüştür ki, ev içerisinde belirli birtakım alanlar, mıntıklar mevcut olmakla birlikte, bu alanların hudutları önemli oranda değişmektedir. Birçok ailede ana-baba ve delikanlı çağındaki çocukların birbirlerinin ortak odalarına girme durumları, çoğu zaman tartışma konusu olmaktadır. F. D. Becker'in⁸⁰ oturma alanlarıyla ilgili olarak geliştirdiği üç strateji, bölge belirleme açısından şöyle bir ayrımı ortaya koymaktadır: Zaman bölgesi stratejileri, aile üyeleri arasında belli bir mekânın rotasyonunu sağlamakta; mekân bölgesi stratejileri, çatışan faaliyetleri, ev mekânı içerisinde farklı kısımlara yerleştirme, faaliyetleri dağıtma teşebbüslerine şekil vermekte; iş birliği-kapitulasyon (şartlı teslimiyet) düzenlemeleri ise, hâkim durumda bulunan bir aile bireyinin, herkese bir faaliyeti birlikte ve aynı zamanda yapma zorunluluğunu getirmeyi içermektedir. Hemen belirtelim ki, bu sınıflandırma, Altman'ın üzerinde durduğu mahremiyet sınırlandırmasına veya kontrolüne güzel bir örnek oluşturduğu gibi, J. Zeisel ve Christopher Alexander'in örneklemeye çalıştığı mahremiyet derecelendirmesi ile daha sonra göstereceğimiz ve kavramlaştıracığımız üzere âfet evlerinde yaşanan kullanım düzenlemesi problemlerine de, aile içi bireylere uygulanmak istenen derecelendirmeye de güzel bir örnek oluşturmaktadır.

J. Zeisel, Peru'da, sadece ev sahibinin arkadaşlarının ve tanıdıklarının evin sosyal

aktiviteler için düzenlenmiş olan kısmına girebilmelerine; bu kimselerin daha yakinen tanıdıktan sonra diğer kısımlara alınabileceğine; bunların içerisinde ev sahibine en yakın olanların mutfağa girebilmelerine müsaade edildiğini söylemektedir. Christopher Alexander⁸¹ de, bu gerçeğe vâkıf ve mahremiyet derecelendirmesine inanmış bir mimar olarak, düşük gelirli Perulular için hazırladığı tip projede, bizdeki selâmlıklar gibi, sala'yı (misafir kabul edilen mahali) girişin hemen yanına, mutfağı ise konutun en gerisine yerleştirmiştir. Zeisel, Porto Riko'da da içerisinde pahalı mobilyaların veya dinî objelerin bulunduğu oturma odasına sadece akrabaların veya aile yakınlarının alınmış olduğunu söylemektedir.⁸² R. B. Bechtel,⁸³ geleneksel Arap ve İspanyol evlerinin yola ve evlerin önündeki avlulara bakan duvarlarının penceresiz olarak inşa edilmiş olduğunu; S. G. Carlisle⁸⁴ ise, yukarı-sınıf Fransız evlerinde, iç alanlarda,

⁸⁰ F. D. Becker, *Design for Living: The Residents' View of Multi-family Housing*, Ithaca, NY.: Center for Urban Development Research, 1974.

⁸¹ Ch. Alexander, *Houses Generated by Patterns*, Berkeley: Calif.: Center for Environmental Structure, 1969.

⁸² J. Zeisel, "Symbolic Meaning of Space and Physical Dimension of Social Relations", J. Walton ve D. Carns'ın derlediği *Cities in Change* (Boston: Allyn and Bacon, 1973, ss. 252-263) adlı eserde; *Sociology and Architectural Design*, New York: Free Press, 1975.

⁸³ R. B. Bechtel, *Environment and Behavior: An Introduction*, Thousand Oaks, Ca.: Sage, 1997.

⁸⁴ S. G. Carlisle, "French Homes and French Character", *Landscape*, 1982,26, ss. 13-23.

mahremiyeti sağlayan çeşitli düzenlemelere başvurulmuş olduğunu, bu evlerde oturanların mahrem alanlarını koridorlarla, kapılarla, pencere kafesleriyle veya perdelerle tecrid ettiklerini söylemektedir. Türkiye'de de Tarsus'ta ve başka yerlerde örneklerini gördüğümüz yüksek duvarlı avlulu evler şunu göstermektedir ki, mahremiyet, ilişki düzgünlüğü, yaşam kolaylığı sağlamak üzere, insanoğlunun gündeme getirdiği bir kültürel üniversal olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir yazımızda da belirttiğimiz üzere,⁸⁵ yoğun insan nüfusu barındırmakta olan ve sık sık deprem sarsıntılarına sahne olan bir ülkenin insanları olarak Japonlar, hem yüksek binalar, hem de bu binalar içerisinde geniş yaşama alanlarına sahip, herkesin mahremiyetini kolaylıkla karşılayabilecek ferah evler inşa etmek imkânına sahip olmamışlardır. Bu sebeple Japonlar, çok uzun süreden beri, küçük evlerde, birtakım uygun düzenlemeler yaparak yaşamak zorunda kalmışlardır. Çoğunlukla dışarıya karşı koruma sağlayan yüksek duvarlarla çevrilmiş bu küçük evlerin içleri, hareketli duvarpanolarla, en küçük ayrıntısına varıncaya kadar kullanılabilir kişisel alanlar hâline dönüştürülmüştür. K. Omata, bugün, Japon evlerinde, sanayi öncesi döneme oranla daha fazla bir bölünme eğiliminin gözlenmekte olduğunu söylemektedir.⁸⁶ Japonlar kullanım-kalabalıklığının etkisini azaltmak, mahremiyet ihtiyaçlarını düzenlemek üzere evlerinde yaptıkları düzenlemelere ilâve

olarak, misafirlerini restorana götürmek gibi bir alışkanlık da geliştirmişlerdir. Küçük bir evde, Westin'in tarifine konu olan mahremiyet durumlarının hemen hepsini ibadet derecesinde gerçekleştirmeye çalışmışlardır. İş yerlerinde de herhangi bir mahremiyet ihlâlüne başvurmadan çalışmaya gayret etmişlerdir.

Yetmiş yedi ülkeyi esas alarak, sosyal açıdan yapısal ve fonksiyonel bölünme ile fizik yapı bölünmesini karşılaştırarak bir araştırma yapmış olan Susan Kent,⁸⁷ çeşitli toplumların sosyo-politik tabakalaşmaya, mertebelenmeye, hudutları kesin şekilde belirlenmiş iş bölümüne veya ekonomik ihtisaslaşmaya göre oluşmuş faaliyet alanları ile evlerin bölünmeleri arasında nasıl bir paralellik bulunduğunu tespiti çalışmıştır. En az mekânsal kullanım alanına sahip yedi ülke arasında yer almakta olan Mbuti Pyme'leri ve Navajo Kızılderilileri ile aralarında Türkiye'nin de bulunduğu yirmi dokuz ülke arasında yer almış bulunan Batılı ülkeleri bir karşılaştırmaya tâbi tutmuştur.

⁸⁵ Turhan Yörükân, *adı geçen yazı*, 2006, s. 30.

⁸⁶ K. Omata, "Special Organization of Activities of Japanese Families", *Journal of Environmental Psychology*, 1992, 12, ss. 259-267.

⁸⁷ S. Kent, *Analyzing Activity Areas: An Ethnoarcheological Study of the Use of Space*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 1984; "A Cross-cultural Study of Segmentation, Architecture and the Use of Space", Susan Kent'in derlediği *Domestic Architecture and Use of Space* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990, ss. 127-152) adlı eserde.

Görmüştür ki, Mbuti Pymeleri ve Navajo Kızılderilileri, yeme, uyuma, eğlenme gibi fonksiyonlar için yaşama alanlarını nâdiren bölmelere ayırmışlardır. Buna karşılık Euroamerikanlar ile Suudî Araplar, yaşama alanlarını oldukça fazla bir şekilde bölmeye çalışmışlardır. Yapılmış olan bu karşılaştırmalı araştırma, aynı zamanda fonksiyonların az bir bölünmeye uğradığı toplumlarda evlerin de iç duvarlarla veya bariyerlerle daha az mahremiyet alanlarına bölünmüş olduğunu ortaya koymaktadır. Olaya mahremiyet açısından baktığımızda, yazımız boyunca verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere, bölmeleri bulunmayan barınaklarda yaşamak, mahremiyette daha bir esnek davranmayı beraberinde getirmektedir. Ayrıca, az fonksiyon bölünmesine sahip bir aile, çok bölmesi olan bir eve yerleştirildiği zaman görülmüştür ki, evi kendi eylem alanlarına göre yeniden şekillendirmektedir. Az bir fonksiyon bölünmesine sahip olan Navajolar, Batı tarzı üç yatak odasına sahip bir eve yerleştirildikleri zaman, oturma odasında uyuma ve yemek yeme alışkanlıklarını sürdürmeye devam etmişler; Euroamerikanlar ise, az bölmeli bir evde, alanları bariyerler kullanarak bölmeye, yeni kullanım alanları yaratmaya çalışmışlardır. Anlaşılacağı üzere, böyle bir tavır takınma, aynı zamanda mahremiyet alışkanlıklarıyla paralel giden bir durum ortaya koymuştur. Bazen göze çarpmasa da insanoğlu, bazı işler ve bazı şahıslar için, çadırlarda, mağaralarda bile, belli yerler ayırma yoluna gitmiş

ve buralara kişisel birer mekân olarak sahip çıkmayı sürdürmüştür.

Arzu edilebilir bir ev dizaynı yapabilmek için, halkın sosyal değerlerinin bilinmesinin son derece büyük bir önemi bulunmaktadır. Mahremiyet söz konusu olduğu zaman bu çok daha önem kazanmaktadır. Dinler, bir şekilde mahremiyete şekil vermeye çalışmış olsalar da, gördüğümüz üzere, mahremiyet insanî ilişkilerin çok önemli bir düzenleyicisidir. Wilson ve Baldassare'nin⁸⁸ de ifade ettiği üzere, yuva olarak kullanılan bir evde yeterli bir mahremiyete ulaşıldığı zaman, bu dışarıya da yansımakta, komşular arası bir cemaat (community) ilişkisinin geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Türkiye'nin kasabalarında örneklerine rastladığımız evler ile dar bir sokakta birbirine bakan pencerelere konmuş olan kafesler, bir zamanlar, komşular arası mahremiyetin korunmasında, sosyal problemlerin azaltılmasında yardımcı olmuştur. Bazı köy ve kasabalarımızda gördüğümüz bahçe çitleri, avlular, korunması istenilen bölgeler, mıntıklar aracılığı ile, O. Newman'ın tâbiri ile savunulabilir alanlar (defensible space)⁸⁹ yaratılmasına ve aile mahremiyetinin

⁸⁸ G. Wilson and M. Baldassare, "Overall 'Sense of Community' in a Suburban Region: The Effects of Localism, Privacy and Urbanization", *Environment and Behavior*, 1996, 28, ss. 27-43.

⁸⁹ O. Newman, *Defensible Space*, New York: Macmillan, 1972. Ayrıca Turhan Yörükan'ın "Yitirilmiş Kimliğiyle 'Bestekâr' Denen Sokak" (*Kılavuz*, 2005, 25, ss. 44-48); "Yüksek Binalarda Yaşanan Sakıncalı Hayat" (*Bilge*, 2005, 46, ss. 4-12) adlı yazılarına bakınız.

korunmasına, dolayısıyla da gruplar-arası sevgi ve saygının sürdürülmesine katkıda bulunmuştur.

Bugün büyük şehirlerimizde, açık-alan anlayışına dayanılarak yapılan konutlarda gördüğümüz cinsten oturma köşesi ile mutfakın birleştirilme çabaları, sağladığı servis kolaylığı yanında, yemek kokularının evin her tarafına sinmesine sebep olmaktadır. Kokulu sebze yemeklerine düşkün olan bir halk için bu, hiç de iyi bir çözüm yolu değildir. Ayrıca, bir misafirin yanında iş yapmak zorunda kalan bir ev hanımının rahat hareket etmesine, mahremiyetini korumasına da engel olmaktadır. 1960'lı yıllarda eski İstanbul cihetinde bulunan tarihî binaların içinde ve çevresinde konuşlanmış bulunan gecekonduları kaldırıp Topkapı dışında Osmaniye'de İmar ve İskân Bakanlığınca yaptırılmış olan sosyal konutlara yerleştirmekle görevlendirildiğim zaman, zor şartlar altında fakat bağımsız bir gecekonduda yaşayan bu fakir halkın, onları yerleştirmeye çalıştığımız bu konutları iki bakımdan beğenmediklerine şahit olmuştum.⁹⁰ Tasarruf sağlamak amacıyla büyük bir mimarî yanlış yapılmıştı. Her türlü mahremiyeti yok edecek şekilde birbiri içinden geçilerek kullanılacak olan üç odadan birisi, hem oturma odası hem de mutfak hizmeti görmekteydi. Yerleştirmeye çalıştığım halk, en çok da bu oturma odası-mutfak tertibine itiraz etmişti. Bu tertip, misafirlerini alacakları başka yerleri bulunmayan bu insanlar için, giyim-kuşam ve beden hareketleri ba-

kımından kadının mahremiyet davranışına esaslı bir ket vuruyordu; iç içe geçme ise, aile içi mahremiyeti zedelemekteydi. Bu konutlar, çoğunlukla terk edildiler; geniş bir açıdan bakılmadan yapılmış olan âfet evlerinin pek çoğu da kabul görmemiştir.

Osmaniye'de gördüğümüz olaya benzer bir uygulamaya Kütahya-Gediz depremi dolayısıyla şahit olmuştum. 1970 yılında, yapılması gerekli imar plânı saha çalışmalarını yürütmekle görevli bir kişiydim. İlk yapacağım işlerden biri olarak, ayakta kalmış olan kasaba ve köy evlerinin yapısal özelliklerini bir araştırmaya tâbi tutarak, bu çevre insanının tabiata, sosyo-kültürel çevreye ve sosyo-ekonomik ihtiyaçlara cevap vermek üzere, deneye deneye şekil verdiği yapılı mekânların özelliklerini tespit etmeye çalışmak olmuştu. Amacım, bu insanlar için yapılacak yeni konutlarda, asgarî düzeyde de olsa, bazı yerleşik düzenlemelerin korunmasını sağlayarak, onların kullanılabilirliğini sağlamak idi. Bu evlerin de, İmar ve İskân Bakanlığının daha önce başka yerlerde yaptığı ve içerisinde kimsenin oturmadığı evlerin âkıbetine uğramamasını sağlamaktı. Yeni yapılacak olanlar yeterli düzenlemelere sahip olmasalar da, ihtiyaca cevap verecek şekilde büyümeyi sağlayacak vaziyet plânlarına sahip olmalıydı. Ne yazık ki, çabalarım bir sonuç vermedi; yapılmış olan âfet evleri, daha öncekiler gibi

⁹⁰ Turhan Yörükân, *Şehir Yenilemesi Sırasında İş Birliği*, Ankara: Nobel Yayınları, 2. baskı, 2006, ss. 7-8.

beğenilmemiş ve içerisinde çoğunlukla oturulmamıştır. Pek çok kimse zedelenmiş evlerini tamir ederek, yıkılmış evinin malzemesine yeni malzemeler katarak, gene kendi evini kendi ihtiyacına cevap verecek şekilde yeniden yapmıştır.

Bu halkın geçimini sağladığı tarlalar, tepelik hattâ dağlık bir araziye dağılmış ve oturma alanlarına oldukça uzak yerlerde bulunmaktaydı. Buralarda yetiştirdikleri mahsulü, kabuklu meyveleri, hattâ kışlık üzüm ve kavunlarını evlerinin çoğunlukla altlarında barındırdıkları eşekleri, katırları ve atlarıyla taşıyıp odalarının dört bir köşesinde bulunan dolaplarda koruma altına almaktaydılar. Yeni konut alanında yerleri ayrılmayan bu yük hayvanları, aynı zamanda onları bu tarlalara götürüp getiren canlı araçlardı ve hayatî öneme sahiptiler. Bunların yanında, projelerde büyük ve küçük baş sağmal hayvanlara da yer verilmemişti. En önemlisi de şu idi ki, bu insanların büyük aileler hâlinde yaşadıkları önemsenmemişti. Eski evleri, pek çok Türk evinde görüldüğü üzere, bir sofa etrafında sıralanmış, kapıları bu müşterek oturma veya toplanma alanına açılıp kapanabilen odalardan oluşmaktaydı; ev içi mahremiyeti sağlamanın yanında, seçerek davet ettikleri misafirlerine karşı da mahremiyetlerini korumada yardımcı olmaktaydı. Halbuki, hane reisinin bir veya iki oğlu ve çocuklarıyla birlikte yaşamak zorunda kaldığı âfet evleri, mahremiyetten yoksun yerlerdi. Hane reisinin oturduğu odadan geçilerek ulaşılan iki yatak odasından oluşmaktaydı. Tip projede,

eve girmek isteyenler, evvelâ helâ ile karşılaşmaktaydılar. Bu yeni evler, cinsiyet bakımından farklılaşmış karı-koca-çocuk ilişkilerini hesaba katmadığı gibi, hane reisi olan babanın yanında, ayıplandığı için, çocuğunu kucağına alıp sevemeyen oğullar için de yaşanılması güç mekânlardı. Objektif ve fonksiyonel mesafe koyma açısından hiçbir düşünceye sahip olunmadan inşa edilmiş olan bu evler, beğenilmemiştir; mecbur kalınmadıkça da içlerinde oturulmamıştır.

Gediz'in en çok tahribata uğramış köylerinden biri olan Akçaalan'a geldiğim zaman, aradan birkaç gün geçmiş olmasına rağmen, yıkılmış, yanmış binaların bazısından hâlâ dumanlar tütmekteydi. Köyün girişinde beni karşılamış olan köylüler, ellerime sarılıyor, yerimizi değiştirmeyin diye yalvarıyorlardı. Yuvaları tahrip olmuş kırlangıçlar, hâlâ yıkılmış bina enkazları üzerinde uçuşup duruyordu; bölgelerine (mıntıklarına) sahip çıkmaya devam ediyor, etkili bir bölgesel davranış örneği sergiliyorlardı. Köylüler de, doğup büyüdüklere, evlendikleri, belli bir yaşa gelinceye kadar yaşadıkları, ekip biçmek için gittikleri tarlalarında, geçici çardaklar veya kulübelere inşa ettikleri, yardımlaşarak iş yaptıkları bu yerlere karşı bağlılık hissi geliştirmişlerdi. Buraları, onlar için, bölge davranışı gösterdikleri yerlerdi. Buraları, dedelerinin, ana-babalarının mezarlarının bulunduğu yerlerdi. Buraları, onlar için, birey ve toplum olarak, bir coğrafi mekân olmanın yanında, bir yapılı çevre, bir sosyal çevre, bir

kültürel çevre ve aynîleştikleri bir kişisel alan idi. Değişik anlamlar kazandırdıkları yerlerdi. Belli bir mesafe koyarak, mahrem, yakın-sıcak komşuluk ilişkilerinde buldukları yerlerdi. Köye geleni gideni gözleyip, tanımadan önce araya belli bir mesafe koyup, mahremiyet kuralları uyguladıkları yerlerdi. Bunun için, başka bir yerlere gitmek istemiyorlardı. Ne var ki bu konular, teknik adamlarımızı hemen hiç ilgilendirmiyordu. Üzerleri örtülü dört duvar yapmakla problemi halledeceklerini düşünüyorlardı. Halbuki iş, insanî açıdan, zannedildiği kadar basit değildi.

Unutmamak gerekir ki, konut, bir yuva olarak, içinde yer aldığı fizik ve sosyal çevre ile varlık kazanmış olan bir nesnedir. Her ne amaçla olursa olsun, yılların mahsulü olarak teşekkül etmiş olan bir fizik ve sosyal yapıyı herhangi bir şekilde bozmak, dağıtmak, yeniden yerleştireceğimiz insanları intibak problemleriyle karşı karşıya getirir. Diğer yönden, aile yapısını ve sosyal değerlerini hesaba katmadan yapılacak konutlar da, onların yaşama tarzlarına uymayacaktır. Şehirlerimizde yaygınlaşmaya başlamış olan, sosyal konutlarda ve âfet evlerinde gördüğümüz tarzda açık-mekân dizayn tarzının veya mekânları uygun bölmelere ayırmamanın kendi değerlerimiz açısından tekrar gözden geçirilmesinde yarar görmekteyiz. Konutlar, iş yerleri değildir. Ana-baba yatak odalarıyla yetişkin kız ve erkek çocukların yattıkları mahallerin birbirinden uzak tutulduğu; yeni evlilerin kaldıkları odaların ara bölmelerle tecrid edildiği za-

manları çoktan unutmuş bulunuyoruz. Kişiliğimizi derinden etkilemiş olan sosyo-kültürel ihtiyaçlarımızın hesaba katıldığı bir yapısal mekân anlayışına önem vermemiz gerekmektedir. Bu, en azından, her ailenin, yeni yerleştiği mekânda, duvar ekleme ve kaldırma da dahil olmak üzere, köklü değişiklikler yapmasını bir miktar olsun engelleyecektir.

Osmaniye ve Gediz'de yaşanan olaya, Irwin Altman'ın gündeme taşıdığı mahremiyet düzenlemesi kavramına benzer bir kavram olarak teklif edeceğimiz kullanım düzenlemesi açısından bakacak olursak, bu âfet evlerinde belirgin şekliyle açık-mekân kullanımı söz konusu olmadığı hâlde, açık-mekânda görülen, bilinen türden bir fonksiyon karışıklığı ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan bu iki kavramı, bir tek olayın iki ayrı cephesine ışık tutan kavramlar olarak görmek mümkündür. Aynı şekilde, örtünmenin türleri için de böyle bir belirleme yapabiliriz. İnsanoğlu kendisine ulaşılabilmesini engellemek için en kolay ve en etkili yollardan birisi olarak örtünmeyi gündeme taşımıştır. İster üzerine bir şey giyerek, isterse bir kapalı mekâna sığınarak örtünmüş ve korunmuş olsun, her iki hâlde de kendisine, istemediği bir şekilde ulaşılmasını engellemek istemiştir. Sıcaktan, soğuktan, güneşten, rüzgardan ve yağmurdan korunmanın yanında, her iki örtünme şeklinin temelinde aslî unsurlardan birisi olarak bir kültürel değer yatmaktadır. İki örtünme şeklini birbirine bağlayan bu değerın adı da mahremiyettir.

KAYNAKÇA

- Ahrentzen, S., D. W. Levine and W. Michelson (1989), "Space, Time and Activity in the Home: A Gender Analysis", *Journal of Environmental Psychology*, **9**, ss. 89-101.
- Alexander, Ch. (1969), *Houses Generated by Patterns*, Berkeley: Calif.: Center for Environmental Structure.
- Altman, I. (1975), *The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territory, and Crowding*, Monterey, Calif.: Brooks/Cole.
- Altman, I. (1977), "Privacy Regulation: Culturally Universal or Culturally Specific?", *Journal of Social Issues*, **33**, ss. 66-84.
- Altman, I. and Barbara Rogoff (1991), "World Views in Psychology", Daniel Stokols'un I. Altman ile birlikte derlediği *Handbook of Environmental Psychology* (Malabar, Florida: Krieger Publishing Co., ss. 7-40) adlı eserde.
- Altman, I. and Carol M. Werner (2000) "Humans and Nature: Insights from a Transactional View" , Seymour Wapner ve arkadaşlarının derlediği *Theoretical Perspectives in Environment- Behavior Research* (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, ss. 21-37) adlı eserde.
- Altman, I. and M. Chemers (1984), *Culture and Environment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Archea, J. (1975), "Establishing an Interdisciplinary Commitment", B. Honikman'ın editörlüğünü yaptığı *Responding to Social Change* (Stroudsburg, P. A.: Dowden, Hutchinson and Ross) adlı eserde.
- Archea, J. (1977), "The Place of Architectural Factors in Behavioral Theories of Privacy", *Journal of Social Issues*, **33**, ss. 116-137.
- Bechtel, R. B. (1997), *Environment and Behavior: An Introduction*, Thousand Oaks, Ca.: Sage.
- Becker, F. D. (1974), *Design for Living: The Residents' View of Multi-family Housing*, Ithaca, NY.: Center for Urban Development Research.
- Bee, R. L. (1963), "Changes in Yuma Social Organization", *Ethnology*, **2**, ss. 207-227.
- Bell, Paul A., et al. (2002), *Environmental Psychology*, 5th ed., Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Bennett, C.J. (1992) *Regulating Privacy*, Ithaca : Cornell University Press.

- Block, L. K. and G. S. Stokes (1989), "Performance and Satisfaction in Private versus Non-private Work Settings", *Environment and Behavior*, 21, ss. 277-297.
- Carlisle, S. G. (1982), "French Homes and French Character", *Landscape*, 26, ss. 13-23.
- Carpenter, C. R. (1958), "Territory: A Review of Concepts and Problems", A. Roe ve G. G. Simpson'un derlediği *Behavior and Evolution* (New Haven, Conn.: Yale University Press, ss. 224-250) adlı eserde.
- Chermayeff, S. and C. Alexander (1963), *Community and Privacy: Toward a New Architecture of Humanism*, New York: Doubleday.
- DePaulo, B.M. , et al. (2003) , " Verbal and Nonverbal Dynamics of Privacy, Secrecy, and Deceit," *Journal of Social Issues*, 59, ss 391-410.
- Etzioni, A. (1999) *The Limits of Privacy*, New York : Basic Books.
- Farrenkopf , T. and V. Roth (1980), "The University Faculty Office as an Environment", *Environment and Behavior*, 12, ss. 467-477.
- Fernea E. W. and R. A. Fernea (1997), "Symbolizing Roles: Behind the Veil", J. Spradley ve McCurdy'nin derlediği *Conformity and Conflict, Readings in Cultural Anthropology*, 9th ed. (New York: Longman, ss. 235-242) adlı eserde.
- Firth, R. (1957), *We, the Tikopia: Kinship in Primitive Polynesia*, Boston: Beacon Press.
- Ford, C. S. and F. A. Beach (1951), *Patterns of Sexual Behavior*, Harper and Brothers.
- Gifford, Robert (1997), *Environmental Psychology: Principles and Practices*, 2nd ed., Boston: Allyn and Bacon.
- Gregor, T. A. (1970), "Explosure and Seclusion: A Study of Institutional Isolation Among the Mehinacu Indians of Brazil", *Ethnology*, 9, ss. 234-250.
- Gregor, T. A. (1974), "Publicity, Privacy, and Mehinacu Marriage", *Ethnology*, 13, ss. 333-499.
- Holmberg, Allan R. (1950) *Nomads of the Long Bow*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Ittelson, W. H. et.al. (1974), *An Introduction to Environmental Psychology*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Jennings, C. and L. Fena (2000), *The Hundredth Window : Protecting Your Privacy and Security in the Age of the Internet*, New York : Free Press.
- Johnson, C. A. (1975), "Privacy as Personal Control", D. H. Carson'un derlediği *Men-Environment Interactions: Evaluations and*

Applications (Stroudsburg, P. A.: Dowden, Hutchinson and Ross)adlı eserde.

Jorgensen, J. G. (1966), “Addendum: Geographical Clustering and Functional Explanations of In-Law Avoidances: An Analysis of Compharative Method”, *Current Antropology*, 7, ss. 161-169.

Kelvin, P. A. (1973), “A Social Psychological Examination of Privacy”, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 12, ss. 248-261.

Kelvin, P. A. (1977), “Predictability, Power and Vulnerability in Interpersonal Attraction”, S. Duck'ın derlediği *Theory and Practice of Interpersonal Attraction* (New York: Academic Press) adlı eserde.

Klitzman, S. and J. Stellman (1989), “The Impact of the Physical Environment on the Psychological Well-being of Office Workers”, *Social Science on Medicine*, 29, ss. 733-742.

Kent, S. (1984), *Analyzing Activity Areas: An Ethnoarcheological Study of the Use of Space*, Albuquerque: University of New Mexico Press.

Kent, S. (1990), “A Cross-cultural Study of Segmantation, Architecture and the Use of Space”, Susan Kent'in derlediği *Domestic Architecture and Use of Space* (Cambridge: Cambridge University Press, ss. 127-152) adlı eserde.

Laufer, R. S., H. M. Proshansky and M. Wolfe (1974), “Some Analytic Dimensions of Privacy”, R. Kuller'in derlediği *Architectural Psychology* (Stroudsburg, P.A.: Dowden, Hutchinson and Ross) adlı eserde.

LeVine, R. A. (1962) “Witchcraft and Co-wife Proximity in Southwestern Kenya”, *Ethnology*, 1, ss. 39-45.

Levinson, D. ve M. J. Malone (1980), *Toward Explaining Human Culture*, HRAF (Human Relations Area Files) Press.

Llewellyn, K. N. and E. A. Hoebel, (1941), *The Cheyenne Way*, Norman, Okla.: University of Oklohama Press.

Luzbetak, L. J. (1951), *Marriage and the Family in Caucasia*, St. Gabriel's Mission Press Vienna-Mödling,

Margulis, S. T. (1977), “Conceptions of Privacy: Current Status and Next Steps”, *Journal of Social Issues*, 33, ss. 5-21.

Margulis, S.T. (2003), “ On the Status and Contribution of Westin's and Altman's Theories of Privacy”, *Journal of Social Issues*, 59, ss.411-429.

Margulis, S.T. (2003), “ Privacy as a Social Issue and Behavioral Concept”, *Journal of Social Issues*, 59, ss.243-261.

Michelson, W. (1985), *From Sun to Sun: Daily Obligations and Community Structure in the Lives of Employed Women and*

- their Families*, Totowa, NJ.: Rowman and Allenheld.
- Murdock, G. P. (1971), "Cross-Sex Patterns of Kin Behavior", *Ethnology*, 10, ss. 359-368, 360.
- Murphy, R. F. (1964), "Social Distance and the Veil", *American Anthropologist*, 66, ss. 1257-1274.
- Newman, O. (1972), *Defensible Space*, New York: Macmillan.
- Omata, K. (1992), "Special Organization of Activities of Japanese Families", *Journal of Environmental Psychology*, 12, ss. 259-267.
- Opler, M.E. (1937) "Chiricahua Apache Social Organization", Fred Eggan'ın derlediği *Social Anthropology of North American Tribes* (Chicago: University of Chicago Press) adlı eserde.
- Opler M.E.(1941), *An Apache Life Way* (Chicago: University of Chicago Press).
- Pastalan, L. A. (1970), "Privacy as a Manifestation of Territoriality", L. A. Pastalan ile B. H. Carson'un derlediği *Spatial Behavior of Older People*, Ann Arbor: University of Michigan-Wayne State University Press.
- Petronio, S. (2002), *Boundaries of Privacy: Dialectics of Disclosure*, Albany, NY. : State University of New York Press.
- Philippot, P. , et al. , eds. (1999) , *The Social Context of Nonverbal Behavior*, Cambridge, MA. : Cambridge University Press.
- Ponse, B. (1977), *Identities in the Lesbian World*, Westport, CT.: Greenwood Press.
- Proshansky, H. M. et.al. (1970), *Environmental Psychology: Man and His Physical Setting*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Proshansky, H. M., W. H. Ittelson and L. G. Rivlin (1970), "Freedom of Choice and Behavior in Physical Setting", yazarların kendilerinin derlediği *Environmental Psychology: Man and his Physical Setting* (New York: Holt, Rinehart and Winston) adlı eserde.
- Roberts, J. M. and T. A. Gregor (1971), "Privacy: A Cultural View", J. R. Pennock ve J. W. Chapman'ın derlediği *Privacy* (New York: Atherton Press, ss. 199-225) adlı eserde.
- Schwartz, B. (1968), "The Social Psychology of Privacy", *American Journal of Sociology*, 73, ss. 741-752.
- Shils, E. (1966), "Privacy: Its Constitution and Vicissitudes", *Law and Contemporary Problems*, 31, ss. 281-306.
- Simmel, G. (1950), "The Secret and Secret Society", K. W. Wolff'un derlediği *The Sociology of George Simmel* (New York: Free Press) adlı eserde.

- Sweetser, D. A. (1966), "Avoidence, Social Affiliation, and the Incest Taboo", *Ethnology*, 5, ss. 304-316.
- Stephens, William N. (1982), *The Family in Cross-cultural Perspective*, Lenham, MD.: University Press of America.
- Stephens, W. N. and R. G. D'Andrade (1962), "Kin-Avoidance", *The Oedipus Complex: Cross-cultural Evidence*, The Free Press of Glencoe.
- Sundstrom, E. (1986), *Workplaces: The Psychology of the Physical Environment in Offices and Factories*, New York: Cambridge University Press.
- Sundstrom, Eric (1991), "Work Environments: Offices and Factories" D. Stokols ile I. Altman'ın derlediği *Handbook of Environmental Psychology* (Malabar, Florida: Krieger Publishing Co., 1991, cilt 1, ss. 733-782) adlı eserde.
- Tambiah, S. J. (1969), "Animals are Good to Think and Good to Prohibit", *Ethnology*, 8, ss. 423-460.
- Titiev, M. (1951), *Araucanian Culture in Transition*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Yörükân, Yusuf Ziya (1998), *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, eklerle yayıma hazırlayan Turhan Yörükân, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı.
- Yörükân, Turhan (2000, 2006), *Alfred Adler, Sosyal Roller ve Kişilik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yörükân, Turhan (2000), *Yunan Mitolojisinde Aşk*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (2. baskı: Ankara: eBabil Yayınları, 2005).
- Yörükân, Turhan (2003), "Hatırladığım ve Hatırlamak İstemediğim Gümüşsuyu", *Türk Yurdu*, 23, ss. 21-29.
- Yörükân, Turhan (2004) "Kültürün ve Tâli-Kültürün Konut ve Yerleşme Düzeni Üzerine Etkisi", *Türk Yurdu*, 24, ss. 38-49.
- Yörükân, Turhan (2005), "Yitirilmiş Kimliğiyle 'Bestekâr' Denen Sokak", *Kılavuz*, 25, ss. 44-48.
- Yörükân, Turhan (2005), "Yüksek Binalarda Yaşanan Sakıncalı Hayat", *Bilge*, 46, ss. 4-12.
- Yörükân, Turhan (2006), "Konutlarda Yaşanan Hayat Bakımından Kalabalıklığın ve İlgili Durumların Yarattığı Problemler", *Bilge*, 49, ss. 22-44.
- Yörükân, Turhan (2006), *Şehir Yenilemesi Sırasında İş Birliği*, 2. baskı, Ankara: Nobel Yayınları.
- Warren, C. and B. Laslett (1977), "Privacy and Secrecy: A Conceptual Comparison", *Journal of Social Issues*, 33, ss.43-51.
- Westin, A. F. (1967), *Privacy and Free-*

dom, New York: Atheneum.

Westin, A.F. (2003), “ Social and Political Dimensions of Privacy, ” *Journal of Social Issues*, 59, ss. 431-453.

Wilson G. and M. Baldassare (1996), “Overall 'Sense of Community' in a Suburban Region: The Effects of Localism, Privacy and Urbanization”, *Environment and Behavior*, 28, ss. 27-43.

Wineman, J. D. (1982), “The Office Environment as a Source of Stress”, G. W. Evans'in derlediği *Environmental Stress* (New York: Cambridge University Press) adlı eserde.

Witkowski, S. R. (1972), “A Cross-cultural Test of the Proximity Hypothesis”, *Behavior Science Notes*, 7, ss. 243-263.

Wolfe, M. and R. Laufer (1975), “The Concept of Privacy in Childhood and Adolescence”, D. H. Carson'in derlediği *Man-Environment Interaction Evaluations and Applications* (Stroudsburg, P.A.: Dowden, Hutchinson and Ross) adlı eserde.

Wolfe, M. and R. S. Laufer (1975), “The Concept of Privacy in Childhood and Adolescence”, D. H. Carson'un derlediği *Man-Environment Interactions: Evaluations and Applications* (Stroudsburg, PA.: Dowden, Hutchinson and Ross) adlı eserde.

Zeisel, J. (1973), “Symbolic Meaning of Space and Physical Dimension of Social Relations”, J. Walton ve D. Carns'in derlediği *Cities in Change* (Boston: Allyn and Bacon, ss. 252-263) adlı eserde.

ÖZET

Doğrudan Yabancı Yatırımların Dışlama Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama

Kamu harcamalarının (veya yatırımlarının) özel sektör yatırımları üzerindeki etkisi tartışılan bir konudur. Bu konuda Neo-Klasik, Keynesyen ve Ricardocu Denklik Teorisi olmak üzere üç yaklaşım bulunmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların (DYY) da özel yatırımlar üzerinde dışlama etkisine benzer etkilerde bulunup bulunmadığı, başka bir ifadeyle doğrudan yabancı yatırımların yurtiçi özel yatırımlar üzerindeki etkileri de literatürde tartışma konusu olmaktadır. Bu çalışmada, 1975-2006 dönemi verileri kullanılarak Türkiye'deki DYY'nin özel sektör yatırımları üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Çalışmanın sonuçları Keynesyen görüşü desteklemekle birlikte, DYY'nin Türkiye'deki özel yatırımlar üzerinde dışlama etkisine sahip olmayıp daha çok özel yatırımları destekleyici etkide bulunmakta olduğu yönündedir. Ancak elde edilen tahmin sonuçları bu etkinin oldukça zayıf olduğunu göstermektedir.

JEL Sınıflaması: E22, F21

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Yurtiçi Özel Yatırımlar, Dışlama Etkisi

ABSTRACT

Crowding - out Effect of Foreign Direct Investments: An Application for Turkey

The effect of government expenditures (or investments) on private sector investments is a controversial issue. In this context, there are three different approach called Neoclassical, Keynesian and Ricardian Equivalence Theorem. In the literature, it is also discussed whether or not foreign direct investments (FDI) have same crowding out effect on private investments. In other words, the effects of FDI on domestic private investments are discussed. In this paper, effects of FDI on private sector investments of Turkey are investigated by using data of 1975-2006 period. The results support Keynesian approach. This means that FDI captured by Turkey has not crowding-out effect on domestic private investment, on the contrary it has crowding-in characteristic. But it has also obtained that this crowding-in effect is fairly weak.

JEL Classification: E22, F21

Keywords: Foreign Direct Invesments, Domestic Private Invesments, Crowding-out

Doğrudan Yabancı Yatırımların Dışlama Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama

Araş.Gör. Fuat LEBE*

Doç. Dr. Selim BAŞAR**

1. GİRİŞ
Ülke içerisindeki kaynaklar yetersiz kaldığında gerekli olan ilave kaynak ihtiyacının dış tasarruflarla, başka bir ifadeyle yabancı sermaye ile karşılanması yaygın bir durumdur. Yabancı sermaye temel olarak, ülkeye iki yolla gelmektedir. Birincisi ülkenin sermaye piyasasına yönelik hisse senedi, tahvil gibi menkul değerler biçiminde (mali yatırım) gerçekleşen “sıcak para” girişidir. İkincisi ise ülkenin sermaye stokuna ve üretime yönelik olan (yabancı girişimcilerin yurt içinden bina, arsa, araç-gereç vb. satın alması gibi) yatırımlardır. Bu tür yatırımlar, doğrudan

yabancı yatırımlar (DYY) olarak adlandırılmaktadır.

Sermaye girişinin hem siyasi ve hukuki boyutu hem de ekonomik boyutu vardır. Mesela, 17 Haziran 2003 tarihinde yürürlüğe giren 4875 sayılı “Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu” konunun siyasi ve hukuki boyutuna örnek olarak verilebilir. Söz konusu kanun ile doğrudan yabancı yatırımların gerçekleştirilmesinde izin ve onay sistemi kaldırılarak, bilgilendirme sistemi geçilmiştir. Bu kanunla, yabancı yatırımlar önündeki en önemli ve en büyük engel olan bürokrasi çıkmazı önemsenerek düzeyde giderilmiştir.

Bir ülkenin toplam yatırım hacmi yerli ve yabancı yatırımların toplamından oluşmaktadır. Bir ülkenin ulusal yatırımları ise kamu ya da özel sektör tarafından yapılabilmektedir. Genel olarak, kamunun elindeki

* Bozok Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü

fuat.lebe@bozok.edu.tr

** Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü

selim@atauni.edu.tr

fonlar, özel sektörün elindeki fonlardan daha fazladır. Bu bağlamda iktisat literatüründe kamu harcamalarının (veya yatırımlarının) özel sektör yatırımları üzerindeki etkisi tartışılan bir konudur. Bu konuda Neo-Klasik, Keynesyen ve Ricardocu Denklik Teorisi olmak üzere üç temel yaklaşım bulunmaktadır.

Bunlardan ilki olan Neo-klasik düşünceye göre kamu harcamalarındaki bir artış, hükümetin borçlanma ihtiyacını artırdığı için, faiz oranlarını yükselmektedir. Faiz oranların yükselmesi ise özel yatırımları pahalılaştırarak azalmasına yol açmakta ve dolayısıyla ekonomik büyüme olumsuz yönde etkilenmektedir (Beck, 1993; Amirkhalkhali vd., 2003). Bu hipotez literatürde dışlama etkisi (crowding out effect) olarak bilinmektedir¹. Diğer taraftan, Keynesyen düşünceye göre ülkenin geleceği hakkında ne kadar iyimser bir hava oluşursa, özel yatırımlar da o kadar çok artmaktadır. Bu nedenle, kamu kesimi özellikle ulaşım, iletişim, organize sanayi bölgeleri gibi alt yapı sisteminin güçlendirilmesi yönünde yatırımlar yapmalıdır. Bu bağlamda Keynesyen görüş, kamu harcamalarındaki bir artışın hem özel sektör yatırımlarının yapılmasında kolaylık sağladığından hem de özel yatırımcıların beklentilerini olumlu yönde etkilediğinden dolayı, özel yatırımlar üzerinde destekleyici bir etki meydana getireceğini ileri sürmektedir. Söz konusu görüş çekme etkisi (crowding in effect) olarak bilinmektedir². Son görüş olan ve Bar-

ro'nun (1974, 1989) öncülük yaptığı *Ricardocu Denklik Teorisi* (RDT) ise, ne Klasik ne de Keynesyen görüşe katılmaktadır. RDT'ne göre kamu harcamalarındaki herhangi bir artışı, özel tasarruflarda eşit oranda bir artış izlemektedir. Çünkü, rasyonel davranan karar birimleri, hükümetin kamu harcamalarında bugün yapacağı artışın veya vergi indiriminin gelecekte bir vergi artışı anlamına geleceğini düşünerek tüketim harcamalarını değiştirmemektedirler. Böylece kamu harcamalarındaki bir artışın özel yatırımlara herhangi bir etkisi olmamaktadır. Özetle kamu harcamaları özel sektör üzerinde nötr bir etkiye sahiptir (Bahmani-Oskooee, 1999; Bernheim, 1989; Şimşek, 2003).

Özel yatırımlar üzerindeki dışlama etkisinin kamunun iktisadi faaliyetleri dışında, DYY açısından da geçerli olup olmadığı,

1 Konuyla ilgili çeşitli dönemlerde yapılan birtakım çalışmalarda dışlama etkisini destekleyen bulgulara ulaşılmıştır (Sundarajan ve Thakur, 1980; Smith, 1980; Lim, 1983; Değer, 1986; Değer ve Smith, 1983; Faini vd., 1984; Aschauer, 1989a ve 1989b; Monadjemi, 1993; Easterly ve Rebelo, 1993; Nazmi ve Ramirez, 1997; Monadjemi ve Huh, 1998; Ghali, 1998; Everhart ve Sumlinski, 2001; Voss, 2002; Badawi, 2003).

2 Uygulamalı bazı çalışmalarda (Kaldor, 1976, Benoit, 1978; Eisner, 1989; Aschauer, 1989a; Greene ve Villanueva, 1991; Morrison ve Schwartz, 1992; Finn, 1993; Ramirez 1994, 1996, 1998 ve 2000; Andrews ve Swanson, 1995; Hadjimichael ve Ghura, 1995; Bahmani ve Oskooee, 1999; De Mello, 1999; Agosin ve Mayer, 2000; Pereira, 2000; UNCTAD, 2000; Mallik, 2001; Narayan, 2004; Yavuz, 2005; Belloc ve Vertova, 2006; Marianna ve Vertova, 2006) kamu harcamalarının özel yatırımlara katkıda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

başka bir ifadeyle DYY'ın yurtiçi özel yatırımlar üzerindeki etkileri de literatürde tartışma konusu olmaktadır. Bu bağlamda DYY'ın gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde yerli yatırımlar üzerindeki etkileri ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Konunun bir yönü, DYY'ın yerli yatırımları ikame edici veya tamamlayıcı özelliği ile yakından ilgili olduğudur. DYY yerli yatırımları ikame edici ise, yabancı firmalar yerli firmalarla yer değiştirebilirler. Bu durumda bir dışlama etkisi (crowding out) ortaya çıkar. Buna karşılık tamamlayıcılık söz konusu ise, yabancı yatırımlar üretim kapasitesini ve istihdam düzeyini artırarak ve endüstriye yeni teknolojiyi getirerek yerli firmaların gelişmesini ve etkinleşmesini (crowding in) sağlayabilir (De Mello, 1999).

Konu ile ilgili uygulamalı çalışmaların son dönemlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Lipsey (1995) ABD üzerine yaptığı çalışmada DYY tarafından yapılan üretim faaliyetlerinin ulusal istihdam seviyesi üzerinde pozitif ancak küçük katkısı olduğu sonucuna varmıştır. Bosworth ve Collins (1999) 58 gelişmekte olan ülke için 1978-1995 dönemini ele aldığı çalışmada DYY girişindeki 1 dolarlık artışın ulusal yatırımları yaklaşık 50 sent artırdığı sonucuna varmıştır. Desai vd. (2005) ABD üzerine yaptıkları çalışmanın sonuçlarında DYY'ın ABD ulusal yatırımları üzerinde destekleyici etkisi olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Desai vd. (2007) ABD üzerine

yaptıkları diğer çalışmalarında da benzer bulgulara ulaşmışlar ve DYY girişindeki %10'luk bir artışın ABD ulusal yatırımlarını %2.2 oranında artırdığı sonucuna varmışlardır. Ndikumana ve Verick (2008), Sahra-Altı Afrika ülkelerini ele aldıkları çalışmada DYY'ın ulusal yatırımlar üzerinde destekleyici etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.

Buna karşılık yapılan ampirik çalışmalarda DYY'ın ulusal yatırımlar üzerinde dışlama etkisine sahip olduğu yönünde bulgulara ulaşıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Feldstein (1995) OECD ülkelerini ele aldığı çalışmada DYY'ın ulusal yatırımlar üzerinde dışlama etkisine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Titarenko (2006), Litvanya üzerine yaptığı çalışmada DYY girişinin ulusal yatırımlar üzerinde dışlama etkine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Lin ve Chuang (2007) Tayvan üzerine yaptıkları çalışmalarında DYY'ın ulusal yatırımlar üzerinde dışlama etkisine sahip olduğu sonucuna varmışlardır.

Konu ile ilgili olarak Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda da ilginç sonuçlara ulaşılmıştır. İnel ve Sungur (2000), DYY'ın çeşitli iktisadi değişkenler üzerindeki etkilerini ele aldıkları çalışmalarının sonuçlarında sermaye hareketlerinin reel ve finansal göstergelerdeki oynaklıkları artırarak istikrarsızlığın artmasında önemli rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır. Alıcı ve Ucal (2003) çalışmalarında DYY ile ihracat arasında nedensellik olduğuna dair bir bulguya

ulaşamamışlardır. Atan vd. (2004) 1993-2000 dönemi Türkiye verileri ile yaptıkları çalışmalarında sektörel bir analiz yapmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye'nin aldığı DYY gıda içki ve tütün sanayi ve dokuma, giyim eşyası ve deri sanayinde toplam yatırımlar üzerinde negatif dışsallığa sahiptir. Buna karşılık DYY metal ana sanayi ve metal eşya-makine, teçhizat, ulaşım aracı sanayinde nötr etki göstermektedir. DYY'ın diğer imalat sanayi üzerinde ise artırma etkisi vardır. Batmaz ve Tunca (2005) çalışmalarında Türkiye'ye gelen DYY ile altyapı yatırımları ve dış ticaret oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır. Batmaz ve Tekeli (2007), Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Türkiye'yi kapsayan çalışmalarında DYY'ın ekonomik büyümeye katkıda bulunabilmesi için öncelikle sabit sermaye oluşumuna verilen önemin artırılması ve beşeri sermaye stokunun yetiştirilmesine bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Türkiye'ye yapılan doğrudan yabancı yatırımların ulusal yatırımlar üzerindeki etkisinin belirlenmesi bu çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir. Çalışma beş bölüme ayrılmıştır. Giriş niteliğindeki bu bölümün ardından Türkiye'deki DYY ve gelişimi ikinci bölümde, araştırmada kullanılacak olan modelin yapısı ve veriler üçüncü bölümde, model tahmin sonuçları dördüncü bölümde sırasıyla sunulmuştur. Son bölümde ise çalışmada varılan bazı temel bulgular ve öneriler özetlenmiştir.

2. TÜRKİYE'DE DYY VE GELİŞİMİ

Uluslararası doğrudan yatırımlar, ülkelerin ekonomik gelişmişlik ve kalkınma düzeylerinin artırılmasında ve daha yüksek bir küresel rekabet gücüne ulaşmalarında önemli rol oynamaktadır. Bu kapsamda, ülkeler arasında uluslararası doğrudan yatırımların cezp edilmesi konusunda yoğun bir rekabet yaşanmaktadır.

Uluslararası doğrudan yatırım girişlerinde yeterli olmamakla birlikte ülkemiz son yıllarda ciddi bir atılım gerçekleştirmiştir. Türkiye'nin ön plana çıkmasında, ülkemizin ekonomik ve siyasi performansı, nüfus, coğrafi konum ve geniş pazar imkanı gibi dinamiklerinin yanı sıra Ortadoğu, Kafkasya ve Avrupa Bölgesi için bir doğal lojistik konumda olması da etkili olmuştur.

Türkiye'nin son yıllarda uluslararası anlamda güvenilirliği bulunan birçok endekste kaydettiği ilerleme ve rekor seviyelerdeki uluslararası doğrudan yatırım girişi, Türkiye'ye yönelik güven artışının en açık göstergesidir. Bu bağlamda;

- Dünya Bankası tarafından Eylül 2007 tarihinde yayımlanan, ülkelerin iş ve yatırım ortamlarının iş yapma kolaylığına göre kıyaslandığı İş Ortamı 2008 Raporunda, Türkiye geçen seneye oranla 34 basamak yükselmiş ve 57. sıraya yerleşmiştir.
- Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Örgütü (UNCTAD) tarafından yayımlanan 2007 Dünya Yatırım Raporu'na gö-

re Türkiye, 2006 yılında yaklaşık 20 milyar dolar uluslararası doğrudan sermaye girişi ile dünyada 16. sırada, gelişmekte olan ülkeler arasında ise Batı Asya ülkeleri arasında yer alan bölgesinde birinci sırada bulunmaktadır. Ayrıca, toplam uluslararası doğrudan yatırım stoku açısından 79,1 milyar dolar ile dünyada 27. sırasında yer almaktadır. Sınır ötesi birleşme ve satın almalarda ise Türkiye, 2006 yılında 15,3 milyar dolarlık birleşme ve satın alma ile dünyada 11. sırada bulunurken, gelişmekte olan ülkeler içinde birinci sırada yer almıştır. Dünyadaki finansal daralma ve olumsuz beklentilere karşın sınır ötesi birleşme ve satın almaları 2007 yılının ilk 6 ayında geçen yıla göre yüzde 66 artış göstermiştir.

- Diğer bir önemli endeks olan Dünya Ekonomik Forumu (WEF) Küresel Rekabet Gücü Raporu'nda ise, 2005 yılından 117 ülke arasında rekabet gücü açısından 71. sırada bulunan Türkiye, 2006 yılında 125 ülke arasından 59. ve 2007 yılında 131 ülke arasından 53. olmuştur.
- Yine, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) tarafından yayımlanan Uluslararası Yatırım Perspektifleri 2007 Raporu'nda Türkiye, OECD üyeleri içinde, son 10 yılda en çok net doğrudan yabancı sermaye çeken 7 ülke arasında yer almıştır.
- Ülkemizde faaliyette bulunan yabancı sermayeli şirket sayısı ve bu sayıdaki ar-

tış eğilimi de, uluslararası yatırımcıların Türkiye'ye yönelik ilgisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. 2007 yılı Eylül ayı sonu itibariyle Türkiye'de faaliyet gösteren 17 bin 756 yabancı sermayeli şirket bulunmaktadır. Söz konusu şirketlerin 12 bin 196'sı 2003 yılından sonra kurulmuştur. Ayrıca, 2007 yılının ilk dokuz aylık döneminde 148 adet yatırım projesi teşvik belgesine bağlanmış olup, belge kapsamındaki yatırımların tutarı ise 3,9 milyar dolar seviyesindedir (HM, 2007).

- Diğer taraftan, DPT'nin "Genel Ekonomik Hedefler ve Yatırımlar 2008" raporuna göre, 2007'de özel sektörün sabit sermaye yatırımları 106 855 milyon YTL olup, bir önceki yıla göre özel sektörün payı yüzde 20 oranında artarken, 2008'de ise yüzde 10,3 oranında artması beklenmektedir.

Türkiye'nin yılları itibariyle aldığı DYY miktarları Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo'dan görüldüğü gibi Türkiye'nin aldığı DYY miktarları yıllar itibariyle genelde artış eğilimindedir, bu eğilim 2001 krizinden sonra daha net görülmektedir. Konunun miktar dışındaki önemli boyutu ise Türkiye'nin aldığı DYY'ın sektörel dağılımıdır. Türkiye'nin son yıllarda aldığı DYY'ın sektörel dağılımları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2'de görüldüğü gibi son dönemlerde alınan DYY'ın önemli kısmı mali aracı

Tablo 1: Yıllar İtibariyle Türkiye'ye Giren DYY Miktarları (Milyon Dolar)

Yıllar	DYY	Yıllar	DYY	Yıllar	DYY
1950	5	1987	115	1997	805
1960	24	1988	354	1998	940
1970	58	1989	663	1999	783
1980	18	1990	684	2000	982
1981	95	1991	810	2001	3352
1982	55	1992	844	2002	617
1983	46	1993	636	2003	737
1984	113	1994	608	2004	1191
1985	99	1995	885	2005	8210
1986	125	1996	722	2006	16789

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

kuruluşların faaliyetlerinden oluşmaktadır. Söz konusu faaliyetlerdeki hareket incelendiğinde 2004 yılı itibariyle 66 milyon dolar olan girişin, 2007 yılında 11451 milyon dolara yükseldiği görülmektedir. İkinci önemli sektörün imalat sanayi faaliyetlerinden oluştuğu görülmektedir. 2003 yılı itibariyle imalat sanayi 448 milyon dolarlık bir DYY alırken bu rakam 2007 yılı itibariyle 4208 milyon dolara yükselmiştir.

3. MODEL VE VERİ

Türkiye'deki DYY'ın özel yatırımlar üzerindeki etkisinin araştırılmasında yatırımların reel faizler ile hasıla tarafından belirlenmesini esas alan temel yatırım fonksiyonundan hareket edilebilir;

$$I_{pt} = \beta_0 - \beta_1 r_t + \beta_2 GDP_t + u_t \quad (1)$$

DYY'ın özel yatırımlar üzerindeki etkile-

rini test etmek için (1) nolu eşitliğe DYY değişkeni eklenerek iki farklı model elde edilmiştir:

$$I_{pt} = \beta_0 - \beta_1 r_t + \beta_2 GDP_t + \beta_3 DYY_t + \beta_4 I_{pt-1} + u_t \quad (2)$$

ve

$$I_{pt} = \beta_0 - \beta_1 r_t + \beta_2 GDP_t + \beta_3 DYY_t + \beta_4 I_{pt-1} + \beta_5 GDP_{t-1} + \beta_6 DYY_{t-1} + u_t \quad (3)$$

Burada, I_{pt} , t dönemindeki reel özel yatırımları, β_0 reel otonom yatırımı, r_t t dönemindeki reel faiz oranını ifade etmekte olup Fisher denklemiyle ($r = [(1+i)/(1+\pi)-1]$) olarak hesaplanmıştır. GDP_t t dönemindeki reel GSYİH'yı, DYY_t t dönemindeki reel doğrudan yabancı yatırımı temsil etmektedir.

Araştırmada 1975-2006 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Veriler ve kaynakları Tablo 3'te verilmektedir.

Tablo 2: Türkiye'nin Aldığı DYY'ın Sektörel Dağılımları (Milyon Dolar)

Sektörler	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Tarım, Avcılık ve Ormancılık	1	4	5	5	2	--
Balıkçılık	--	2	2	1	3	14
Madencilik ve Taşocakçılığı	14	73	40	122	333	10
İmalat Sanayii	448	190	785	1866	4208	453
Gıda Ürünleri ve İçecek İmalatı	249	78	68	608	760	150
Tekstil Ürünleri İmalatı	8	9	180	26	233	11
Kimyasal Madde ve Ürünlerin İmalatı	9	38	174	601	1101	33
B.Y.S. Makine ve Teçhizat İmalatı	17	6	13	54	47	4
Elektrikli Optik Aletler İmalatı	4	2	13	53	97	15
Motorlu Kara Taşıtı, Römork ve Yarı-Römork İmalatı	145	27	106	63	65	5
Diğer İmalat	14	30	231	461	1905	235
Elektrik, Gaz ve Su	86	66	4	112	567	28
İnşaat	8	3	80	222	283	95
Toptan ve Perakende Ticaret	92	72	68	1166	182	43
Oteller ve Lokantalar	4	1	42	23	27	3
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama Hizmetleri	2	639	3285	6696	1117	52
Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri	51	69	4018	6957	11451	2443
Gayrimenkul Kiralama ve İş Faaliyetleri	6	3	29	99	909	338
Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler	23	35	74	265	176	3
Diğer Toplumsal, Sosyal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri	10	33	103	105	12	2
Toplam	745	1190	8535	17639	19270	3484

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

* Ocak-Mart dönenini kapsamaktadır.

Tablo 3: Veri Seti

Değişkenler	Açıklama	Kaynaklar
I_{pt}	1987 Fiyatlarıyla Reel Özel Sektör Yatırımları, YTL	DPT, TÜİK
r	Reel Faiz Oranı, $r = [(1+i)/(1+\pi)] - 1$	DPT, TÜİK
GDP	1987 Fiyatlarıyla Reel GSYİH, YTL	DPT TÜİK
DYY	1987 Fiyatlarıyla Reel Doğrudan Yabancı Yatırımlar, YTL	DPT, HM

Modellerin tahmininde kullanılan veriye ait bazı tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon katsayıları sırasıyla, Ek-1 ve Ek-2'de verilmiştir.

4. TAHMİN SONUÇLARI

Zaman serisi verileri ile yapılacak tahminlerde ortaya çıkan en önemli sorunlardan birisi değişkenlerin durağan olmamasıdır. Nitekim durağan olmayan değişkenlerle yapılacak tahminlerde sahte regresyon sorunu ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle, durağan olmayan değişkenler, genellikle bir ya da daha fazla farkları alınarak durağan hale getirilmekte ve bu değişkenler alındıkları fark kadar bütünleşik (entegre) değişken olarak adlandırılır. Örneğin, seviye değerleri durağan olmayan bir değişkenin birinci farkları alınarak durağan hale gelmişse, bu değişkenin birinci dereceden bütünleşik olduğu ifade edilir ve $I(1)$ ile gösterilir. Benzer şekilde, d defa farkı alınarak durağan hale gelen değişkenler d 'inci dereceden bütünleşik olup, $I(d)$ ile gösterilir (Temurlenk, 1998). Değişkenlerin durağan olup olmadıkları genellikle Dickey-Fuller (DF), Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri kullanılarak araştırılmaktadır. Ancak özellikle DF ve ADF testlerinden elde edilen sonuçların belirlenen gecikme uzunluğuna fazla duyarlı olması zaman zaman eleştirilmektedir. Bu bağlamda özellikle son dönem çalış-

malarda gecikme uzunluğuna duyarlı olmayan Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) durağanlık testinin tercih edildiği görülmektedir. KPSS durağanlık testi, PP, DF ve ADF testlerindeki sabitli, sabitli-trendli ve sabitsiz-trendsiz olmak üzere üç yönden değil, sabitli ve sabitli-trendli olmak üzere iki yönden hesaplanmaktadır. KPSS durağanlık testinin boş hipotezi de PP, DF ve ADF durağanlık testlerinin boş hipotezinin tersidir (Kwiatkowski vd., 1992).

Değişkenler durağan olmadığı gibi eşbütünleşik de değillerse, fark almak ya da yüzde değişimleri kullanmak gibi değişkenleri durağanlaştıran bir dönüştürme yapmak gerekmektedir (Temurlenk, 1998). Ele alınan bütün değişkenler durağansa, düzey değerleri ile analizlerde yer almaktadırlar.

DYY'ın özel yatırımlar üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada durağanlığın sınanması amacıyla gecikme uzunluğuna duyarlı olmayan ve güçlü bir durağanlık testi olduğu kabul edilen KPSS testi kullanılmıştır. Değişkenlere ait KPSS durağanlık testi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo'da görüldüğü gibi, tüm değişkenler seviye değerlerinde $[I(0)]$ durağandır. Bu nedenle, eşbütünleşme testinin yapılmasına gerek kalmaksızın doğrudan tahmin yapma yoluna gidilebilir.

Doğrudan yabancı yatırımların özel yatırımlar üzerinde etkilerini test için, klasik (1) nolu yatırım fonksiyonuna GDP, DYY

Tablo 4: KPSS Durağanlık Test Sonuçları

	I_{pt}	r	GDP	DYY	Kritik Değer*
Sabitli	0,45	0,29	0,35	0,41	0,01=0,74 0,05=0,46 0,10=0,35
Sabit ve Trendli	0,16	0,13	0,18	0,16	0,01=0,22 0,05=0,15 0,10=0,12

* Kritik değerler Kwiatkowski vd. (1992) alınmıştır.

ve I_{pt-1} değişkenleri ilave ederek elde edilen (2) nolu yatırım fonksiyonu kullanılarak, Türkiye'nin 1975-2006 dönemine ait yatırım fonksiyonu EKK yöntemiyle tahmin edilmiştir. Söz konusu tahmin sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir.

Modelde sabit terim (β_0), söz konusu bağımsız değişkenlerin sıfır olması halinde bağımlı değişkenin yani reel özel yatırımların gerçekleşme miktarını vermektedir. Ancak, elde edilen tahmin sonucunun işareti, önsel beklentilerimizi doğrulamamaktadır.

Tablo 5: EKK Tahmin Sonuçları (Eşitlik 2)

Değişkenler	Katsayılar	t ve P
Sabit	-56969182***	-10,349 (0,000)
r_t	-28128754***	-3,057 (0,005)
GDP_t	418,1856***	17,350 (0,000)
DYY_t	0,000131***	4,360 (0,000)
I_{t-1}	0,310902***	13,439 (0,000)
$R^2=0,9985$	$\bar{R}^2=0,9982$	DW=2,22
		F=3311,128 (0,000)

(***), (**) ve (*) sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 önem düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 6: EKK Tahmin Sonuçları (Eşitlik 3)

Değişkenler	Katsayılar	t ve P
Sabit	-23852458**	-3,415 (0,002)
r_t	-14210495*	-1,976 (0,059)
GDP_t	270,8446***	5,253 (0,000)
DYY_t	0,000101**	3.204 (0,003)
I_{t-1}	1,578024***	5,326 (0,000)
GDP_{t-1}	-114,7007**	-2,522 (0,018)
DYY_{t-1}	-0,000778**	-3,223 (0,003)
$R^2=0,9987$	$\bar{R}^2=0,9983$	DW=1,8313
F=2975,076 (0,000)		

(***), (**) ve (*) sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 önem düzeylerini ifade etmektedir.

β_1 in işaretinin negatif olması reel faiz ile reel özel yatırımlar arasında ilişkinin ters yönlü; β_2 ve β_3 'ün işaretinin pozitif olması, sırasıyla, reel GSYİH ile reel doğrudan yabancı yatırımların reel özel yatırımlar üzerinde pozitif etkisi olduğunu ifade eder. Bu parametrelerin işaretleri önsel beklentileri doğrulamaktadır.

Özetle, elde edilen bulgulara göre reel faizlerin reel özel yatırımları azalttığı, reel GSYİH'nin artması reel özel yatırımları arttırdığı söylenebilir. Diğer taraftan, reel doğrudan yabancı yatırımlarında meydana ge-

len bir artışın reel özel yatırımları arttırdığı ve dolayısıyla, yabancı yatırımların yerli firmaların gelişmesini ve etkinleşmesini (crowding in) sağlayarak, tamamlayıcı bir rol üstlendiği görülmektedir. Ancak, parametrenin aldığı değer göz önüne alındığında bu tamamlayıcılığın oldukça zayıf kaldığı söylenebilir.

Diğer taraftan, klasik (2) nolu yatırım fonksiyonuna GDP, I ve DYY değişkenlerinin gecikmeli değerleri ilave ederek elde edilen (3) nolu yatırım fonksiyonu kullanılarak, Türkiye'nin 1975-2006 dönemine ait

yatırım fonksiyonu EKK yöntemiyle tahmin edilmiştir. Söz konusu tahmin sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6'da görüldüğü gibi ekonomik faaliyetlerde önceki dönemde meydana gelen değişmelerin (I_{t-1} , GDP_{t-1} ve DYY_{t-1}) reel özel yatırımlar üzerinde önemli ölçüde etkili oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar Eşitlik 2'nin tahmininden elde edilen sonuçları desteklemektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülke içerisindeki kaynaklar yetersiz kaldığında gerekli olan ilave kaynak ihtiyacı genellikle dış tasarruflarla, yani yabancı sermaye ile karşılanmaktadır. Yabancı sermaye, temel olarak, sıcak para girişiyle veya ülkenin sermaye stokuna yönelik ve üretime dönük olan doğrudan yabancı yatırımlar ile gelmektedir.

İktisat literatüründe kamu harcamalarının (veya yatırımlarının) özel sektör yatırımları üzerindeki etkisi tartışılan bir konudur. Bu konuda Neo-Klasik, Keynesyen ve Ricardocu Denklik Teorisi olmak üzere üç yaklaşım bulunmaktadır. Söz konusu üç temel yaklaşım ışığında, gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerde doğrudan yabancı yatırımların yerli yatırımlar üzerindeki tamamlayıcı (crowding in), ikame edici (crowding out) ve nötr etkisiyle ilgili çalışmalar yapılmıştır.

Çalışmadan elde edilen ilk tahmin sonuçları dikkate alındığında, 1975-2006 dönemi için doğrudan yabancı yatırımların reel özel yatırımlar üzerinde tamamlayıcı bir etkiye

sahip olduğunu (crowding in), fakat bu tamamlayıcılığın oldukça zayıf kaldığını ve son olarak reel özel yatırımların gecikmeli değerinin ise pozitif etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. İkinci tahmin sonuçları ele alındığında da birinci tahmin sonuçlarına yakın etkilerin ortaya çıktığı görülmektedir. Çalışmada elde edilen bulgular Lipsey (1995), Bosworth ve Collins (1999) Desai vd. (2005, 2007) ve Ndikumana ve Verick (2008) tarafından yapılan çalışmalarda elde edilen bulguları benzer yönde iken, buna karşılık Feldstein (1995) Titarenko (2006) ve Lin ve Chuang (2007) tarafından elde edilen dışlama etkisi bulgusu ile aksi yöndedir. Yine sonuçlar, Atan vd. (2004) tarafından yapılan sektörel çalışmada elde edilen ve DYY'ın diğer imalat sanayi üzerinde ise artırma etkisi olduğuna dair bulgu ile paralellik göstermektedir.

Türkiye Ar-Ge, işgücünün kalitesinin yükseltilmesi, uygun vergi ortamının sağlanması ve ulusal rekabet gücünün artırılması, kaynak kapasitesinin güçlendirilmesi gibi tüm sektörleri etkileyen siyasi, hukuki ve ekonomik konularda çalışmalar yapmalı ve bunu sürdürülebilir kılma yoluna gitmelidir. Bununla birlikte, dünyadaki yeni eğilimler ve politikalar dikkate alınarak DYY stratejisinde düzenlemeler yapılmalıdır. Bu bağlamda DYY'ın yerli firmalar ile ortaklıklar kurarak faaliyetlerde bulunmaları özendirilmelidir. Buna ilave olarak, ülkenin daha çok imalat sanayi kalemine yönelik olarak DYY çekmesi için çaba gösterilmelidir.

EKLER**Ek-1: Tanımlayıcı İstatistikler**

	I_{pt}	r	GDP	DYY
Ortalama	1,05E+08	0,206460	345983,4	6,85E+10
Medyan	160313,8	0,148868	171828,6	11334222
Maximum	1,29E+09	2,185788	2542170	1,41E+12
Minimum	495,9105	-0,762073	55720,20	1507,756
Std. Sapma	3,14E+08	0,629108	547496,6	2,63E+11
Çarpıklık	3,201455	1,203523	3,099891	4,468200
Basıklık	11,82162	5,400249	11,61331	22,56076
Jarque-Bera	158,4244	15,40675	150,1686	616,6435
Probability	0,000000	0,000451	0,000000	0,000000
N	32	32	32	32

Ek-2: Korelasyon Katsayıları

	I_{pt}	r	GDP	DYY
I_{pt}	1,000			
r	0,782	1,000		
GDP	0,988	0,988	1,000	
DYY	0,909	0,909	0,909	1,000

KAYNAKÇA

- Agosin, M. ve R. Mayer (2000), "Foreign Investment in Developing Countries: Does It Crowd in Domestic Investment?", UNCTAD Papers, No: 146.
- Alıcı, A.A. ve M.Ş. Ucal (2003), "Foreign Direct Investment , Export and Output Growth of Turkey: Causality Analysis", European Trade Study Group Fifth Annual Conference, 1-17.
- Atan, M.; E.F. Özağ ve S. Kaya (2004), "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Toplam Yatırımlar Üzerindeki Etkisi" , Ekonomik Yaklaşım, Sayı 51, 15, 65-71.
- Amirkhalkhali, S., Dar, A. and S. Amirkhalkhali (2003), "Saving-Investment Correlations, Capital Mobility And Crowding Out: Some Further Results" , Economic Modelling (20): 1137-1149.
- Andrews, K. ve J. Swanson (1995), "Does Public Infrastructure Affect Regional Performance", Growth and Change (26/2): 204-216.
- Aschauer, D. (1989a), "Is Public Expenditure Productive?", Journal of Monetary Economics (23): 177-200.
- Aschauer, D. (1989b), "Does Public Capital Crowd Out Private Capital?", Journal of Monetary Economics (24): 171-188.
- Badawi, A. (2003), "Private Capital Formation and Public Investment in Sudan: Testing the Substitutability and Complementarity Hypotheses in A Growth Framework", Journal of International Development (15): 783-799.
- Bahmani-Oskooee, M. (1999), "Do Federal Budget Deficits Crowd Out or Crowd In Private Investment?", Journal of Policy Modeling (21/5): 633-640.
- Barro, R.J. (1974), "Are Government Bonds Net Wealth?", Journal of Political Economy (82): 1095-1117.
- Barro, R.J. (1989), "The Ricardian Approach to Budget Deficit", Journal of Economic Perspectives (3): 37-54.
- Batmaz, N. ve H. Tunca (2005), Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Türkiye (1923-2003), Beta Basım A.Ş., 1. Baskı, İstanbul.
- Batmaz, N. ve S. Tekeli (2007), "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Türkiye Örneği (1996-2006)", Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(2), 35-52.
- Beck, S.E. (1993), "The Ricardian Equivalence Proposition: Evidence from Foreign Exchange Markets", Journal of Internatio-

nal Money and Finance (12): 154-169.

Belloc, M. ve P. Vertova (2006), "Public Investment and Economic Performance in Highly Indebted Poor Countries: An Empirical Assessment", *International Review of Applied Economics* (20/2): 151-170.

Benoit, E. (1978), "Growth and Defense in Developing Countries", *Economic Development and Cultural Change* (26/2): 271-280.

Bernheim, B.D. (1989), "A Neoclassical Perspective on Budget Deficits", *Journal of Economic Perspectives* (3): 55-72.

Bosworth, B.P.; Collins, S. M. (1999), "Capital Flows to Developing Economies: Implications for Saving and Investment", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 143-169.

De Mello, L.R. (1999), "Foreign Direct Investment-Led Growth: Evidence from Time Series and Panel Data", *Oxford Economic Papers* (51): 133-151.

Değer, S. (1986), "Economic Development and Defense Expenditure", *Economic Development and Cultural Change*, (35/1): 179-196.

Değer, S. ve R. Smith (1983), "Military Expenditure and Growth in Less Developed Countries", *Journal of Conflict Resolution* (27/2): 335-353.

Desai, M. A.; Foley, C. F.; Hines, J. R.

(2005). "Foreign Direct Investment and the Domestic Capital Stock", *American Economic Review Papers and Proceedings*, 95, (2), 33-38.

Desai, M. A.; Foley, C. F.; Hines, J. R. (2007) "Foreign Direct Investment and Domestic Economic Activity", NBER Working Paper No. 11717.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2007), www.dpt.gov.tr

Easterly, W. ve S. Rebelo (1993), "Fiscal Policy and Economic Growth: An Empirical Assessment", *Journal of Monetary Economics* (32/3): 417-458.

Eisner, R. (1989), "Budget Deficits: Rhetoric and Reality", *Journal of Economic Perspectives* (3): 73-93.

Everhart, S.S. ve M. A. Sumlinski (2001), "Trends in Private Investment in Developing Countries: Statistics for 1970-2000 and the Impact on Private Investment of Corruption and the Quality of Public Investment", *International Finance Corporation, Discussion Paper No: 44*, The World Bank, Washington, D.C. <http://www2.ifc.org/test/economics/pubs/dp44/dp44.pdf> (14/10/2005)

Faini, R.; P. Annez ve L. Taylor (1984), "Defense Spending, Economic Structure and Growth: Evidence Among Countries and Over Time", *Economic Development and Cultural Change* (32/3): 487-98.

- Feldstein, M. (1995). "The Effects of Outbound Foreign Direct Investment on the Domestic Capital Stock." In Martin Feldstein, James R. Hines Jr. and R. Glenn Hubbard (eds.), *The Effects of Taxation on Multinational Corporations*, University of Chicago Press, 43-63.
- Finn, M. (1993), "Is All Government Capital Productive?", *Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly* (79): 53-80.
- Ghali, K.H. (1998), "Public Investment and Private Capital Formation in a Vector-Error Correction Model of Growth", *Applied Economics* (30): 837-844.
- Greene, J. ve D. Villanueva (1991), "Private Investment in Developing Countries: An Empirical Analysis", *IMF Staff Papers* (38/1): 33-58.
- Hadjimichael, M.T. ve D. Ghura (1995), "Public Policies and Private Savings and Investment in Sub-Saharan Africa: An Empirical Investigation", *IMF Working Paper* No: 19.
- Hazine Müsteşarlığı (HM) (2007), www.hazine.gov.tr
- İnsel, A. ve N. Sungur (2000), "Sermaye Akımlarının Temel Makro Ekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği 1989-1999", *ODTÜ IV. Uluslararası İktisat Kongresi*, 1-29.
- Kaldor, M. (1976), "The Military in Development", *World Development* (4/6): 459-482.
- Kwiatkowski, D.; P.C.B. Phillips; P. Schmidt ve Y. Shin (1992), "Testing the Null Hypothesis of Stationary Against the Alternative of a Unit Root", *Journal of Econometrics* (54): 159-178.
- Lim, D. (1983), "Another Look at Growth and Defense in Less Developed Countries", *Economic Development and Cultural Change* (31/2): 377-384.
- Lin, H.; Chuang, W. (2007) "FDI and Domestic Investment in Taiwan: An Endogenous Switching Model", *The Development Economics*, XLV-4, 465-90
- Lipsey, R. E. (1995). "Outward Direct Investment and the U.S. Economy" In Martin Feldstein, James R. Hines Jr. and R. Glenn Hubbard (eds.), *The Effects of Taxation on Multinational Corporations*, University of Chicago Press, 7-33
- Mallik, S.K. (2001), "Dynamics of Macroeconomic Adjustment with Growth: Some Simulation Results", *International Economic Journal* (15/1): 115-139.
- Marianna, B. ve P. Vertova (2006), "Public Investment and Economic Performance in Highly Indebted Poor Countries: An Empirical Assessment", *International Review of Applied Economics* (20/2): 151-170.

- Monadjemi, M.S. (1993), "Fiscal Policy and Private Investment Expenditure: a Study of Australia and the United States", *Applied Economics* (25): 143-148.
- Monadjemi, M.S. ve H. Huh (1998), "Private and Government Investment: A Study of Three OECD Countries", *International Economic Journal* (12): 93-104
- Morrison, C.J. ve A.E. Shwartz (1992), "State Infrastructure and Productive Performance", NBER Working Paper, No: 4845, <http://papers.nber.org/papers/w3981.html> (20/09/2005).
- Narayan, P.K. (2004), "Do Public Investments Crowd Out Private Investments? Fresh Evidence from Fiji", *Journal of Policy Modeling* (26): 747-753.
- Nazmi, N. ve Ramirez, M. D. (1997), "Public and Private Investment and Economic Growth in Mexico", *Contemporary Economic Policy* (15/1): 65-75.
- Ndikumana, L.; Verick, S. (2008) "The Linkages between FDI and Domestic Investment: Unravelling the Developmental Impact of Foreign Investment in Sub-Saharan Africa", IZA Discussion Paper No. 3296.
- Pereira, A.M. (2000), "Is All Public Capital Created Equal?", *Review of Economics and Statistics* (82/3): 513-518.
- Ramirez, M.D. (1994), "Public and Private Investment in Mexico, 1950-1990: An Empirical Analysis", *Southern Economic Journal* (61): 1-17.
- Ramirez, M.D. (1996), "Public and Private Investment in Mexico and Chile: An Empirical Test of the Complementarity Hypothesis", *American Economic Journal* (24/4): 301-320.
- Ramirez, M.D. (1998), "Does Public Investment Enhance Productivity Growth in Mexico? A Cointegration Analysis", *Eastern Economic Journal* (24/1): 63-82.
- Ramirez, M.D. (2000), "The Impact of Public Investment on Private Investment Spending in Latin America: 1980-1995", *Atlantic Economic Journal* (28/2): 210-226.
- Smith, R.P. (1980), "Military Expenditure and Investment in OECD Countries, 1954-1973", *Journal of Comparative Economics* (4): 19-32.
- Sundarajan, V. ve S. Thakur (1980), "Public Investment, Crowding Out and Growth: A Dynamic Model Applied to India and Korea", IMF Staff Papers, 27, (Washington, DC: International Monetary Fund), s.814-855.
- Şimşek, M. (2003), "Kamu Harcamalarının Özel Yatırımlara Etkileri: 1970-2001", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* (4/2): 1-20.
- Temurlenk, M.S. (1998), "Vektör Otoregresyon Modeli, Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Uygulanan İstikrar Politikalarının

Etkinliği Üzerine Bir Uygulama, Atatürk Üniversitesi İİBF Yayını, No: 209, Erzurum.

Titarenko, D. (2006), "The Influence of Foreign Direct Investment on Domestic Investment Process in Latvia", *Transport and Telecommunication*, 7, 1, 79-83.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2007), www.tuik.gov.tr

UNCTAD (2000), *World Investment Report: Cross-Border Mergers and Aquisiti-*

ons and Development, New York and Geneva, United Nations.

Voss, G.M. (2002), "Public and Private Investment In The United States and Canada", *Economic Modelling* (19): 641-664.

Yavuz, N.Ç. (2005), "Türkiye'de Kamu Harcamalarının Özel Sektör Yatırım Harcamalarını Dışlama Etkisinin Testi", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi* (10/1): 269-284.

ÖZET

Artan Oranlı Gelir Vergisi Tarifesi: Küresel Ekonomide Rekabet Gücü

Geçen 20 yılda dünyada meydana gelen önemli değişimler küresel ekonominin değişimini de beraberinde getirmiş ve bunun bir sonucu olarak da modern firma ve bireylerin ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir vergi sistemi talebi ortaya çıkmıştır. İyi bir vergi sisteminin üç temel özelliği basitlik, etkinlik ve adil olmasıdır ki, mevcut sistem ve reform uygulamaları bu özellikleri sağlamaktan uzaktır. Düz oranlı verginin giderek popülerlik kazanması ise öncelikle basitlik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü gelir vergilerinden hemen hemen bütün vergi indirimlerini, muafiyetlerini ve ayrıcalıkları kaldırmaktadır. Bu yeni vergi sistemi giderek, bireylerin çalışma ve tasarruf isteğini aşındıran ve sonuçta büyümeyi engelleyen artan ortan oranlı vergi sisteminin yerini almaya başlamıştır.

Düz oranlı vergi sistemi Estonya, Litvanya, Letonya, Rusya ve Ukrayna gibi Doğu Avrupa Ülkelerinde dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bu reform, yatırımları, risk üstlenmeyi, girişimciliği ve yabancı sermaye girişlerini teşvik ederek ve artan çalışma isteği uyandırarak rekabetçi bir mali ortam yaratmaktadır.

Bu çalışmada, artan oranlı vergi sisteminin ekonomik etkinliği tartışıldıktan sonra düz oranlı vergi sistemini benimseyen Doğu Avrupa Ülkelerinin deneyimleri incelenecektir.

JEL Sınıflaması: H24, H40, H52

Anahtar Kelimeler: Artan Oranlı Vergi, Düz Oranlı Vergi, Doğu Avrupa Ülkeleri

ABSTRACT

Progressive-Rate Income Tax System: Competitiveness in Global Economy

In the past 20 years, the world has changed significantly, and so has the global economy. With these fundamental changes comes the demand for a new tax system that meets the needs of the modern company and individual. The three basic measures of a sound tax system are simplicity, efficiency, and equity; none of the current tax system and reform strategies meet all of these tests. The key to the initial popularity of a flat tax is its radical simplicity. It abolishes almost all tax deductions, credits, and exclusions in income taxes. This new system of taxation is gradually replacing outdated, progressive-rate tax systems which discourage the most productive people from working and saving more, and in turn reduce growth.

The flat tax has already had remarkable results in Eastern European countries, such as Estonia, Lithuania, Latvia, Russia, and Ukraine. This reform has created a competitive fiscal environment, which encourages investment, risk taking, entrepreneurship and foreign capital inflows and provides increased work incentives.

In the present article, after discussing the economic efficiency of progressive tax system, we review experiences of Eastern European countries which have chosen flat-rate taxation model.

JEL Classification: H24, H40, H52

Keywords: Progressive-rate Tax, Flat-rate Tax, Eastern European Countries

Artan Oranlı Gelir Vergisi Tarifesi: Küresel Ekonomide Rekabet Gücü

Doç. Dr. Ekrem KARAYILMAZLAR*

Doç. Dr. Nihal KARGI**

İRİŞ

İletişim teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak hızlı bir küreselleşme olgusunun yaşandığı 21. yüzyıl dünyasında, sosyalizmin yıkılmasına ilave olarak devletin küçültülmesi tezinin yeniden gündeme gelmesiyle kamu maliyesi alanında da önemli gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Devlet anlayışındaki değişimlere paralel olarak verginin sosyo-ekonomik fonksiyonları da giderek önem kazanmış ve “sadece kamu harcamalarının yapılabilmesi için belli bir satın alma gücünün özel sektörden kamu sektörüne aktarılması” gibi dar bir vergi anlayışı yerini “kamu-

sal ihtiyaçların karşılanması ve makro-ekonomik amaçların gerçekleştirilmesi için ekonomik birimlere yüklenen ödemeler” şeklindeki bir anlayışa bırakmaya başlamıştır.

Günümüzde kamu harcamalarının finansmanı yanında, kıt kaynakların etkin ve verimli dağılımında, hızlı ve istikrarlı bir ekonomik büyümenin sağlanmasında, bölgesel dengesizliklerin giderilmesinde ve temel makro-ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesinde rasyonel bir vergi sisteminin önemi büyüktür. Kamu harcamalarının sürekli artması ve belirli gelir kaynaklarının önemi kaybetmesi, yeni vergi olanaklarının aranmasına yol açmakta ve sonuçta bu durum, eski vergiler ile yeni vergiler arasında birtakım çelişkili etkilerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Vergilemede oluşan bu karışıklıklar ise zaman zaman vergi yükünü azaltmaya ve özellikle de daha basit

*Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü
ekarayilmazlar@pau.edu.tr

** Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü
nkargi@pau.edu.tr

bir vergilendirme yapısını kurmaya yönelik “vergi reformları” ile giderilmeye çalışılmaktadır.

Nitekim, 1980’li yıllarda başlayıp hızla tüm ülkeleri saran vergi reformlarının genel eğilimi de marjinal oranların düşürülerek ya da düzleştirilerek piyasa ile uyumlu bir vergi sistemi oluşturulması yönündedir. Bu gelişmelerin en belirgin yansıması, 1986 Amerikan vergi reformu olmuştur. Bu reformu izleyen bir çok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke, benzer düzenlemelerin yer aldığı reformları hayata geçirmeye başlamış ve piyasa ekonomisine işlerlik kazandırma çabaları, bu ülkelerin sağladığı ekonomik başarılar ışığında, düz oranlı vergileme sistemini yeniden dünya gündemine taşımıştır.

Fikri öncülüğünü A.Smith'in yaptığı, 1962'de Milton Friedman tarafından tekrar ele alınan düz oranlı vergilemeye ilişkin literatürdeki en kapsamlı çalışma ise Robert Hall ve Alvin Rabushka tarafından 1981 yılında yapılmıştır. Hall ve Rabushka'nın geliştirdiği düz oranlı vergi sisteminin temelinde tek vergi oranı ve gelir kaynaklarının yeniden tanımlanması yer alırken, mevcut sistemdeki vergi indirimi ve muafiyetleri gibi uygulamaları da ortadan kaldırmaktadır. Düz oranlı vergi sistemini savunanlar, bu sistemin herhangi bir vergi sisteminin sahip olması gereken basitlik, adalet ve etkinlik ilkeleri açısından üstünlüğüne vurgu yapmaktadırlar.

Düz oranlı vergi sisteminin avantajları, halen çoğu modern ülkede uygulanan karmaşık, değişken oranlı vergi sistemleriyle kıyaslandığında açıkça ortaya çıkmaktadır. Sadece adalet ve basitlik özelliği bile bu sisteme geçiş için yeterli görülebilecekken, diğer ekonomik avantajlarını da vurgulamak yerinde olacaktır.

Bu çalışmada, 1848 yılında yüksek hasılat ve sosyal adalet sağlayacağı gerekçeleriyle Karl Marx'ın önerdiği ve büyük destek bulduğu artan oranlı vergi sisteminin yarattığı ekonomik sorunlar düz oranlı vergi sistemi ile kıyaslanarak analiz edilecektir. Ayrıca, küresel dünyada rekabet avantajı sağlamaya çalışan ve bu amaçla vergi sisteminde gelişmiş ülkelerden daha önce köklü değişiklikler yaparak düz oranlı vergi sistemine geçiş yapan Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik başarıları da incelemeye konu edilecektir.

I. ARTAN ORANLI VERGİ TARİFESİ

I.1. Artan Oranlı Vergi Tarifesinin Teorik Temelleri

Bir bireyin ödeme gücü ya da vergilendirilebilir kapasitesinin göstergeleri gelir, tüketim ve servettir. Bunlardan herhangi birindeki bir artış, ödeme gücünde bir artış olduğu anlamına gelir. Ödeme gücüne göre vergilendirme, eşit ödeme gücü kapasitesine sahip olanların aynı miktar vergi ödemelerini (yatay eşitlik), ödeme gücü fazla olanların daha fazla vergi ödemelerini (di-

key eşitlik) gerektirmektedir. Ancak farklı gelir düzeyine sahip bireylerin ödeyecekleri vergi miktarlarının ne kadar farklılaşması gerektiği, çözümü güç bir sorundur.

Bununla beraber, artan marjinal oranlara sahip artan oranlı vergi tarifesini uygulayan ülkelerde, artan oranlılığın olumsuz etkisini giderecek bir çok vergi ayrıcalıklarının da sisteme dahil edildiği görülmektedir. Bunun sonucu olarak da nominal ve fiili artan oranlılık arasında büyük bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Aradaki fark, sadece yasadışı vergi kaçırmalardan kaynaklanmamakta, aynı zamanda vergi kanunlarındaki özel hükümlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Özel hükümlerin, vergi yasalarındaki boşlukların ve vergi matrahını erozyona uğratacak ayrıcalıkların varlığı, sadece matrahı daraltmakla kalmayıp, vergi hasılatını da azaltmaktadır. Bunun yanında yasaların izin verdiği kişisel muafiyetler ve oran indirimlerinin artan oranlılığı azaltması, keyfi ve eşitsiz bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Musgrave 1986:178). Gerçekten de gelir vergisi kişisel durumlarına göre farklı bireylere farklı şekillerde uygulandığından (bekar-evli farklı şekillerde vergilendirilirken, çocuk sayısı, yaş, ipotek vb. özel indirimlerle bu farklılık artmakta), gerçek dünyada bir gelir biriminin gelir vergisi borcu, sadece gelire değil aynı zamanda sonucu önemli ölçüde etkileyecek gelirin bileşenlerine de bağlı olmaktadır (Lambert 1993:221). Oysa artan oranlılık, sadece aynı türdeki gelir birimlerine uygu-

landığında anlamlı bir özelliğe sahip olabilecektir.

Günümüzde küreselleşmeyle ivme kazanan uluslararası rekabet, ülkeleri piyasa alanının genişletilmesi ve daha rekabetçi ortamlar hazırlamak için devletin ekonomideki payının azaltılmasına zorlamaktadır. Rekabeti etkileyen önemli unsurlardan biri olan vergi yükünün azaltılması çabaları ise ülkeleri daha fazla oran düşürmeye sevk etmekte ve böylece artan oranlı tarifeye olan ilgi de azalmaktadır. Bu durum, artan oranlı tarifeyi savunanları da etkilemekte ve onları, tezlerini yeniden formüle etmeye zorlamaktadır. Artık artan oranlı tarifeler, “gelir dağılımında adalet”e dayalı olarak savunulabilmektedir. Yani daha önceleri “kamu harcamalarına herkes ödeme gücü oranında katılmalı” tezi geçerli iken, zaman içinde bu tez değiştirilerek, kamu harcamalarının finansmanının ötesinde “gelir dağılımının adil kılınması” esas alınmaya başlanmıştır. Böylece artan oranlı vergi tarifelerinin savunulması, bilimsel açıdan bir dayanak bulamamakta ve daha ziyade oy mekanizmasıyla çoğunluğun gelir dağılımını belirleyebilme imkanından dolayı politik ölçülerle dayandırılmaktadır (Karakaş-Sonsuzoğlu 1998:9). Yani gelir dağılımı, artık piyasadaki faktör fiyatları ve donanımıyla değil, çoğunluğun siyasi olarak oy sandığı aracılığıyla yapacağı tercihlere göre belirlenecek ve artan oranlı tarife de, bunu sağlamanın bir aracı olarak kullanılabilir.

Artan oranlılığın argümanları “adalet” ilkesi üzerine oturtulduğunda, artan oranlılık bir ölçüte kavuşturulamayacağından ya da vergi sistemi keyfi bir hal alacağından, vergi sisteminin müsadere edici bir şekilde kaynakları devlete aktarmasına yol açabilecektir (Hayek 1960:312). Zaten yeniden dağıtım karşı ileri sürülebilecek en temel argüman, bireylerin kazançları üzerinde tasarruf hakkı bulunduğu ve devletin yeniden dağıtılacak geliri olmadığı için de bölüşüm müdahale etmemesi gerektiğidir. Bu yüzden yeniden dağıtım ancak, bazı gelirlerin müsadere edilmesi ve bunların diğer bireylere tevdi edilmesi suretiyle gerçekleştirilebilecektir. Bu görüşün modern ifadesini yapan Nozick`e göre gelirin sadece elde edilmiş süreçlerinin adil olup olmadığı konusunda karar verilebilir. Eğer gelirler adil bir süreçte elde edilirse, sonuçtaki gelir dağılımının adaletinden şüphe edilmemelidir (Slemrod 1998:12).

Devlet, hiçbir zaman bireyleri ekonomik faaliyetlerinden ötürü ne cezalandırmalı, ne de mükafatlandırmalıdır. Yani devlet, gelirlerin veya servetin bu şekilde bireylerden zorla alınması yerine monopol ya da negatif dışsallık gibi yollarla, anti-sosyal şekilde, gelir veya servet birikimini önlemelidir (Gawer-Hansen 1947:40). Ayrıca artan oranlı vergilemenin, vergi yükünü temelde zenginlere yüklediğinin bir illüzyon olduğu ve bu illüzyonun etkisi altında geniş halk kitlelerine çok daha fazla vergi yükünü kabul ettirmenin mümkün olduğu söylenebilir.

Bu bakımdan zenginleri daha fazla vergilemeye dayalı stratejilerin, beklenen bölüşüm sonuçlarını vermeyeceğini belirtmek de mümkündür (Slemrod 1998:7).

Dolayısıyla bu argümanlardan hiçbiri, artan oranlı vergi tarifelerini adil kılmaya yetmemektedir (Gawer-Hansen 1947:409). Bu durumda artan oranlılık sadece mali fonksiyonu ve buna bağlı olarak yeniden dağıtım fonksiyonundan dolayı savunulabilir duruma gelmiştir. Zaten verginin mali güçle orantılı olması ilkesine itirazlar da çoğunlukla onun artan oranlılık ve yeniden dağıtım ilkelerinden oluşan tarihi karakterine karşıdır (Lang 1998:8). Ancak artan oranlı vergilemenin dağılım amaçlarını da yerine getiremediği iddia edilmektedir. Bunun sebebini araştıran Karakaş (1994:93)`a göre, artan oranlı tarifelerde yükseklik farklarının artması ve marjinal vergi oranlarının yüksekliği, vergi gelirlerini olumsuz etkilemektedir. Bu olumsuzluğu önlemenin temel koşulu da ortanca seçmenin gelir vergisi mükellefi olması zorunluluğudur.

I.2. Vergi Tarifesinin Artan Oranlılığı Sorunu

Vergiye tahsil edebilmek için, subjektif vergi mükellefiyetinin belirlenmesinden sonra vergi borcunun tutarını belirlemek gerekmektedir. Bu vergisel yükün tutarı, vergi tarifeleri aracılığıyla hesaplanabilir. Vergi tarifeleri, ortalama vergi oranının seyrine göre düz oranlı ya da artan oranlı olabilmektedir. Artan oranlılık, ortalama ve

marjinal vergi oranları arasındaki farkın artmasıyla yakından ilgilidir. Ortalama vergi oranı ya da vergi yükü, vergi ödemelerinin gelire oranı; marjinal oran ise vergi ödemelerindeki artışın gelirdeki artışa oranıdır (Kay-King 1990:12).

Ortalama vergi oranlarındaki yükselme, matrahtaki büyümeye kıyasla eşit, daha az veya daha fazla olabilmektedir. Bu durum, sırasıyla sabit, azalan ve artan oranlı yapıyı ortaya çıkarmaktadır.

Dolayısıyla bir vergi sisteminin artan oranlı yapılmasının iki yolu olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki, daha yüksek marjinal oranların benimsenmesi iken, diğeri vergi eşliğinin (tax threshold) genişletilerek tüm gelirlere düz bir oranın uygulanmasıdır. Bu durumda doğrusal vergi tarifesi ile dik artan oranlılık arasında bir uyumsuzluk söz konusu olmayacak ve her iki yöntemle de benzer sonuçlara ulaşılabilecektir. Artan oranlı tarife tiplerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır ki, düz oranlı tarife ile gizli artan oranlı tarife arasında esasta bir fark yoktur. Bu durumda artan oranlılığa yapılan eleştirilerin, aslında dik marjinal oranlardan oluşan tarifenin artan oranlılığına yöneltildiği açıktır.

Artan oranlılık üzerine yapılan çalışmalarda ortaya çıkan ilginç bir sonuç, genellikle mükelleflerin bu kavramı yeterince kavrayamadıkları şeklindedir. Blum-Kalven'in yaptıkları bir araştırmada, nispi olarak çok küçük bir elit kesim hariç, artan marjinal oranlara sahip olan artan oranlı

vergilemenin yeterince kavranmadığı ortaya çıkmıştır (Lambert, 1993:221). Gerçekten de artan oranlı vergileme kavramının, tıpkı fizikteki hız ile ivme kavramları arasındaki farka benzer şekilde kavranması oldukça zordur. Bu bakımdan marjinal oranı sabit olan bir vergi tarifesinin de belli düzeydeki bir gelire vergi istisnası tanınması durumunda artan oranlı hale gelebileceğinin geniş kesimlere anlatılmasında yarar vardır. Ayrıca bu şekildeki bir düz oranlı tarifenin, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azaltılmasında olumlu etki yaratarak, müşevvikleri en az kıran ve ekonomik büyümeyi hızlandıran niteliklerinin ön plana çıkartılarak piyasayla uyumlu bir sistem olduğunun vurgulanması gerekmektedir (Karayılmazlar, 2004:102).

II. ARTAN ORANLI VERGİ TARİFESİNİN YARATTIĞI EKONOMİK SORUNLAR

Vergi toplamak, devletin varlığını finanse etmek ve sorumluluklarını yerine getirmek için gerekli olmakla birlikte artan marjinal oranlara sahip artan oranlı tarifeler, bireylerin çalışma, tasarruf ve yatırım güdülerini değiştirerek ekonomik faaliyetleri etkilemektedir (Kliesen 1996:5). Diğer bir deyişle piyasa ekonomisinin işleminde müşevviklerin büyük rolü vardır ve yüksek marjinal oranlar bu müşevvikleri kırarlar. Bu sebeple üretim faktörlerinin üretime sokulması karşılığında elde edilecek ödül ve cezalar yani müşevvikler üzerinde vergilerin etkileri olabildiğince sınırlı olmalıdır.

II.1. Refah Üzerindeki Etkileri

Kamu maliyesinde kullanılan üç temel refah kavramı, eşitlik, etkinlik ve basitliktir. Vergilemenin etkileri analiz edilirken, vergi yükünü kimlerin taşıyacağı (eşitlik) ve vergilemenin bireysel kararlarda sebep olacağı çarpıklıkların (etkinlik) analiz edilmesi gerekmektedir. Vergiler, özellikle ekonomik etkinliği olumsuz etkilediklerinde, bireylerin ödemeleri gereken vergiler ve fiilen taşıdıkları yük arasında bir fark oluştururlar (Auerbach 1993:525). Vergilerin ekonomik kararlara müdahale etmesi ve seçim kararlarını çarpıtmasıyla ortaya çıkan bu yük, vergi idaresi açısından değil ama bireyler açısından ağır bir maliyet unsurudur. Etkin bir vergi tarifesi, aşırı yük (excess burden), refah kaybı (deadweight loss) veya etkinlik maliyeti (efficiency cost) gibi çeşitli şekillerde adlandırılan bu yükü minimize etmelidir.

Yüksek marjinal oranların bireylerin ekonomik faaliyetleri üzerindeki olumsuz etkilerini kabul etmemek, aslında fiyatla miktar arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu ifade eden “talep kanunu”nu reddetmekle eşdeğerdir. Çünkü yüksek marjinal oranlar, vergi sonrası getiriyi azaltmaktadır. Vergileme, bireysel davranışlarda herhangi bir değişmeye sebep olmuyorsa, aşırı yük ve ekonomik etkinsizlik söz konusu olmayacaktır (Auerbach 1993:525). Bu açıdan etkin bir vergi sistemi, aşırı yükü minimize eden bir yapıda olmalı ve genellikle davranışları en az düzeyde değiştirmelidir. Vergiler, kamu

hizmetlerinin finansmanında kullanıldığına göre üretilen mal ve hizmetlerin toplam sosyal yararı, toplanan vergi gelirlerinin değerine eşit olarak kalmamalı, yaratılan aşırı yükü de karşılamalıdır (Turhan 1998:236). Ancak uygulamada artan marjinal oranlara dayalı tarifeler geçerli olduğundan, ekonomik faaliyetleri caydırıcı etkileri nedeniyle aşırı yük ve refah kaybı da söz konusu olacaktır.

II.2. Emek Arzı Üzerindeki Etkileri

Bireyler temel olarak, çalışarak harcadıkları zamanın karşılığında elde edecekleri vergiden sonraki net gelir üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Bireylerin fayda veya refah maksimizasyonu, ya harcanabilir gelirleri sabit kalmak kaydıyla daha az çalışmaları ya da artan çalışma süreleri karşılığında daha fazla vergi sonrası gelir elde etme yoluyla sağlanabilir (Bosworth-Burtless 1992:7). Bu nedenle, emeğin üretime katılması karşılığı olan ücreti hedef alan bir verginin çalışma isteği üzerindeki etkisi, emek sahibinin çalışma ve dinlenme arasında tercih yapması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Burada birey, birbiriyle çelişen iki etkinin baskısını hissedecektir. Bir yanda vergi nedeniyle kaybedilen geliri telafi etmek için daha fazla çalışma (gelir etkisi (income effect)), diğer yanda çalışmanın getirisi azalacağı için dinlenmeyi tercih etme eğilimi (ikame etkisi (substitution effect)) (Musgrave 1989:299). Gelir etkisiyle birey, amaçladığı yaşam standardına ulaşabilmek veya en azından mevcut standartlarını koruyabilmek için da-

ha fazla çalışma ve daha az dinlenme lehinde bir baskı hissedebilir (Kay-King 1990:26). Ancak burada bireyin çalışma ile dinlenme arasında tercih yapabilme olanağının mevcut olduğu kabul edilmektedir (Turhan 1998:329). Reel gelirdeki azalıştan kaynaklandığı için gelir etkisi olarak adlandırılan bu etki, ortalama vergi oranının bir fonksiyonudur (Kay-King 1990:16).

Verginin yarattığı ve gelir etkisine karşı yönde işleyen ikame etkisi ise marjinal vergi oranlarının bir fonksiyonudur. Bu etkinin ortaya çıkması durumunda birey, dinlence den vazgeçmenin ödülü azalacağından, daha az çalışma eğiliminde olacaktır. Teknik olarak ikame etkisi, fiyat etkisi olarak da adlandırılmaktadır. Çünkü iktisatçılar ücreti, emeğin veya dinlencenin fiyatı olarak görmeleri yanında, bireyin geliriyle satın alabileceği mal ve hizmetlerle ikame edebileceği bir ölçü olarak da değerlendirmektedirler (Goode 1976:70).

Sonuç olarak, gelir vergisinin birey üzerindeki net etkisi, gelir ve ikame etkilerinden daha güçlü olanına bağlı olarak değişecektir. Yani ortalama vergi oranlarının çalışma gayretini artırma etkisi ile marjinal vergi oranlarının bu gayreti azaltma etkilerinin toplamı, sonucu belirleyecektir. Artan oranlı gelir vergisinin refaha ilişkin sonuçları değerlendirilirken, ikame etkisinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan artan oranlı verginin çalışmayı cezalandırıcı bir özellik arzettiğini belirtmek de mümkündür.

Bununla birlikte artan oranlı vergilemenin, çalışma isteği üzerinde yaptığı olumsuz etki, artan oranlılık derecesine bağlı olarak değişecektir. Artan oranlılık ne kadar kuvvetli olursa, emek arzı da aynı ölçüde azalacaktır (Musgrave 1989:299). Bundan dolayı iktisatçılar marjinal oranlardaki bir indirimin ekonomik çarpıklıkları ve refah kaybını azaltmakla birlikte emek arzı üzerinde de olumlu etki yaratacağını kabul ederler. Çünkü marjinal gelir vergisi oranlarındaki bir indirim, bireyin dinlenceye ayıracağı zamanının fiyatını artıracaktır (Bosworth-Burtless 1992:7).

II.3. Tasarruflar Üzerindeki Etkisi

Tasarruflar, ertelenmiş tüketim olarak bilinir ve gelirin, gelir dağılımındaki eşitsizliğin, sermaye stoğunun, faiz oranının ve vergi sisteminin artan oranlılığının bir fonksiyonudur (Akalin 2001:239). Bu bakımdan gelirdeki artışlar, faiz oranındaki yükselişler, vergi sisteminin artan oranlılığındaki azalışlar ile tasarrufların matrahtan düşülmesine izin veren bir vergi sistemi tasarruf hacminin artmasına yol açarken; tersi durum tasarrufların azalmasına yol açacaktır.

Tasarruflarla gelir arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu dikkate alındığında, artan oranlı vergilerin bireysel tasarruflar pahasına ödeneceğini belirtmek mümkündür. Bu nedenle, vergi sistemlerinin en önemli ayaklarından birini oluşturan artan oranlı tarifelere yöneltile en önemli eleştiri, bu verginin yüksek marjinal oranlarının, tasar-

ruf eğilimi yüksek üst gelir dilimlerini kapsadığından, özel tasarrufları azaltıcı bir etki yaptığıdır (Karakaş ve Sonsuzoğlu 1998:12).

Tüm vergiler, özellikle artan oranlı tarife-ye sahip olanlar, bir takım ekonomik faaliyetleri çarpıtmakta veya engellemektedir. Burada akla gelen soru ise, kalkınmanın kritik faktörlerinden olan ve pozitif dışsalılık üreten tasarrufları ve çalışma isteğini çarpıtırken, neden vergilerin toplum açısından olumsuz yönleri ağır basan tüketim, alkol kullanımı ve çevre kirliliğine sebep olan faaliyetleri engellemediğidir (Summers 1991:289). Bilindiği gibi pozitif dışsallıklar, sübvansiyonların haklı gerekçeleri olarak gösterilir. Bu durumda eğer sübvansiyon edilmesi gereken bir faaliyet varsa, onun da pozitif dışsallıklar üreten tasarruflar olması gerektiği açıktır.

II.4. Yatırımlar Üzerindeki Etkisi

Milli gelirin oluşum sürecinin ilk safhası, üretim faktörlerini üretime sokma kararı yani yatırım kararının alındığı safhadır. Sermaye birikimi süreci olarak da ifade edilen bu safhada üretim faktörleri ancak müteşebbis tarafından üretim sürecine sokulabilirler. Müteşebbisin geliri olan karın, iktisadi gelişme açısından en önemli özelliği, tasarruf edilerek yatırıma dönüştürülme potansiyeli en yüksek gelir türü oluşudur. Müteşebbis, iktisadi hayatıyetine yönelik rekabet tehdidi yüzünden, karının büyük kısmını tüketime değil, üretime harcamak zorundadır (Arşan 1994:27). Dolayısıyla müte-

şebbisin tasarrufları ve yatırımları artan oranlı tarifeye göre iki kez vergilemeye tabi olacağından bu durum sermaye birikimini olumsuz etkileyecektir. Azalan sermaye birikimi ve yatırım düzeyi ise sonuçta ekonomik büyümenin ve yüksek hayat standardına ulaşmanın önünde önemli engeller oluşturacaktır.

Bu bakımdan marjinal oranları yüksek olan bir artan oranlı tarife, yatırımların dağılımını, risk düzeyini olumsuz etkileyerek müteşebbislerin risk alma arzusunu zayıflatmakta ve dolayısıyla getirisi yüksek yatırımların gerçekleşmesini engellemektedir. Çünkü gelir vergisi, yükümlünün yıl içinde elde ettiği safi kazanç ve iratları üzerinden alındığına göre müteşebbisin de hareketlerini etkileyen bir faktör haline gelecektir (Tekin 1978:71). Yani müteşebbisin, yüksek kar elde edeceğini ümit ettiği ya da ölçüğe göre artan getiri durumlarında, riski büyük yatırımlar yapma eğilimi de artacaktır. Eğer vergi sistemi artan oranlı bir tarife yapısına sahipse, artan karlar daha yüksek ortalama ve marjinal oranlara tabi olacak ve devlet de karın daha büyük bir kısmını alacaktır (Turhan 1998:358). Sonuçta yatırımlardan beklenen getiri düzeyi düşeceğinden müteşebbislerin yatırım yapma ve risk üstlenme eğilimi de azalacaktır. Bu noktada, artan oranlı vergilerin, hem yüksek düzeyde tasarruf sağlayan hem de ekonomik büyüme açısından hayati öneme sahip yatırımları gerçekleştiren müteşebbisleri cezalandırıcı bir etki yarattığını belirtmek yanlış olmayacaktır.

II.5. Artan Oranlı Vergi Tarifesi ve Enflasyon

Artan oranlı tarifelerin önemli özelliklerinden biri, GSMH hareketlerini izleyerek otomatik stabilizatör gücüne sahip olmasıdır. Yani enflasyonist dönemlerde gelirlerdeki nominal artışlardan dolayı mükelleflerin sabit reel gelirleri daha yüksek vergi dilimlerine itelenecek (mali sürüklenme) ve daha fazla vergi ödemeleri gerekecektir (Aktan 1994:118). Bireylerin ödedikleri vergilerin, gelirlerinden daha hızlı artması dilim kayması olarak tanımlanmakla beraber, nominal değerlerin vergilenmesinden ötürü bu durum, taksflasyon (taxflation) olarak da adlandırılmaktadır. Bu şekilde ödenen vergilerin enflasyon vergisi (inflation tax) olduğu da iddia edilmektedir (Davies 1986:50). Bundan dolayı enflasyonun, gelir vergisi hasılatını mutlak olarak artırdığı, toplam vergi yükünün milli gelir içindeki nispi payını ve dolayısıyla devletin kontrolünde olan kaynakları artırdığı iddia edilmektedir. Ekonomideki kaynakların daha fazlasına hükmetmek her iktidarın arzuladığı bir olay olduğundan, hükümetler emisyon artışına gitmek suretiyle de mali sürüklenmeyi bir “enflasyon vergisi” gibi kullanarak, yasama işlemi olmaksızın vergi gelirlerini artırabilmektedirler (Brownlee 1996:106).

Buna ilaveten stopaja tabi mükellefler, vergilerini peşin öderlerken, beyannameli mükellefler için bir “peşin ödeme” söz konusu değilse, bunlar vergilerini ertesi yıl

ödeyeceklerinden reel vergi yükleri, enflasyon oranında azalmış olacaktır. Bu da vergi adaletini zedeleyecektir.

Artan oranlı vergi tarifesi, toplam talebin azaldığı resesyon dönemlerinde, ücret ve maaş gelirleri olanlardan daha fazla miktarlarda vergi almaya devam edecektir. Bu durumda vergi yükü, üst gelir dilimlerinden alt gelir dilimlerine doğru kayacaktır. Ekonomi resesyondan çıkarken artan oranlı tarifinin rolünden kaynaklanan başka bir sorunla karşılaşılacaktır. Gelirler artmaya başladığı zaman, vergi borcu gelirden daha hızlı artacaktır. Bu artış tüketim, tasarruf ve yatırıma ilişkin vergilerin caydırıcı etkileri yoluyla toplam talep artışının doğal seyrini frenleyecektir. Yani artan oranlı tarife, en kritik dönemde piyasadaki ekonomik canlanmayı köstekleyerek etkinsizlik yaratacaktır.

Enflasyonist dönemde artan oranlı vergiler devlet lehine kaynakların yeniden dağılımına yol açarak, özellikle sabit gelirli başta olmak üzere, reel gelirlerin azalmasına ve sonuçta da toplumda refah kaybına sebep olmaktadır.

II.6. Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisi

Keynesyen İktisat anlayışının sonucu olarak, tam istihdam ve istikrarlı büyüme amacına ulaşmak için kullanılan artan oranlı tarifinin fonksiyonlarından biri de KİT`lerin finansmanıydı. Ancak bu şekilde ekonomi yönetiminin, piyasadaki devletin eline geç-

mesi, kalkınmanın başlangıcındaki ülkeler açısından istenmeyen sonuçların doğmasına yol açmıştır. Nitekim bu yolu seçen ülkeler, kalkınmayı piyasaya bırakan ülkelere oranla daha geri kalmışlardır. Daha doğru bir ifadeyle, sermaye birikiminin yeterince oluşmadığı ve kalkınmanın başlangıç dönemlerinde gelir dağılımı kaygısıyla, artan oranlı vergilemeyi kullanan ülkeler için bunun bedeli kalkınmanın gecikmesi olmuştur. Çünkü gelir eşitliğinin sağlanması amacıyla vergi yükünün üst gelir gruplarına doğru kaydırılması toplam tasarrufları azaltmış, bu da sermaye birikiminin gecikmesine ve kalkınmanın ertelenmesine yol açmıştır.

Dolayısıyla kalkınmakta olan ülkelerin, başlangıç dönemlerinde gelir eşitsizliklerine katlanarak kalkınmaya öncelik vermesi ve bunun için de piyasaya uyumlu vergi sistemi benimsemelerinin en doğru yaklaşım olacağını belirtmek mümkündür. Çünkü gelir dağılımının eşitsiz olması, toplumun toplam refahının artırılması için güçlü bir müşevvik sağlayacaktır (Kornai 1990:23). Sadece sosyalist toplumlarda insanlar farklı olmak istemeyeceklerinden, gelir eşitliğini sağlamaya yönelik artan oranlı vergilemeden yana tavır takılmaları doğaldır. Ancak piyasa ekonomisiyle kalkınma, insanların farklılaşmayı kabul edebilmelerine bağlıdır.

Düz oranlı vergi sistemi çalışmayı, tasarrufu ve yatırım yapmayı destekleyerek bü-

yümeyi ve kişi başına düşen gelirin artmasını sağlamakta ve dolayısıyla da ekonomik kalkınmayı teşvik etmektedir. Bu sistem bir taraftan marjinal vergi oranlarını düşürerek çalışmayı cesaretlendirmekte, risk almayı ve girişimciliği özendirilmekte, diğer taraftan ise vergilendirme politikasını değiştirerek tasarrufların artmasını ve sermaye birikimini teşvik etmektedir. Sermayenin daha az vergilendirilmesi ise yatırımların etkinliğinin artmasını, teknolojinin gelişmesini özendirilmektedir.

Düz oranlı vergileme kapsamında kişiler, işletme büyüklükleri, sektörler ve yatırım çeşitleri arasında ayırım yapılmadığı ve tüm vergi mükelleflerine düz ve düşük oranlı vergi uygulandığı için ekonomik açıdan tamamen tarafsız bir vergi olarak nitelendirilebilir. Bu sistem, tasarruf ve yatırımlar ile tüketim arasında bir ayırım yapmayarak ve kişilerin ekonomik ve mali kararlarını özgürce vermelerine olanak sağlayarak, vergilemede tarafsızlık ilkesini kolaylıkla gerçekleştirmektedir.

Yatırıma yönelik tasarrufları vergi dışı bırakması nedeniyle düz oranlı vergiler, sermaye birikimi, verimliliğin artması ve ekonomik kalkınma açısından önem taşımaktadır. Ancak mevcut vergi sistemindeki farklı oranlamalar, çifte vergilendirme ve ayrıcalıklar mükelleflerin üretim, tüketim, yatırım v.b. kararlarını önemli derecede ve olumsuz etkilemektedir.

II.7. Kayıt Dışı Ekonomi Üzerine Etkisi

Marjinal vergi oranları, vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığı için bir müşevvik göstergesi olarak kabul edilebilir. Yüksek marjinal vergi oranlarına ekonomik aktörlerin göstereceği tepkinin kayıt dışına çıkmak şeklinde olması şaşırtıcı olmamalıdır (Lindbeck 1990:64). Bu bakımdan vergi sisteminin piyasayla uyumlu olması hayati öneme sahiptir. Dolayısıyla kayıt dışı ekonominin en önemli nedenlerinden birinin, devletin özel mülkiyete ve ekonomik faaliyetlere getirdiği sınırlamalar olduğunu belirtmek mümkündür. Devletin bu tür sınırlamalarla ve vergi sistemiyle ekonomiye aşırı müdahalesi, nispi fiyat çarpıklıklarına neden olarak piyasa mekanizmasının işlemlerine engel olmaktadır. Oysa haksız rekabete yol açması nedeniyle adaletsizliğe yol açan kayıt dışı ekonomiyi daraltabilmenin yolu, marjinal vergi oranlarının indirilmesi suretiyle artan oranlılığın yumuşatılmasıdır. Böylece vergi kanunlarına itaat artacak ve dolayısıyla da vergi kaçakçılığı azalacağından vergi gelirleri yükselecektir. Aynı zamanda, mevcut vergi sisteminin sağladığı vergi barınaklarının avantajları da ortadan kalkacağından ülke kaynaklarının etkin dağılımına ve kullanımına da katkıda bulunacaktır.

Neoklasikler, vergi oranlarının ekonomiyi kontrol etmede önemli bir faktör olduğu görüşündedirler. Vergi oranları, emek arzı, tasarruf ve yatırım miktarını ve dolayısıyla

da verimliliği, üretimi ve GSMH'yı etkilemektedir (Davies 1986:58). Arz-yanlı iktisat yaklaşımının taraftarları da vergi oranlarındaki değişmelerin üretim faktörlerinin kullanımını etkileyeceğini iddia etmektedirler. Bu görüşü savunanlara göre toplam arzın ya da üretimin büyüklüğü, büyük ölçüde girdilerle belirlenmektedir. Dolayısıyla vergi oranlarının indirilerek üretim faktörlerinin üretim sürecine katılımlarının artırılması, bir taraftan kayıt dışına çıkışı azaltarak kalkınmaya ivme kazandıracak, diğer taraftan da Laffer'in ifade ettiği gibi, devlet açısından vergi hasılatını artıracaktır. Ancak Laffer (2004)'e göre uygulanmakta olan artan oranlı vergi sistemi çalışmayacağı, yatırımı ve üretimi engellemektedir. Çünkü vergi oranları, maksimum hasılatı sağlayacak olan optimal vergi oranından yüksektir.

II.8. Yabancı Sermaye Üzerine Etkisi

Günümüz dünyasında artan oranlı vergi sisteminin karşısında yer alan en önemli argüman, yabancı sermaye yatırımlarını çekme konusunda ülkelerin cazibelerini ortadan kaldırmasıdır. Küresel dünyada sermaye ve yatırımlar, sınırlar arasında eskiye kıyasla daha hızlı bir şekilde hareket etmektedir. Mevcut yatırımları tutmak ve yeni sermaye girişlerini teşvik etmek konusunda ülkelerin rekabet edebilirlik düzeylerini koruyabilmeleri yine vergi oranlarındaki yumuşamaya bağlı olacaktır.

Çağımızda üretimin büyük bir kısmı çok uluslu şirketler tarafından sağlanmaktadır.

Üretim sürecinde, dünyanın değişik bölgelerinden gelen hammadde, sermaye, işgücü ve enerjinin bir araya toplanması, üretime evrensel bir boyut kazandırmaktadır. Ekonominin bu evrenselleşme olgusu, vergilendirme alanında da çok önemli sonuçlar doğurmaktadır. Günümüz dünyası, ülkelerin vergi özerkliklerinin birbirleriyle çatıştığı bir görünüm arz etmektedir. Bu durum, vergi politikaları ve yasaları arasında zorunlu olarak farklılıklar meydana getirmekte ve böylece vergilendirmelerin çatışmasından uluslararası vergi sorunları doğmaktadır (Arıcan, 1987:19).

Vergilemede uluslararası rekabete dayanıklılık ilkesi gereği, vergi sistemleri sermaye, emek ve bir bütün olarak ekonomik faaliyetleri caydırıcı olmaktan uzaklaşmalı, tam tersine teşvik edici olmalıdır. İki ülke arasında gerçekleşen hareketlerden iki defa vergi alınması, uluslararası sermaye akışını engelleyici rol oynamaktadır. Son yıllarda çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarıyla sermaye hareketlerinin önündeki vergi kaynaklı engeller kaldırılmaya çalışılmakla beraber, daha çok sermaye çekmek isteyen ya da finans merkezi olmak isteyen bazı ülkeler, düşük oranlarda ya da hiç vergi alma gibi bir yola da başvurabilmektedirler (Bermuda, Cayman Adaları, Hong Kong, İrlanda, Panama, İsviçre, Malta, Lüksemburg...) (Coşkun, 1997:27-41). Dolayısıyla vergilendirme konusunun küresel çerçevede dikkate alınarak yeniden düzenlenmesinin sermaye girişini hızlandırmak açısından

önemi oldukça büyüktür.

III. DÜZ ORANLI VERGİ SİSTEMİNİN UYGULAMADAKİ BAŞARILARI

Yakın geçmişte vergi reformu hareketlerindeki en belirgin trend Doğu Avrupa'daki düz oranlı vergi sisteminin yaygınlaşması olmuştur. Estonya 1994'te düz oranlı vergi sistemine geçiş yapan ilk ülke olmuş ve onu 1995'te Letonya ve Litvanya izlemiştir. Beş yıl sonra ise Rusya, bugüne kadar düz oranlı vergileme sistemine geçen en büyük ekonomi olma özelliğini kazanmıştır. Sırbistan 2003'te, Ukrayna ve Slovakya 2004'te, Gürcistan ve Romanya 2005'te ve Polonya 2006'da vergi reformu hareketlerine katılmış ve böylece on Avrupa ülkesi ve beş Avrupa Birliği'ne üye ülke düz oranlı vergi sistemi uygulamasına başlamışlardır. Diğer sekiz Avrupa ülkesinde ise düz oranlı sisteme geçiş için ciddi çalışmalar yapılmaktadır. Bunlar arasında beş eski Avrupa Birliği ülkesi olan Almanya, Hollanda, Avusturya, İspanya, Finlandiya ve iki yeni üye ülke olan Çek Cumhuriyeti ve Macaristan ile aday ülke Bulgaristan yer almaktadır. Çin'de de düz oranlı vergi sistemine geçiş konusunda çalışmalar başlatılmış bulunmaktadır.

1994 yılında Estonya, Avrupa'da bir ilki gerçekleştirerek gelir ve kurumlar vergisinde düz oran uygulamasına geçişte liderlik yapmıştır. Bu uygulamaya göre, tüm gelirler hiçbir farklılık ve kesinti olmaksızın %26 oranında vergilemeye tabi tutulmuştur

(Tablo 1). Estonya, 1997 yılından itibaren Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'sında yıllık yaklaşık % 6 oranında bir büyüme sağlamış ve 2005'te Yabancı Doğrudan Yatırımlar GSYİH'nın % 12'sine ulaşmıştır. Korkulduğu üzere, zenginlerden daha fazla vergi alınması uygulamasının ortadan kaldırılması ülkenin vergi tabanını olumsuz etkilememiştir. 1993 yılında GSYİH'nın %39,4'ünü oluşturan kamu gelirleri 2002'de GSYİH'nın %39,6'sı oranında gerçekleşmiştir. Kamu gelirlerinde sağlanan artış nedeniyle Estonya, %26 olan vergi oranlarını her yıl yüzde 2 oranında azaltarak 2007 yılında %20'ye düşürmeyi ve böylece vergi oranlarındaki düşüşle, yabancı sermaye yatırımları açısından da rekabet gücünü korumayı hedeflemektedir (Hadler, Moloi, Wallace, 2006: 22).

Estonya'dan bir yıl sonra vergi sistemini değiştiren Litvanya da ekonomik büyüme konusunda cesaret verici gelişmeler yaşamıştır. Yüksek enflasyon ve bütçe açıklarıyla karakterize olan bu eski Sovyet ekonomisi, düz oranlı vergi uygulamasının ardından kişi başına GSYİH'da düşüşler yaşamaya başlamış, ancak 2002'de %6.8'le Baltık bölgesindeki en yüksek GSYİH artışını gerçekleştirmeyi başarmıştır. GSYİH artış oranı 2003'te %9.8 ve 2004'te de %6.7 olmuştur (Hadler, Moloi, Wallace, 2006:22).

Letonya'da 1997'den itibaren GSYİH, yıllık ortalama %11 (enflasyon-düzeltilmesi ile yıllık % 6) ve kamu gelirleri ise yıllık %13 civarında artış göstermiştir (Kool,

2005:3). İşsizlik önemli ölçüde azalırken ücretlerdeki büyüme oranı değişmemiştir.

Birçoğu AB üyesi olan Doğu Avrupa ülkelerini vergi oranlarını azaltarak düzleştir-meye iten en önemli unsur şüphesiz ki, mobilitesi yüksek üretim faktörlerini (özellikle sermayeyi) ülkelere çekmek suretiyle kalkınma hızlarını artırma arzudur. Ancak bu gelişmelerin, AB içerisinde vergi rekabeti ve bunun yaratacağı olumsuzluklara ilişkin yeni tartışmalar yarattığı ve dolayısıyla vergi uyumlaştırması ve vergi rekabeti alternatifleri arasında yeni bir stratejinin belirlenmeye çalışıldığı gözlenmektedir (<http://www.euroframe.org/fileadmin/userupload/euroframe/efn/autumn2005/appendix2.pdf>). AB üyesi bazı ülkelerin liberal olması onlar açısından emek, mal, hizmet ve sermayenin serbestçe dolaşım özgürlüğünü ön plana çıkarmakta, hareketliliği son derece yüksek olan finansal sermaye, çok uluslu şirket yatırımları, servet sahibi insanları ve nitelikli işgücünü ülkelere çekmek isteyen ülkelerin vergilerde yaptıkları indirimler haklı ve etkinlik anlamında gerekli bulunmakta iken; diğer bazılarının sosyal demokrat olmaları ve sosyal politikaları ön plana çıkarmak istemelerinden dolayı, hareket kabiliyeti yüksek olan faktörlerin vergilene mememesinin, ülkeleri hareketsiz faktörleri vergilendirmeye ittiğine ve bunun da eşitliklere yol açtığına, dolayısıyla bu tür eğilimlerin yasaklanması gerekliliğine vurgu yapmaktadırlar.

Tablo 1: AB Üyesi ve Aday Ülkelerdeki Vergi Oranları (2008)

Ülkeler	Gelir Vergisi			Katma Değer Vergisi (%)
	Kurumlar Vergisi (%)	Kişisel Gelir Vergisi (%)	Kişisel Gelir Vergisinin Dilim Sayısı	
Avusturya	25	21-50	4	20
Belçika	33,99	25-50	6	21
Bulgaristan	10	10	1	20
Kıbrıs Rum Kes.	10	0-30	4	15
Çek Cumhuriyeti	21	15	1	19
Danimarka	24	38-59	--	25
Estonya	22	22	1	18
Finlandiya	26	0-31,5	5	22
Fransa	33,33	10-48,09	--	19,6
Almanya	30-33	0-45	4	19
Yunanistan	22/25	0-40	4	19
Macaristan	16	18-36	2	20
İrlanda	12,5	20-41	2	21
İtalya	31,4	23-43	5	20
Letonya	15	25	1	18
Litvanya	15	15/24	2	18
Lüksemburg	29,63	6-38,95	--	15
Malta	35	0-35	4	18
Hollanda	20-25,5	0-52	4	19
Yeni Zelanda	33	0-39	--	12,5
Norveç	28	28-51,3	--	25
Polonya	19	0-40	3	22
Portekiz	26,5	10,5-42	7	21
Romanya	16	16	1	19
Sırbistan	10	10/14	2	18
Slovakya	19	19	1	19
Slovenya	22	16-41	3	20
İspanya	32,5	15-45	--	16
İsveç	28	0-56	--	25
İngiltere	30	0-40	3	10
Ukrayna	25	15	1	20
TÜRKİYE	20	15-35	4	18

Kaynak: <http://www.worldwide-tax.com/>Erişim:17-05-2008.

Ancak küreselleşmenin bir sonucu olarak hareketliliği artan nitelikli emeği ve sermayeyi çekmek isteyen ülkelerin, bu faktörler üzerindeki gelir vergisi ve kurumlar vergisinin üst marjinal oranlarında ve ortalama

oranlarında indirimlere gitme yönünde bir baskı hissettiklerini vurgulamak gerekmektedir (Carey 2003:8).

2001 yılında uygulamaya geçen Rusya ise ilk yılında vergi gelirlerinde %26'ya varan

Tablo 2: Düz Oranlı Vergi Uygulayan Ülkelerde Temel Ekonomik Göstergeler - Uygulama Öncesi ve Sonrası

Ülke	Başlangıç Yılı	Başlangıç yılı oranı %	2008 itibariyle oran %	GSYİH artışı Yıllık %		Doğrudan yabancı yatırım (milyon \$)	
				Önceki 3 yıllık ortalama	Sonraki 1. yıl 2. yıl	Önceki 3 yıllık ortalama	Sonraki 1. yıl 2. yıl
Estonya	1994	26	20	-11.7	-1.6 4.5	118	214 202
Litvanya	1995	33	24	-14.4	-9.8 3.3	30	31 73
Letonya	1995	25	25	-11.6	-0.9 3.8	96	180 382
Rusya	2001	13	13	10	5.1 4.7	2.929	2.469 3.461
Sırbistan	2003	14	14	4.0	3.0	222	1..360
Ukrayna	2004	13	13	7.9		970	
Slovakya	2004	19	19	4.9	5.75	2.093	1.707
Gürcistan	2005	12	12	7.1	6.2	205	
Romanya	2005	16	16	5.8	4.1	1.494	
Polonya	2006	15	15	2.1		4.123	

Kaynak: www.atr.org “Flat Tax Revolution Countries in Eastern Europe” 4 Aralık 2006.

Hadler, Moloi, Wallace. “Flat or Flattened? A Review of International Trends in Tax Simplification and Reform, USAID, Haziran 2006.

bir artış yaşamış ve 2004 yılında da bu oran iki katına çıkmıştır (Hadler, Moloi, Wallace, 2006:22). Bunun sebebi ise büyük ölçüde düz oranlı vergi sisteminin faydalarından biri olan güven artışına bağlanmaktadır. Ivanova, Keen, Klemm (2005)'in araştırmasına göre düz oranlı vergi uygulamasına geçilmeden bir yıl önce en yüksek vergi dilimindeki Rus vatandaşları gelirlerinin

sadece %52'sini vergi idaresine bildirirken, 2001 yılında %13'lük düz orana geçilmesiyle birlikte vergi idaresine bildirilen gelirlerin oranı %68'e yükselmiştir. Bu durum elbette düz oranlı vergi tarifesinin, mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu artırıcı özelliğinin bir sonucudur. Rusya'da 2003 yılına kadar reel GSYİH artışı ortalama %5.5 civarında gerçekleşirken; 2005'te bu

oran %6.4 olmuştur (Hadler, Moloi, Wallace, 2006:23). Bununla beraber Rusya'nın büyük bir "gölge ekonomisi" olması nedeniyle GSYİH istatistiklerindeki gelişmelerin yanıltıcı olabileceğini de eklemek gerekmektedir.

Diğer ülkeler açısından bir yorum yapmak için henüz erken olmakla beraber, düz vergileme sistemini uygulayan ülkelerin kamu gelirlerinin, yabancı sermaye yatırımlarının ve GSYİH'larının arttığı gözlenmektedir. Bu ekonomik göstergelerin her biri düz oranlı vergi sisteminin önemli getirileridir ve dolayısıyla düz vergileme sistemi ile artan ekonomik refah arasındaki bağlantının gözardı edilemeyeceğini vurgulamaktadır.

Düz ve artan oranlı gelir vergisi tarifelerinin karşılaştırmasının yapıldığı aşağıdaki Tablo 3'ün incelenmesi faydalı olacaktır.

Tablo 3: Düz Oranlı ve Artan Oranlı Gelir Vergilerinin Karşılaştırılması

	DÜZ ORANLI GELİR VERGİSİ	ARTAN ORANLI GELİR VERGİSİ
İktisadi Örgütlenme	Ekonomideki kaynakların daha fazlasını özel sektörün kullanımına bırakmasından dolayı piyasaya uyumludur.	Kaynakların daha fazlasını devlete aktardığından devletçilikle uyumludur.
Müşevvikler	Kırılmaz.	Kırılır.
Tasarruflar	Teşvik edilir. Tasarrufların matrahtan düşülmesine izin verilen tüketim tipinde bu teşvik daha da artar.	Artan marjinal oranlar, tasarruflardan ödeneceğinden, tasarruflar azalır.
Yatırım	Yatırımlar teşvik edilir. Ülkeye doğrudan yabancı sermaye girişini artırır.	Tasarruflar cezalandırıldığından ve piyasaya yeni giren firmaların aşırı karlarına izin verilmediğinden yatırımlar azalır. Yabancı sermaye girişini azaltır.
Rekabet	Engellenmez. Piyasaya yeni girenlerin aşırı karlarına el konulmaz.	Mevcut firmalar lehine, piyasaya yeni girenlerin aleyhine rekabet engellenir.
Kalkınma	Yatırımların artmasından dolayı kalkınma hızlanır.	Yatırımlar cezalandırıldığından, kalkınma gecikir.
Sosyal Adalet (Dikey Eşitlik)	Yüksek gelirlilerden mutlak miktar olarak daha fazla vergi alınacağından ve asgari geçim indirimi uygulamasından dolayı sosyal adalete uygundur. Bu sistemde, düşük gelirli üzerindeki vergi yükü azaltılarak yük, daha çok orta ve üst gelir gruplarına kaydırılmaktadır.	Gelirin yeniden dağıtımını amacıyla yüksek marjinal oranlara yer vermesine rağmen bölüşüm amaçlarına hizmet etmez. Ortanca seçmenin talep ettiği harcamalar aracılığıyla vergi yükü daha çok düşük gelirliye kaydırılır. Bu bakımdan vergi yükünün daha çok orta ve üst gelir gruplarına yüklendiği sadece bir illüzyondur.
Yatay Eşitlik	Vergi öncesi ve vergi sonrasında bireylerin nispi durumları değiştirilmez.	Bireylerin, vergi öncesi ve sonrasındaki nispi durumları büyük ölçüde değişir.
Kanun Önünde Eşitlik	Kanun önünde eşitlik ilkesi zedelenmez ve herkese eşit muamele edilir. Vergi ödemelerinde yeknesak bir prensip sağlar.	Bireylere farklı davranılarak, kanun önünde eşitlik ya da genellik ilkesi çiğnenir. Adalet ilkesi adına sistem keyfi bir hal alır.
Sosyal Mobilite	Tasarruflar teşvik edilerek sınıflar arası geçişler kolaylaştırılır.	Sosyal mobilite engellenerek, mevcut zenginler potansiyel rakiplerinden korunur.
Ekonomik Özgürlük	Ekonomik özgürlükler geliştirilir.	Kazanç özgürlüğü sınırlandırılır.

IV. TÜRKİYE'DE GELİR VERGİSİ TARİFESİNDEKİ DEĞİŞİM

Son olarak Türkiye'deki gelir vergisi tarifelerinin gelişimini incelemek gerekmektedir. Aşağıdaki Tablo 4, zaman içindeki tarife yapısını ve değişimini vermektedir.

Gelir vergisinin uygulamaya konulduğu tarihten bu yana tarifedeki değişimi gösteren Tablo 4 incelendiğinde, özellikle 1960-1998 arası dönemde ödeme gücü ilkesinin gereği olarak tarifenin, oldukça yüksek marjinal vergi oranlarına yer verdiği görülmektedir. Bu tarife yapısına rağmen, doğru-

dan vergileme özellikle de gelir vergilerinin yarattığı hasılatın yıllar itibarıyla azalması ve buna bağlı olarak yaratılan hasılatın önemli bir kısmının kaynakta kesinti yoluyla tahsil edilmesi, mükelleflerin yüksek marjinal vergi oranlarından vergi ödemek istememesi ile açıklanabilir. Bu durum, artan oranlı tarifenin bir taraftan mükelleflerin vergi kanunlarına gönüllü uyumunu azalttığı, diğer taraftan da gelir dengesizliklerinin düzeltilmesinde artan oranlı tarife yapısının beklenen sonucu yaratamadığı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 4. Türk Gelir Vergisi Tarifesindeki Değişim (1950-2008)

Yıllar\MVO ¹	1.Dilim	2.Dilim	3.Dilim	4.Dilim	5.Dilim	6.Dilim	7.Dilim	8.Dilim	9.Dilim	10.Dilim
1950-1957	0,15	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45			
1958-1961	0,15	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50	0,55	0,60
1962	0,10	0,20	0,30	0,40	0,50	0,60	0,70			
1963-1980	0,10	0,15	0,20	0,25	0,35	0,55	0,60	0,65	0,68	
1981	0,40	0,45	0,50	0,60	0,70	0,75	0,66			
1982	0,39	0,44	0,49	0,59	0,69	0,74	0,65			
1983	0,36	0,41	0,49	0,59	0,69	0,74	0,65			
1984	0,30	0,35	0,43	0,53	0,63	0,68	0,60			
1985	0,25	0,30	0,38	0,48	0,58	0,63	0,55			
1986	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50				
1987-1990	0,25	0,30	0,33	0,40	0,45	0,50				
1991-1993	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50				
1994-1998	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50	0,55			
1999-2004	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45				
2005	0,15	0,20	0,25	0,30	0,35					
2006-2008	0,15	0,20	0,27	0,35						

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

(1) Marjinal Vergi Oranı.

SONUÇ

Piyasa ekonomisi, mükemmel olmamakla birlikte, rakiplerinden üstün olduğu tarihi tecrübeyle tescil edilen bir iktisadi organizasyon tipidir. Piyasanın bu şekilde yeniden gündeme gelişi, vergileme alanındaki gelişmelere de yeni bir yön kazandırmıştır. Vergi sisteminin asli fonksiyonu olan sosyal malların finansmanı ile sınırlı kalması fikri, artık geniş ölçüde kabul edilmektedir. Bu durumda devletin ekonomideki payının azaltılarak küçültülmesine paralel şekilde, vergilerin asli fonksiyonlarının dışındaki yeni işlevlerinin (bölüşüm, istikrar, kalkınmanın finansmanı gibi) de terk edilmesi gerekmektedir. Bu işlevlerin terki, aynı zamanda artan oranlı tarifenin de yeniden değerlendirilmesi sorununu gündeme getirmiştir.

Artan oranlı vergi tarifesi bir taraftan vergi sisteminin ekonomiye yüklediği etkinlik maliyetini artırırken, diğer taraftan piyasa ekonomisinin işleyişinin önündeki en önemli engellerden biri olmaktadır. Bu doğrultuda artan oranlı tarifeye ilişkin tespitleri aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

1) Artan oranlı tarife yapısı, piyasa ekonomisinin işleyişini bozmaktadır.

2) Artan oranlı tarifenin uygulandığı ülkelerde yüksek marjinal oranlar, tasarruflardan ödenmektedir. Artan oranlı vergilemenin bu şekilde vergi yükünü artırması ve vergi yükü ile tasarruflar arasındaki ters

ilişki, tasarrufları olumsuz etkilemektedir. Oysa tasarruflar, kalkınmanın finansmanı açısından gelişmekte olan ülkelerde hayati öneme sahiptir. Kalkınmanın hızlandırılabilmesi için milli gelirin önemli bir payını yatırımlara ayırmak gerekmektedir. Yüksek bir yatırım oranı ise tasarruf hacminin artırılmasına bağlı olduğundan bu durum bir sarmala dönüşmektedir. Yani yüksek vergi yükü ve düşük milli gelir, tasarruf hacminin azalmasına, yatırımların artırılamamasına ve dolayısıyla ekonomik verimliliğin gerçekleştirilememesine ve sonuçta milli gelirin düşük düzeyini korumasına neden olmaktadır. Düşük gelir düzeyindeki iç tasarruf hacmi ise kalkınmanın gereği olan yatırımları finanse edemediğinden bütçe açığı, ekonomik kalkınmanın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı bütçe açıklarının kontrolünde ve ekonomik kalkınmayı teşvikte vergi yükünün düşürülmesi, yatırımlara uygulanan vergisel ayrıcalıklardan çok daha etkindir. Buna ilaveten zaten düşük olan tasarrufların vergilendirilmesi, faiz oranlarını yükseltmekte, bu ise enflasyonu artırarak yatırımları olumsuz etkilemektedir.

3) Artan oranlı tarife, düşük gelirliler üzerinde gelir etkisi, yüksek gelirlilerde ikame etkisi yaratarak emek arzını olumsuz etkilemektedir. Yüksek marjinal oranlar, özellikle yarattıkları ikame etkisinden dolayı nitelikli işgücünün çalışma - dinlenme tercihlerini, emek piyasasına katılma kararlarını ve erken emekli olma yönündeki tercihlerini

olumsuz etkilemektedir.

4) Kalkınmanın en kritik unsurlarından biri de girişimcidir. Yüksek marjinal vergi oranlarına bağlı artan oranlı tarifenin olumsuz etkisi, girişimcilerin risk almaktan kaçınmalarına yol açarak burada da ortaya çıkmaktadır.

5) Artan oranlı tarifenin yüksek marjinal oranları ve vergi yükünü artırması, kayıtlı piyasaları vergi duvarıyla çevirerek, yeni müteşebbislerin meşru yollardan piyasalara girip rekabet etmelerine ve sermaye biriktirmelerine engel olmaktadır. Bu durumda vergi sistemi haksız rekabete yol açarak, kayıt dışı ekonominin genişlemesine hizmet etmektedir.

6) Artan oranlı tarifenin temel hedeflerinden biri olan bölüşüm amacının da uygulamada başarıya ulaşamadığı görülmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, istisna, muafiyet, indirim gibi ayrıcalıklı uygulamalardır. Söz konusu ayrıcalıklı uygulamalardan üst gelir gruplarındakilerin daha fazla yararlanması, bölüşüm amacına ulaşılmasına engel olmaktadır. Oysa vergilendirmede genel ilke, vergilerin gelir dağılımını düzeltmek amacıyla kullanılmaması olmalıdır. Ayrıca gelir dağılımına müdahale edilmesiyle çarpıtılan nispi fiyatların yarattığı etkinlik maliyeti, elde edilen eşitlik yararından daha fazla olacaktır.

7) Neoklasik teorinin ısrarla üzerinde durduğu, marjinal oranların ekonomik aktörlerin müşevviklerini, ortalama oranların ise

vergi hasılatını etkilediği iddiası ile Laffer'in bir orandan sonra toplam vergi hasılatının düşeceği iddiasının gerçekleştiği hatırd tutularak, vergi tarifesinin artan oranlılığının yumuşatılması gerekmektedir.

Günümüzde vergiler, küreselleşen dünya ekonomisindeki değişikliklere her zamankinden daha fazla duyarlı olmak durumundadır. Küresel ekonomiye katılma, keyfi devlet davranışları üzerindeki kısıtlamaları daha da artırmakta, devletin sermayeyi vergilendirme yeteneğini azaltmakta, mali piyasaların parasal ve mali politikalar üzerindeki denetimlerini güçlendirmektedir. Vergi sistemlerinin yeniden yapılandırılması konusundaki çalışmaların odağını ise mevcut vergi yapısının toplum üzerinde meydana getirdiği yükün ağırlığından ziyade, vergilerin ekonomik kararlar üzerindeki bozucu etkileri, adaletsizliği, gereksiz ölçüde karmaşıklığı, büyük vergi kayıp ve kaçakları konularının oluşturduğu gözlenmektedir.

21. yüzyılın vergisi olarak sunulan düz oranlı vergi sisteminin temel özellikleri; tek ve düşük bir vergi oranının bulunması, standart aile indirimi dışında tüm gelir unsurlarının toplanarak vergiye tabi tutulması, gelirin sadece bir defa vergilendirilmesi, sistemin basit ve adil olması, kolay uygulanabilmesi, ekonomik kalkınmayı teşvik etmesi ve devletin ekonomiye müdahalesini en aza indirmesi ve dolayısıyla küresel rekabette önemli avantajlar yaratması olarak belirtilebilir. Bu yeni vergi sistemi ile kişi-

lerin vergileme olayına bakışlarında ve devlete yaklaşımlarında olumlu değişiklikler yaşanacağını uygulamadaki örnekler de doğrular niteliktedir.

Gerek Türk Vergi Sistemi'nde yaşanan sorunlar, gerekse AB'ne aday bir ülke olarak Avrupa ülkelerindeki ve dünyanın diğer birçok ülkesindeki gelişmeleri dikkate alma gerekliliği vergi sistemimizi, dilim sayısı azaltılmak suretiyle düz oranlı tarifeler doğrultusunda yeniden yapılandırma zorunluluğunu doğurmaktadır. Diğer bir deyişle,

dilim sayısının azaltılmasıyla vergi sisteminin etkinlik maliyetleri azalacak; ayrıcalıklı hükümlerin vergi sistemimizden ayıklanması ile vergi sisteminin basitliği sağlanacak; asgari indirim uygulamasında vergiden başışık tutarın artırılması da gelir denge-sizliklerinin azaltılmasına katkı yapacaktır. Bu sayede, hem çağdaş vergi sistemlerinde aranan üç temel nitelik olan etkinlik, eşitlik ve basitlik amaçlarına uygun, hem de piyasa ekonomisiyle uyumlu bir vergi sistemi oluşturulmuş olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akalın, G. (2001), Türkiye`de Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Ekonomik Kriz, Ankara: TİSK Yayınları.
- Aktan, C.C. (1994), Politik İktisat, Ankara: Takav Matbaası.
- Arıcan, S. (1987),“Vergi Sistemi ve Ülkelerarası Vergi Sistemi Mukayesesi”,Vergi Dünyası, Yıl:6, (5):18-25.
- Arsan, Y. (1994), “İktisatta Zihniyet ve Metodoloji=Liberal Bir Perspektif” Polemik, Mart-Nisan, (12):26-30.
- Auerbach, A.J. (1993), “Public Finance in Theory and Practice” National Tax Journal, XLVI, (4): 519-525.
- Bosworth, B. ve G. Burtless (1992), “Effects of Tax Reform on Labor Supply, Investment, and Saving” Journal of Economic Perspectives, 6, Winter (1): 3-25.
- Brownlee, W.E. (1996), Federal Taxation in America, Cambridge: Woodrow Wilson Center Press and Cambridge Univ. Press.
- Carey, D. (2003), “Tax Reform in Belgium”, OECD Economics Department Working Papers No:354, OECD, 15 May.
- Coşkun, İ. (1997), “Vergi Cennetleri”, Vergi Dünyası, (192): 27-42
- Davies, D.G. (1986), United States Taxes and Tax Policy, Cambridge: Cambridge Univ.Press.
- Gawer, F.B. ve A.H.Hansen. (1947), Principles of Economics, Boston: Ginn and Company.
- Goode, R. (1976), The Individual Income Tax, Washington D.C.:The Brookings Ins.
- Hadler,S., Moloi, C. ve Wallace,S. (2006), Flat or Flattened? A Review of International Trends in Tax Simplification and Reform, USAID, June.
- Hayek, F.A.(1960), The Constitution of Liberty, Chicago:The Univ. of Chicago Press.
- Ivanova,A; Keen, M.ve Klemm,A. (2005), The Russian Flat Tax Reform, IMF Working Paper, WP/05/16, January.
- Karakaş, E. (1994), “AB Üyesi Ülkelerde Kamu Kesimi Finansman Açıkları”, X.Türkiye Maliye Sempozyumu, Antalya: Mayıs.
- Karakaş, E. ve E.Sonsuzoğlu (1998), “Çeşitli Ülkelerde Anayasal İlkeler ve Türk Vergi Sisteminin Bu Açından Değerlendirilmesi” XIV.Türkiye Maliye Sempozyumu, Mayıs.
- Karayılmazlar, E (2004), “Artan Oranlı Gelir Vergisine Karşı Düz Oranlı Gelir Vergisi”, Piyasa, Cilt: 3, Sayı: 12, Güz 2004:89 - 120.
- Kay, J.A. ve M.A. King (1990), British Tax System New York:Oxford University Press Inc.
- Kliesen, K.L. (1996), “Tax Man, Heal

Thyself” The Regional Economics, Federal Reserve Bank of St. Louis, July: 5-9.

Kool, R. (2005), “The Flat Tax: A Worthy Competitor in the Global Economic Game” NTUF Policy Paper 157, Eylül.

Kornai, J. (1990), The Road to a Free Economy- Shifting from a Socialist System the Example of Hungary, New York: W.W. Norton&Company, 1990.

Laffer, A.B. (2004), “The Laffer Curve: Past, Present and Future”, Background, The Heritage Foundation, No.1765, June.

Lambert, P.J.(1993), “The Distribution and Redistribution of Income” P.M. Jackson (Ed.), Current Issues in Public Sector Economics, New York:Mac Millan :201-226.

Lang, J.(1998), “Vergi Adaletinin Anayasal Temelleri” (Çev: Funda Başaran), XIV. Türkiye Maliye Sempozyumu, Mayıs.

Lindbeck, A.(1990), “Taxation in Market-Oriented Developing Countries.” R.M. Bird ve O.Oldman (Ed.), Taxation in Deve-

loping Countries, London: The John Hopkins Univ. Press: 59-70.

Musgrave, R.A.(1986), “How Progressive is the Income Tax” Public Finance in a Democratic Society, Vol:1, Social Goods, Taxation and Fiscal Policy, New York:New York Univ. Press: 178-190.

Musgrave, R.A. ve P.B.Musgrave (1989), Public Finance in Theory and Practice New York:McGraw-Hill Book Com.

Slemrod, J. (1998), “The Economies of Taxing the Rich” NBER Working Papers, No:6584, Cambridge: May.

Summers, L.H.(1991), “The Case For Corrective Taxation.” National Tax Journal, Vol.XLIV, September, (3): 289-292.

Tekin, F. (1978), Artan Oranlılık ve Türk Gelir Vergisindeki Uygulama, Eskişehir: İTİA Yayını.

Turhan, S. (1998), Vergi Teorisi ve Politikası, İstanbul: Filiz Kitabevi.

ÖZET

Yatırımcı Duyarlılığı Hisse Senedi Getirileri İlişkisi: Türkiye Örneği

Bu çalışmanın amacı, İMKB (İstanbul Menkul Kıymetler Borsası)'de yatırımcı duyarlılığı ile hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Bu amaçla İMKB-30 Endeksi ile TCMB tarafından hazırlanan Tüketici Güven Endeksi arasındaki ilişki aylık veriler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada Tüketici Güven Endeksi (TÜGE) ile İMKB-30 Endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesinde eşbütünleşme analizi uygulanmış, kısa dönemli ilişkinin belirlenmesinde de vektör hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Analizde TÜFE ve DİBS, kontrol değişkenleri olarak modele eklenmiştir. Tüketici Güven Endeksi'nin ve TÜFE'nin bir önceki dönem değerleri ile İMKB-30 endeksinin TÜGE üzerinde pozitif etkisi varken, DİBS'in negatif yönlü etkisi olduğu belirlenmiştir.

JEL Sınıflaması: G11, G14, D12, C32

Anahtar Kelimeler: Yatırımcı Duyarlılığı, Hisse Senedi Piyasası, Güven Endeksi

ABSTRACT

The Relationship Between Stock Returns and Investor Sentiment: Turkish Case

The aim of this study is to investigate the relationship between stock markets and investor sentiment. Towards this end the relationship between the IMKB-30 index and Consumer Confidence Index that is calculated by Turkish Central Bank is analyzed using monthly data. The study uses co integration analysis is used to determine long term relationship between the IMKB-30 index and the Consumer Confidence Index (CCI) while vector error correction model is used to investigate the short term relationship. The study also employs the Consumer Price Index (CPI) and Government Debt Securities Index (GDSI) as control variables. A positive relationship between previous period CCI and CPI values and IMKB-30 index and CCI is observed while a negative relationship with GDSI is observed.

JEL Classification: G11, G14, D12, C32

Keywords: Investor Sentiment, Stock Market, Confidence Index

Yatırımcı Duyarlılığı Hisse Senedi Getirileri İlişkisi: Türkiye Örneği

Öğr. Görev. Serkan OLGAÇ*

Yar. Doç. Dr. Fatih TEMİZEL**

İRİŞ

Finans yazınında hisse senedi getirilerinin tahmin edilebilirliğini belirlemeye yönelik araştırmalar her dönem ilgi görmüştür. Bu tür çalışmalarda öncelikle hisse senedi getirilerinin oluşum sürecinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi üzerinde durulmaktadır.

Hisse senedi fiyatlarını tahmin etmek üzere geliştirilen, rasyonel yatırımcı varsayımına dayalı çok sayıda modelin bu konudaki yeterliliği son derece sınırlı kalmaktadır. Başarısızlığın nedenleri araştırıldığında ilk göze çarpan, hisse senedi fiyatlama modellerinin hiçbir duygusal faktöre yer verme-

yen mekanik temelli yapılarıdır. İnsan unsurunun önemli bir özelliğinin bu şekilde göz ardı edilmesi modellerin başarısını kısıtlamaktadır.

Hisse senedi fiyatları diğer bir ifadeyle getiri oluşumu, çok sayıda etken tarafından biçimlendirilen bir süreçtir. Bu süreçte rol alan etkenlerin bir kısmı psikolojiktir. Bilgi yerine söylentiye temel almak, mevcut bilgiye olması gerekenden az veya çok tepki geliştirmek şeklindeki duygusal davranışlar söz konusu etkenler için örnek oluşturmaktadır. Bu tip duygusal davranışların temelinde yatırımcının duyarlılığı bulunmaktadır. Yatırımcı duyarlılığı sistematik bir yapıya kavuştuğunda hisse senedi piyasaları için dikkate alınması gereken yeni bir risk kaynağı haline gelmektedir.

Hisse senedi piyasalarının tümüyle rasyonel yatırımcılardan oluşmadığının genel ka-

*Anadolu Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksek Okulu

solgac@anadolu.edu.tr

**Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü

ftemizel@anadolu.edu.tr

bul görmesi ile birlikte, getiri oluşum sürecinde belirleyiciliği olan diğer etkenler daha büyük ilgi görmeye başlamıştır. Yatırımcı duyarlılığı ile hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkinin araştırmalara konu olması böyle bir gelişmenin sonucudur. Bu alanda literatüre Amerika Birleşik Devletleri (ABD) piyasaları ağırlıklı olmak üzere artan biçimde yatırımcı duyarlılığının etkilerini inceleyen ve farklı piyasalarda gerçekleştirilen çalışmalarla her gün yeni katkılar yapılmaktadır. Bu çalışmada da İMKB-30 endeksi ile yatırımcı duyarlılığı arasındaki ilişki incelenmektedir.

2.Literatür

Yatırımcı duyarlılığı genel bir biçimde gelecekteki nakit akışları ve/veya riske ilişkin objektif bilgi tarafından biçimlendirilmeyen beklentiler şeklinde tanımlanabilmektedir. (Baker-Wurgler 2006). Objektif olmayan, bu nedenle rasyonel yatırımcının dikkate almadığı bilgi tarafından oluşturulan toplumsal beklentiler şeklinde ortaya çıkan yatırımcı duyarlılığı, hisse senedi fiyatlamasında belirleyici faktörlerden birisidir.

Yatırımcı duyarlılığı kavramının yaygın biçimde ele alınmaya başlaması De Long, Shleifer ve Waldmann (1990) çalışması sonrasında gerçekleşmiştir (De Long, Shleifer, v.d., 1990) Yatırımcı duyarlılığının hisse senedi getirileri üzerindeki etkisinin belirlenmesine yönelik araştırmalar özellikle ABD’de ön plana çıkmaktadır. ABD başta olmak üzere bu tür araştırmalara konu olan piyasalarda yatırımcı duyarlılığının

gözlenmesinde çeşitli değişkenler kullanılmaktadır. Yatırımcı Duyarlılık Endeksi ve Tüketici Güven Endeksi gibi ankete dayalı ölçüler bunlardan dikkate değer olanıdır.

Tüketici davranışlarının incelenmesi, ekonomi politikalarını belirleyenler ve ekonomik tahminde bulunanlar için büyük önem taşımaktadır. Tüketicilerin geleceğe yönelik beklentilerinin iyimser ya da kötümser olması farklı ekonomik sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. İyimser beklenti, tüketicileri daha çok harcama ve borçlanmaya yönlendirirken, kötümser beklenti harcamaların azaltılmasını, finansal durumun gözden geçirilmesi gereğini doğurmaktadır. Tüketicilerin tutum ve beklentilerinin düzenli olarak izlenmesi bu bakımdan değerli veriler sağlamaktadır. Elde edilen veriler, aynı zamanda hane halkı olan tüketicilerin, tasarruf ve harcama kararlarını etkileyen faktörler tarafından şekillendirilen ekonomik trendlerin öngörülmesinde kullanılmaktadır. Tüketici Güven Endeksleri yukarıda belirtilen nitelikteki verilerin bir bütün halinde sunulmasına olanak sağlayan göstergelerdir(Oral, 2005).

ABD’de tüketici güveninin göstergesi olarak kabul edilen iki çalışma yayınlanmaktadır. Bunlardan birisi Conference Board Consumer Confidence Index, diğeri ise University of Michigan’s Index of Consumer Sentiment (ICS) tir. ICS daha uzun bir zaman serisidir ve akademik çalışmalarda daha çok tercih edilmektedir (Christ ve Bremmer, 2003). Yatırımcı duyarlılığı, li-

teratürde yer edinmiş akademik çalışmalarda tüketici güveninin göstergesi olarak kabul edilen güven endeksleri ile temsil edilmektedir. Bunun temel nedeni olarak sermaye piyasalarına giderek artan hane halkı katılımı gösterilmektedir. Bu çalışmada da araştırmacılar Türkiye örneğinde yatırımcı duyarlılığının ölçüsü olarak Tüketici Güven Endeksini ele almaktadır.

De Long v.d. takip eden bir diğer çalışma Elton, Gruber ve Busse tarafından gerçekleştirilmiştir. Elton, Gruber ve Busse (1998) kapalı uçlu yatırım fonlarının iskontolarını temel alan bir endeks oluşturarak yatırımcı duyarlılığının fiyatlama sürecindeki etkisini araştırmıştır. 1969-1994 dönemine ilişkin CRSP (Centre for Research in Security Prices)' den elde edilen veri setinin kullanıldığı çalışmada ortaya konan bulgulara göre yatırımcı duyarlılığı, hem kapalı uçlu yatırım fonlarının hem de adi hisse senetlerinin fiyatlanmasında etkin bir faktör olarak görülmemektedir (Elton, Gruber v.d., 1998).

1999'da yayınlanan dikkat çekici bir çalışma da Otto tarafından gerçekleştirilmiştir. Otto, Consumer Sentiment and The Stock Market isimli çalışma ile ABD'de yatırımcı duyarlılığı ve hisse senedi fiyatları arasında yakın bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Özellikle hisse senedi fiyatlarındaki artışın yatırımcı güvenini de artırdığı belirlenmiştir (Otto, 1999).

2003 yılı, yatırımcı duyarlılığını ele alan çalışmalar açısından hareketli bir yıl olmuş

tur. Fisher ve Statman, Jansen–Nahius, Christ ve Bremmer tarafından üç ayrı çalışma yayınlanmıştır. Bunlardan, Fisher ve Statman (2003) mevcut ve geleceğe dönük tüketici güvenini UMCCI (The University of Michigan's Consumer Confidence Index) ve CBCCI (Conference Board Consumer Confidence Index) olmak üzere iki farklı endeks kullanarak ifade etmektedir. Genellikle temel makro ekonomik değişkenler ile uyumlu bir hareket tarzı olan güven endekslerinin ekonomik olmayan gelişmelerden etkilendiği de tespit edilmiştir. Kuveyt'in Irak tarafından işgali bu türden bir örnek oluşturmaktadır. Amerika'da gerçekleştirilen araştırmaya göre tüketici güveni ile mevcut, 6 ay ve 12 ay sonraki hisse senedi getirileri arasında negatif ilişki bulunmaktadır. Buna karşılık, herhangi bir andaki tüketici güven düzeyindeki değişim ile hisse senedi getirileri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmaktadır (Fisher ve Statman, 2003).

Jansen – Nahius (2003) ait 1986-2001 dönemini ve on bir Avrupa ülkesini kapsayan çalışma ise söz konusu dönemde hisse senedi getirileri ile tüketici güveni arasında kısa dönemde ilişkinin varlığını sorgulamaktadır. Dokuz ülkede hisse senedi getirileri ile tüketici güveni arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Anılan ilişki bireysel finansal kısıtlardan çok, ekonomik koşullara yönelik beklentiler tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle tüketici güveni hisse senedi fiyatlarına ilişkin bir öncü gösterge

olarak tanımlanmaya uygun özellikler sergilemektedir (Jansen ve Nahius, 2003).

Aynı yıl Christ ve Bremmer (2003) tarafından ortaya konan çalışmada ise Dow Jones Industrials, S&P 500, NASDAQ endeksleri ile hisse senedi piyasaları temsil edilirken tüketici güveni ICS ile temsil edilmiştir. Hisse senedi fiyat davranışını açıklayan regresyon modeline açıklayıcı değişken olarak Amerikan 10 yıllık tahvil faizleri dahil edilmiştir. Kullanılan veri seti Ocak1978-Ocak2003 dönemine ait olup aylık frekanstadır. Veri setinin kapsadığı döneme ilişkin tek istisna NASDAQ'ta ortaya çıkmaktadır. Bu endekse ait veriler Ekim1984-Ocak 2003 dönemini kapsamaktadır. Çalışmanın bulguları tüketici güveni ile hisse senedi fiyatları arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını tespit etmektedir (Christ ve Bremmer, 2003).

Lopez ve Durre (2003) çalışmalarında ABD ve Belçika örneğini ele alarak borsa endeksindeki dalgalanmaların tüketici güven endeksi üzerindeki etkisini araştırmıştır. 1983-2001 dönemine ilişkin veri setine dayanan araştırmanın sonuçlarına göre borsa endeksi tüketici güvenini etkilemektedir (Lopez ve Durre, 2003).

Baker ve Wurgler tarafından 2004'te gerçekleştirilen çalışmada yatırımcının duyarlılığını belirlemede yararlanılan göstergelerin çeşitliliği dikkat çekmektedir. Daha önceki çalışmaların yatırımcı duyarlılığını ölçmede kullandığı kriterlerin dikkate alınmış olmasının bir sonucu olarak, ortalama-

nın üstünde sayıda faktör gösterge olarak kabul edilerek çalışmaya dahil edilmiştir. 1962-2001 dönemine ait aylık hisse senedi getirilerinin ele alındığı çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlara göre, hisse senedi getirileri yatırımcı duyarlılığından etkilenmektedir. Diğer bir ifadeyle yatırımcı duyarlılığının yüksek olduğu dönemlerde volatilitesi yüksek hisse senetleri diğer hisse senetlerine göre daha düşük getiri sağlamaktadır (Baker ve Wurgler, 2004).

Brown ve Cliff (2005) ise ele aldıkları Ocak 1963- Aralık 2000 dönemine ilişkin aylık veriler ile yatırımcı duyarlılığının varlık fiyatlamasında etkili bir faktör olduğunu belirlemiştir. Bu çalışmada yatırımcı duyarlılığı Investor Intelligence tarafından sağlanan piyasa verileri ile temsil edilmiştir. Çalışmada yatırımcının geleceğe dönük beklentilerinin menkul kıymetlerin içsel değerlerinden sapmalara yol açabildiği ifade edilmektedir. Bu özelliği ile yatırımcı duyarlılığı gelecek döneme ilişkin tahmin yapabilmeye olanak sağlayan bir yapı sergilemektedir (Brown ve Cliff, 2005).

Bandopadhyaya ve Jones (2005) Measuring Investor Sentiment in Equity Markets isimli çalışmalarında özgün bir yatırımcı duyarlılığı endeksi oluşturmuşlardır. Araştırmacılar daha sonra bu yeni endeksin hisse senedi fiyatlarıyla ilişkisini ortaya koymuşlardır (Bandopadhyaya ve Jones, 2005).

Yatırımcı duyarlılığının etkileri konusunda ABD'de gerçekleştirilen önemli çalış-

malardan biri de Kumar ve Lee tarafından ortaya konmuştur. Kumar ve Lee (2006) ABD’de 1991-1996 dönemine ait 1,85 milyon bireysel yatırımcı işlemini inceleyerek, alış ve satışlarda uyum belirlemiştir. Araştırma ile makro ekonomik veriler ve menkul kıymet analistlerinin değerlendirmeleri ile açıklanamayan getiri formasyonunun, yatırımcı duyarlılığından kaynaklandığını destekleyici bulgular tespit edilmiştir. Çalışmaya göre özellikle bireysel yatırımcı duyarlılığı düşük fiyatlı, kurumsal mülkiyetin sınırlı olduğu, yüksek Defter Değeri/Piyasa Değerine sahip hisse senetlerinde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Kumar ve Lee, 2006).

Lemmon ve Portniaguina (2006) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise tüketici güveninin özellikle küçük hisse senetlerinde getirinin ve makro ekonomik aktivite-lerin tahmininde önemli yere sahip olduğu belirtilmektedir. Çalışmanın dikkat çeken bir yönü de tüketici güvenini ele alış biçimidir. Lemmon ve Portniaguina’na göre tüketici güveni son 25 yıldır gittikçe kıymetlenmekte olan bir ekonomik aktivite ve yatırımcı duyarlılığı ölçüsü olarak tanımlanmaktadır. Bu gelişmenin temel nedeni ise söz konusu dönemde sermaye piyasalarına giderek artan hane halkı katılımı gösterilmektedir. Bu yönüyle yatırımcı profilindeki her yeniliğin tüketici güveninin etkinliğini yeniden test edecek araştırmaların gerçekleştirilmesini teşvik edeceği ifade edilmektedir (Lemmon ve Portniaguina, 2006).

Lin, Ho ve Fang’a ait Austarlian Consu-

mer Sentiment and Sector Return isimli çalışmada da yatırımcı duyarlılığının hisse senedi fiyatlama sürecinde oldukça etkili bir faktör olduğu ortaya konmaktadır. Eylül 1974-Ağustos 2003 dönemine ilişkin aylık verilerin kullanıldığı çalışmada özellikle enerji, ham madde, finans, bilgi teknolojileri sektörlerinde duyarlılığın daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Duyarlılığın yol açtığı etkinin kökeni incelendiğinde, bir yıllık perspektifte ekonomik koşullara ilişkin yatırımcı algılamasının en temel belirleyici olduğu görülmüştür (Lin, Cheng v.d. 2005).

Görüldüğü üzere yatırımcı duyarlılığı ile hisse senedi piyasaları arasındaki etkileşim ağırlıklı olarak gelişmiş ülkelerde ele alınmaktadır. Bununla birlikte Türkiye’de de bu konuda son zamanlarda ortaya konan çalışmalara rastlanmaktadır. Bu konudaki üç çalışmadan söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi Kandır tarafından gerçekleştirilen “Türkiye’de Yatırımcı Duyarlılığının Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkisi” isimli çalışma, ikincisi yine Kandır tarafından gerçekleştirilen “Tüketici Güveni ve Hisse Senedi Getirileri İlişkisi: İMKB Mali Sektör Şirketleri Üzerinde Bir Uygulama” isimli çalışma ve üçüncüsü de Korkmaz ve Çevik tarafından gerçekleştirilen “Güven Endeksi ve Yatırımcıların Sezgileri: Türkiye Örneği” isimli çalışmadır.

Kandır, “Türkiye’de Yatırımcı Duyarlılığının Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkisi” isimli doktora tezinde Temmuz 1997-Haziran 2005 dönemini kapsayan veri seti-

ni kullanarak yatırımcı duyarlılığı aracılığıyla hisse senedi getirilerinin tahmin edilebilirliğini incelemiştir. Çalışmanın bulguları yatırımcı duyarlılığının hisse senedi getirilerini tahmin etme kabiliyetine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmacıya göre İMKB'deki hisse senedi fiyatlarında gürlü unsur yer almaktadır. Yatırımcı duyarlılığını temsil eden değişkenlerden yatırım ortaklıkları iskontosu, yatırım fonlarının ortalama fon akışı ile yabancı yatırımcıların net hisse senedi alımlarının İMKB piyasa değerine oranı, hisse senedi getirilerini tahmin etmede daha güvenilir olarak nitelendirilmektedir (Kandır, 2006a).

Kandır'ın (2006) ikinci çalışmasında hisse senedi piyasalarına ilişkin tahminlerde tüketici güven endeksinin uygun bir araç olduğu belirtilmektedir. Çalışmada CNBC-e tüketici güven endeksinin, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) mali sektör hisse senedi getirilerini tahmin etme yeterliliği incelenmiştir. Şubat 2002-Haziran 2005 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmanın bulguları, tüketici güven endeksinin mali sektör hisselerinin çoğunluğunun getirilerini tahmin etmede etkili bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır (Kandır, 2006b).

Türkiye'de yapılmış çalışmalardan üçüncüsünde Korkmaz-Çevik (2007) tarafından 2002-2007 yılları arasında CNBC-e, TCMB Tüketici ve Reel Kesim Güven Endekslerinin İMKB-100 Endeksi, Dolar ve

Euro arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İMKB-100 getirisi CNBC-e ve TCMB güven endekslerini artırmaktadır. Ayrıca CNBC-e Tüketici ve Reel Kesim Güven Endeksinin artması kurlar üzerinde düşürücü etki oluşturmaktadır. Buna karşılık Reel Kesim Güven Endeksi ile İMKB-100 arasında ilişki bulunmamaktadır (Korkmaz ve Çevik, 2007).

3. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Hisse Senetleri Piyasası'nda oluşan hisse senedi fiyatları ile Yatırımcı Duyarlılığı arasında ilişkinin varlığını uzun ve kısa dönem çerçevesinde incelemektir.

4. Veri Seti

Çalışmanın veri seti 2004-Ocak ile 2007-Mayıs tarihleri arasındaki dönemi kapsamaktadır. Anılan döneme ilişkin TCMB tarafından hazırlanan TÜGE, İMKB-30, Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) Endeksine ait aylık veriler kullanılmıştır. İMKB-30, TÜFE ve DİBS verileri İMKB resmi internet sitesinden (<http://www.imkb.gov.tr>), TÜGE verileri de Merkez Bankası resmi internet sitesinden elde edilmiştir (<http://www.tcmb.gov.tr>). Araştırmada söz konusu değişkenlere ait verilerin logaritmaları alınarak elde edilen logaritmik seriler üzerinde çalışılmıştır.

5. Araştırma Yöntemi

Çalışmada Tüketici Güven Endeksi (TÜGE) ile İMKB-30 Endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesinde eşbütünleşme analizi uygulanmış, kısa dönemli ilişkinin belirlenmesinde de vektör hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Analizler Eviews 5.0 programı ile yapılmıştır. Analizde TÜFE ve DİBS, kontrol değişkenleri olarak modele eklenmiştir.

Modeli oluşturmada ele alınan zaman serilerinin analize uygun olup olmadığının incelenmesi gerekir. Zaman serileri çoğunlukla öngörüler yapmada kullanılmaktadır. Ancak öngörülebilir bulunabilmek için zaman serilerinin durağan olması gerekmektedir (Akdi, 2003). Granger ve Newbold (1974)'un durağan olmayan zaman serileriyle çalışılması halinde sahte regresyon problemiyle karşılaşılabilmesinin tespitiyle zaman serilerinin kullanıldığı çalışmalarda bu serilerin durağanlığının araştırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır (Karaca, 2005). Bir zaman serisinin durağanlığının araştırılmasında en çok kullanılan yöntemler Dickey Fuller (1979), Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) (1981) ve Phillips-Perron (1988) testleridir. ADF testi aşağıdaki denklemle açıklanabilir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \alpha_i \sum \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada $\hat{A}t$ ortalaması sıfır, varyansı sabit, ardışık bağımlı olmayan, olasılıklı hata teri-

midir. t trend değişkeni olmak üzere ΔY_t durağanlığı test edilen değişkenin birinci farkı, ΔY_{t-i} ise gecikmeli fark terimidir. Birim kök testi için $H_0: \delta = 0$ hipotezi farkları alınmamış serilerin birim kök taşıdığı, durağan olmadığı şeklindedir. $H_1: \delta < 0$ hipotezi ise serinin durağan olduğu anlamındaki karşıt hipotezdir. Eğer elde edilen ADF, mutlak değer olarak kritik değerlerden daha küçükse, birim köke sahip olduğu yani serinin durağan olmadığı kabul edilmektedir. Buna karşılık, elde edilen test istatistiği mutlak değer olarak elde edilen kritik değerlerden daha büyükse, istatistiksel olarak serinin durağan olduğu birim kök içermediği anlamına gelmektedir (Barışık ve Demircioğlu 2006).

Çalışmada serilere Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen, Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmıştır. Test sonucunda serilerin durağan olmadığı, birim kök içerdiği tespit edilmiştir. Durağan olmayan iki ya da daha fazla seri arasındaki uzun dönem ilişki eşbütünleşme testi ile analiz edilebilmektedir. Ancak her serinin birim-kök testleri yoluyla rassal bir trende sahip oldukları durumda yani durağan olmadıklarında, farkları alınarak aynı seviyede durağan hale getirildikten sonra uzun dönemli ilişki Engle-Granger (1987) ve Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme testleri uygulanarak incelenebilmektedir. Serilerin, eşbütünleşme ilişkisinin araştırılabilmesi için Johansen ve Ju-

selius eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Bu sayede sahte regresyon ilişkisi de ortadan kalkmaktadır (Karaca, 2005). Değişkenlerin uzun dönemdeki ilişkilerini belirlemek amacıyla uygulanan Johansen eşbütünleşme testi olabilirlik oranlarını (Likelihood Ratio) elde etmek için bir hata düzeltme modelinin hesaplanması gerekmektedir. Bunlardan birisi İz testidir (Trace Test). İz testinde en fazla r eşbütünleşme vektörünün varlığı, en az $r+1$ eşbütünleşme vektörünün varlığını iddia eden alternatif hipoteze karşı test edilir (Kasman 2004).

6.Araştırma Bulguları

Çalışmada yararlanılan verilerin genel istatistiksel özelliklerine ilişkin değerlerin yer aldığı tablo aşağıda (Tablo 1) verilmiştir. Buna göre çalışmada kullanılan değişkenlerin ortalama, standart sapma değerleri ile aldıkları minimum ve maksimum değerler logaritmaları alınmadan önceki durumları ile belirtilmiştir.

Bundan sonraki bölümde ise ele alınan değişkenlere ilişkin analiz sonuçlarına yer verilmiştir ve model sonuçları ortaya konulmuştur. Değişkenlere ilişkin birim kök test sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 1: Veri Setinin İstatistiksel Özelliklerini Gösterir Tablo

DEĞİŞKENLER	n	Ortalama	Standart Sapma	Min	Mak
TUGE	41	99,60976	6,252192	88,6	111,9
İMKB30	41	40227,68	11968,81	21508	59676
TUFE	41	8,961951	1,14204	7,08	11,69
DIBS	41	625,6515	99,37672	459,549	808,4954

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzyer Değerler		Birinci Farklar	
	Test İstatistiği	Kritik Değer*	Test İstatistiği	Kritik Değer*
TUGE	-1,721689	-2,936942	-5,069856	-2,938987
İMKB30	-1,132838	-2,936942	-5,643577	-2,938987
TUFE	-2,157084	-2,936942	-5,393118	-2,938987
DIBS	-0,132912	-2,941145	-3,195866	-2,938987

*%5 anlamlılık düzeyinde Mac Kinnon kritik değeri
Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak alınmıştır.

ADF testi sonuçlarına göre elde edilen düzey değerlerin mutlak değerce kritik değerden küçük olduğu tespit edilmiştir. Bu durum serilerin birim kök içerdiğini, yani durağan olmadığını göstermektedir. Değişkenlerin birinci farkları alındığında ise durağan hale geldikleri görülmüştür. Diğer bir ifadeyle serilerin bütünleşme derecelerinin bir olduğu görülmektedir.

TÜGE ile İMKB-30 arasındaki ilişki;

ADF birim kök testinde serilerin farklarının alınması serilerin durağan hale getirilmesini sağlamakta ve bu durum sahte regresyon ilişkisini ortadan kaldırmaktadır. Kısa dönem hareketliliği analizinde, genellikle fark alma yöntemi kullanılarak değişkenlerdeki durağanlık sağlanmaktadır. Ancak bu yöntem uzun dönemli ilişkiler hakkında potansiyel değer taşıyan ve ekonomi teorisi açısından önemli bilgilerin kaybedilmesine neden olmaktadır. Bu sorun Gran-

ger (1981) tarafından geliştirilmiş ve Engle ve Granger (1987) tarafından detaylandırılmış eşbütünleşme (cointegration) testi ile çözüme kavuşturulmuştur (Maddala, 1992).

Eşbütünleşme testi düzeyde durağan olmayan serilerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerini ortaya koymaktadır. Seriler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi varsa bir başka deyişle uzun dönemde birlikte hareket ediyorsa, düzey değerleriyle yapılacak analizde sahte regresyon problemiyle karşılaşmayacaktır. Ancak gerek Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen Engle-Granger eşbütünleşme testi, gerekse daha sonra Johansen (1988) ve Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen Johansen eşbütünleşme testi, ele alınan tüm serilerin düzeyde durağan olmasını ve aynı derecede farkı alındığında durağan hale gelmelerini gerektirmektedir. Vektör hata düzeltme modeliyle kullanılacak eşbütünleşme analizi değişkenler ara-

Tablo 3: *TÜGE ve İMKB30 için Eşbütünleşme Test Sonuçları*

Eşbütünleşme Koşulu	Maksimum		İz İstatistiği	%5 Kritik Değer	Özdeğer
	Özdeğer İstatistiği	%5 Kritik Değer			
$r = 0$	24,69918	24,15921	51,35543	40,17493	0,477943
$r \leq 1$	14,43176	17,79730	26,65625	24,27596	0,315990
Normalleştirilmiş	TUGE	İMKB-30	TÜFE	DİBS	
<i>Eşbütünleşme Katsayıları</i>	1,000000	-5,050168 (1,13257)	3,155274 (1,13671)	8,977162 (2,02710)	

Parantez içinde verilen değerler standart hata değerlerini göstermektedir.

sındaki uzun dönem denge ilişkileri ile kısa dönem dinamikleri bütünleştirmesi açısından güçlü bir analizdir (Kim, 1998). ADF testine göre değişkenlerin aynı dereceden bütünleşik olduğu elde edilmiştir. Buna göre TÜGE ile İMKB-30 için uygulanan eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

TÜGE ile İMKB-30 endeksi için yapılan eşbütünleşme testi sonuçlarına göre maksimum özdeğer ile iz istatistiklerinin kritik değerden büyük olduğu görülmektedir. Bu durumda değişkenler arasında eşbütünleşmenin var olduğu söylenebilir. Bu sonuç TÜGE ile İMKB-30 değişkenlerinin uzun dönemde stokastik trende sahip olduğunu göstermektedir.

Vektör hata düzeltme modeli (VECM), sistem içindeki her bir değişkenin kısa dö-

nem hareketliliğini tanımlamaktadır (Mozumder ve Marathe, 2007). Değişkenlerin aralarında kısa dönemdeki ilişkiyi belirleyebilmek için vektör hata düzeltme modeli uygulanmıştır. Sonuçlar Tablo 4'te yer almaktadır.

Modele göre; Tüketici Güven Endeksi'nin ve TÜFE'nin bir önceki dönem değerleri ile İMKB30 endeksinin TÜGE üzerinde pozitif etkisi varken, DİBS'in negatif yönlü etkisi olduğu belirlenmiştir. TÜGE'nin bir önceki dönem değerinde %1'lik artış, TÜGE'de %0,95'lik artışa, TÜFE'nin bir önceki dönem değerindeki %1'lik artış ise TÜGE'de %0,92'lik artışa neden olmaktadır. İMKB30 endeksinin %1'lik artışı TÜGE'de %0,19'luk artışa neden olurken, DİBS'teki %1'lik artışın TÜGE üzerinde %0,20'lik azalışa neden olduğu görülmektedir. Özetle kısa dönemde TÜFE, İMKB-30

Tablo 4: Kısa Dönem İlişki Vektör Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-istatistiği	Olasılık
LOGTUGE(-1)	0.953368	0.022464	42.44026	0.0000
LOGTUFE(-1)	0.092577	0.041769	2.216393	0.0333
LOGİMKB30	0.119930	0.047644	2.517231	0.0166
LOGDİBS	-0.203400	0.088098	-2.308795	0.0270
EC	0.023598	0.009328	2.529882	0.0161

Elde edilen sonuçlara göre oluşturulan model aşağıda verilmiştir.

$$\text{LOGTUGE} = 0,9533\text{LOGTUGE}(-1) + 0,926$$

$$\text{LOGTUFE}(-1) + 0,199\text{LOGİMKB30} - 0,2034\text{LOGDİBS} + 0,0235\text{EC}$$

ve DİBS değişkenlerinin TÜGE'yi etkilediği tespit edilmiştir.

7. Sonuç

Menkul kıymet borsa endeksleri ait oldukları ekonominin barometresi olarak kabul görmektedir. Buna karşılık finansal piyasalardaki büyüme ile birlikte yatırımcılar, borsalar için de bir tür öncü gösterge arar hale gelmiştir. Finansal piyasalardaki gelişmelerin reel sektörden etkilenir olmanın çıkararak, reel sektördeki gelişmeleri etkileyip onu biçimlendiren bir güce dönüşmesiyle birlikte yatırımcıların bu yöndeki talepleri, düzenleyici ve denetleyici otoriteler tarafından da destek görmüştür. Bu sayede yatırımcı profilindeki dönüşümün de etkisiyle, finansal piyasaların yönüne ilişkin bir öncü gösterge olarak Tüketici Güven Endeksi önem kazanmıştır.

Tüketici Güven Endeksi Merkez Bankaları, Hazine, Ticaret ve Yatırım Bankaları, Yatırım Danışmanları, Portföy Yöneticileri ile Yerli-Yabancı Yatırımcılar v.b. pek çok ekonomik karar alıcı tarafından dikkatle izlenmekte olan bir göstergedir. Güven endekslerine yönelik yoğun ilginin temelinde, endeks değerindeki yükseliş ve düşüşlerin yatırımcıların ekonominin geleceğine yönelik umutlarını ve endişelerini yansıtmaya kabiliyeti yatmaktadır.

Tüketici Güven Endeksleri ile menkul kıymet borsaları arasında etkileşimin tespit edildiği piyasalarda, hem yatırımcılar hem de ekonomi politikalarını oluşturanlar açı-

sından önemli fırsatlar ortaya çıkmaktadır. Yatırımcılar toplumsal beklentiler hakkında bilgilenerken yatırım stratejilerini revize etmek imkânına kavuşurken, politika yapıcılar da beklenti yönetimini uygulayarak piyasalara dönük somut müdahalelere duyulan gereksinimi azaltabilmektedir.

Finans literatüründe güven endeksleri ile sermaye piyasaları arasında her iki yönde de ilişki varlığını tespit eden çalışmalar bulunmaktadır. Bir kısım çalışmada güven endeksinin piyasaları etkilediği belirlenirken, bir kısım çalışmada da piyasalardan etkilendiği belirlenmektedir. Beklentilerdeki iyimserliğin piyasalara olumlu biçimde yansımaları kadar piyasalardaki gelişmeler nedeniyle serveti artıran bireylerin davranış ve öngörülerinde meydana gelen gelişmelerden kaynaklanan güven endeksi değerindeki yükselme de kabul edilebilir birer sonuç olarak algılanmaktadır.

Bu çalışmada gerçekleştirilen analizlerin ortaya koyduğu sonuca göre Tüketici Güven Endeksi ile İMKB-30 endeksi arasında ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkide İMKB-30, Tüketici Güven Endeksini etkileyen konumdadır. İMKB-30 Endeksi'nin Tüketici Güven Endeksi üzerindeki etkisi Tüketici Güven Endeksi'nin bir önceki dönem değeri, TÜFE'nin bir önceki dönem değerleri ile birlikte ve pozitif yönlü olarak ortaya çıkmaktadır. DİBS' nin Tüketici Güven Endeksi üzerindeki etkisi ise negatif yönlüdür.

TÜGE' nin bir önceki dönem değerinde % 1'lik artış TÜGE' de % 0,95'lik artışa

neden olmaktadır. TÜFE' nin bir önceki dönem değerinde % 1'lik artış TÜGE'de % 0,92'lik artışa yol açmaktadır. İMKB-30 endeksindeki % 1'lik artış TÜGE'de % 0,19 artışa neden olurken DİBS endeksindeki % 1'lik artış TÜGE üzerinde % 0,20'lik azalışa neden olmaktadır.

Çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlara göre İMKB-30 endeksindeki artış, yatırımcıların ekonomiye bakış açılarını olumlu yönde etkileyerek güvenin artmasına neden ol-

maktadır. Bu sonuç literatürdeki pek çok çalışmanın sonucu ile de uyumludur. İMKB-30 Endeksi, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Hisse Senetleri Piyasası'nı temsil kabiliyetine sahiptir. Buna karşılık sektörel özellikleri yansıtma kabiliyeti yüksek olan sektör endekslerini kullanarak benzer bir çalışmanın yapılması, yatırımcı duyarlılığının sektörel farklılık sergileyip sergilemediğinin ortaya konması yararlı olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akdi, Y. (2003), Zaman Serileri Analizi, Bıçakçılar Kitabevi, Ankara.
- Baker, M. – Wurgler, J. (2004), Investor Sentiment and The Cross-Section of Stock Returns, NBER Working Paper Series, April 2004, p:1-49.
- Baker, M. – Wurgler, J. (2006), Investor Sentiment in the Stock Market, Prepared for the Journal of Economic Perspectives, December 18 2006, p:1-37.
- Bandopadhyaya A.- Jones A. L. (2005), Measuring Investor Sentiment in Equity Markets, <http://www.financialforum.umb.edu/documents/Bando%20and%20Anne%20Working%20Paper%201007.pdf> 09.11.2007).
- Barışık, S. ve Demircioğlu, E. (2006), Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilite. İhracat-İthalat İlişkisi (1980-2001), ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, sayı 3, 2006 s:71-84.
- Brown, G.W. ve Cliff M. T. (2005), Investor Sentiment and Asset Valuation, Journal of Bussines, vol:78, no:2, 2005, p:405-440.
- De Long, J.B.; Shleifer, A.; Summer L.H. ve Waldmann, R.J.(1990), Noise Trader Risk in Financial Markets, Journal of Political Economy, Vol:98, No:4, p:703-738.
- Elton E.J.; Gruber M.J.; Buse J.A. (1998), Do Investor Care about Sentiment?, Journal of Bussines, vol:71, no:4, October 1998, p:477-500.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987), Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing, Econometrica, 55, 251- 76.
- Fisher, K. L. ve Statman, M. (2003), Consumer Confidence and Stock Returns, The Journal of Portfolio Management, Fall 2003, p:115-127.
- Granger G.W.J (1981), “Some Properties of Time Series Data and Their Use in Econometric Model Specification” Journal of Econometrics, vol 16 s. 121-130.
- Jansen, W.J. ve Nahius, N. J. (2003), The Stock Market and Consumer Confidence: European Evidence, Economics Letters, 79, 2003, p:89-98.
- Johansen, S. (1988), Statistical Analysis of Cointegration Vectors, Journal of Economic Dynamics and Control, 12, 231- 254.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990), Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money, Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 52, 169 210.

Kandır S.Y. (2006), Tüketici Güveni ve Hisse Senedi Getirileri İlişkisi: İMKB Mali Sektör Şirketleri Üzerinde Bir Uygulama, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:15, Sayı:2, 2006, s:217-230.

Kandır, S.Y. (2006), Türkiye’de Yatırımcı Duyarlılığının Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkisi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Adana.

Karaca, O. (2005) Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni.

Kasman, S. ve Kasman, A. (2004), Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkisi, İktisat İşletme ve Finans Dergisi, Temmuz, 122-131.

Kevin, P. C. ve Dale S. B. (2003), The Relationship Between Consumer Sentiment and Stock Prices, 78th Annual Conference of the Western Economics Association International in Denver, Colorado on July 15, 1-20.

Kim K.-H (1998), US Inflation and the Dollar Exchange Rate: A Vector Error Correction Model Vol.30, s: 613-619.

Korkmaz T.; Çevik E.İ. (2007), Güven Endeksi ve Yatırımcıların Sezgileri: Türkiye Örneği, 11. Ulusal Finans Sempozyumu

Zonguldak Kara Elmas Üniversitesi İ.İ.B.F. Bildiriler Kitabı, 17-20 Ekim 2007, 389-409, 407.

Kumar, A. ve Lee, C.M.C. (2006), Retail Investor Sentiment and Return Comovement, The Journal of Finance, Vol: LXI, No:5, October, p:2451-2486.

Lemmon, M. ve Portniaguina E. (2006), Consumer Confidence and Asset Prices: Some Empirical Evidence RFS Advance Access originally published online on March 15, 2006, Review of Financial Studies:1499-1529

Lin, C.-T., Ho, C.C. ve Fang V. (2005), Australian Consumer Sentiment and Sector Return, http://www.efmaefm.org/efma2005/papers/150-lin_paper.pdf 08.10.2007.

Lopez H. B. - Durre A. (2003), The Determinant of Consumer Confidence: The Case of United States and Belgium, <http://www.core.ucl.ac.be/services/psfiles/dp03/dp2003-53.pdf> 09.11.2007.

Maddala G.S. (1992), “Introduction to Econometrics” Second Edition.

Mozumder P. Marathe A. (2007), Causality Relationship Between Electricity Consumption and GDP in Bangladesh, Energy Policy, Vol: 35 s: 395-402.

Oral, E. (2005), Consumer Confidence Index for Turkey, Joint European Commission- OECD Workshop on International Development of Business and Consumer Tendency Surveys, Brussels, 14-15 November, p:1-14.

Otto M. W. (1999), Consumer Sentiment and The Stock Market, November <http://www.federalreserve.gov/pubs/feds/1999/199960/199960pap.pdf>, 09.11.2007.

<http://www.imkb.gov.tr>

<http://www.tcmb.gov.tr>

ÖZET

Gayrimenkul Fiyatlarının Derlenmesi Ülke Örnekleri ve Türkiye İçin Bir Uygulama

Refah düzeyinin belirlenmesinde önemli role sahip olan konut harcamaları ekonomik faaliyetle yakın ilişkiye sahip olurken, hanehalkının gelir ve tüketim harcamaları açısından, konut sektöründeki fiyat dinamiklerine ilişkin unsurların değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Dünyada, kişi başına düşen gelirin artmasının da etkisiyle artan konut talebine paralel olarak, konut fiyatlarında son yıllarda iki haneli büyüme rakamları gözlenirken, merkez bankaları emlak piyasasındaki gelişmeleri mercek altına almaktadır. Finansal serbestleşme ile gelen kredi genişlemesi ile emlak piyasalarındaki likidite akışı fiyatlarda yukarı yönlü bir hareketi beraberinde getirirken, emlak balonunun oluşma riskini ve sonrasında bu balonun sönmesiyle gerçekleşebilecek olası bir çöküş riskini artırmaktadır. Bu doğrultuda, gayrimenkul fiyatlarına ait veriler emlak sektörüne ilişkin sağlıklı analizlerin yapılmasına olanak sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, dünyada gayrimenkul fiyatlarının nasıl hesaplandığını görmenin yanı sıra, hesaplamalarda görülen olası zorlukları gözler önüne sermektir. Ayrıca çalışmada, Türkiye'ye ilişkin sınırlı sayıda göstergeye değinildikten sonra, konut fiyatları ve özellikleri arasındaki ilişkiyi irdelemek üzere seçilen örnekleme ampirik çalışma yapılmıştır.

JEL Sınıflaması: C13, C40, C82, D10, E39

Anahtar Kelimeler: Konut Fiyatları, Hedonik Regresyon, İşlevsel Biçim

ABSTRACT

The Compilation of House Prices Country Examples and an Application for Turkey

Housing expenditures have a major impact on wealth, and are closely associated with economic activity. From the households' income and consumption perspective, monitoring price dynamics of the housing sector has become an important issue. As housing demand gained ground with the increase in per capita income, annual growth rate of house prices are measured in double digits; so central banks have to take an interest in the developments of housing markets. Besides, credit growth and global liquidity are stimulating the rise in house prices, in essence all may be laying the groundwork for a housing bubble that may crash in the future. Therefore, appropriate data referring to house prices are crucial for analysts. The aim of this study is then not only to see how house prices are compiled in several countries but also to show potential obstacles that may be seen in the future while compiling Turkish house prices. Furthermore, after examining data available in Turkey on house prices, a hedonic regression model will be constructed to reflect the relationship between house prices and housing characteristics empirically.

JEL Classification: C13, C40, C82, D10, E39

Keywords: House Prices, Hedonic Regression, Functional Form

Gayrimenkul Fiyatlarının Derlenmesi Ülke Örnekleri ve Türkiye İçin Bir Uygulama*

Defne MUTLUER

İRİŞ

Gayrimenkul fiyatlarının eğilimi, emlağı satın alacak kişinin kararını doğrudan etkileyen bir faktör olduğundan tüketici eğilimi üzerinde önemli bir rol oynamaktadır (Fenwick, 2006). Benzer biçimde gayrimenkul satın alma kararları, kredi ve harcanılabilir gelir gibi büyüklüklerde önemli değişimlere yol açabilecek güce sahiptir. Son yıllarda, düşen faiz oranları kredi kullanımını destekleyerek tüketici harcamalarını artırmış, beraberinde ekonomik büyümeyi de beslemiştir. Faizlerdeki düşüş ve vadelerdeki uzama konut kredilerinin artmasında önemli rol oynamış, artan taleple beraber konut fiyatlarındaki eğili-

min genelde yukarı yönlü olduğu gözlenmiştir. Buna ek olarak, Avrupa Birliği'ne yakınsama süreçlerinde bazı üye ülkelerde konut sektöründe çarpıcı gelişmeler gözlenmiştir. Keskin bir düşüş sergileyen reel faiz oranları (ve düşen borçlanma maliyetleri), İspanya'da olduğu gibi (Ayuso, Blanco, Restroy, 2006) birçok ülkede ekonomik birimlerin varlık fiyatlarına ilişkin finansal ve reel kararlarında etkili olmuştur. Nitekim ABD konut sektöründe 2006 yılının ikinci yarısında gözlenen durgunluk, faiz artırımını ve değişken faizli kredilerin aylık ödemelerindeki artış konut kredilerinin geri ödemelerinde yaşanan sorunları beraberinde getirmiştir. 2007 yılı Ağustos ayında yüksek riskli kredilere yatırım yapan bazı fonların batmasıyla oluşan tedirginlik dünya piyasalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Borsalardaki dalgalanmaya paralel olarak gelişmekte olan ülkelere para çıkışları

(*) Bu çalışmada dile getirilen görüşler yazara ait olup, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nı bağlayıcı nitelik taşımamaktadır (Yazarın Notu).

TCMB Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü İstatistik Uzmanı

defne.mutluer@tcmb.gov.tr

gözlenmiş, kurlarda da keskin düşüşler gözlenmiştir. Likidite sorununu aşmak için dünyada pek çok merkez bankası, piyasaya para vermek suretiyle, oluşan stresi azaltmaya çalışmışlardır. Ancak yine de tedirgin havanın dağılmadığı ve sürecin uzun vadede ABD ekonomisinin büyümesine olası etkisinin yarattığı belirsizliğin sürdüğü gözlenmekte olup önceki dönemlere göre konut sektörüyle ilgili tüm gelişmeler daha yakından izlenirken açıklanan tüm veriler daha da anlam kazanmıştır. Bu durumda, sektördeki canlılığı nicel olarak görmek önem arz etmektedir. Ancak, konut fiyatlarının ölçülmesinin önemli ve bir o kadar zor olması, farklı yöntemlerle hesaplanan fiyatların konut fiyatları enflasyonu hakkında yanıltıcı sinyaller verebileceğini düşündürmektedir. Bu çalışmada gayrimenkul fiyatlarının derleme yöntemlerinin detaylı bir biçimde irdelenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde, konut fiyatları ve ekonomik faaliyet arasındaki ilişkiye kısaca değindikten sonra ikinci bölümde fiyatların derlenmesine ilişkin ülke örnekleri incelenecek ve karşılaştırılacaktır. Bu doğrultuda, dünyada gayrimenkul fiyatlarının kullanma amaçları, derlemede kullanılan kaynaklar, veri yayımlama sıklıkları ile endekslerin kapsamı ve hesaplama yöntemleri tartışılacaktır. Üçüncü bölümde ise, Türkiye’de yayımlanmakta olan konut fiyatlarına ilişkin mevcut göstergeler değerlendirilecek, konut fiyatları ve konut özellikleri arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla seçi-

lecek pilot bölgeye (Ankara ili Çankaya İlçesi’nden çekilen bir örneklem çerçevesinde) bir model uygulaması (hedonik regresyon örneği) yapılacak ve uygulamanın sonuçları sunulacaktır. Son bölümde ise, elde edilen sonuçlar doğrultusunda, Türkiye için çıkarılabilecek dersler özetlenecektir.

II. Ekonomik Faaliyet ve Konut

Fiyatları

Literatürde konut fiyatlarıyla ilgili çalışmaların çoğunda emlak fiyatlarının ekonomik göstergelerle olan ilişkisi detaylı olarak irdelenmektedir. Girouard ve Blöndal (2001)’in “Konut Fiyatları ve Ekonomik Aktivite” adlı çalışmasında konut fiyatlarının tüketim başta olmak üzere ekonomik büyüklüklere olan etkisi OECD ülkeleri baz alınarak incelenmiş olup, söz konusu ülkeler için gözlenen mekanizmanın pek çok ülkede de geçerli olduğu açıktır.

Çalışmada, konut fiyatlarındaki değişimin toplam talebi farklı yollardan etkilediğine değinilmiştir. İlk olarak, hanehalklarının gayrimenkullerden elde edilen servetlerinin toplam servetlerinin önemli bir parçası olması dolayısıyla¹, konut fiyatları hanehalklarının varlık ve de dolayısıyla tüketim ve tasarruf kararlarını finansal sistemin (örneğin kredi arzının) işleyişine de bağlı ola-

¹ Girouard ve Blöndal (2001) bu oranın ABD ve Kanada için yüzde 20, Avrupa ülkelerinde ise yüzde 30 ile 40 arasında olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Girouard, N. ve Blöndal, S. (2001), “House Prices and Economic Activity”, OECD Economics Department Working Papers, No. 279, s.7.

rak etkilemektedir². Bir başka çalışmaya göre (Girouard ve diğerleri, 2006), servet etkisiyle konut gelirlerinin beslediği özel kesim harcamalarında kayda değer bir artış yaşandığını, Avusturya, Kanada, Hollanda, İngiltere ve ABD’de emlağın yarattığı servetin harcamalar üzerinde yarattığı etkisinin menkul değerlerden elde edilen servetin etkisinin üstünde olduğu görülmektedir. Öyle ki Tang (2006)’in Avustralya verileri kullanarak yaptığı analizde, emlaktan elde edilen servetteki “1” dolarlık kalıcı artışın, tüketim harcamalarını “6” cent artırdığı gözlenmiş, ayrıca bu artış oranının finansal kıymetlerin artış oranının üç katı olduğu belirtilmiştir. Ancak konut fiyatlarının tüketim harcamalarına olan etkisi ekonomik ajanların özelliklerine bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. Örneğin, İngiltere için mikro bazda veri kullanılarak yapılan yeni bir çalışmada (Campbell ve Cocco, 2007), konut fiyatlarının uzun zamandır konut sahibi olan kesimin tüketim harcamalarında daha etkili olduğu, genç kiracılarda ise etkinin sınırlı olduğu vurgulanmaktadır. Tüketim harcamalarının yanı sıra, konut fiyatları hanehalklarının borçlanma haddini etkilemektedir. Son olarak da, konut fiyatları gerek konut yatırımlarını gerekse inşaat (ve bağlı sektörlerdeki istihdamı) doğrudan etkilemektedir.

Konut fiyatları bankacılık sektörünü de etkilerken, kamu maliyesi ve genel olarak makroekonomik istikrar için de önemli role sahiptir. Bu bağlamda, merkez bankacılığı

açısından gayrimenkul piyasalarına ilişkin göstergeler, gelecekteki enflasyon oranının tahmin edilmesinde fazladan bilgi anlamına gelmektedir (Black, Fraser, Hoesli, 2005). Cecchetti ve diğerleri (2000), gayrimenkul balonunu tam olarak tespit etmenin zorluğuna karşın, gayrimenkul fiyatlarındaki değişimlere tepki verilmesi gerekliliğini savunurken, bu durumun enflasyon ve gelirdeki değişkenliği azaltabileceğini vurgulamaktadır³.

Bunun yanı sıra, konut fiyatları, kullanılabilir gelir, reel faizler ve konut arzı arasındaki uzun dönem ilişkisi birçok çalışmada araştırılmakta⁴, ancak uzun dönem denge

2 Konut değerindeki artışla beraber zımni (implicit) kira bedelleri de artmakta bu da ev sahibi olan hanehalklarının tüketim harcamalarını artırabilmektedir. Ancak aynı zamanda, konut sahibi olmak isteyen hanehalklarının tasarruflarının artması ve tüketim harcamalarının düşmesi beklenebilir.

3 Konuyla ilgili diğer temel çalışma için bkz. Bernanke ve Gertler (2001), “Should Central Banks Respond to Movements in Asset Prices?”, The American Economic Review 91(2), Papers and Proceedings of the Hundred Thirteenth Annual Meeting of the American Economic Association, 253-257.

4 Bkz. Abelson ve diğerleri (2005), “Explaining House Prices in Australia: 1970–2003”, The Economic Record, 81(1), s.96-103; Apergis, N. ve Reztis, A. (2003), “Housing Prices and Macroeconomic Factors in Greece: Prospects within the EMU”, Applied Economics Letters, 10(9), s.561-565; Kapopoulos, P. ve Siokis, F. (2005), “Stock and Real Estate Prices in Greece: Wealth Versus ‘Credit-Price’ Effect”, Applied Economics Letters, 12 (2), s.125-128; McGibany, J. ve Nourzad, F. (2004), “Do Lower Mortgage Rates Mean Higher Housing Prices? Applied Economics, 36 (4), s.305-313.; Kakes, J. ve Van Den End, J.W. (2004), “Do Stock Prices Affect House Prices? Evidence for the Netherlands”, Applied Economics Letters, 11 (12), s.741-744.

ilişkisinin geçerliliği de tartışılmaktadır⁵. Ülke örneklerine ilişkin çalışmalar dışında, ülke grupları için daha genel sonuçlar sunan çalışmalara da literatürde rastlanmaktadır. Örneğin, Egert ve Mihaljek (2007) çalışmalarında OECD üyesi gelişmiş on sekiz ülke ile gelişmekte olan sekiz Orta ve Doğu Avrupa ülkesi için konut fiyatlarını etkileyen değişkenler “grup panel dinamik basit en küçük kareler yöntemi” modellemesi yapılarak sorgulanmıştır. Çalışmaya göre, iki temel panel olan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler karşılaştırıldığında, her iki ana grup için gelir ve reel faiz oranının katsayılarının işaretinin beklendiği gibi (sırasıyla pozitif ve negatif) olduğu gözlenirken, gelişmekte olan ülkelerin gelir esnekliklerinin daha yüksek olduğu, gelişmiş ülkelere hızlı yakınsayan ülkelerde gelir ve konut fiyatlarının daha yüksek ilişkili olduğu görülmektedir. Reel faiz oranında aynı orandaki düşüş sonrasında konut fiyatlarının gelişmekte olan ülkelerde diğerlerine nazaran yaklaşık iki kat daha hızlı yükselmesi çalışmada yer alan diğer bir dikkat çekici sonuçtur. Bunun yanı sıra, analizde yer alan diğer modeller, konut fiyatlarında kredi genişlemesinin gelişmiş ülkelerde, demografik ve iş gücüne ilişkin faktörlerin (nüfus, iş gücü ve işsizlik oranları) gelişmekte olan ülkelerde daha etkili olduğunu vurgulamaktadır.

Diğer taraftan, konut talebinin toplumun her kesiminden ziyade belli bir sınıfta toplanması durumunda konut fiyatları ve gelir

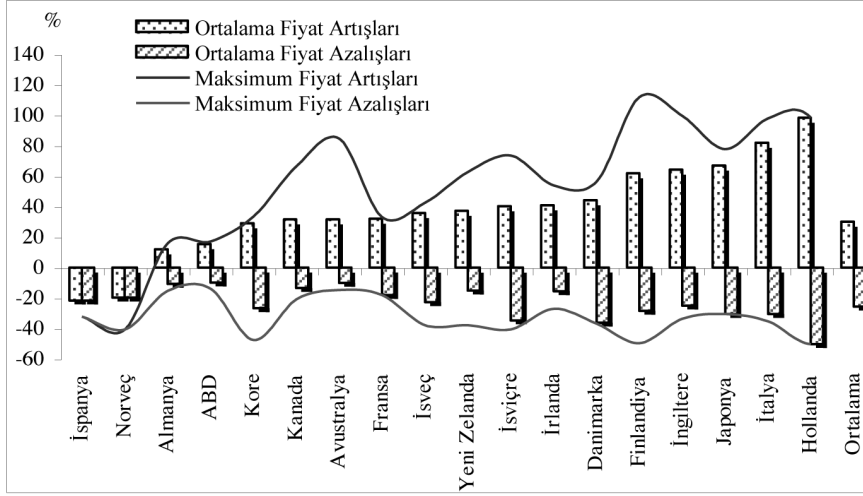
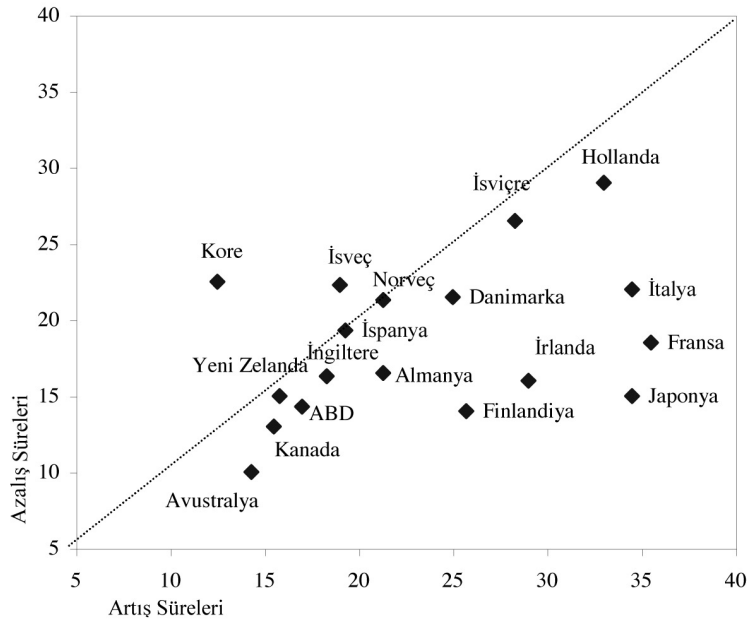
arasında uzun dönem bir ilişki görülmeyebilir. Bunun dışında, gerek yasal ya da bürokratik nedenlerden, gerekse demografik değişimlerden dolayı konut arzının talebi karşılamaması konutların değerlendirilmesinde rol oynayan önemli faktörlerin arasında yer almaktadır.

Gayrimenkul fiyatlarının önemine değindikten sonra, rakamlarla fiyatların hareketini ortaya koymak yararlı olacaktır. 1970 - 2005 yılları arası reel konut fiyatları çevirimlerine göre⁶, büyüme dönemlerinde söz konusu fiyatların ortalama olarak yüzde 30,2 arttığı, buna karşın daralma dönemlerinde fiyatların ortalama yüzde 25,7 azaldığı görülmektedir.

Girouard ve diğerleri (2006), OECD ülkelerinde konut fiyatlarının geçmişe göre daha yüksek oranlarda arttığını, artışın da önceki dönemlere kıyasla daha uzun sürdüğünü belirtmiştir. Nitekim, Avustralya, Danimarka, Fransa, İrlanda, Hollanda, Norveç, İsveç, İngiltere ve ABD’de son dönemlerde gözlenen birikimli fiyat artışı oranının önceki dönemlerin çok üstünde olduğu; birçok ülkede söz konusu artışın önceki dönemlere kıyasla iki misli daha uzun sürdüğü görülmüştür.

⁵ Bkz. Gallin, J. (2004), “The Long-Run Relationship Between House Prices and Rents”, *Finance and Economics Discussion Series, No. 2004-50, Board of Governors of the Federal Reserve System.*; Gürkaynak, R. (2005), “Econometric Tests of Asset Price Bubbles: Taking Stock”, *Finance and Economics Discussion Series, No. 2005-04, Board of Governors of the Federal Reserve System.*

⁶ Girouard ve diğerleri (2006), “Recent House Price Developments: The Role of Fundamentals”, *OECD Economics Department Working Papers, No.475, s.7.*

Grafik 1: OECD Ülkelerinde Reel Konut Fiyatları Çevirimleri – I⁷**Grafik 2: OECD Ülkelerinde Reel Konut Fiyatları Çevirimleri – II⁷**

7 a.g.e., s.7. Artış ve azalış süreleri çeyrek bazındadır.

Buna göre, emlak balonu olarak nitelendirilecek bu durum konut fiyatlarının önceki dönemlere göre farklı bir davranış gösterdiğini akla getirmektedir. OECD ülkelerindeki durumu inceleyen söz konusu çalışma, 1970 ve 2000 yılları arasında konut fiyatları ve iş çevirim dönüş noktalarının belli bir gecikmeyle uyuşma gösterdiği, ancak 2000 sonrasında görülen emlak balonuna paralel olarak ilişkinin bozulduğu dikkat çekmektedir. Erdönmez (2005) kendi çalışmasında, konut sektöründeki gelişim sürecini ve paralelinde oluşan aktif balonların ülke örnekleriyle incelemiş, her balonun krize yol açmadığını belirtmiş, ancak konut balonu ile bankacılık krizleri arasında ilişki olduğunu savunmuştur. Bu doğrultuda, emlak fiyatlarındaki artışın balon olup olmadığını değerlendirirken fiyatların konutun gerçek değerini yansıtmaması (özellikle de son dönemlerde) önem kazanmaktadır. Sonuç olarak bütün bunlar, konut fiyatlarına yönelik olarak doğru bilgi içeren veri setinin çok önemli olduğunu göstermektedir.

III. Gayrimenkul Fiyatlarının

Derlenmesi

Gayrimenkul fiyatlarına ilişkin endekslerin oluşturulmasında, endeksleri hangi ekonomik ajanın ne amaçla kullanacağı büyük önem taşımaktadır. Fenwick (2006), gayrimenkul fiyat endekslerinin kullanımlarına ilişkin örnekleri şu şekilde özetlemektedir:

temel olarak, ekonomi için öncü gösterge olma açısından, emlağa olan yatırımların seyri hükümetler ve kamu yönetimi ile ilgili analiz yapanların odağında yer almaktadır. Emlak fiyatlarının GSMH ile olan ilişkisi, özellikle gelişmiş ülkelerde daha da öne çıkmaktadır. Gayrimenkul fiyat ve miktar endeksleri, ekonomik çevirim içinde, tepe ve dip noktalarının daha iyi tahmini için gösterge niteliğinde kullanılmaktadır. Ayrıca gayrimenkul fiyatları, çalışanların yaşam standartlarında önemli bir yer teşkil etmesi ve dolayısıyla ücret belirlemede esas olan kriterlerden biri olması itibarıyla, gerek çalışanların gerekse sendikaların ilgi odağında olmaktadır. Son olarak emlak fiyatları, kira değeri, binaların sermaye oluşumu ve arsa değerlerine ilişkin veri sağlaması itibarıyla ulusal hesapların derlenmesinde kullanılmaktadır. Ancak, tüm bu farklı kullanım alanlarına yönelik tek bir gayrimenkul fiyat endeksi hesaplamak mümkün olamamaktadır.

Konut fiyatlarına ilişkin istatistikler Türkiye dahil pek çok ülkede resmi anlamda toplanmazken, emlak fiyatları endeksine ilişkin talebin artmasına paralel olarak bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmış, ancak ülkeye has yapılan uygulamalar ve elde edilen yerel sonuçların etkisi sınırlı kalmıştır. Almanya örneğinde⁸, özel veri sağlayıcıla-

⁸ Bkz. Hoffmann, J. ve Lorenz, A. (2006), "Real Estate Price Indices for Germany: Past, Present and Future", SSRN Working Paper, s. 9-15.

rının sayısının giderek arttığı belirtilmektedir. Bu örnekte öne çıkan en büyük sorunlardan biri, verilerin merkezileştirilememesi (dolayısıyla standartlaştırılmaması) ya da iyi bir biçimde biraraya getirilememesidir. Ancak son dönemlerde İstatistik Ofisi bünyesinde veri derleme çalışmalarına başlanmış olup, değerlendirme uzmanlarıyla eşgüdümlü çalışılmaktadır. Aynı zamanda, kredi kuruluşları da emlak fiyatlarını toplarken sanal bir pazar olarak nitelendirilen internet ortamında benzer verilere rastlanmaktadır. İngiltere’de ise kullanılan kaynak, kullanılan yöntem ve yayımlama tarihi (gecikme) açısından farklılıklar gösteren yedi farklı konut fiyatları endeksi derlenmekte ve yayımlanmaktadır (Fenwick, 2006). Daha genel bir bakış açısı elde etmek üzere, Bank of International Settlements (BIS) tarafından izlenen veriler incelendiğinde, 2006 yılı Ekim ayı itibarıyla BIS’in kırk ülkeden farklı frekanslarda gayrimenkul fiyatları verisi izlediği görülmektedir. (Arthur, 2006). BIS tarafından izlenen söz konusu fiyatlara ilişkin özet tablo, Arthur’un ilgili çalışmasından derlenerek Ek 1’de sunulmaktadır. İlgili tablodan da görüldüğü üzere, tüm bu endeksler, hesaplama yöntemi, ölçüm kriteri ve kullandığı kaynaklar açısından ortak bir yapıda toparlanamamaktadır. Ülkelerde görülen farklılıklar, karşılaştırılabilirlik açısından dezavantaj sergilerken, ülke endekslerini uyumlaştırılmasını da imkansız kılabilmektedir.

Eiglsperger (2006), AB ülkelerine⁹ iliş-

kin gayrimenkul fiyat endekslerinin, kaynak, veri yayımlama tarihi, veri sıklığı ve kalitesi açısından bir takım farklılıklar içerdiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, endekslerin oluşumunda karşılaşılan en temel sorunlardan biri olan kaynak kullanımı ile ilgili sorunları görmek üzere, fiyatların derlenmesinde kullanılan kaynaklara daha detaylı değinmek gerekmektedir.

İstatistik ofisleri tarafından resmi olarak toplanan istatistikler incelendiğinde (Eiglsperger, 2006), AB bünyesinde Belçika, Fransa, Lüksemburg ve Finlandiya’da istatistik ofisleri ikamet edilen mülkiyet fiyatlarını toplarken, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Letonya, Macaristan, Polonya ve İsveç’te istatistik ofisleri ev fiyatlarını derlemektedir. İspanya, Fransa ve İrlanda da ilgili bakanlıklardan elde edilen veriler, Hollanda’da tapu verileri, Finlandiya’da ise vergi beyanname verileri kullanılmaktadır. Almanya, Yunanistan, İtalya ve Slovakya’da merkez bankaları, hesaplamalarında gayrimenkul pazarlama şirketleri ve diğer danışmanlık şirketlerinden elde ettiği verileri kullanmaktadır. Belçika’da bir danışmanlık kuruluşu tarafından hesaplanan ev fiyatlarına ilişkin endeksi Belçika Merkez Bankası finansal istikrar raporlarında kullanılmaktadır. Öte yandan, Portekiz Merkez Bankası, gayrimenkul pazarlama şirketlerinin verilerine dayalı göstergesini terk ederek özel bankaların değerlemelerini kul-

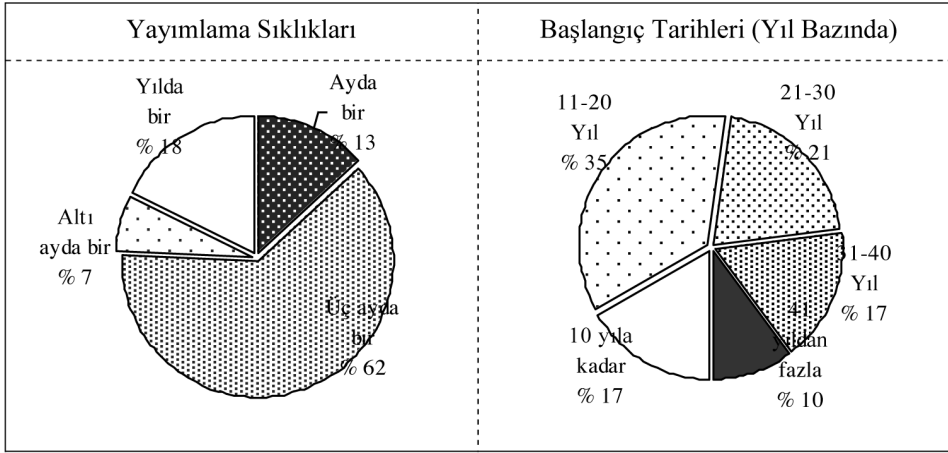
⁹ Kıbrıs Rum Kesimi ve Slovenya hariç.

lanmaya başlamıştır. Avusturya’da merkez bankası ve akademik bir kuruluş işbirliğiyle veri derlenmekte, İrlanda ve İngiltere’de ise konut kredisi sağlayan bankalardan veri elde edilmektedir.

Gayrimenkul fiyatları endeksinin derlenmesinde kullanılan kaynaklardan biri, İngiltere örneğinde olduğu üzere (Fenwick, 2006), “Hanehalkı Varlıkları Anketi” gibi anketler olup bu kapsamda hanehalklarından emlaklarının mevcut değerlerini tahmin etmeleri istenmektedir. Bu tip anketler aynı emlağa ait fiyatları içerdiğinden karşılaştırılabilirlik açısından uygun gözükürken, fiyatların tahmini olması bazı durumlarda gerçek değerden uzaklaşmasına sebep olmaktadır.

Genel olarak, konut fiyatları üç farklı şekilde izlenebilir. Satışa sunulan konutun açılış fiyatını (offer price) derlemek amaçlandığında, ilgili veri emlak büroları ya da gazetelerden elde edilebilir. Ancak, bu fiyatın belli bir pazarlık marjını da içermesi ve satış sonrasında gerçekleşen fiyattan farklı olması uygulamada fiyat dinamiklerini tam olarak görmeyi güçleştirmektedir (Eiglsperger, 2006). Amaç, konut için biçilen değere ilişkin bir endeks oluşturmak ise, gayrimenkulün niteliği, piyasa ve çevre koşullarını analiz ederek değerlendirme yapan gayrimenkul değerlendirme şirketleri kaynak olabilir. Bu şekilde elde edilen konut fiyatlarının gazete ilanları ve emlak bürolarından elde edilen verilere göre daha tarafsız ve yansız olması beklenmekte, ancak bu tip

verilerin belli amaçlar için derlenmesi (genelde bankalardan kredi almak için derlenmesi ve peşin alınacak konut fiyatlarını içermemesi) dolayısıyla değerlendirme sonrası ortaya çıkan fiyat ile satış fiyatı arasında fark olabilmektedir. Bunun yanı sıra satışın değerlendirme yapıldıktan sonra gerçekleşmesi, fiyatların referans dönemlerinin de farklı olmasına yol açmaktadır. Satış sonrası gerçekleşen fiyatlar ise idari kaynaklardan yola çıkarak derlenmekte olup bu kapsamda gerçek işlemlerden elde edilen veriler kullanılmaktadır. Ancak, yalnızca satış gören emlakların fiyatlarının derlenmesi durumunda, kapsam daralmakta ve tüm ev tiplerini (eski ve yeni ayrımını, kredili ve peşin ayrımı gibi ayrıştırmalarını) yansıtmayacak bir analiz yapmayı zorlaştırmaktadır. İdari kaynaklar kullanıldığında, aynı konutun bir kereden fazla satılmaması, satılan konutların farklı tiplerde ve konumlarda olması bazı istatistiksel düzeltmeleri gerektirmekte, ancak uygulamada bu düzeltmeler fiyatları önemli ölçüde etkilemektedir. Ülke örnekleri incelendiğinde, Avusturya örneğinde internet ortamından emlak bürolarından sağlanan (“arzu edilen”) fiyatlar derlenmekte, Malta’da da yine gazetelerden benzer fiyatlar toplanmaktadır. Çek İstatistik Ofisi ise, Adalet Bakanlığı ile eşgüdümlü olarak, emlak vergisi beyannamelerine dayalı bir sistem geliştirmiş; ancak gerçek fiyat ve beyan edilen fiyat arasında oluşan farktan doğan yanlışlıktan kaçmak mümkün olmamıştır. Özet olarak, uygulanacak her

Grafik 3: BIS tarafından İzlenen Konut Fiyatları Endekslerine İlişkin Dağılımlar¹⁰

yöntemin avantajları olduğu kadar dezavantajlarının da bulunduğu görülmekte, tüm kriterler için tatmin edici performans gösteren tek bir endeks oluşturmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Endekslerin çeşitliliğini daha yakınlık incelemek amacıyla, Kıta Avrupa'sından bir örnek olarak Almanya'da, derlenmekte olan ve olacak konut fiyatlarına ilişkin tüm endekslerin detayları Ek 2'de sunulmuştur.

Gayrimenkul fiyatlarının derlenmesinde, kullanılan kaynaklar gibi veri yayımlama sıklığının çeşitliliği de dikkat çekici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre Grafik 3'ten de görüldüğü üzere, genelde ülkelerin fiyat endekslerini üç ayda bir yayımladıkları göze çarpmaktadır. Eignsperger'in (2006) çalışmasında üç ayda birden daha seyrek yayımlanan verilerin ECB'nin kısa dönem analizlerini yapabilmek için ye-

terli olmadığı vurgulanmış, ancak nispeten daha küçük ülkelerde, verilerin daha sık derlenmesinden doğabilecek oynaklığın daha farklı problemlere yol açabileceği belirtilmiştir. BIS tarafından izlenen konut fiyatları endekslerinin (Arthur, 2006) çoğu 10 yıllık veya üstü veriyi kapsarken, verilerin içeriğinin yıllar içinde değişmesi, ilgili endekslerde kırılmalara yol açabilmektedir. Öte yandan, AB'ye yeni üye olan ülkelerde (Macaristan, Letonya, Polonya ve Slovakya) ise endeksler beş yıllıktan daha az veri içermektedir. Ayrıca, İrlanda, Hollanda ve İngiltere endekslerini bir ile iki ay arası bir gecikmeyle yayımlarken, genel olarak di-

¹⁰ Arthur, S. (2006), "Residential Property Prices – A Synopsis of Available Data and Related Methodological Issues", OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes makale sunumu, Paris, s.8-13.

ğer ülkelerde bu süre iki ile sekiz ay arasında olmaktadır. Lüksemburg'da ise gecikme 1,5 seneyi bulmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde endekslerin kapsamı ve hesaplama yöntemleri incelenecektir. Diğer mal ve varlık fiyatlarından farklı olarak emlak fiyatları önemli üç özelliğe sahiptir (Thwaites ve Woods, 2003). Bunlardan ilki, emlakların her birinin özellikleri itibarıyla birbirinden farklı olması, buna bağlı olarak diğer konut fiyatlarının ışığında belirli bir konuta ait fiyatı tahmin etmenin her zaman mümkün olamamasıdır. İkinci olarak, satışı gerçekleşmediği sürece emlağın pazar değerini tam olarak belirlemek kolay olmamaktadır. Son olarak da emlak satışları süreklilik arz etmemektedir (Örneğin İngiltere'de 1990'lı yıllarda bir evin ortalama on dört yılda bir el değiştirdiği tahmin edilmektedir¹¹). Özetlemek gerekirse, konut farklılıkları ve konutların el değiştirme frekansının seyrek olması, konut fiyatları istatistiklerinin derlenmesinde aynı ürünlerin fiyatlarının izlenmesini güçleştirmekte ve hatta imkansız hale getirmektedir. Emlak fiyatlarını şekillendiren bu üç temel özellik ışığında, fiyatlar derlenirken güdülen amaç önem teşkil etmektedir. Genel olarak bakıldığında, fiyat istatistikleri derlenirken temel amaç aynı ya da tamamen benzer nitelikteki ürünlerin fiyatlarını takip etmektir. Aynı ürünün fiyatının toplanamadığı durumda ise, birtakım kalite düzeltmeleri (quality adjustment) kullanmak suretiyle benzer ürünlerin fiyatları kullanılabilir

mektedir (Hoffmann ve Lorenz, 2006).

Konut fiyatlarının izlenmesinde kullanılan temel yöntem her dönem işlem gören konutların ortalama fiyatlarını almaya dayalı olan **birim değer yöntemidir**. Burada her döneme ait ortalama konut fiyatı belirlenmekte, her dönemde gerçekleşen işlemlerin seyri görülebilmekte ve baz döneme göre karşılaştırma yapılabilmektedir. Bu yöntemin dezavantajı, konut özelliklerine ilişkin fiyat değişimlerini gözardı etmesidir. Thwaites ve Woods (2003)'un da belirttiği üzere, örneğin müstakil bir evin fiyatı diğer konut fiyatlarından yüksek olmakta, diğer ev fiyatlarında bir değişim olmasa bile, müstakil evlerin daha fazla işlem görmesi o dönemde ortalama konut fiyatının artışına yol açabilmektedir. Daha genel bir anlatımla, birim değer yöntemi, ancak herhangi yapısal bir değişim olmaması durumunda fiyat değişimini yansıtabilmektedir (Hoffmann ve Lorenz, 2006). Oysa birim değer yöntemiyle elde edilecek bir endeks, konut arz ve talep koşullarındaki değişimler sonrası sürekli olarak şekillenen konut piyasasına ilişkin hareketliliği de kapsayacak bir gösterge niteliği taşımamaktadır.

Basit ortalamaya alternatif olarak, konut fiyatlarının izlenmesinde konutun özelliklerine dayalı yanlılığı azaltmaya yönelik yön-

¹¹ Thwaites ve Woods da İngiltere örneğinde liste fiyatı yerine satış sonrası fiyata yoğunlaşmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Thwaites, G. ve Wood, R. (2003), "The Measurement of House Prices", Bank of England Quarterly Bulletin, Spring 2003, s.38-46.

temler kullanılmaktadır. Söz konusu yöntemlere geçmeden önce istatistiksel yanlılık yaratabilecek unsurlara değinmek yerinde olacaktır. Endekslerin kapsamı konusunda kısıtlardan biri coğrafi kapsam olup, fiyatların belli bölgelerde (örneğin sadece büyük kentlerde) toplanması temsil açısından yanlılık yaratabilmektedir. Ayrıca, tüm ev tipleri için fiyatlara ulaşmak sorunlu olduğundan, bunun sonucunda tüm emlak piyasasına ilişkin genel bir resim elde etmek de her zaman mümkün olmamaktadır. Bunun yanı sıra, verilerin sadece belli kredi kuruluşlarından ya da belli emlak ofislerinden toplanması da yanlılık sebebi olabilmektedir. Kısaca, yansızlık açısından endekslerin hesaplanmasında dikkat edilmesi gereken hususlardan en önemlisi fiyatları derlenen konutların özelliklerinin sabit olmasıdır. Bu bağlamda, konutun büyüklüğü, konumu ve kalitesi hakkındaki kriterler ülke özelliklerine göre net bir şekilde tanımlanmalıdır. Ancak konutun kalitesi değiştiğinde, konutların fiziksel özelliklerinin değişmesinin ya da tamamen aynı özelliklere sahip iki konutu bulmanın güçlüğü, örnekleme açısından zorluklar getirdiği gözardı edilmemelidir. Örnekleme farklı zamanlarda giren konutların özellikleri fiyatlarda belirleyici olduğu takdirde, ortalama olarak hesaplanan göstergeler arzu edilen dinamikleri görmekte yeterli olmayabilmektedir. Buna göre örnekleme giren konutların kompozisyonuna dikkat edilmesi, konut özelliklerine dayalı kategorilerin net olarak saptanması

ve fiyatların bu kriterlere göre derlenmesi gerekmektedir. Ancak, belirlenen kriterlere sahip olan konutların zaman içinde arz ya da talep koşullarına bağlı olarak satılmaması, gözlem sayısının azalmasına yol açabilir. Hoffmann ve Lorenz (2006) derlemeden dolayı oluşabilecek olası yanlılığı azaltmak açısından kullanılan basit yöntemler arasında metre kare başına fiyata odaklanabileceğini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra konut fiyatlarına ilişkin endeksin genel davranışını bozan uç değerleri bertaraf etmek üzere ortalama yerine ortanca kullanılabilmesi belirtilmiştir. ABD kaynaklı National Association of Realtors konut fiyat endeksi ortanca kullanılarak hesaplanmıştır. Ancak bu ve bunun gibi basit yöntemler sektördeki olası yapısal değişimi gözardı etmektedir.

Gerçekleşen satışlara dayalı fiyat endekslerinin hesaplanmasında kullanılan yöntemlerden biri olan **tekrarlanan satış yöntemi** (repeat sales method), iki farklı zamanda satışı gerçekleşmiş konutun görelî logaritmik fiyatı (ikinci satışta gerçekleşen fiyatın ilk satışta gerçekleşen fiyata oranı) bağımlı değişken, dönemleri temsil eden kukla değişkenler ise bağımsız değişken olmak üzere regresyon denklemi tahminine ve denklemden elde edilen katsayıların o döneme ait logaritmik kümülatif fiyatı göstermesine dayanmaktadır (Bailey, Muth, Nourse, 1963). Case ve Shiller (1987) tarafından geliştirilen modelde ise, iki satış arası geçen sürenin uzun olmasının hata varyansını ar-

tırması (değişken varyans) ile oluşan problemi aza indirmek için üç aşamalı bir regresyon yöntemi oluşturulmuştur. İlk aşamada tekrarlanan satış yöntemiyle regresyon denklemi kurulmakta, ikinci aşamada ise ilk denklemden elde edilen artık değerlerin kareleri (zaman değişkeni ve sabit değer kullanılarak) modellenmekte, üçüncü aşamada ise “Genelleştirilmiş En Küçük Kareler” regresyon yöntemi ile ikinci denklemden elde edilen tahmin değerlerini ağırlıklandırmak suretiyle ağırlıklı regresyon analizi yapılmaktadır¹². Tekrarlanmış satışlar endeksi örnekleri olarak, Hollanda’da tapu işlemlerine dayalı hesaplanan Jansen ve diğerlerinin (2006) çalışması ile Norveç uygulaması (Eitrheim ve Erlandsen, 2004) sayılabilir. Ancak aynı konutun satışları arasında beş ile on yıl arasında bir süre geçmesi bu yöntemin kullanımını kısıtlamaktadır (Saarnio, 2006). Bu durumda iki işlem arasında geçen süre zarfında satışı gerçekleşen konutun özellikleri farklılaşmakta, örneğin konut yaşlandığından ya da tamirat gördüğünde değeri değişmekte ve buna bağlı bir yanlılık oluşmaktadır. Bu yöntemle veri kısıtından dolayı özellikle de kısa dönemde satılık konutların fiyatlarını izlemek mümkün olmamakta, bundan dolayı da tekrarlanan satış yönteminin satılık konutların fiyatlarını görmekten ziyade kiralık konutların fiyatlarını izlemede kullanılması daha uygun olmaktadır. Aynı evin birden fazla satılması sonrası elde edilen fiyatların toplanması suretiyle örnekleme kompozisyo-

nundan ileri gelen değişkenliğin yarattığı yanlılığı yok etmek amaçlanmasına rağmen, zaman içinde konutun eskimesi, konutun bulunduğu konumun çekiciliğini kaybetmesi (ya da tam tersi) gibi etkenleri kontrol etmek zor olmakta, ayrıca yine aynı konutlardan birden fazla satılmaması durumunda da endekslerde temsil sorunu yaşanabilmektedir. Ayrıca diğerlerine göre daha fazla satış gören konutların kalitesinin nispeten daha düşük olma olasılığı seçicilik kaynaklı yanlılık (selectivity bias) yapma olasılığını da artırmaktadır.

İstatistiksel yanlılığı en aza indirmek amaçlandığında, fiyat endeksinin hesaplanmasında tabakalamaya gitmek uygun olabilir. Buna göre, satılık konutların fiyatlarını izlemek üzere, verileri kategorilerde sınıflandırdıktan sonra her tabaka için ortalama/ortanca fiyat endeksleri hesaplanmakta, daha sonra ise bu endekslerin ağırlıklı ya da ağırlıksız ortalaması alınmaktadır. Ancak, bazı durumlarda konut fiyatının atama (imputation) yöntemleriyle belirlenmesi dolayısıyla, konut özellikleri kullanılarak birtakım regresyon yöntemlerine dayalı hesaplamalar yapmak gerekmektedir.

Hedonik regresyon yöntemi, konutun

¹² Konuyla ilgili bir başka kaynak için bkz. Calhoun, C.A. (1996), “OFHEO House Price Indexes: HPI Technical Description.” Mimeo, Office of Federal Housing Enterprise Oversight, s-8.; Cho, M. (1996), “House Price Dynamics: A Survey of Theoretical and Empirical Issues”, *Journal of Housing Research*, 7(2), s.145-172.

kalitesiyle ilgili değişimleri kontrol altına almaktadır. Birim değer yöntemi gibi incelenen dönemde tüm satış işlemlerini kapsamı, tekrarlanan satış yöntemi gibi dönemler itibarıyla karşılaştırılabilirlik sağlaması açısından hedonik regresyon yöntemi sözü geçen iki yöntemin avantajlı yönlerine sahiptir (Hoffmann ve Lorenz, 2006). Ancak yöntemin uygulanması, atama yapılacak konut tipleriyle aynı özelliklere sahip olan konutlara ilişkin detaylı bilgi setinin (konutun fiyatı ile birlikte konuta ait temel özelliklerin) bulunması koşuluna bağlı olmaktadır. Önceden belirlenmiş birtakım özelliklere sahip konutların bir gözde toplanması ile temel tabakalar elde edilmekte, konut fiyatlarının birim olarak fiyatlarının izlenmesinden ziyade belli özelliklere sahip konutların regresyon tekniklerinin kullanılarak elde edilmesiyle ortalama fiyatlar bulunabilmektedir. Böylelikle hedonik regresyon yönteminde konutun fiyatının özelliklerine bağlı olarak değişimini görmek mümkün olmaktadır. Resmi anlamda bilinen ilk uygulama ABD’de U.S. Bureau of Census tarafından olup söz konusu endeks 1968’den itibaren hesaplanmaktadır¹³. Fransa (Gourieroux ve Laferrere, 2006), Almanya (Linz ve Behrmann, 2004), Finlandiya (Saarnio, 2006) ve İrlanda’da (Conniffe ve Duffy, 1999) farklı amaçlara yönelik hesaplanan endekslerde adı geçen yöntem uygulanmakta olup Fransa’da yasa gereği tüm konut satışlarının noter önünde yapılıyor olması, işlem fiyatlarının ve konut özellikle-

rinin kayıt altına tutulmasına olanak sağlamaktadır.

Genel bakışın ardından, sonraki bölümde, pek çok bakımdan avantaj sağlayan hedonik regresyon yönteminin teorik alt yapısını daha yakından incelemek yararlı olacaktır. Hedonik modelleme ilk olarak Amerikan otomobil endüstrisinde 1939’da uygulanmıştır; Court (1939) tarafından yapılan çalışmada otomobil fiyatı otomobil özelliklerinin bir fonksiyonu olarak ifade edilmiştir. Başlıca hedonik model uygulamaları arasında otomobiller üzerine Griliches (1961) ile bilgisayar üzerine Chow’un (1967) çalışmaları sayılabilir. Bu çerçevede konut fiyatlarına ilişkin hedonik model, basit olarak konut fiyatının konut özelliklerinin fonksiyonu olarak ifade edilmesidir. Buna göre kullanılacak regresyon modeli:

$$P_{ij} = \beta_0 + \beta_1 X_{ij1} + \beta_2 X_{ij2} + \dots + \beta_k X_{ijk} + e_{ij} \quad (1)$$

şekilde olup, P_{ij} , i kategorisinde j gözlem değerini gösterirken, X_{ijl} ($l=1,2,\dots,k$) k adet açıklayıcı değişkenleri ifade etmektedir. Yukarıdaki fonksiyonun her değişkene göre alınacak kısmi türevleri (dolayısıyla regresyondan elde edilecek katsayılar), o özelliğin marjinal örtülü fiyatını göstermekte, tüm örtülü fiyatların toplamlarından konut

¹³ Ayrıntılar için bkz. Moulton, B. (2001), “The Expanding Role of Hedonic Methods in the Official Statistics of the United States”, U.S. Bureau of Economic Analysis, s.1-16.

fiyatına ulaşmak mümkün olmaktadır¹⁴.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, modelde kullanılacak nicel ve nitel değişkenler, coğrafi¹⁵ veya konumsal (örneğin merkeze olan uzaklık, manzaralı olup olmama durumu gibi), yapısal (kullanılabilir alan, oda sayısı, banyo sayısı, yaş gibi faktörler) ve daha çok sosyo-ekonomik durumla ilişkili olan çevresel nitelikler (komşuların ekonomik durumu, bölgedeki suçluluk oranı¹⁶, okul, hastane vb. olan yakınlık vs.) şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir (Wen, Jia, Guo, 2005). Konut nitelikleri ve fiyatlara olan olası etkisi Tablo 1’de özetlenmiştir. Ancak ülke özelliklerine de bağlı olarak bazı değişkenlerin etkilerinin yönlerinin beklenilenin tersi şeklinde de bulun-

bileceği ampirik çalışmalarda vurgulanmıştır. Ayrıca değişkenlerin etkileşimleri (örneğin konutun bulunduğu kat ile asansör olup olmaması çarpımı) gibi değişkenlerin de etkili olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Değişkenlerin yanı sıra, regresyonda kullanılacak işlevsel biçim (functional form) büyük önem taşımakta olup¹⁷, işlevsel biçimin yanlış seçimi regresyondan elde edilen örtülü fiyatların da doğruyu yansıtmamasına yol açacaktır. Konuyla ilgili literatürde, dört ana işlevsel biçime rastlanırken, bunlar lineer, yarı-logaritmik, log-log ya da Box-Cox değişimi kullanılarak oluşturulacak biçim olarak sıralanmaktadır. Daha detaylı olarak değinmek gerekirse:

$$- \text{ Doğrusal (lineer) model: } P = \beta_0 + \sum_{i=1}^k \beta_i X_i + \varepsilon, \quad (2)$$

$$- \text{ Yarı-logaritmik model: } \log(P) = \beta_0 + \sum_{i=1}^k \beta_i X_i + \varepsilon, \quad (3)$$

$$- \text{ Log-log model: } \log(P) = \beta_0 + \sum_{i=1}^k \beta_i \log X_i + \varepsilon, \quad (4)$$

$$- \text{ Box-Cox modeli}^{18}: P^{(\lambda)} = \beta_0 + \sum_{i=1}^k \beta_i X_i + \varepsilon, P^{(\lambda)} = \begin{cases} \frac{P^\lambda - 1}{\lambda}, & \lambda \neq 0 \\ \log P, & \lambda = 0 \end{cases} \quad (5)$$

¹⁴ Konut fiyatları için yapılan hedonik modelleme uygulamaları için bkz. Yoo, S-H. (2001), "A Robust estimation of Hedonic Price Models: Least Absolute Deviations Estimation", *Applied Economics Letters*, 8 (1), s.55-58.; Thibodeau, T.G. (1995), "House Price Indices from the 1984-1992 MSA American Housing Surveys", *Journal of Housing Research*, 6(3), s.439-481.; Conniffe, D. ve Duffy, D. (1999), "Irish House Price Indices – Methodological Issues", *The Economic and Social Review*, 30(4), s.403-423.

¹⁵ Ayrıntılar için bkz. Cook, S. ve Thomas, C. (2003), "An Alternative Approach to Examining the Ripple Effect in UK House Prices", *Applied Economics Letters*, 10 (13), s.849-851.

¹⁶ Ayrıntılar için bkz. Lynch, A. ve Rasmussen, D. (2001), "Measuring the Impact of Crime on House Prices", *Applied Economics*, 33 (15), s.1981-1989.

¹⁷ Hedonik fiyat endeksleri üzerine teorik bilgi için bkz. Brachinger, H.W. (2002), "Statistical Theory of Hedonic Price Indices", *DQE Working Papers Vol.1. Department of Quantitative Economics University of Freiburg/Fribourg Switzerland.*, s.2-17; Cropper ve diğerleri (1988), "On The Choice Of Functional Form For Hedonic Price Functions", *Review of Economics & Statistics*, 70(4), s.668-675.

¹⁸ Bu model, $\lambda = 0$ ise yarı-logaritmik ya da log-lineer hale dönüşürken, $\lambda = 1$ durumunda lineer hale gelmektedir.

Tablo 1: Konut Fiyatlarını Etkileyen Başlıca Konut Nitelikleri

Özellik	Niteliği	Beklenen işaret
Oda sayısı	Sayıma dayalı	+
Yatak odası sayısı	Sayıma dayalı	+
Tuvalet/banyo sayısı	Sayıma dayalı	+
Balkon sayısı/alanı	Sayıma dayalı/sürekli	+
Net/Brüt alan	Sürekli	+
Aidat miktarı	Sürekli	+/-
Arsa alanı	Sürekli	+
Müstakil tapu durumu	Kategorik	+
Kira geliri	Sürekli	+
Apartman/müstakil ev olma durumu	Kategorik	+
Mahalle/semte ya da mevkii	Kategorik	+/-
Yakıt sistemi (doğalgaz)	Kategorik	+
Isınma durumu	Kategorik	+
Güneş alma durumu	Kategorik	+
Bahçe olup olmaması	Kategorik	+
Yeşil alan durumu	Kategorik	+
Manzarası olup olmaması	Kategorik	+
Garaj olup olmaması	Kategorik	+
Bodrum olup olmaması	Kategorik	+
Kiler olup olmaması	Kategorik	+
Tavan arası olup olmaması	Kategorik	+
Şömine olup olmaması	Kategorik	+
Asansör olup olmaması	Kategorik	+
Açık otopark	Sürekli/kategorik	+
Kapalı otopark	Kategorik	+
Klima olup olmaması	Kategorik	+
Su deposu/hidrofor durumu	Kategorik	+
Proje kalitesi	Kategorik	+
Kullanılan malzeme ve inşaat kalitesi	Kategorik	+
Zemin durumu	Kategorik	+
Dekorasyon durumu	Kategorik	+
Demirbaş kalitesi	Kategorik	+
Güvenlik sistemi	Kategorik	+
Toplu taşıma yakınlık	Sürekli/kategorik	+
Yüzme havuzu olup olmaması	Kategorik	+
Spor salonu olup olmaması	Kategorik	+
Tenis kortu olup olmaması	Kategorik	+
Binanın yaşı	Sürekli	-
Bina yönetimi	Kategorik	+
Komşuların gelir düzeyi	Sürekli/kategorik	+
Okula yakınlık	Sürekli/kategorik	+
Hastaneye yakınlık	Sürekli/kategorik	+
Suçluluk oranı	Sürekli/kategorik	-
Trafik sesi	Kategorik	-
Alışveriş merkezine yakınlık	Kategorik	+
Oyun alanı olup olmaması	Kategorik	+
Doğa alanlarına yakınlık	Sürekli/kategorik	+
Merkeze yakınlık	Sürekli/kategorik	+/-

şeklinde ifade edilmektedir. Modeller arasında en çok kullanılan yarı-logaritmik model ile log-log model olurken, değişkenler arasındaki ilişkiyi görmek üzere uyum iyiliği ölçekleri kullanılabilir. Bunların başlıcaları arasında düzeltilmiş R^2 , kök ortalama kare hatası (root MSE), AIC ve SC gibi kriterler sayılabilir.

Li, Prud'homme, Yu (2006) hedonik regresyonun üç temel yöntemine değinmişlerdir. Bunlardan ilki **zaman kukla değişken** (time dummy variable) yöntemi, ikincisi **özellikler fiyat endeksi** (characteristics price index) yöntemi, üçüncüsü ise **hedonik fiyat atama** (hedonic price imputation) yöntemidir. Zaman kukla değişken yöntemleri arasında yer alan **birleştirilmiş zaman kukla değişken** (pooled time dummy variable) yönteminde bütün dönemler için tüm gözlemler tek bir regresyon denkleminde kapsamaktadır. Yarı-logaritmik bir yapı söz konusu olduğunda kullanılacak model,

$$\log(P) = \beta_0 + \sum_{l=1}^k \beta_l X_l + \sum_{j=1}^t \gamma_j D_j + \varepsilon \quad (6)$$

şeklinindedir. Bu yöntemde, açıklayıcı değişkenlerin katsayılarının zaman içinde sabit olduğu varsayılmaktadır. Modele D_j zaman kukla değişkenini ifade ederken, j zamanında işlem gerçekleştiğinde 1 değerini almaktadır. Buna göre λ_j , konutun belirli bir dönemde baz döneme göre fiyatının logaritmik değeri olmaktadır. Yine zaman kukla

değişken yöntemlerinden bir başkası olan ardışık dönemler zaman kukla değişken (adjacent period time dummy variable) yönteminde ise ardışık iki döneme ait gözlemler birleştirilmektedir. Ardışık dönemler için kullanılacak model,

$$\log(P) = \beta_0 + \sum_{l=1}^k \beta_l X_l + \gamma D + \varepsilon \quad (7)$$

şeklinde ifade edilmekte, modelden çıkan fiyat tüm dönemlere değil ardışık iki döneme ait olmaktadır. Birleştirilmiş zaman kukla değişken modelinden farklı olarak, bu modelde değişkenlerin katsayılarının sabit olması şeklinde bir varsayım yapılmamaktadır.

Aynı çalışmada yer alan bir başka hedonik regresyon yöntemi olan **özellikler fiyat endeksi yönteminde** ise açıklayıcı değişkenlerin regresyonundan elde edilen katsayılar önem taşımaktadır (Triplett, 2004). Her dönem için regresyon modeli aşağıdaki gibi kurulmaktadır.

$$P_t = \beta_{t,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t} X_{l,t} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Görüldüğü üzere, modelde sabit katsayının da zamanla değişmesi mümkün kılınmış olup, yazara göre bu katsayı aslında regresyonda yer almayan özellikler olarak yorumlanabilir. Modelden elde edilen katsayılar, resmi istatistiklerde sıklıkla uygulanan Laspeyres, Paasche ya da Fischer fiyat

endeksleri formüllerinde kullanılmakta, bu sayede geleneksel olan fiyat endeksi formülleri regresyon yöntemleri ile harmanlanmaktadır. Laspeyres fiyat endeksi:

$$P_{LASPEYRES} = \frac{\beta_{t,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t} X_{l,t-1}}{\beta_{t-1,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t-1} X_{l,t-1}} \quad (9)$$

şeklinde, Paasche fiyat endeksi ise:

$$P_{PAASCHE} = \frac{\beta_{t,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t} X_{l,t}}{\beta_{t-1,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t-1} X_{l,t}} \quad (10)$$

şeklinde, son olarak da Fischer fiyat endeksi: (11) şeklinde ifade edilmektedir.

Hedonik modellerden sonucusu **hedonik fiyat atama** olarak adlandırılmıştır. Yöntemde, belirli konut fiyatları takip edilmekte, ancak satış olmaması durumunda fiyat yukarıda bahsi geçen regresyon yöntemine dayalı olarak imputasyon ya da atama yaparak tahmin edilmektedir. Ancak Diewert (2003) aynı veri seti kullanıldığı takdirde, hedonik fiyat atama yöntemiyle elde edilen sonuçların teorik açıdan sadece hedonik modellerle elde edilecek fiyatlarla aynı olacağını belirtmiştir.

Son olarak, konut fiyatlarına ilişkin literatürde, hedonik yöntem ve tekrarlanan satış yönteminin birleşimi ile oluşan karma (hybrid) yöntem yer almaktadır (Case ve Quigley, 1991; Quigley, 1995). Clapp ve Giaccotto (1998), karma regresyon modelinin katsayıları ile tekrarlanan satış modelinin katsayıları arasında matematiksel ilişkiyi türetirken, hedonik özelliğin ortalama değeri için hesaplanan karma endeks değerinin tekrarlanan satış yönteminden elde edilen endekse eşit olduğunu göstermişlerdir.

Kısaca özetlemek gerekirse, konut fiyatları endekslerinin dayandığı yöntemlerin çeşitliliği, konut fiyatlarına ilişkin verinin çeşitliliğinin yanı sıra kalitesine bağlıdır. Fiyat serisinin zaman serisi olarak aldığı değer, standart birim değer yöntemiyle elde edilebilir. Ancak endeksin zamanla konutun kalitesindeki değişimleri kapsamaması amaçlanıyor ise konutun özelliklerinin de veri setinde yer alması gerekmektedir.

IV. Türkiye’de Gayrimenkul Fiyatları

Gayrimenkul fiyat verilerine ilişkin çalışmaları inceledikten sonra bu bölümde Türkiye’deki mevcut durumda derlenen konut fiyatlarına değinmek yerinde olacaktır.

$$P_{FISCHER} = (P_{LASPEYRES} \cdot P_{PAASCHE})^{1/2} = \left(\frac{\beta_{t,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t} X_{l,t-1}}{\beta_{t-1,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t-1} X_{l,t-1}} \cdot \frac{\beta_{t,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t} X_{l,t}}{\beta_{t-1,0} + \sum_{l=1}^k \beta_{l,t-1} X_{l,t}} \right)^{1/2} \quad (11)$$

Türkiye’de emlak fiyatlarına ilişkin oldukça sınırlı sayıda gösterge bulunmaktadır. Resmi olarak yayınlanan tek endeks olan Tüketici Fiyatları Endeksi’nin (TÜFE) alt kalemlerinden “Konut ve Kira” endeksi 2003 temel yıllı TÜFE’de yüzde 16,91 gibi oldukça önemli bir paya sahiptir¹⁹. Söz konusu endeks kira harcamaları, konut tamir ve bakım harcamaları ve konut ile ilgili diğer harcamalardan oluşmakta olup kira bedellerinin izlenmesinde kullanılmaktadır. Grafik 4, kira fiyatlarının 1995 yılından bu yana gelişimini gösterirken 2004 yılı sonrası fiyat değişimlerini de bütüğe altına sokmaktadır. Enflasyondaki düşüşe paralel olarak azalış göstermesine rağmen, kira fiyatlarının yıllık artış oranının TÜFE enflasyonunun üstünde seyrettiği dikkat çekmektedir.

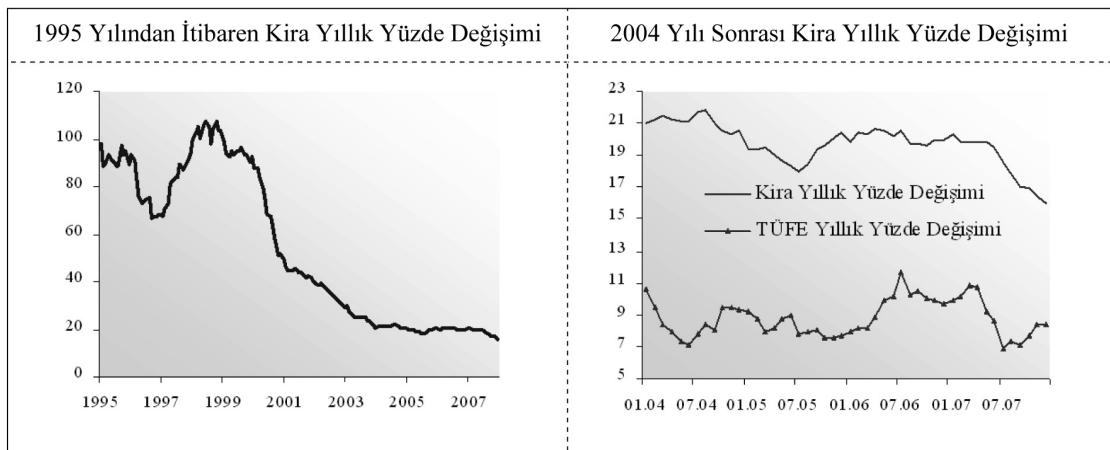
Söz konusu gösterge dışında, konut fiyatlarına ilişkin olup resmi olarak yayınlan-

makta olan bir endeks bulunmamaktadır. Ancak, küreselleşme, likidite bolluğu ve en önemlisi de yapısal değişimlerden etkilenen gayrimenkul piyasasına paralel olarak konut fiyatlarına verilen önemin artması konut fiyatlarına ilişkin göstergelerin oluşturularak izlenmesi gerekliliğini beraberinde getirmektedir. İlk inşiyatiflerden biri olarak, 2006 yılının ikinci yarısından itibaren derlenmeye başlanan ve Bileşim International²⁰ tarafından hazırlanan Referans Emlak Endeksi (REE) örnek verilebilir. Türkiye’de satılık ve kiralık konut değerlerinin takip edilmesinde öncü niteliği olan bu çalışmada

¹⁹ T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (2005), *Toptan Eşya ve Tüketici Fiyatları İndeksi; Sorularla İstatistikler Dizisi.*, *Toptan Eşya ve Tüketici Fiyatları İndeksi; Sorularla İstatistikler Dizisi*, s.23.

²⁰ Belirtilen endeksin verileri www.bilesim-int.com.tr sitesinden alınmıştır.

Grafik 4: TÜFE Alt Kalemlerinden Kiranın Yıllık Yüzde Değişimi (%)

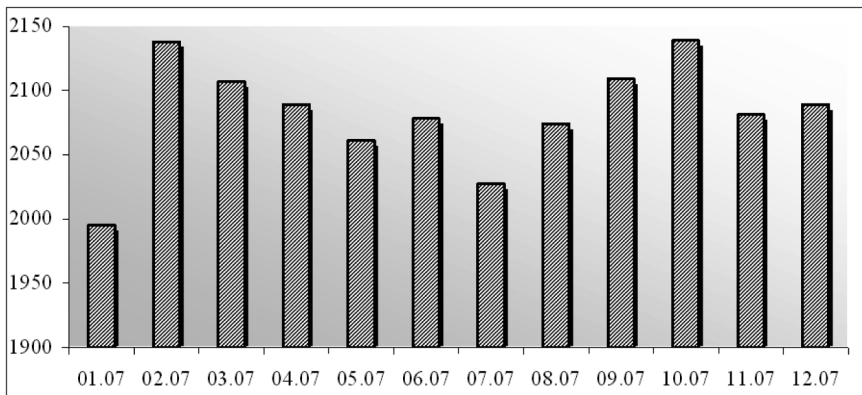
ilk olarak İstanbul'daki farklı semtlere ait konut fiyatları derlenmiş, sonrasında ise Ankara, Antalya, Bursa ve İzmir illerindeki konut fiyatları da kapsam altına alınmıştır.

Grafik 5'ten de görüldüğü üzere, İstanbul'da satılık konut fiyatlarında 2007 yılı Şubat ayından Mayıs ayına kadar düşüş eğilimi göze çarparken, yaz aylarından itibaren Ekim ayına dek fiyatların yukarı yönlü bir seyir sergilediği, yılın son aylarda ise ortalama fiyatlarda bir miktar düşüş olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu gösterge için çalışmanın yapıldığı konutların kompozisyonu büyük önem taşımaktadır. Grafik 6, aynı verinin mahallelere göre gelişimini göstermektedir. Buna göre, fiyatları genel ortalamanın üstünde kalan konutların, fiyatları ortalamanın altında kalan konutlarınkine nazaran farklı bir yapı göster-

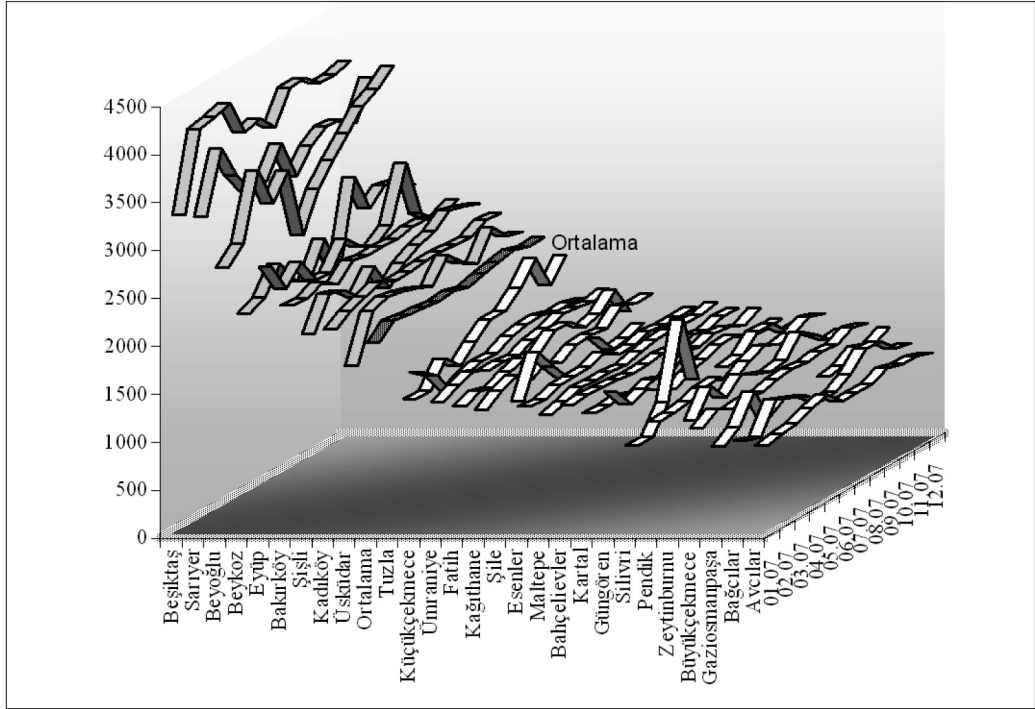
dikleri dikkat çekmektedir. İkamet oranı görece olarak daha yüksek olan ve bir kısmı arsa değerlerindeki artışlardan da etkilenen Beşiktaş, Sarıyer, Beyoğlu, Eyüp, Beykoz, Bakırköy, Şişli, Kadıköy ve Üsküdar'daki konutlardan oluşan ilk grupta fiyatlarda daha fazla değişkenlik görülmekte ve fiyat düşüşlerinin ve çıkışlarının daha keskin oldukları gözlenmektedir. Buna karşın, Şile ve Silivri gibi genelde sayfiye olarak kabul edilebilecek yerler haricinde, ortalama fiyatın altında yer alan grupta²¹ ise fiyatların nispeten daha homojen oldukları ve daha az değişim gösterdikleri göze çarpmaktadır. Dolayısıyla emlak fiyatlarındaki hareketli-

²¹ Fatih, Küçükçekmece, Ümraniye, Kağıthane, Tuzla, Esenler, Maltepe, Bahçelievler, Zeytinburnu, Pendik, Kartal, Güngören, Büyükçekmece, Avcılar, Bağcılar ve Gaziosmanpaşa.

Grafik 5: REE'ye Göre İstanbul İli Satılık Konut Fiyatları (Ortalama m², YTL)

Grafik 6: REE İstanbul İli Mahallelere Göre Satılık Konut Fiyatları (Ortalama m², YTL)

liği değerlendirirken konum başta olmak üzere konutların özelliklerinin oldukça önemli olduğu gözardı edilmemelidir.

Çalışmanın bu bölümünde, gayrimenkul piyasasında işlem gören konutların özelliklerinin fiyatları nasıl etkilediğini daha yakından incelemek üzere ampirik bir çalışma yapılmıştır. Ankara ili, Çankaya ilçesi pilot bölge seçilmiş, önemli oranda gayrimenkul pazarlama ve satış hizmeti veren kurumlardan biri olan “RE/MAX Türkiye”nin internet sitesinden²² toplam 39 mahalleden²³ 2007 yılı Mayıs ayı sonu – Haziran ayı ba-

şı itibarıyla olmak üzere 392 adet satılık konut (apartman dairesi ve site dairesi) için istenen fiyatlar, oda sayısı, banyo/tuvalet sayısı, salon sayısı, konutun bulunduğu kat, konutun bulunduğu binada toplam kat sayı-

²² Veriler www.remax.com.tr sitesinden derlenmiştir.

²³ Anıttepe, Aşağı Ayrancı, Ayrancı, Bahçelievler, Balgat, Beşevler, Bilkent, Birlik Mah., Büyükesat, Cebeci, Cevizlidere, Çankaya, Çiğdem, Çukurambar, Dikmen, Emek, Esat, GOP, Hilal, İncesu, Karakusunlar, Kavaklıdere, Keklikpınarı, Kırkkonaklar, Kızılay, Kolej, Küçükçekmece, M.Kemal Mah., Maltepe, Oran Sitesi, Öveçler, Sancak, Seyranbağları, Sokullu, Söğütözü, Turan Güneş, Yeni Oran, Yıldız ve Yukarı Ayrancı.

sı, konutun büyüklüğü, konutun inşaat yılı gibi özelliklerle beraber derlenmiştir. Uygulama, eldeki verinin kapsamına bağlı olarak, konumsal ve çevresel özellikleri içermemekte, sadece yapısal değişkenlere dayanmaktadır. Ayrıca, konut fiyatları ev sahipleri tarafından istenen fiyatlar olup, önceki bölümlerde de belirtildiği üzere söz konusu fiyatların satış fiyatlarından farklı olmasının yukarı yönlü bir yanlılık yaratması muhtemeldir. Ancak konut özellikleriyle fiyatın ilişkisini görmek açısından böyle bir çalışmanın yararlı olacağı düşünülmüştür.

Yapılan ön incelemeler sonucu, 39 mahalle üç ana bölgede sınıflandırılmıştır. Buna göre “Bölge 1” olarak adlandırılan grup sekiz mahalleden²⁴ oluşurken, bu bölgede gerek yoğun talep görmesi gerekse genelde üst gelir grubuna yönelik lüks konutları içermesi dolayısıyla fiyatların diğer bölgelere göre yüksek olduğu gözlenmektedir. Büyük çoğunluğu “genç” konutlardan oluşan “Bölge 2”de ise, konut fiyatları Bölge 1’dekilere göre nispeten düşük olsa da, Bölge 1’e olan yakınlığı, kentin hızlı yapılaşması ile arzın da bu yöne kayması, şehrin gelişme ve yayılma yönleri doğrultusunda (ileride çekim alanının artma olasılığı da göz önüne alındığında) değer kazanması muhtemel on bir mahalleyi²⁵ kapsamaktadır. Diğer iki gruba nazaran “yaşlı” konutlara sahip, merkezdeki “eski” kentin on do-

kuz mahallesi²⁶ “Bölge 3”te sınıflandırılmıştır. Yapılan sınıflamaya göre incelendiğinde, Bölge 1 ve Bölge 3’teki konutların sırasıyla ortalama 11 ve 16 yıllık oldukları görülürken, Bölge 2’deki konutların ortalama yaşının ise sadece 4 olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca, seçilen örneklem genelinde konutların ortanca büyüklüğünün (brüt) 158 metre kare civarında olduğu, Bölge 1’den seçilen konutların ortanca büyüklüğünün (brüt) 170 metre kare’ye kadar çıktığı gözlenmiştir²⁷. Tablo 2’den de görüldüğü üzere, özellikle Bölge 1’de 0-5 yıllık genç konutların gerek kendi bölgesinde gerekse genele nazaran oldukça pahalı oldukları görülmektedir.

Söz konusu veri seti kullanılarak konut fiyatlarının konut özellikleriyle olan ilişkisini incelemek üzere hedonik regresyon modeli uygulaması yapılmıştır. Regresyon modeli örneğinde kullanılan açıklayıcı değişkenler; bölge, oda sayısı, tuvalet sayısı,

²⁴ *Bilkent, Birlik Mahallesi, Çankaya, GOP, Hilal, Sancak, Oran Sitesi, Turan Güneş, Yıldız.*

²⁵ *Cevizlidere, Çiğdem, Çukurambar, Dikmen, Karakusunlar, Keklikpınarı, Kırkkonaklar, Mustafa Kemal Mahallesi, Öveçler, Sokullu, Yeni Oran.*

²⁶ *Anıttepe, Aşağı Ayrancı, Ayrancı, Bahçelievler, Balgat, Beşevler, Büyükesat, Cebeci, Emek, Esat, İncesu, Kavaklıdere, Kızılay, Kolej, Küçükkesat, Maltepe, Seyranbağları, Sokullu, Söğütözü, Yukarı Ayrancı.*

²⁷ *Bölge 2 ve Bölge 3 için ortanca büyüklük sırasıyla 165 ve 130 olarak hesaplanmaktadır.*

Tablo 2: Çankaya’da Yaş ve Bölgeler İtibarıyla Konut Fiyatları (Bin YTL)

Mahalle		Yaş			Toplam
		+10 yıl	6-10 yıl	0-5 yıl	
1.Bölge	Ortanca fiyat	248	232.5	350	265
	Ortanca metre kare fiyat	1.5	1.4	1.9	1.5
	Sayı	53	44	35	132
2.Bölge	Ortanca fiyat	145	165	255	230
	Ortanca metre kare fiyat	1.1	1.1	1.3	1.3
	Sayı	13	29	121	163
3.Bölge	Ortanca fiyat	155	150	189.6	165
	Ortanca metre kare fiyat	1.3	1.6	1.1	1.3
	Sayı	54	18	25	97
Toplam	Ortanca fiyat	190	195	275	220
	Ortanca metre kare fiyat	1.4	1.4	1.4	1.4
	Sayı	120	91	181	392

salon sayısı²⁸, konutun bulunduğu kat, toplam kat sayısı, konutun brüt alanı, konutun yaşı, konutun yaşının karesi²⁹ şeklinde sıralanmaktadır.

Konut fiyatı ile konutun özellikleri arasındaki fonksiyonel yapıyı araştırmak amacıyla, lineer, yarı-logaritmik ve log-log olmak üzere üç ana model denemesi yapılmıştır³⁰; her durumda önce tüm değişkenle-

rin denklemde içerildiği “tüm model” sınanmış, geriye doğru çıkarma yöntemiyle anlamsız değişkenleri denklemden çıkarmak suretiyle elde edilen “kısıtlı model”e ilişkin seçim kriterleri hesaplanmıştır (Tablo 3). Modelin yapısının doğru kurulup kurulmadığının sınanmasında Düzeltilmiş R², Kök(MSE), Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kriterleri kulla-

²⁸ Veri setinde “salon sayısı” değişkeni de bulunmakta ve bazı büyük/dubleks konutların “standart” bir adet salonun aksine, iki adet salona sahip oldukları görülmüştür. Toplamda, bir salondan fazla konuta sahip olanların oranı düşük olmasına rağmen söz konusu değişken (istatistiksel olarak anlamlı olduğundan) regresyon denkleminde yer almıştır; ancak değişkene ait sonucun yorumlanmasında ihtiyatlı olunması gerekirken bölgelere göre yapılacak regresyon modellerinde bu nokta dikkate alınmıştır. Örneğin Bölge 3 için standart 1 adet salondan daha fazla salona sahip olan konutlara rastlanmadığından seçili bölgeye ilişkin modele ilgili değişken dahil edilmemiştir.

²⁹ Genellikle, konutun yaşı fiyatıyla negatif ilişkiindedir. Ancak yaşlı olan konutların konumlarının daha uygun olabileceği ve genç olan konuta nazaran bazı avantajlar sunma olasılığı da göz ardı edilmemelidir. Bkz. Li, W., Prud’homme, M. ve Yu, K. (2006), “Studies in Hedonic Resale Housing Price Indexes”, OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes makale sunumu, Paris, s.8. Bu doğrultuda olası bir ikinci dereceden ilişkiyi sınamak üzere konutun yaşının karesi bağımsız değişken olarak denemiş, ancak katsayısı anlamsız olduğundan modele dahil edilmemiştir.

³⁰ Standart hatalar için her durumda güçlü (robust) tahmin ediciler (Huber-White sandwich tahmin edicileri) kullanılmıştır.

Tablo 3: Model Seçim Kriterleri

		Lineer	Yarı-logaritmik	Log-log	Geliştirilmiş log-log
Tüm model	R ²	0.599	0.615	0.685	0.708
	Düzeltilmiş R ²	0.589	0.605	0.676	0.698
	Kök MSE	79.799	0.296	0.268	0.259
	AIC	4545.231	169.219	90.421	66.765
	SIC	4588.887	212.875	134.02	122.255
Kısıtlı model	R ²	0.598	0.611	0.68	0.705
	Düzeltilmiş R ²	0.59	0.604	0.675	0.697
	Kök MSE	79.657	0.297	0.268	0.259
	AIC	4540.913	166.831	87.664	64.232
	SIC	4572.663	198.58	115.409	107.831

nılmıştır. Her durumda, log-log modelin diğer modellere göre üstün olduğu görülürken, seçilen örnekte konut fiyatlarının fonksiyonel yapısı log-log olarak kabul edilmiştir³¹.

Sonrasında, bulunan modeli geliştirmek üzere, değişkenlerin niteliği de düşünülerek, nicel sayılabilir (count) değişkenlerin bazıları olan tuvalet sayısı, oda sayısı, konutlarda rastlanan standart özellikler de düşünülerek kategorik hale getirilmiştir. Benzer biçimde toplam kat sayısı değişkeninin üst sınırı da (veri tabanında bazı durumlarda net olmadığından) güncellenmiştir.

Bu değişimler sonucunda elde edilen ve geliştirilmiş log-log olarak adlandırılan modelin R²'sinin yüzde 70'e kadar yükseldiği, AIC ve SIC değerlerinin ise diğer modellere nazaran oldukça düşük çıktığı göze çarpmaktadır.

Ankara Çankaya bölgesi için elde edilen modelin detayları Tablo 4'te sunulmuştur. Modelde, bölge, oda sayısı, tuvalet sayısı, salon, konutun bulunduğu kat, toplam kat sayısı ve konutun brüt alanı istatistiksel olarak anlamlı çıkarken konutun yaşı anlamlı çıkmamıştır. En anlamlı değişken konutun

31 Box-Cox yöntemin sonuçlarına göre $\lambda=1$ testi

reddedilmekte, $\lambda=0$ testi kabul edilmekte olup bu da modelin lineer olmadığı bulgusunu destekler niteliktedir.

Tablo 4: Ankara Çankaya Konut Fiyatları Hedonik Modeli

Gözlem sayısı	389			
F(11,377)	111.040			
P değeri	0.000			
R kare	0.707			
Kök MSE	0.259			
		Sağlam		
ln (Fiyat)	Katsayı	st. hata	t	P değeri
Bölge 1			Referans	
Bölge 2	-0.2474	0.0363	-6.81	0.0000
Bölge 3	-0.1388	0.0393	-3.53	0.0000
Oda sayısı = 1 veya 2			Referans	
Oda sayısı = 3	0.1236	0.0482	2.57	0.0110
Oda sayısı > 3	0.1974	0.0679	2.91	0.0040
Tuvalet sayısı = 1			Referans	
Tuvalet sayısı = 2	0.0632	0.0319	1.98	0.0480
Tuvalet sayısı > 2	0.1587	0.0500	3.17	0.0020
Standart 1 salon			Referans	
Salon sayısı > 1	0.2374	0.1056	2.25	0.0250
ln (Kat)	0.1701	0.0289	5.89	0.0000
Toplam kat sayısı	0.0492	0.0060	8.18	0.0000
ln (Brut alan)	0.6391	0.0657	9.73	0.0000
ln(Yaş)	-0.0198	0.0157	-1.26	0.2090
Sabit	1.5857	0.3228	4.91	0.0000

büyüklüğü olurken, büyüklük gibi diğer anlamlı değişkenlerin işaretleri de beklendiği yönde çıkmıştır. Nitekim oda sayısı, tuvalet sayısı arttıkça, konutun bulunduğu kat yükseldikçe konut fiyatı artmaktadır. Ayrıca konutun bulunduğu bölge de fiyatını etkilemekte olup Bölge 3'ten Bölge 1'e fiyatların arttığı görülmektedir. Fiyatın konutun bu-

lunduğu konumdan etkilenmesi beklenen bir durumdur; bu noktada her bölgede fiyatların hangi özelliklerle ilişkili olduğunu görmek üzere, üç bölge için üç ayrı model oluşturulmuştur.

Bunlardan ilki talebi yüksek mahallelerden oluşan ve üst gelir grubuna hitap eden lüks konutları içermesi dolayısıyla diğer bölgelere nazaran konut fiyatlarının en pa-

Tablo 5: Ankara Çankaya Bölge 1 Konut Fiyatları Hedonik Modeli

ln (Fiyat)	Katsayı	Sağlam st. hata	t	P değeri
Gözlem sayısı	130			
F(9,120)	36.530			
P değeri	0.000			
R kare	0.691			
Kök MSE	0.274			
Oda sayısı = 1 veya 2		Referans		
Oda sayısı = 3	0.1258	0.0924	1.36	0.1760
Oda sayısı > 3	0.1899	0.1219	1.56	0.1220
Tuvalet sayısı = 1		Referans		
Tuvalet sayısı = 2	0.0097	0.0634	0.15	0.8790
Tuvalet sayısı > 2	0.0806	0.0918	0.88	0.3810
Standart 1 salon		Referans		
Salon sayısı > 1	0.3776	0.1687	2.24	0.0270
ln (Kat)	0.1973	0.0506	3.9	0.0000
Toplam kat sayısı	0.0290	0.0100	2.91	0.0040
ln (Brut alan)	0.6485	0.1287	5.04	0.0000
ln(Yaş)	-0.0485	0.0307	-1.58	0.1160
Sabit	1.7102	0.6129	2.79	0.0060

halı olduğu Bölge 1'e ait model Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo'dan da görüldüğü üzere, söz konusu bölgede tıpkı genel modelde de olduğu gibi konutun brüt alanı, konutun bulunduğu kat, toplam kat sayısı, birden fazla salona sahip olma istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Genelin aksine, oda ve tuvalet sayısının, bu bölgede, konut fiyatları üzerine etkili olmadığı dikkat çekmektedir.

Konut fiyatlarının nispeten daha düşük olduğu, genç konutları içeren Bölge 2'de

modelde anlamlı çıkan değişkenler, yine genel modelde olduğu üzere, konutun brüt alanı, konutun bulunduğu kat ve toplam kat sayısıdır. Bölge 2'de konutun yaşına ilişkin katsayının negatif ve anlamlı olduğu gözlenmektedir. Bunların yanı sıra yeni konutlar içeren bu bölgede oda ve tuvalet sayısının fiyatlar üzerinde önemli olduğu, oda sayısı ve tuvalet sayısı arttıkça fiyatın arttığı dikkat çekmektedir.

Nispeten eski ve yıpranmış konutları içeren Bölge 3'e ait model incelendiğinde ise, anlamlı değişken sayısı düşük olurken, sa-

Tablo 6: Ankara Çankaya Bölge 2 Konut Fiyatları Hedonik Modeli

Gözlem sayısı	162			
F(8,153)	88.390			
P değeri	0.000			
R kare	0.767			
Kök MSE	0.218			
ln (Fiyat)	Katsayı	Sağlam st. hata	t	P değeri
Oda sayısı = 1 veya 2		Referans		
Oda sayısı = 3	0.1508	0.1027	1.47	0.1440
Oda sayısı > 3	0.2596	0.1167	2.22	0.0280
Tuvalet sayısı = 1		Referans		
Tuvalet sayısı = 2	0.1601	0.0382	4.19	0.0000
Tuvalet sayısı > 2	0.1702	0.0502	3.39	0.0010
Standart 1 salon		Referans		
Salon sayısı > 1	0.0452	0.0881	0.51	0.6080
ln (Kat)	0.1516	0.0436	3.48	0.0010
Toplam kat sayısı	0.0848	0.0081	10.51	0.0000
ln (Brut alan)	0.5750	0.0850	6.76	0.0000
ln(Yaş)	-0.0552	0.0206	-2.68	0.0080
Sabit	1.4424	0.4053	3.56	0.0000

dece konutun brüt alanı, konutun bulunduğu kat ile tuvalet sayısı istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır.

Üç bölgeye ait modellere giren değişken sayıları karşılaştırıldığında, nispeten daha genç ve dolayısıyla da daha nitelikli olması

beklenen konutlar içeren bölgelere ait modelin daha fazla değişken içerdiği, yani konut fiyatlarının konut nitelikleriyle “daha fazla” ilişkili olduğu söylenebilir. İncelenen modeller ışığında, konut fiyatlarını etkileyen faktörlerin bölgesel farklılıklar gös-

Tablo 7: Ankara Çankaya Bölge 3 Konut Fiyatları Hedonik Modeli

Gözlem sayısı	97			
F(8,88)	40.710			
P değeri	0.000			
R kare	0.712			
Kök MSE	0.245			
ln (Fiyat)	Katsayı	Sağlam st. hata	t	P değeri
Oda sayısı = 1 veya 2		Referans		
Oda sayısı = 3	0.0512	0.0661	0.77	0.4410
Oda sayısı > 3	0.0446	0.1377	0.32	0.7470
Tuvalet sayısı = 1		Referans		
Tuvalet sayısı = 2	-0.081	0.0553	-1.46	0.1490
Tuvalet sayısı > 2	0.5161	0.1504	3.43	0.0010
ln (Kat)	0.2735	0.0559	4.9	0.0000
Toplam kat sayısı	0.0070	0.0137	0.51	0.6120
ln (Brut alan)	0.8098	0.1150	7.04	0.0000
ln(Yaş)	-0.0062	0.0308	-0.2	0.8420
Sabit	0.7262	0.6257	1.16	0.2490

terdiği, fiyatların aynı ilçe içinde bile çok farklı özelliklerle ilişkili olduğu gözlenmektedir; sonuçlar hedonik regresyon tekniğinin uygulama safhasında gerek bölge gerekse diğer değişken tanımlarının ve kapsamlarının oldukça önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

V. Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışmada öncelikle konut fiyatları ve ekonomik faaliyet arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Hanehalklarının tasarruf ve tüketim kararlarını etkileyen konut fiyatları, konut/inşaat yatırımları ve bunlara bağlı istihdam için önem arz etmektedir. Enflasyon

ve gelir gibi makroekonomik değişkenlerle ilişkili olması bakımından konut fiyatlarının dikkatle izlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Öyle ki, son yıllarda, konut sektörü birçok ülkede ekonomik gelişmenin lokomotifine haline gelmiştir. Ancak, son dönemlerde ABD konut sektöründe yüksek riskli krediler kaynaklı başlayan dalgalanmanın küresel piyasalara yayılması konut sektörü “lokomotifinin” yönünün sürekli yukarı olamayacağını gözler önüne sermektedir. Bu çerçevede konut sektörüne ilişkin gelişmeler ve dolayısıyla da konut fiyatlarının dikkatli izlenmesi esastır.

Bilindiği üzere, Türkiye için resmi anlamda satılık konut fiyatlarına ilişkin veri yayımlanmamaktadır. Yakın gelecekte bu boşluğun etkin biçimde doldurulacağı düşüncesiyle, bu çalışmada konut fiyatlarının dünyada nasıl derlendikleri incelenmiştir. Ülke örnekleri, konut fiyatlarına ilişkin ortak kriterlerin olmadığını göstermektedir. Bu noktada, veri yokluğu kadar veri enflasyonunun da önemli bir problem olacağı gözardı edilmemeli, ilk aşamada hesaplanacak konut fiyatları endeksini kimin, ne amaçla kullanacağı belirlenmelidir. Konut fiyatlarının izlenmesinde kullanılan temel yöntemlerden biri toplanan fiyatların ortalaması olarak hesaplanan birim değer yöntemidir; ancak bu yöntemin fiyat dinamiklerini doğru şekilde yansıtabilmesi konutlarda yapısal bir değişim olmaması koşuluna bağlıdır. Konut fiyatlarına ilişkin ikinci temel yöntem olan tekrarlanan satış

yönteminde iki farklı zamanda satışı gerçekleşmiş konutların fiyatları izlenmektedir. İki işlem arasında geçen sürenin genelde uzun olması, konutun özelliklerinin farklılaşması ve yanlılık oluşması dolayısıyla söz konusu yöntemin satılık konutlardan ziyade kiralık konutların fiyatlarının izlenmesinde kullanılmasının daha uygun olduğu söylenebilir. Birim değer ve tekrarlanan satış yöntemlerinin avantajlı yönlerine sahip olan hedonik regresyon yöntemiyle elde edilecek endeksler ise konut fiyatlarının özelliklerine bağlı olarak değişimlerini görmeye olanak sağlamaktadır. Ancak, hedonik regresyonda konut fiyatının konut özelliklerinin fonksiyonu olarak ifade edilmesi, konut fiyatlarıyla beraber modelde kullanılacak olan konutun nicel ve nitel özelliklerine ilişkin verilerin de derlenmesini gerektirmektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın uygulama kısmında, seçilen bölge için konut fiyatları ve özellikleri derlenmiş, hedonik regresyon uygulaması yapılmış, konut fiyatlarını etkileyen faktörlerin bölgesel farklılıklar gösterdiği saptanmıştır.

Konut fiyatlarının derlenmesine ilişkin en önemli unsur veri kaynağı/veri seti olurken, geniş tabanlı oluşturulacak bir veri sistemi “çok sesli” bir endeksin oluşmasına neden olabilecek, ancak temsil yeteneği açısından uygun zemin sağlayacaktır. Sistemde veri derleyicilerinin sadece konut fiyatlarını toplaması ile oluşturulacak endeks konut fiyatlarının seyrini göstermekte başlangıç aşamasında yeterli gözüktüğü de, zaman geç-

tikçe konutun kalitesiyle ilgili değişimlerin fiyatlara yansımaması endekste yanlışlık doğuracağı için fiyatların etkin biçimde izlenmesini engelleyecektir. Konut fiyatlarının yanı sıra konut fiyatlarının temel özelliklerinin de içerildiği bir veri seti konutun kalitesiyle ilgili değişimleri kontrol altına alan bir fiyat endeksinin hesaplanmasına olanak tanımaktadır. Ancak bu noktada da,

seçilecek değişkenlerin geçerliliği de tartışma konusudur. “optimum” bir seçim olmayacağı gibi, konutla ilgili tüm değişkenleri derlemek gerek maliyet açısından gerekse fiziksel anlamda mümkün olmayabilir; bu durumda konut fiyatlarını en çok etkilemesi beklenen konut büyüklüğü, oda sayısı, konut yaşı gibi temel özelliklerinin fiyatlarla beraber derlenmesi yararlı olabilir.

KAYNAKÇA

- Abelson, P., Joyeux, R., Milunovich, G. ve Chung, D. (2005), “Explaining House Prices in Australia: 1970–2003”, *The Economic Record*, 81(1): 96-103.
- Arthur, S. (2006), “Residential Property Prices – A Synopsis of Available Data and Related Methodological Issues”, OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes makale sunumu, Paris.
- Apergis, N. ve Rezitis, A. (2003), “Housing Prices and Macroeconomic Factors in Greece: Prospects within the EMU”, *Applied Economics Letters*, 10(9), 561-565.
- Ayuso, J.; Blanco, R. ve Restroy, F. (2006), “House Prices and Real Interest Rates in Spain”, *Banco de Espana Research Paper*, No. OP-0608.
- Bailey, M.J.; Muth, R.F ve Nourse, H.O. (1963), “A Regression Method for Real Estate Price Index Construction”, *Journal of the American Statistical Association*, 58(304), 933-942.
- Bernanke, B.S. ve Gertler, M.(2001), “Should Central Banks Respond to Movements in Asset Prices?”, *The American Economic Review* 91(2), *Papers and Proceedings of the Hundred Thirteenth Annual Meeting of the American Economic Association*, 253-257.
- Black, A.; Fraser, P. ve Hoesli, M. (2005), “House Prices, Fundamentals and Inflation”, *FAME Research Paper Series*, RP129, International Center for Financial Asset Management and Engineering.
- Brachinger, H.W. (2002), “Statistical Theory of Hedonic Price Indices”, *DQE Working Papers Vol.1*. Department of Quantitative Economics University of Freiburg/Fribourg Switzerland.
- Calhoun, C.A. (1996), “OFHEO House Price Indexes: HPI Technical Description.” Mimeo, Office of Federal Housing Enterprise Oversight.
- Campbell, J.Y.I. ve Cocco, J.F. (2007), “How do House Prices Affect Consumption? Evidence from Micro Data.” *Journal of Monetary Economics*, 54(3), 591-621.
- Case, B. ve Quigley, J.M. (1991), “The Dynamics of Real Estate Prices”, *The Review of Economics and Statistics*, 73(1), 50-58.
- Case, K.E. ve Shiller, R.J. (1987), “Prices of Single-Family Homes Since 1970: New Indexes for Four Cities”, *NBER Working Paper Series*, 2393.
- Cecchetti, S.; Genberg, H.; Lipsky, J. ve Wadhvani, S. (2000), *Asset Prices and Central Bank Policy*, *Geneva Reports on the World Economy* 2, London: Centre for Economic Policy Research.

- Cho, M. (1996), "House Price Dynamics: A Survey of Theoretical and Empirical Issues", *Journal of Housing Research*, 7(2), 145-172.
- Chow, G.C. (1967), "Technological Change and the Demand for Computers", *American Economic Review*, 57(5), 1117-1130.
- Clapp, J.M. ve Giaccotto, C. (1998), "Price Indices Based on the Hedonic Repeat-Sales Method: Application to the Housing Market", *Journal of Real Estate Finance and Economics*, 16(1), 5-26.
- Cropper, M.L.; Deck, L.B. ve McConnell, K.E. (1988), "On The Choice Of Functional Form For Hedonic Price Functions", *Review of Economics & Statistics*, 70(4), 668-675.
- Cook, S. ve Thomas, C. (2003), "An Alternative Approach to Examining the Ripple Effect in UK House Prices", *Applied Economics Letters*, 10 (13), 849-851.
- Conniffe, D. ve Duffy, D. (1999), "Irish House Price Indices – Methodological Issues", *The Economic and Social Review*, 30(4), 403-423.
- Court, A.(1939), "Hedonic Price Indexes with Automotive Examples", *American Statistical Association (Ed.), The dynamics of automobile demand*, 99-117. New York: General Motors Corporation.
- Diewert, E. (2001), "Hedonic Regressions: A Consumer Theory Approach", *Sixth Meeting of the International Working Group on Price Indices* makale sunumu, Canberra, Avustralya.
- Eiglsperger, M.(2006), "Residential Property Price Statistics for the Euro Area and Selected EU Countries", *OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes* makale sunumu, Paris.
- Eitheim, O. ve Erlandsen, S. (2004), "House Prices in Norway 1819-1989", *Norges Bank Working Paper*, 21.
- Égert, B. ve Mihajek, D. (2007), "Determinants of House Prices in Central and Eastern Europe", *BIS Working Papers*, No.236.
- Erdönmez, P.A. (2005), "Seçilmiş Ülkelerde Gayrimenkul Fiyatları ve Bankacılık Sektöründeki Gelişmeler", *Bankacılar Dergisi*, 54, 59-73.
- Fenwick, D. (2006), "Statistics On Real Estate Prices: The Need For a Strategic Approach", *OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes* makale sunumu, Paris.
- Gallin, J. (2004), "The Long-Run Relationship between House Prices and Rents", *Finance and Economics Discussion Series*, No. 2004-50, Board of Governors of the Federal Reserve System.
- Girouard, N. ve Blöndal, S. (2001), "House Prices and Economic Activity", *OECD Economics Department Working Papers*, No. 279.
- Girouard, N.; Kennedy, M.; Van den No-

- ord, P. ve Christophe A. (2006), "Recent House Price Developments: The Role of Fundamentals", OECD Economics Department Working Papers, No.475.
- Gouriéroux, C. ve Laferrère, A. (2006), "Managing Hedonic Housing Price Indexes: the French Experience", OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes makale sunumu, Paris.
- Griliches, Z. (1961), "Hedonic Price Indexes for Automobiles: An Econometric Analysis of Quality Changes", The Price Statistics of the Federal Government, No. 73.
- Gürkaynak, R. (2005), "Econometric Tests of Asset Price Bubbles: Taking Stock", Finance and Economics Discussion Series, No. 2005-04, Board of Governors of the Federal Reserve System.
- Hoffmann, J. ve Lorenz, A. (2006), "Real Estate Price Indices for Germany: Past, Present and Future", SSRN Working Paper, Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=970241>.
- Jansen, S.; De Vries, P.; Coolen, H.; Lamin, C. ve Boelhouwer, P. (2006), "Developing a House Price Index for the Netherlands: a Practical Application of Weighted Repeat Sales", ENHR Congress 2006, available at http://enhr2006-ljubljana.uirs.si/publish/W02_Jansen.pdf.
- Li, W.; Prud'homme, M. ve Yu, K. (2006), "Studies in Hedonic Resale Housing Price Indexes", OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes makale sunumu, Paris.
- Linz, S. ve Behrmann, T. (2004), "Using Hedonic Pricing for the German House Price Index", 8th Ottawa Group Meeting on Price Indices makale sunumu, Helsinki.
- Lynch, A. ve Rasmussen, D. (2001), "Measuring the Impact of Crime on House Prices", Applied Economics, 33 (15), 1981-1989.
- Kakes, J. ve Van Den End, J.W. (2004), "Do Stock Prices Affect House Prices? Evidence for the Netherlands", Applied Economics Letters, 11 (12), 741-744.
- Kapopoulos, P. ve Siokis, F. (2005), "Stock and Real Estate Prices in Greece: Wealth Versus 'Credit-Price' Effect", Applied Economics Letters, 12 (2), 125-128.
- McGibany, J. ve Nourzad, F. (2004), "Do Lower Mortgage Rates Mean Higher Housing Prices? Applied Economics, 36 (4), 305-313.
- Moulton, B. (2001), "The Expanding Role of Hedonic Methods in the Official Statistics of the United States", U.S. Bureau of Economic Analysis.
- Quigley, J.M. (1995), "A Simple Hybrid Model for Estimating Real Estate Price Indices", Journal of Housing Economics, 4(1), 1-12.
- Saarnio, M. (2006), "Housing Price Statistics at Statistics Finland", OECD-IMF Workshop on Real Estate Price Indexes

makale sunumu, Paris.

T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (2005), Toptan Eşya ve Tüketici Fiyatları İndeksi; Sorularla İstatistikler Dizisi.

Tang, K.K. (2006), “The Wealth Effect of Housing on Aggregate Consumption”, *Applied Economics Letters*, 13 (3), 189-193.

Thibodeau, T.G. (1995), “House Price Indices from the 1984-1992 MSA American Housing Surveys”, *Journal of Housing Research*, 6(3), 439-481.

Thwaites, G. ve Wood, R. (2003), “The Measurement of House Prices”, Bank of

England Quarterly Bulletin, Spring 2003, available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=707043>

Triplett, J. (2004), *Handbook on Hedonic Indexes and Quality Adjustments in Price Indexes*, OECD Publishing.

Wen, H.; Jia, S. ve Guo X. (2005), “Hedonic Price Analysis of Urban Housing: An Empirical Research on Hangzhou, China”, *Journal of Zhejiang University*, 6(8), 907-914.

Yoo, S-H. (2001), “A Robust Estimation of Hedonic Price Models: Least Absolute Deviations Estimation”, *Applied Economics Letters*, 8 (1), 55-58.

Ek 1: 2006 Yılı Ekim Ayı İtibarıyla BIS tarafından İzlenen Konut Fiyatları

Ülke	Kurum	Başlangıç Tarihi ¹	Yayımlama Sıklığı	Bilgi
ABD	Kamu kuruluşu (US Office of Federal Housing Enterprise Oversight)	1975	Üç ayda bir	Kredisi Freddie Mae/Freddie Mac tarafından alınmış konutların, yinelenen satışlarının ağırlıklı ortalamasıdır.
	Özel kuruluş (National Association of Realtors)	1968	Ayda bir	Her ayın 25'inde anket yoluyla tüm ülke verileriyle derlenmekte, ortalama/ortanca fiyatlar hesaplanmaktadır.
Almanya	Merkez bankası ve özel kuruluş işbirliği (Deutsche Bundesbank & Bulwien Gesa AG)	1975	Yılda bir	125 şehirden, iyi kalitedeki konutların fiyatları toplanmakta, nüfus ile ağırlıklandırma yapılmaktadır.
Avustralya	İstatistik ofisi (Australian Bureau of Statistics)	1960	Üç ayda bir	Dönem boyunca sekiz büyük şehirden toplanan konut fiyatlarının ağırlıklı ortalaması alınmaktadır.
Avusturya	Özel kuruluş ve üniversite işbirliği (Austria Real Estate Exchange & Vienna University of Technology)	1986	Üç ayda bir	Viyana'da yeni olan/olmayan konutlar için fiyat/metre kare olarak hesaplanmaktadır.
Belçika	Özel banka ve kuruluş işbirliği (Antwerpse Hypotheek Bank & Stadim)	1960	Yılda bir	Tüm ülkedeki küçük ve orta büyüklükteki yeni olan/olmayan konutların fiyatlarının ortalaması hesaplanmaktadır.
		1981	Üç ayda bir	
Bulgaristan	İstatistik ofisi (National Statistical Institute)	1993	Üç ayda bir	Konut fiyatları, apartman dairelerine ilişkin sözleşmelere dayalı olup anketle derlenmekte ve fiyatların ortalaması hesaplanmaktadır.
Çek Cumhuriyeti	İstatistik ofisi (Czech Statistical Office)	1999-2004	Üç ayda bir	Konut fiyatları vergi beyannamelerinden derlenmektedir.
Çin	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1992	Üç ayda bir	Yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
Danimarka	İstatistik ofisi (Danmarks Statistik)	1970	Üç ayda bir	Tüm ülkede yeni olan/olmayan konutların nakit satış fiyatlarına dayanmaktadır.
Endonezya	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1992	Üç ayda bir	Başkentte, yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
Estonya	İstatistik ofisi (Statistical Office of Estonia)	1997	Üç ayda bir	Başkentteki iki odalı, mutfaklı konutların sözleşme fiyatlarına dayanmaktadır.
Euro Bölgesi	Merkez bankası (European Central Bank)	1981	Yılda bir	Harmonize olmayan ülke verileri, 2004 yılı GSYİH verileri ile ağırlıklandırılmaktadır. Endeksi oluşturan alt kalemlerin homojen olmayışından dolayı endeksin sadece değişiminin yorumlanması tavsiye edilmektedir.
		1996	Altı ayda bir	
Filipinler	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1992	Üç ayda bir	İki büyük şehirdeki yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
Finlandiya	İstatistik ofisi ve özel kuruluş işbirliği (Statistics Finland & Huoneistokeskus)	1970-1978	Yılda bir	Gayrimenkul ofislerinden yeni olmayan konutların metre kare başına fiyatları derlenmektedir.
		1978	Üç ayda bir	

Ek 1 (devam)

Ülke	Kurum	Başlangıç Tarihi ¹	Yayımlama Sıklığı	Bilgi
Fransa	İlgili bakanlık ve özel kuruluş işbirliği (Ministre de l'Équipement & Federation Nationale des Agents Immobiliers (FNAIM))	1996	Üç ayda bir	Yeni olmayan konutların işlemleri emlak bürolarından toplanmakta, ilgili bakanlık tarafından yapılan anketle düzeltmeler yapılmakta ve ortalama fiyat hesaplanmaktadır.
	İlgili bakanlık (Ministere de l'Équipement)	1960	Yılda bir	
Güney Afrika	Merkez bankası ve özel kuruluş işbirliği (SARB & ABSA Group Ltd)	1980	Ayda bir	Bir banka olan ABSA tarafından onaylanan kredi başvularına dayanmakta, üst sınırı aşan uç değerler atılmakta, 80-400 metre kare arası konutların fiyatları kapsamaktadır.
Japonya	Özel kuruluş (Japan Real Estate Institute)	1955	Altı ayda bir	Mart ve Eylül aylarında, 223 şehirden arsa fiyatları toplanmakta, üst, orta ve alt sınıflaması yapıldıktan sonra, her kategori için metre kare başına ortanca fiyatlar hesaplanmaktadır.
Hindistan	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1995	Üç ayda bir	En büyük şehirlerden Mumbai'da yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
Hollanda	Merkez bankası ve tapu kadastro ofisi işbirliği (Nederlandsche Bank & Kadaster of the Netherlands)	1979	Ayda bir	Tapu ofisi tarafından işlem gören konutların verileri derlenmektedir. 1992 öncesinde farklı bir kaynaktan elde edilen veriler interpolasyonla birleştirilmiştir.
	Tapu ofisi (Land Registry Office)	1965	Yılda bir	
Hong Kong	Merkez bankası ve istatistik ofisi işbirliği (Hong Kong Monetary Authority, Census and Statistics Department)	1980	Üç ayda bir	Beş kategoride sınıflandırılan konutların fiyatları derlenmekte, işlem miktarına göre ağırlıklandırma yapılmaktadır.
		1993	Ayda bir	
	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1983	Üç ayda bir	Yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
İngiltere	İlgili bakanlık ve merkez bankası işbirliği (Department of the Environment & Bank of England)	1968	Üç ayda bir	Veriler anket yoluyla derlenmekte olup, Çevre bakanlığı tarafından yapılan anket konut kredisi almış, ödemeleri bitmekte olanların yüzde 5'ine uygulanmaktadır. Tür, büyüklük, bölge ve yaş baz alınarak ağırlıklandırılma yapmak suretiyle düzeltme yapılmaktadır.
	İstatistik ofisi (Office for National Statistics)	1983	Ayda bir	
İrlanda	Kamu kuruluşu (Department of the Environment)	1970	Yılda bir	Yeni konutların fiyatlarını içermektedir.
		1976	Üç ayda bir	
İspanya	İlgili bakanlık ve merkez bankası işbirliği (Ministerio de obras publicas, transportes y medio ambiente & Bank of Spain)	1987	Üç ayda bir	Konutların piyasa değerleri olup, metre kare başına ortalama fiyatlar hesaplanmaktadır.
	Özel kuruluş (Banco Hipotecario)	1975-1988	Yılda bir	
İsrail	İstatistik ofisi (Central Bureau of Statistics)	2001	Ayda bir	Sahibi tarafından kullanılan konutların fiyatları anket yoluyla elde edilmektedir.

Ek 1(devam)

Ülke	Kurum	Başlangıç Tarihi ¹	Yayımlama Sıklığı	Bilgi
İsveç	İstatistik ofisi (Statistiska Meddelanden)	1970	Üç ayda bir	Sahibi tarafından kullanılan, yeni olan/olmayan konutların yasal kayıtlarına dayalı olup ağırlıklı ortalama hesaplanmaktadır.
İsviçre	Merkez bankası ve özel kuruluş işbirliği (Wüest&Partner AG, Zürich & the Swiss National Bank)	1970	Üç ayda bir	Oda sayısı baz alınarak sınıflandırılan konut fiyatlarının ağırlıklı ortalaması hesaplanmaktadır.
İtalya	Özel kuruluş (Nomisma)	1988	Altı ayda bir	Kent için 13, kır için 13 bölgeden, yeni olan/olmayan (yenilenmiş) iyi durumdaki konutların fiyatlarının ağırlıklı ortalamasıdır.
Kanada	Özel kuruluş (Canadian Real Estate Association)	1970-1992	Üç ayda bir	Multiple Listing Service isimli veri tabanında yer alan konutların fiyatlarının ortalaması olup yüzde 70 gibi bir kapsama oranına sahiptir.
		1980	Ayda bir	
Kore	Özel kuruluşlar işbirliği (Kookmin Bank & CEIC)	1986	Ayda bir	Altı büyük kentin konut fiyatlarını içermektedir.
Letonya	Tapu ofisi (State Enterprise Centre of Registers)	1998	Üç ayda bir	Tüm ülkenin resmi kayıtlarından derlenen satış işlemlerine dayanmaktadır.
Lüksemburg	İstatistik ofisi (Statec)	1974-2004	Yılda bir	1944 yılından sonra inşa edilen konutları içermekte ve ortalama olarak hesaplanmaktadır.
Macaristan	İstatistik ofisi (Central Statistical Office)	2001	Üç ayda bir	Sadece başkentteki konutların fiyatlarını içermektedir.
Malezya	Kamu kuruluşu ve özel kuruluş işbirliği (Malaysian Valuation and Property Services Department & CEIC)	1988-2000	Yılda bir	Değerleme onayı yapan 32 şubeden alınmış 10000 işlemin verisine dayanan endeksler, hedonik regresyon yöntemiyle hesaplanmaktadır.
	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1991	Üç ayda bir	Başkentteki yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
Norveç	İstatistik ofisi ve tapu ofisi işbirliği (Statistik sentralbyrå & Ground Property, Address and Building Register (GAB))	1980	Yılda bir	Satılan konutların kayıtlarına dayalı hesaplanmaktadır. Üç aylık veriler, çeyrek bittikten yedi hafta sonra geçici olarak yayımlanmaktadır.
		1991	Üç ayda bir	
	Özel kuruluş (Norwegian Association of Real Estate Agents (NEF))	1970-1992	Yılda bir	
Portekiz	Özel kuruluş (Confidencial Imobiliario)	1988	Üç ayda bir	Tüm ülkede, bankalardan yapılan konut kredisi işlemleri ve değerlemeleri kullanılarak euro/metre kare cinsinden fiyatlar ortalama olarak hesaplanmakta, yeni olan/olmayan, sahibi tarafından oturulan/yatırım amaçlı kullanılan tüm emlak fiyatlarını kapsamaktadır.
	Merkez bankası (Bank of Portugal)	1988	Ayda bir	Veri yayımlanmamaktadır.

Ek 1(devam)

Ülke	Kurum	Başlangıç Tarihi ¹	Yayımlama Sıklığı	Bilgi
Singapur	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1984	Üç ayda bir	Yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
	Vergi dairesi (Inland Revenue Authority of Singapore)	1993	Üç ayda bir	Planlama bölgelerinden seçilmiş gruplardan oluşan alt endekslerin ağırlıklı ortalaması olup metre kare başına ortanca fiyatlara dayanmaktadır.
Slovakya	BIS veri bankası (BIS Data Bank)	2002	Yılda bir	Tüm sene boyunca toplanan konut fiyatlarının ortalaması alınmaktadır.
Tayland	Özel kuruluş (Jones Lang LaSalle, Asia Pacific)	1990	Üç ayda bir	Başkentteki yüksek kalitede konutların üst sınır fiyatlarını kapsamaktadır.
Yeni Zelanda	İstatistik ofisi (Statistics New Zealand)	1962-2001	Üç ayda bir	Tüketici fiyat endeksi için toplanan yeni konutlara ilişkin inşaat ve satış verileri ile üretici fiyat endeksi için toplanan ek bina bilgileri kullanılmaktadır. 3000 katılımcıya fiyat sorulmakta, kalite ve kompozisyona ilişkin düzeltmeler yapılmaktadır.
		1989	Üç ayda bir	
Yunanistan	Merkez bankası (Bank of Greece)	1997	Üç ayda bir	Başkentten ve diğer kentlerden konut fiyatları derlenmekte, konut stokuna göre ağırlıklandırma yapılmaktadır.

Kaynak: Arthur, S. (2006), “Residential Property Prices – A Synopsis of Available Data and. Related Methodological Issues”, OECDIMF Workshop on Real Estate Price Indexes makale sunumu, Paris., s.9-23.

¹ Sonlandırılan endekslere bitiş tarihi de eklenmiştir.

Ek 2: Almanya'da Konut Fiyatları Endeksleri

Kurum	Bilgi
Alman Gayrimenkul Kurumu (VD (Immobilienverband Deutschland), Ring Deutscher Makler (RDM) ve Verband Deutscher Makler (VDM) kurumlarının birleşmesinden oluşmaktadır.)	Emlak bürolarından belirlenmiş konut tipleri için yıllık bazda veri derlenmektedir. Amaç belirlenmiş konut tipleri için fiyatların derlenmesi olup, 300 bölge için veri toplanmaktadır. Yılın ikinci çeyreğinden itibaren işlem gören konut fiyatları içermektedir. Belli özelliklere sahip konutlar sınıflandırılmakta, bu sınıflara ait fiyat (örneğin mod) açıklanmakta, ülke geneli için endeks hesaplanmamaktadır.
Alman Merkez Bankası - Özel Gayrimenkul Danışmanlık Kurumu (Deutsche Bundesbank BulwienGesa AG verilerini kullanmaktadır.)	RDM verilerini kullanan merkez bankası, 50 Batı Almanya şehrine ilişkin verileri toplulaştırarak suretiyle Batı Almanya için fiyat göstergesi hesaplamış, ancak kullanılan ham verilerin resmi istatistiklerin standartına sahip olmadığı vurgulanmıştır. Bunun üzerine banka öncelikle iç kullanım amaçlı, yıllık bazda anket ile derlenen kiralık ve satılık konut fiyatlarını içeren BulwienGesa AG verileri kullanmıştır. Söz konusu veriler, emlak bürolarının yanı sıra, kredi kuruluşları, araştırma kurumları uzmanları, ticaret odalarından uzmanlardan elde edilen bilgileri kapsamaktadır. Farklı konut sınıfları için hesaplanan konut endeksleri, uygun ağırlıklar kullanılmak suretiyle toplulaştırılmaktadır. Deutsche Bundesbank ise, söz konusu veri setininin 125 bölgeden sadece 60 bölgeye ilişkin verileri toplulaştırmak suretiyle apartman daireleri (yeni ve ikinci el) ve müstakil evler (yeni ve ikinci el) için olmak üzere endeksler hesaplamaktadır. Tüm ülke genelini tam olarak yansıtamayan seri, resmi nitelikte olmasa da, 2003 sonrasında bu endeksler kamuoyuna da açıklanmaktadır.
Bölgesel İnşaat ve Kredi Kuruluşları (Bundesgeschäftsstelle der Landesbausparkassen)	Yıllık bazda (her ilkbaharda), mortgage ve emlak piyasasından uzmanlara yapılan anketle 600 bölge için veri toplanmakta olup, veriler genel olarak fiyat değişimini görmekten ziyade bölgeler için fiyat seviyesini ölçmek için kullanılmaktadır.
Şehir, Bölge ve Konut Araştırma Enstitüsü (Institut for Stadt-, Regional- und Wohnungsforschung GEWOS GmbH.)	Gayrimenkul değerlemesi yapan uzmanlardan, işlem gören konut fiyatları derlenmekte, buna ek olarak emlak edinim vergilerine ilişkin veriler de içermektedir. Eksik olan veriler, anket ve uzman bilgisi ile tamamlanırken, farklı kaynaklar kullanılmak suretiyle tüm bölgeleri kapsanılması amaçlanmaktadır. Ancak söz konusu kaynakla derlenen ve farklı özelliklere sahip konutların ortalama fiyatı, ancak sektörde yapısal değişim olmadığı sürece güvenilir olabilmektedir.
Özel şirket (IDN Immodaten)	Emlak sektöründe faaliyet gösteren bürolar ile gazete ve internetten oluşan toplam 97 farklı kaynaktan konut için arzu edilen ya da istenen fiyatlar, konuta ilişkin bir takım özellikler de kapsanacak şekilde derlenmektedir. 2002 yılı Nisan ayından beri toplam 70 milyon konut fiyatı toplanmıştır. Ancak alınan filtreleme ve eleme yöntemlerine karşın verinin yapısından ileri gelen çift sayım problemini tam olarak gidermek mümkün olamamaktadır. Ekonomik ve toplumsal birimler danışmanlığı olan Empirica AG, IDN verilerini kullanmak suretiyle kendi endekslerini hesaplarken, Şehir ve Bölge Planlama Federal Ofisi (Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, BBR) de aynı veri setini kullanmaktadır.
İnternet bazlı kaynak (Hypoport)	Aylık bazda, sadece apartman dairelerinin fiyatlarının kayıtları tutulmakta ve ortalama fiyatlar açıklanmaktadır
(Gelecekte) Alman Bankalar Birliği (Verband Deutscher Pfandbriefbanken (VDP))	Konut kalitesine ilişkin düzetmeler içermeyen yukarıda sunulan endeksler ve benzerlerinin etkinliği sınırlı olmaktadır. Hedonik yöntemler kullanılmak suretiyle geneli daha iyi temsil etmeyi amaçlayan VDP, 2004'ten bu yana üye bankalarda sağlanan mortgage kredilerine ilişkin, işlem gören konutların fiyatları ve konuta ilişkin bazı özellikler derlemektedir. Halihazırda verinin kalitesine odaklanılırken, ileride amaç söz konusu veri seti kullanılmak suretiyle hedonik fiyat endekslerinin hesaplanmasıdır.
(Gelecekte) Alman Federal İstatistik Ofisi (Destatis)	2002 yılında pilot çalışma ile, konut sahipliğine ilişkin fiyat endeksi geliştiren ofis, Harmonize Tüketici Fiyat Endeksinin kapsamını (net elde edinim yöntemiyle) iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Buna göre yeni konutların verilerinin derlenmesi gerekmekte, buna ilişkin kaynaklar oluşturulmaktadır. Başlangıç niteliğinde hedonik fiyat endeksleri oluşturulurken veride bazı oynaklıklar görüldüğü belirtilmiştir.

Kaynak: Hoffmann, J. ve Lorenz, A. (2006). Real Estate Price Indices for Germany: Past, Present and Future, SSRN Working Paper, s.26-29.

ÖZET

Sağlık Teknikerleri Meslek Eğitiminin Sektörel Değerlendirilmesi

Mesleki eğitim, çok yönlü kalkınmanın temel araçlarından biridir. Sağlık sektörünün önemli yükünü çeken meslek gruplarından biri de sağlık teknikerleridir. Sağlık teknikerlerinin verdiği hizmetler, sağlık hizmetlerinin ayrılmaz parçasıdır. Bu çalışmanın amacı; sağlık teknikerlerinin almış oldukları eğitimin çalışma hayatlarına etkisi ve performanslarının birim amirleri ve kendileri tarafından değerlendirilmesini sağlamaktır. Araştırmada; geliştirilen likert tipi anket, Trabzon ilindeki 12 hastanede çalışan yüksek okul mezunu sağlık teknikerlerine uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS istatistik programıyla analiz edilmiştir.

Araştırma sonuçları değerlendirildiğinde, yüksek okul mezunu teknikerlerinin mesleki bilgi beceri ve özgüvenlerinin yeterliliğinin, kendileri ve yöneticileri tarafından paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Sağlık mesleki eğitim kurumlarının güçlendirilmesi, sektörel eğitilmiş işgücü ihtiyacının karşılanmasına ve çağdaş sağlık hizmeti sunumuna olumlu katkı sağlayacağı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Meslek Eğitimi, Sağlık Teknikerleri, Performans, Hastane

ABSTRACT

Sectorial Evaluation of Professional Education in Health Technicians

Professional education is one of the fundamental means of the multi-dimensional development. In health sector, one of the profession groups carrying the significant load of the sector is health technicians. The services provided by health technicians are the indivisible or indispensable part of health services. The aim of this study was to enable both health technicians and their chiefs to evaluate the effect of the education that health technicians receive on the working life and performance. In this research, the likert type questionnaire was applied to the health technicians working in 12 hospitals in Trabzon, who were graduated from colleges or vocational schools. The obtained results were analyzed by a statistical programme, SPSS.

It was seen that both health technicians and their chiefs agree on the sufficiency of the knowledge, experience and self-confidence of the health technicians who graduated from vocational schools. Therefore, strengthening the vocational schools of health sciences will contribute positively to provide modern health service and to meet the educated manpower in this sector.

Keywords : Health Profession Education, Health Technicians, Performance, Hospital

Sağlık Teknikerleri Meslek Eğitiminin Sektörel Değerlendirilmesi

Sedat BOSTAN*

Sermet YILDIRMIŞ**

İRİŞ

Mesleki eğitim, çok yönlü kalınmanın temel araçlarından biridir. Ülkemizin küreselleşme sürecine ve bilgi toplumuna uyum sağlaması, ulusal rekabet gücünün geliştirilmesi, işsizlikle mücadele ve sosyal refah düzeyinin yükseltilmesi bakımından, işgücü piyasasının talep ettiği nitelik ve nicelikte işgücünü yetiştirecek bir eğitim sisteminin oluşturulması büyük önem taşımaktadır.

Günümüz şartlarında ulusal meslek eğitim sistemlerinin başarısı, hem “birey”, hem de “işletme” bazında somutlaşmaktadır. Artık birey, mesleğinde, uluslararası işgücü piyasasında dünyadaki tüm meslek-

taşlarıyla rekabet etmektedir (www.tisk.org.tr/yayinlar, 2006).

Mesleki eğitim bütün sektörlerin ihtiyaç duyduğu teknik iş gücünün yetiştirilmesi ve işsizliğin önlenmesi açısından giderek önem kazanmaktadır. AB süreciyle birlikte eğitilmiş meslekçi süreci ön plana çıkmaktadır. AB fonlarından ülkemizdeki mesleki ve teknik eğitime yönelik önemli katkılar sağlama koşulları oluşmuştur.

En hızlı teknik gelişmenin yaşandığı, yeni tedavi yöntemleri ve teknolojik cihazların geliştirildiği sektörlerden biri olan sağlık sektöründe geliştirilen yeni tedavi yöntemi veya tıbbi cihazların kullanımı ve uygulaması için mevcut meslekler yanında yeni mesleklere de ihtiyaç duyulduğu görülmektedir (Bostan, 2006).

Sağlık sektöründe yürütülmekte olunan

*KTÜ Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu
sedatbostan29@hotmail.com

**KTÜ Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu
sermet61@hotmail.com

“Sağlıkta Dönüşüm Projesi” kapsamında özel sağlık sektörü teşvik edilmekte ve “Genel Sağlık Sigortası” yasasının uygulamaya girmesiyle de özel sağlık sektöründeki yatırımların artması beklenmektedir. Dolayısıyla, mesleki eğitim almış sağlık işgücüne olan talebin yükseleceği yönündeki öngörü gerçektir.

Sağlık sektöründe ara eleman ihtiyacının önemli bir kısmını, üniversiteler bünyesindeki sağlık hizmetleri meslek yüksek okulları (SHMYO) karşılamaktadır. Yaklaşık 40 üniversite bünyesinde, 44 sağlık hizmetleri meslek yüksek okulunda, 23 değişik program adı altında sağlık meslek eğitimine devam edilmektedir (Bostan, 2007). En yaygın programlar olarak, Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik (40), Tıbbi Laboratuvar (39), Radyoloji (28), Acil Bakım ve İlk Yardım Teknikerliği (15) ve Anestezi Teknikerliği (17) göze çarpmaktadır (ÖSYM, 2006).

Bu programlardan mezun olan yüzlerce kişi kamu ve özel sağlık sektöründe teknik eleman olarak çalışmaktadır. Hasta kayıtlarını ve sekreterliklerini yapmakta, tetkik ünitelerinde tıbbi tetkikleri gerçekleştirmekte, ameliyathane ve diğer birimlerde sağlık ekibinin bir üyesi olarak sağlık hizmetlerine katkı sağlamaktadır.

Sağlık takımlarının liderleri olan hekimler ve tıbbi bakımın vazgeçilmez görevlileri olan hemşireler üzerinde dikkatler yoğunlaşırken, sektörün önemli yükünü çeken sağlık teknikerleri yeterince ön plana çık-

mamaktadır. Halbuki sağlık takımının başarısı için teknikerlerin verdikleri hizmetler yaşamsal önem arz etmektedir. Dolayısıyla sağlık teknikerlerinin almış oldukları eğitimlerin sektörün ihtiyacıyla uyumu ve çalışma performanslarının değerlendirilmesi, sağlık hizmetlerinin kalitesi ve verimliliği açısından vazgeçilmezdir.

Sağlık teknikerleri özellikle tanısal hizmetler ve tıbbi kayıt hizmetlerinde ön plana çıkmaktadır. Sağlık kurumlarının etkin hizmet vermesi ve hekimlerin hastalarına doğru teşhis koyabilmeleri için sağlık teknikerlerinin yüklendikleri görevleri eksiksiz yerine getirmeleri gerekmektedir. İyi çekilmemiş bir röntgen filmi veya dikkatsiz çalışılmış bir kan tetkiki, hekimleri ve sağlık kurumlarını olumsuz noktalara sürükler. Yetersiz ve yanlış hasta kayıtları ise hizmetlerde yanlışlıklara sebep olabileceği gibi birçok hukuki soruna da yol açabilir.

Ülkemizde mesleki eğitimin yetersizliği ne yazık ki sağlık sektörü için de geçerlidir. Bu yetersizliklerin çözülmesine birçok yönetsel ve düşünsel sorunlar mani olmaktadır. Bütün bu zorluklar ve yetersizlikler içinde eğitim vermeye çalışan sağlık hizmetleri meslek yüksek okullarının yetiştirdiği teknikerlerin sahadaki eğitim ve performans düzeylerinin belirlenmesine yönelik çalışmalar, gelecek planlamasına ışık tutacaktır.

Bu gerekçelerden hareketle fiilen çalışan sağlık teknikerlerinin sağlık hizmetleri meslek yüksek okullarında almış oldukları

eğitimin çalışma hayatının ihtiyaçlarına uygunluğu ve sağlık teknikerlerinin performanslarının değerlendirilmesi amacıyla bu çalışma planlanmıştır.

Materyal ve Metod

Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulları mezunlarına yönelik yapılan bu saha araştırmasının anket soruları (her okulun kendi bölgesinde araştırmayı yapması amacıyla) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu öğretim elamanları koordinatörlüğünde, diğer yüksek okul öğretim elemanlarının katkılarıyla geliştirildi.

Araştırma tarafımızdan Ocak-Mayıs 2007 tarihlerinde, Trabzon il sınırları içerisinde bulunan on biri kamu, birisi de özel hastane olmak üzere 12 hastanede gerçekleştirildi. Araştırmayı yapabilmek için öncelikle Trabzon İl Sağlık Müdürlüğü'nden gerekli izinler alındı. Araştırma kapsamında iki anket düzenlendi. Birinci anket sağlık teknikerlerinin çalıştıkları birimlerdeki yöneticilerine uygulanmak üzere "Yönetici Anketi" olarak hazırlandı. Yönetici anketi sağlık teknikerinin eğitimi ve performans düzeyini ölçen 20 sorudan oluşmaktaydı. İkinci anket ise sahada çalışan sağlık teknikerlerine yönelik "Deneyimli Mezun Anketi" olarak hazırlandı. Deneyimli mezun anketinde, üç ayrı başlık altında, sağlık teknikerlerinin eğitimi, çalışma ortamı ve kendi performans düzeyini değerlendiren 35 soru bu-

lunmaktaydı. Her iki ankette de sorulara verilecek cevaplar beş aşamalı tanımlandı. Bunlar; 1:çok zayıf, 2:zayıf, 3:orta, 4:iyi, 5:çok iyi.

Anketler sağlık kurumlarındaki sağlık teknikerleri ve yöneticilerine dağıtılıp bir hafta içinde geri toplandı. Anket verileri bilgisayara yüklenerek SPSS 11 istatistik programıyla analiz edildi. Verilerin güvenilirlik katsayısı yönetici anketi için (Cronbach alfa= 0.94); deneyimli mezun anketi için (Cronbach alfa= 0.93) olarak hesaplandı.

Bulgular

Yönetici anketi Trabzon ilinde bulunan hastanelerde sağlık teknikerlerinin çalıştığı 33 birimin yöneticilerine yapıldı. Mezun anketleri ise bu birimlerde çalışan 114 sağlık teknikerine uygulandı. Yöneticilerin ve sağlık teknikerlerinin mesleklere göre dağılımı Tablo 1'de gösterildi.

Sağlık teknikerlerinin hastane ortamında çalıştığı ünitelerdeki yöneticilerinin %36,4 ile en fazla doktorların olduğu, hastanelerde çalışan sağlık teknikerlerinin %39,4'ünün Radyoloji, %30,7'sinin Tıbbi Sekreter, %21,9'unun Tıbbi Laboratuvar ve %6,1'inin ise anestezi teknikeri olduğu saptandı.

Birim yöneticilerinin sağlık teknikerlerinin eğitim ve çalışma performanslarını değerlendirdiği ölçütler Tablo 2'de verildi.

Tablo 1: Yönetici ve Sağlık Teknikerlerinin Mesleklere Göre Dağılımı

Yöneticiler		
Meslekleri	Sayı	%
Doktor	12	36,4
Müdür Yardımcısı	6	18,2
Hemşire	4	12,1
Diğer	11	33,3
Toplam	33	100,0
Sağlık Teknikerleri		
Meslekleri	Sayı	%
Tıbbi Sekreter	35	30,7
Tıbbi Laboratuvar	25	21,9
Radyoloji	45	39,4
Anestezi	7	6,1
Diğer	2	1,7
Toplam	114	100

Yöneticilerin sağlık teknikerlerinin eğitim ve performanslarını, genel ortalama olarak iyi düzeyde ($4,03 \pm 0,77$) değerlendirdikleri belirlendi. Yöneticiler $4,27 (\pm 0,62)$ ortalamayla en yüksek düzeyde “iş verimliliğini”; $3,81 (\pm 0,98)$ ortalamayla en düşük düzeyde “Mesleki teknolojik gelişmeleri izleyip uyum sağlayabilme yeteneğini” değerlendirmektedirler.

Sağlık teknikerlerinin eğitim aldıkları SHMYO’ları genel olarak değerlendirmele-ri Tablo 3’te gösterildi.

Sağlık teknikerlerinin mezunu oldukları SHMYO’ları eğitim ve diğer performanslar açısından genel ortalama olarak, $3,54 (\pm 0,94)$ ile orta düzeyde değerlendirdikleri saptandı. En düşük değerlendirme puanı $2,91 (\pm 1,18)$ ile “sosyal yaşam ve etkinliklerin yeterlilik düzeyi” ve $2,92 (\pm 1,36)$ ile “psikolojik rehberlik hizmeti gereksinimlerinin karşılanma düzeyi”; en yüksek değerlendirme puanı ise; $4,19 (\pm 0,86)$ “Eğitimin meslek yaşantısına katkı düzeyi” olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Birim Yöneticilerinin Sağlık Teknikerlerinin Eğitim ve Çalışma Performanslarını Değerlendirmesi

Sağlık teknikerinin;	N	$\bar{x} \pm (SD)$	Değerlendirme Düzeyi (%)*				
			1	2	3	4	5
1. Mesleki bilgisini kullanma düzeyi	33	4,00 (0,75)	0	3	18,2	54,5	24,2
2. Alan ile ilgili mesleki becerileri uygulama düzeyi	33	4,15 (0,72)	0	3	9,1	54,5	30,3
3. Sağlık sektörünün ihtiyaçları ile uyumluluk düzeyi	33	4,21 (0,85)	0	3	15,2	42,4	36,4
4. Sorunları fark edebilme ve yorumlama becerisi	33	3,84 (0,80)	0	6,1	21,2	51,5	18,2
5. Sorun giderme (problem çözme) becerisi	33	3,84 (0,90)	3	3	21,2	51,5	21,2
6. Görevleri ile ilgili işlemleri planlama becerisi	33	3,96 (0,84)	3	0	18,2	54,5	22,4
7. Karar verme yeteneği	33	3,87 (1,05)	3	6,1	24,2	33,3	33,3
8. İş verimliliği (çalışma performansı)	33	4,27 (0,62)	0	0	9,1	54,5	36,4
9. İşine olan ilgisi	33	4,27 (0,62)	0	0	9,1	54,5	36,4
10. Çalışma yaşamına ilişkin düzenlilik anlayışı	33	4,09 (0,57)	0	0	12,1	66,7	21,2
11. Dış görünüm ve bakımının işe uygunluğu	33	4,21 (0,69)	0	3	6,1	57,6	33,3
12. İşyeri kurallarına uyum düzeyi	33	4,20 (0,70)	0	15,2	45,5	39,4	0
13. Kendisi ve çevresinin sağlığını korumaya yönelik davranışı	33	4,15 (0,71)	0	0	18,2	48,5	33,3
14. Sorumluluk bilinci	33	4,15 (0,83)	0	3	18,2	39,4	39,4
15. Etkin iletişim kurabilme becerisi	33	4,03 (0,82)	0	3	21,2	42,4	3,3
16. Yaşam boyu öğrenmenin gerekliliği bilinci ve bunu gerçekleştirme becerisi	33	3,84 (0,91)	0	9,1	21,2	42,4	24,2
17. Mesleki teknolojik gelişmeleri izleyip uyum sağlayabilme yeteneği	33	3,81 (0,98)	0	9,1	27,3	39,4	21,2
18. Disiplinler arası takım çalışması yapabilme düzeyi	33	3,81 (0,95)	3	6,1	18,2	51,5	21,2
19. Mesleki etik sorumluluklarını kavrama, benimseme bilinci ve uygulama sorumluluğu	33	4,09 (0,87)	3	0	15,2	48,5	33,3
20. Çalışma yaşamı ile ilgili yasal düzenlemeler hakkında bilgisi	33	3,93 (0,96)	0	9,1	18,2	45,5	24,2
Genel Ortalama		4,03 (0,77)					

* 1 : Çok zayıf 2 : Zayıf 3 : Orta 4 : İyi 5 : Çok iyi

Tablo 3: Sağlık Teknikerlerinin Okudukları SHMYO'nun Genel Değerlendirmesi

Okuduğunuz SHMYO'nun;	N	$\bar{x}\pm(SD)$	Değerlendirme Düzeyi (%)*				
			1	2	3	4	5
1. Program içeriğinin yeterlilik düzeyi	114	3,70 (0,88)	3,5	4,3	23,5	54,8	13
2. Program içeriğinin güncelliği	114	3,50 (0,94)	1,0	13	27,8	40	15,7
3. Laboratuvarlarının yeterlilik düzeyi	114	3,58 (1,19)	4,3	15,7	20	34,8	17,4
4. Öğretim elemanlarının alanlarındaki yetkinliği	114	4,08 (0,84)	1,0	3,5	15,7	45,2	33,9
5. Derslerle ilgili ek kaynak materyal olanakları	114	3,37 (1,01)	3,5	16,5	29,6	37,4	11,3
6. Sosyal yaşam ve etkinliklerin yeterlilik düzeyi	114	2,91 (1,18)	13,0	24,3	27,8	22,6	9,6
7. Psikolojik rehberlik hizmeti gereksinimlerinin karşılanma düzeyi	114	2,92 (1,36)	14,8	21,7	21,7	19,1	6,1
8. Akademik danışmanlığın yeterlilik düzeyi	114	3,58 (1,06)	3,5	9,6	28,7	29,6	20,0
9. Eğitimin meslek yaşantısına katkı düzeyi	114	4,19 (0,86)	1,0	2,6	15,7	36,5	42,6
10. Eğitimin beklentilerinizi karşılama düzeyi	114	3,59 (1,09)	5,1	10,4	23,5	39,1	20,0
Genel Ortalama		3,54 (0,94)					

* 1 : Çok zayıf 2 : Zayıf 3 : Orta 4 : İyi 5 : Çok iyi

Sağlık teknikerlerinin SHMYO'larda almış oldukları eğitimin mesleki yaşantılarının değişik alanlarına sağladığı katkıyı değerlendirmeleri Tablo 4'te gösterildi.

Sağlık teknikerleri almış oldukları mesleki eğitimi meslek yaşantılarının değişik yönlerine iyi düzeyde (4,11) yansıttıklarını düşünmektedir. En düşük puanı, aldıkları mesleki eğitimin “disiplinler arası takım çalışması yapabilmeye katkısı (3,89±0,99)” sorusuna vermekte olup, en yüksek puanı “Yaptığınız stajların mesleki becerilerinize katkısı (4,30±0,95)” sorusuna vermektedirler.

Sağlık teknikerlerinin kendilerini çalışma performansları açısından değerlendirmeleri Tablo 5'te gösterildi.

Sağlık teknikerleri kendi çalışma performanslarını iyi düzeyde (4,18±0,78) değerlendirmektedirler. En düşük “meslekleriyle ilgili yasal düzenlemelere ait bilgi düzeylerini (4,00±0,93)” bulurken, en yüksek “yaşam boyu mesleki gelişmeleri ve sosyal değişimleri izleyip uyum sağlayabilme isteği / yeteneği (4,32±0,73)” düzeylerini bulmaktadırlar.

Tablo 4: Sağlık Teknikerlerinin SHMYO'larda Aldıkları Eğitimin Mesleki Yaşantılarına Olan Katkısının Değerlendirilmesi

SHMYO'nda Alınan Eğitimin;	N	$\bar{x} \pm (SD)$	Değerlendirme Düzeyi (%)*				
			1	2	3	4	5
1. Bilgiyi kullanma / yorumlama becerinize katkısı	114	3,95 (0,87)	1,7	3,5	18,3	48,7	26,1
2. Mesleki becerileri kullanabilmenize katkısı	114	4,21 (0,82)	1,0	3,5	9,6	44,3	40,9
3. Sağlık sektörünün ihtiyaçlarına uyumluluğu	114	3,96 0,89	1,0	6,1	17,4	45,2	28,7
4. Sorunları fark edebilme ve yorumlama becerinize katkısı	114	4,01 (0,95)	2,6	4,3	13,9	46,1	30,4
5. Sorunları çözebilme becerinize katkısı	114	4,00 (0,82)	1,0	4,3	13,9	53,9	24,3
6. İşlerinizi planlama becerinize katkısı	114	4,14 (0,77)	0	3,5	12,2	51,3	31,3
7. Karar verme / inisiyatif kullanma yeteneğinize katkısı	114	4,06 (0,93)	2,6	4,3	10,4	49,6	31,3
8. Bilgiyi kullanma ve iletme yeteneğinize katkısı	114	4,15 (0,83)	0,0	7,0	7,0	48,7	36,5
9. Etkin iletişim kurabilme (empatik düşünebilme, etkin dinleme, sözlü sözsüz ifade vb.) becerinize katkısı	114	4,18 (0,78)	0,0	2,6	13,9	46,1	35,7
10. Mesleki teknolojik gelişmelere uyum sağlayabilme yeteneğinize katkısı	114	4,09 (0,90)	1	4,3	14,8	46,1	30,4
11. Mesleki etik sorumlulukları kavrama, benimseme ve uygulama bilincinize katkısı	114	4,14 (0,72)	0,0	2,7	17,4	45,2	33,9
12. Disiplinler arası takım çalışması yapabilmenize katkısı	114	3,89 (0,99)	2,6	7,0	16,5	47,0	24,3
13. Kendinize özgüven duymanıza katkısı	114	4,30 (0,87)	1,7	2,6	7,8	39,1	47,0
14. Girişimcilik ruhuna sahip olmanıza katkısı	114	4,16 (1,00)	2,6	4,3	11,3	39,1	39,1
15. Yaptığınız stajların mesleki becerilerinize katkısı	114	4,39 (0,95)	2,6	4,3	3,5	30,4	57,4
16. Yaptığınız stajların mesleki beklentilerinize katkısı	114	4,18 (0,93)	1,7	5,2	10,4	38,3	42,6
17. Yaptığınız stajların sektörün / kurumların beklentilerine uygunluğu	114	4,10 (1,00)	3,5	2,6	13,9	40,0	36,5
Genel Toplam		4,11 (0,88)					

* 1 : Çok zayıf 2 : Zayıf 3 : Orta 4 : İyi 5 : Çok iyi

Tablo 5: Sağlık Teknikerlerinin Kendi Çalışma Performanslarını Değerlendirmeleri

Değerlendirme Soruları	N	$\bar{x} \pm (SD)$	Değerlendirme Düzeyi (%)*				
			1	2	3	4	5
1. Yeni fikirler üretebilme beceriniz	114	4,27 (0,70)	0	0,9	9,6	53,0	33,0
2. Mesleki alanınızla ilgili planlama, geliştirme, uygulama, denetleme, belgeleme ve değerlendirme beceriniz	114	4,27 (0,75)	1,0	0,9	6,1	57,4	28,7
3. Yaşam boyu mesleki gelişmeleri ve sosyal değişimleri izleyip uyum sağlayabilme isteğiniz / yeteneğiniz	114	4,32 (0,73)	0,0	0,9	10,4	46,1	39,1
4. Yaşam boyu sosyal gelişmeleri ve değişimleri izleme / yorumlama yeteneğiniz	114	4,10 (0,71)	0,9	0,0	13,0	58,3	22,6
5. Mezun olduğunuz üniversite / SHMYO'ya ait kurumsal aidiyet (benimseme) düzeyiniz	114	4,07 (0,92)	2,6	2,6	10,4	51,3	25,3
6. Mesleğinize ve işinize ilişkin yasal düzenlemelere ait bilgi düzeyiniz	114	4,00 (0,93)	1,7	3,5	18,3	44,3	26,1
7. İşvereniniz gözüyle kendi çalışmanızı yeterlilik ve verimlilik açısından değerlendirmeniz	114	4,27 (0,78)	1,0	2,6	5,2	49,6	35,7
Genel Ortalama		4,18 (0,789)					

* 1 : Çok zayıf 2 : Zayıf 3 : Orta 4 : İyi 5 : Çok iyi

Tartışma

Yaptığımız çalışmada, sağlık teknikerlerinin birim amirlerinin (%36,4) çoğunlukla doktorlar olduğu, radyoloji, tıbbi sekreter ve tıbbi laboratuvar teknikerlerinin yaygın olarak sağlık sektöründe görev aldığı görüldü. Yöneticilerin beş puan üzerinden sağlık teknikerlerinin eğitim ve çalışma performanslarını 3,81 ($\pm 0,98$) ile 4,27 ($\pm 0,62$) puan aralığında değerlendirdiklerini, genel ortalamanın 4,03 ($\pm 0,77$)'e tekabül ettiği ve sağlık teknikerlerini "iyi" düzeyde buldukları tespit edildi.

Sağlık teknikerlerinin okudukları SHMYO'ların olanaklarını ve aldıkları eğitimin düzeyini 2,91($\pm 1,18$) - 4,19($\pm 0,86$) aralığında puanladıkları görüldü. Genel ortalamanın 3,54 ($\pm 0,94$) ile orta düzeyin üstünde olduğu tespit edildi. Sağlık teknikerleri, özellikle okullarda sosyal yaşam ve etkinliklerin ve psikolojik rehberlik hizmetlerinin yetersiz olduğunu; aldıkları eğitimin meslek yaşantılarına katkısı ve ders aldıkları öğretim elemanlarının alanlarındaki yetkinliğinin ise "iyi" düzeyde olduğunu söylemektedirler. Sağlık teknikerleri aldıkları

ları eğitimin mesleki yaşantılarına katkısını 4,11 ($\pm 0,88$) ortalama ile “iyi” düzeyde kabul ettikleri ve mesleki yaşantıları açısından yeterli gördükleri söylenebilir. Sağlık teknikerlerinin kendi çalışma performanslarını ise 4,18 ($\pm 0,78$) ile oldukça “iyi” düzeyde değerlendirdikleri görülmektedir. Kendilerini en zayıf gördükleri “Meslekleri ve işleriyle ilgili yasal düzenlemelere” ait bilgi düzeylerini bile 4 ($\pm 0,93$) ortalama ile “iyi” düzeyde algılamaktadır.

Özer S. ve arkadaşlarının (2007) Şanlıurfa il merkezinde 87 sağlık teknikerinin katılımıyla gerçekleştirdikleri araştırmada; Sağlık teknikerlerinin %53’ünün okudukları SHMYO’nun ders programlarını orta ve altında yeterli bulduklarını; %74,4’ü ise derslerle ilgili kaynaklara ulaşma sorunu yaşadıklarını; okullardaki sosyal yaşam, rehberlik hizmetleri ve akademik danışmanlık hizmetlerinin yetersiz olduğu (orta ve altı) tespit edilmiştir.

Ay S. ve arkadaşlarının (2007) Manisa ilinde 31 sağlık teknikeri birim yöneticisiyle gerçekleştirdiği araştırmada; birim yöneticilerinin sağlık teknikerlerinin eğitim ve çalışma performanslarını %80,7 ile %96,6 arasında olumlu değerlendirmekte olduklarını tespit etmişlerdir.

Gökçe H. ve Yıldız S. (2007) Tokat ilinde yaptıkları araştırmada; sağlık teknikerlerinin staj süreleri, okullardaki laboratuvar eksikliği, rehberlik ve psikolojik hizmetlerden yana olan eksikliklere vurgu yaptıklarını tespit etmişlerdir. Sağlık teknikeri birim

yöneticilerinin ise; sağlık teknikerlerinin iletişim, planlama, uyum, yorumlama gibi konularda daha fazla eğitime ihtiyaçları olduğu yargısına vardıkları görülmüştür.

Gider Ö. ve arkadaşları (2007) Kocaeli ilinde 83 sağlık teknikeriyle gerçekleştirdikleri araştırmada; sağlık teknikerlerinin eğitim süresi içinde okullarında psikolojik rehberlik hizmeti alma gereksinimleri ve sosyal gereksinimlerinin karşılanma düzeyini çok zayıf olarak değerlendirilmiş olup “SHMYO’da almış oldukları eğitimin meslek yaşantılarına katkısını” “stajların mesleki becerilerine olan katkısını” ve “iş ortamında kendi çalışmalarının yeterlilik ve verimliliğini” çok iyi olarak değerlendirdiklerini tespit etmişlerdir.

Yurt A. ve arkadaşlarının (2007) İzmir ilinde 119 sağlık teknikeriyle yaptıkları araştırmada; sağlık teknikerlerinin 2/3’ü okul ve eğitim donanımlarını iyi olarak nitelendirmiş, fakat özellikle laboratuvar olanaklarının eksikliği, derslerle ilgili ek kaynak eksikliği, sosyal yaşam ve etkinliklerin yetersizliği, psikolojik rehberlik hizmeti ve akademik danışmanlık hizmeti alabilme olanaklarını orta olarak nitelendirmişlerdir. Sağlık teknikerleri kendilerinin sektörün beklentilerini karşılama konusunda yeterli olduklarını düşünmektedirler.

Kızıl M. ve arkadaşlarının (2007) İzmir ilinde 46 sağlık yöneticisiyle sağlık teknikerlerinin eğitim ve çalışma performanslarını değerlendirmek üzere yaptıkları araştırmada; genel olarak sağlık yöneticilerinin

sağlık teknikerlerini %30-%50 aralığında iyi olarak değerlendirdikleri tespit edilmiştir.

Çalışmamızda tespit ettiğimiz SHMYO'ların olanakları ve eğitim süreçleriyle ilgili olarak; sosyal yaşam ve etkinliklerin ve psikolojik rehberlik hizmetlerinin eksikliği vurgusu, yukarıda verilen araştırmalarda da olduğu gibi, ön plana çıkmıştır. Sağlık teknikerlerinin aldıkları eğitimin mesleki yaşantılarına katkısı ve kendi çalışma performanslarını "iyi" değerlendirmeleri, Kocaeli ve İzmir illerinde yapılan araştırmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir.

Araştırmamızda yöneticilerin sağlık teknikerlerinin çalışma performansını olumlu değerlendirdiklerine dair sonuçlar İzmir'de ve Manisa'da yapılan araştırmalar ile desteklenmektedir. Yalnızca Tokat ilinde yapılan araştırmada bazı konularda yöneticilerin sağlık teknikerlerini yetersiz değerlendirdiği bulguları bulunmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak; sağlık sektörü, özel sektörün sağlık hizmeti verme olanaklarının genişletilmesine yönelik yapılan yasal değişikliklerin de etkisiyle giderek büyüyecek bir sektör olarak görülmelidir. SHMYO'ların, bu süreçte, yetiştirdiği teknikerlerle sektörün eğitilmiş iş gücünü sağlayan temel eğitim kurumu haline dönüşmesi gerekir. AB ülkelerinde sağlık sektöründe ileri düzeyde mesleki eğitime sahip kişilerin istihdam edildiği gerçeği AB süreciyle birlikte

ülkemiz açısından da itici bir güç olacaktır.

Araştırma sonuçlarını toplu değerlendirdiğimizde yüksek okul mezunu teknikerlerin mesleki bilgi beceri ve özgüvenlerinin kendileri ve yöneticileri tarafından da paylaşıldığı anlaşılmaktadır. SHMYO'larının mevcut eğitimlerinin bir takım eksiklikleri olsa bile (sosyal olanaklar, psikolojik, akademik rehberlik gibi) mesleki yeterlilik açısından, iyi elemanlar yetiştirdiklerini araştırma sonuçları göstermektedir.

Ne yazık ki, SHMYO'lar, Radyoloji, Tıbbi Laboratuvar, Tıbbi Sekreterlik, Acil Bakım ve İlk Yardım Teknikerliği ve Anestezi teknikerliği gibi birkaç alanda yaygın olarak eleman yetiştirmektedir. Bu alanlarda bile sektörün ihtiyacına cevap vermekte yetersiz kalmaktadır. Her ne kadar SHMYO'larda 23 değişik mesleki program olsa da, bu programların yetiştirdiği eleman sayısı sınırlı sayıdadır. Ülkemizde sağlık meslek eğitiminin sorunlarının çözülebilmesi, mesleki eğitim kurumlarının büyümesi ve kendi ile ilgili her alanda kalifiye eleman yetiştirmesi, sektör açısından vazgeçilmez hale gelmesiyle mümkündür. Sağlık sektöründe eczacılık teknikerliği, medikal işletmeciliği ve aile hekimi elemanlığı gibi alanlar da programlar açılmalıdır. Sonuç olarak sağlık sektöründeki mevcut açılmış eğitim programları ve yeni açılacak programlarla birlikte sağlık meslek eğitim kurumlarının güçlendirilmesi, sektörün eğitilmiş işgücü ihtiyacının karşılanmasına ve çağdaş sağlık hizmeti sunumuna katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ay, S.; Umur, N ve ark.(2007), “Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Mezunlarının Eğitimlerinin Değerlendirmeleri” II. Ulusal Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulları Sempozyumu, Özet kitabı,2-4 Eylül, İzmir, s: 23.
- Bostan, S.(2006), “Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okullarında Sorunlar ve Fırsatlar” I. Ulusal Sağlık Hizmetleri Sempozyumu, Bildiri Özet Kitabı,11-12 Mayıs, Ankara, s:4-8.
- Bostan S. (2007), “Sağlık Hizmetleri Mesleki Eğitiminde Sınavsız Geçiş Sorun mu?” Tıp Eğitim Dünyası; 24: 23-27.
- Gider, Ö.; Taştan, R. v.d. (2007), “Kocaeli Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Mezunlarının Aldıkları Eğitim ve Öğrenimin Çıktılarının Değerlendirilmesi” II. Ulusal Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulları Sempozyumu, Özet Kitabı,2-4 Eylül, İzmir, s: 58.
- Gökçe, H.; Yıldız, S.(2007), “Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okullarında Verilen Eğitimin Sektörel Şart ve Beklentilere Uyumluluk Oranları ve Bu Oranları Ölçmeye Yönelik Tokat İlinde Yapılan Bir Uygulama” II. Ulusal Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulları Sempozyumu, Özet Kitabı, 2-4 Eylül, İzmir, s: 31.
- Kızıl, M.; Yurt, A. ve ark.(2007), “İzmir İl Merkezinde Sağlık Sektöründeki Yöneticilerin Sağlık Teknikerlerinden Beklentileri” II. Ulusal Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulları Sempozyumu, Özet Kitabı, 2-4 Eylül, İzmir, s: 68.
- ÖSYM (2006), Yüksek Öğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu, Ankara
- Özer, S.; Şimşek, Z.; Gür, S.(2007), “Şanlıurfa İl Merkezinde Görev Yapan Sağlık Teknikerlerinin Eğitim ve Öğretim Çıktılarının Değerlendirilmesi” II. Ulusal Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulları Sempozyumu, Özet Kitabı, 2-4 Eylül, İzmir, s: 21.
- Yurt , A.; Yaylalı, Ş. ve ark.(2007), “İzmir Metropolindeki Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Mezunlarının Eğitimleri Hakkındaki Görüşleri” II. Ulusal Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulları Sempozyumu, Özet kitabı,2-4 Eylül, İzmir, s: 66.
- www.tisk.org.tr/yayinlar, 2006.

“TİSK AKADEMİ” YAYIN İLKELERİ

1. Dergiye gönderilen yazılar Türkçe olmalıdır ve yayınlanması istenen makaleler 4 basılı kopya ve 1 disket/CD ile birlikte posta yoluyla, TİSK Hoşdere Cad. Reşat Nuri Sokak No:108 06540 Çankaya-ANKARA adresine gönderilmelidir. Dergiye gönderilen makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.
2. Dergiye gönderilen yazılar üç hakem tarafından değerlendirilecek ve tüm raporların olumlu olması halinde Danışma Kurulu'nun kararına göre yayınlanacaktır. Hakemlerin ve yazarların isimleri gizli tutulacaktır.
3. Microsoft Word dosyası olarak hazırlanan her makale, belirlenmiş olan yazım formatları (Times New Roman-12 punto) çerçevesinde en fazla 40 sayfa olmalıdır. Ayrıca, 150 kelimedenden oluşacak İngilizce ve Türkçe özet ile birlikte, en az üç Türkçe ve üç İngilizce anahtar sözcük, makalenin başlığını, yazar ismini, kurumunu ve yazarların adresleri ile telefon numaralarını belirten üst kapak sayfası ile birlikte gönderilmelidir. Makale başlığı ayrıca makalenin ilk sayfasında yer almalıdır.
4. Tablolar ve şekiller metin içinde yer almalıdır. Bütün tablolar ve şemalara başlık ve sıra numarası verilmelidir. Denklemlemlere de ayrıca sıra numarası verilmeli ve sıra numarası parantez içinde sayfanın sağ tarafında yer almalıdır.
5. Tablolar ve şekiller, ayrıca 'excel' formatında gönderilmelidir.
6. Makale içindeki atıflar önce yazar(lar)ın soyad(lar)ı, daha sonra yayın yılı ve gerekliyse sayfa numarası verilerek belirtilmelidir. Yazarın adı cümle içinde geçiyorsa yayın yılı soyadının yanında parantez içinde yer almalıdır: Blawg ve Lester (1983). Yazarın adı cümle içinde geçmiyorsa, yazarın soyadı ve yayın yılı parantez içinde gösterilmelidir: (Lucas, 1994). Birden çok atıf olduğunda atıflar noktalı virgülle birbirinden ayrılmalıdır: (Becker ve Myrdal, 2004; Hansen ve Friedman, 1988). İki ve üç yazarlı çalışmalarda her yazarın soyadı metin içinde belirtilmelidir: (Harris, Borris, 2000), (Lerner, Myrdal, Nobel, 2000:2).
7. Dipnotlar, aynı sayfada yer almak şartıyla sayfanın altında da verilebilir. Ancak kullanılan kaynaklar yine kaynakçada yer almalıdır. Dipnot verilirken önce yazarın soyadı, adı, yayının tarihi, yayının adı ve sayfa numarası yer almalıdır. Aynı yazara, aynı sayfada yer verilecek ise, 'a.g.e' ibaresi kullanılabilir. Dipnot verilen esere başka bir sayfada yer veriliyor ise, yazarın adı, yayın tarihi ve sayfa numarası verilmesi yeterlidir.
8. Kaynaklar makalenin sonunda ayrı bir sayfada 'Kaynakça' başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik sıraya dizilmelidir. Aynı yazarın aynı yılda yayınlanan birden çok çalışmasından faydalanılmışsa, her bir çalışma a, b, c şeklinde harflendirilmelidir [2005a, 2005b, 2005c]. Kaynakçada aşağıda örneklenen biçim kurallarına uyulmalıdır:

Kitaplar: Smith, W.S. (1994), *Labour Economics*, New York: Roudledge.

Derlemeler: Felix, D. (1998), "Asia and the Crisis of Globalisation", D. Backer, G. Egstein and R. Polin (Der.), *Globalisation and Progressive Economic Policies*, Cambridge, Cambridge University Press.

Dergiler: Bhaduri, A and S. Magrin (1990), "Unemployment and the Real Wage: The Economic Basis of Contesting Political Ideologies", *Cambridge Journal of Economics* (14): 375-93